

EMAKEELE SELTS

Emakeele Seltsi Aastaraamat 1961

Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus
1961

Eesti Rahvusraamatukogu: PE A/33; 7 [1]

EOD - Trükise digitaalkoopia ehk e-raamatu tellimine (eBooks on Demand EOD): miljonid raamatud vaid hiireklõpsu kaugusel rohkem kui kaheteistkümnes Euroopa riigis!

Täname Teid, et valisite EOD!

Euroopa raamatukogudes säilitatakse miljoneid 15.–20. sajandi raamatuid. Kõik need raamatud on nüüd kättesaadavad e-raamatuna – vaid hiireklõpsu kaugusel 24 tundi ööpäevas, 7 päeva nädalas. Tehke otsing mõne EOD võrgustikuga liitunud raamatukogu elektronkataloogis ja tellige raamatust digitaalkoopia ehk e-raamat kogu maailmast. Soovitud raamat digiteeritakse ja tehakse Teile kättesaadavaks digitaalkoopiana ehk e-raamatuna.

Naudi oma EOD e-raamatut!

- Saa originaalse raamatu ilme ja tunnetus!
 - Saate kasutada standardtarkvara digitaalkoopia lugemiseks arvutiekraanil, suurendada pilti või navigeerida läbi terve raamatu.
 - *Otsi & leia*:* Saate kasutada üksikterminite täistekstotsingut nii ühe faili kui failikomplekti (isikliku e-raamatukogu) piires.*
 - *Kopeeri & kleebi teksti ning pilte*:* Saate kopeerida pilte ja tekstiosi teistesse rakendustesse, näiteks tekstitöötlusprogrammidesse.
- *Pole kättesaadav kõigis e-raamatutes.

Tingimused

EOD teenust kasutades nõustute Te tingimustega, mille on kehtestanud raamatut omav raamatukogu

- Tingimused: <https://books2ebooks.eu/csp/et/nle/et/agb.html>

Rohkem e-raamatuid

Seda teenust pakub juba 40 raamatukogu enam kui 12 Euroopa riigis.

Otsi teenuse raames pakutavaid raamatuid: <https://search.books2ebooks.eu>

Lisainfo aadressil: <https://books2ebooks.eu/et>

EMAKEELE SELTSI
AASTARAAMAT

1961

1458

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA
EMAKEELE SELTS

EMAKEELE SELTSI
AASTARAAMAT

VII

1961

TALLINN 1961

Toimetuskolleegium:

Paul Ariste (esimees), *Heino Ahven* (sekretär), *Eeva Ahven* ja *Arnold Kask*

ÜLETAOTLUSEST (ERITI VADJA KEELES)

PAUL ARISTE

Keeleteaduslikus kirjanduses on mainitud niisugust keeleelu nähtust, mida nimetatakse *hüperurbanismiks*. Urbanismid on need keeleelemendid, mis on tüüpiliselt omased linlaste keeletarvitusele vastandina maarahva kas murdepärasele või linlaste keelele lähedaselegi ühiskeelee uususele. Hüperurbanismid on aga sellised keelesugemed, mis on üksnes näiliselt linnapäraseid või mida arvatakse olevat linnapäraseid, kuigi nad tegelikult seda pole. Linlaste keeletarvitusest erinevalt kõnelev maaelanikkond võib mõnikord linnapärasele keelele omistada jooni, mis tolles puuduvad, või laiendada nähtuste esinemissfääri, mis tolles tulevad esile üksnes mõningail tingimustel. Hüperurbanisme on registreeritud juba vanast Roomast. Linlaste ladina keeles oli näiteks säilinud diftong *au*. Maarahva keeletarvituses oli aga selle asemel pikk vokaal *ō*. Mehenimi *Aulus* esines maarahva hulgas kujul *Ōlus*. Kui maa elanikkonna keel lähenes üha enam linlaste keelele, hakkasid maainimesed vältima *ō*-d ning hääldasid linlastega sarnaselt *au*. Diftongi *au* hakati maal kasutama sealgi, kus linlastel oli ikkagi *ō*. Mehenime *Florus* asemel öeldi maal *Flaurus*. Et kõnelda «linnapäraselt», öeldi ka *plaustrum* 'vanker', *cauda* 'saba' linnaliselt õigete *plostrum* ja *coda* asemel¹.

Hüperurbanismide kõrval on asjaomases kirjanduses mainitud *hüperdialektisme*, s. o. nähtusi, kus murret halvasti tundvad isikud peavad murdepäraseks keelesugemeid, mida selles tõeliselt pole olemas, või murdekõnelejad ise liialdavad oma murdepärasustega². Nõnda näiteks võib tähele panna, kuidas mõned põhjameestlased, kes taotlevad lõuna-eeesti murret kõnelda, tarvita-
vad mineviku eitussõna *es* ka olevikus, öeldes *ma ei taha* asemel *ma es taha*, märkamata, et lõuna-eeesti murrakuis *ma es taha* tähendab 'ma ei tahtnud'. Hiiumaal on levinud üks huvitav hüperdialektismi juht. Pühalepa murrakus on sõnaalguline *h* säilinud,

¹ Ж. Вандриес, Язык, Москва 1937, lk. 37; J. Marouzeau, Lexique de la terminologie linguistique français, allemand, anglais, italien, 3-e édition, Paris 1951; Ж. Марузо, Словарь лингвистических терминов, Москва 1960.

² Ж. Вандриес, op. cit., lk. 58.

mujal Hiiumaal aga kadunud. Murdepäraselt kõnelevad pühaleplased laskuvad sõnaalgulise *h* tarvitamisel sageli liialdustesse ja hääldavad *h*-d sealgi, kus seda algupäraselt pole olemas. Õeldakse *huppuma* 'uppuma', *heksima* 'eksima', *hujuda* 'ujuda', *haitama* 'aitama', *helus* 'elus, elav', *hämber* 'ämber', *hissand* 'issand' jne.³

Peale hüperurbanismide ja hüperdialektismide leidub keeleteaduslikus kirjanduses näiteid hüperkorrektsuse kohta, mis on ulatuslikuma haardega kui kaks kirjeldatud mõistet⁴. Hüperkorrektsuse ehk ülikorrektsusega on lingvistilises kirjanduses mõeldud kõigepealt just seda, kui murdekõnelejad taotleavad õiget rahvuskeelt, kuid pole kindlad selle normides ning kasutavad rahvuskeelele foneetiliselt või grammatiliselt ebaomaseid suhteid, neid õigeks pidades. Ülikorrektsuse kohta võib tuua rohkesti näiteid eri keeltest. Vene keele murretes on *f* võõrhäälik, mille asemel on *χ* või *χv* või mõni muu häälik. Vene rahvuskeele *f*-i taotledes võidakse *χ* või *χv* asemel *f*-i tarvitada sealgi, kus rahvuskeeles on siiski *χ* või *χv*. Sõnade *хулиган* 'huligaan' ja *хвост* 'saba' asemel õeldakse näiteks *фулиган* ja *фост*.

Läti murded ei tunne ka *f*-i. Selle keele murretes on *f*-i asendanud kõigepealt just *p*. Õeldakse *kapija*, *priziers*, *Adolps* jne. rahvuskeele *kafija* 'kohv', *frizieris* 'juuksur', *Adolfs* asemel. Poolmurdepäraselt kõnelevad isikud ütlevad sageli «peenemat» keelt taotledes ka *afelsins*, *fortrejs* rahvuskeele *apelsins* 'apelsiin', *portrets* 'portree' asemel. Läti keelest kõneldes mainitagu veel üks ülikorrektsuse juht. Tirza murrakus on lühikese *a* asemel mitmel juhul *o* (*pots* 'ise', *gon* 'küll', rahvuskeeles *pats*, *gan*). Tirza keskuses on oja, mida kõige vanemad inimesed kutsuvad *Dzodzula*. Nooremad väldivad murdepärasest *o*-d. Neil on oja nimeks *Dzadzula*. Et aga kõnesolevas murrakus on läti madala *e* asemel *a* (*vacs*, rahvuskeeles *vecs* 'vana'), on kõige nooremad läinud veelgi sammu edasi «korrektsust» taotledes ning nimetavad oja ülikorrektselt *Dzedzula*.

Saksa rahvuskeele *z*-le vastab alamsaksa murretes *t* (*tam* 'talt-sas', *tit* 'aeg', rahvuskeeles *zahn*, *Zeit*). Rahvuskeelt taotlevad alamsakslased võivad *t* asemel öelda *z* sealgi, kus rahvuskeeles on siiski *t*, näiteks *Teller* 'taldrik' asemel *Zeller*. Berliinis ning mujalgi on sõnaalguline *g* arenenud *j*-ks. Tuntud on berliinlaste hääldust matkiv lause: *eine jute jebratene Jans ist eine jute Jabe Jottes*, s. o. *eine gute gebratene Gans ist eine gute Gabe Gottes* 'hea praetud hani on hea jumalaand'. Ilmekat murdejoont vältides hääldatakse *g* aga ka seal, kus saksa rahvuskeeles on ometigi *j*, nagu sõnades *getzt*, *Gahr*, s. o. *jetzt* 'nüüd', *Jahr* 'aasta'⁵.

Kuidas eesti keeles on rahvuskeelt ülikorrektselt taotletud, selle kohta on ohtrasti näiteid. Kodavere murrakus on *-ht* > *-st*. On tuntud kodaverelaste keelt matkiv lause: *küll õli ale vasti, kui*

³ P. Ariste, Hiiu murrete häälikud, Tartu 1939, lk. 171.

⁴ J. Marouzeau, op. cit.

⁵ O. Jespersen, Die sprache, ihre natur, entwicklung und entstehung, Heidelberg 1925, lk. 280.

metsävasti lasti lasti, s. o. küll oli hale vahtida, kui metsavahti lahti lasti. Liiga kõrvatorkava murdejoonena on konsonantühendit *-st- < -ht-* üritatud vältida juba siis, kui murrak oli veel kõigiti elav. Võeti omaks *-ht-* aga mõnelgi juhul neis sõnadeski, kus üld-eestiliselt on siiski *-st-*, nagu *vähter* 'väster', 'ahing', *vahtlapääv* 'vastlapäev', *kõhter* 'köster' jne.⁶ Allakirjutanu on õige mitmeid ülikorrektuse juhtusid nentinud hiiu murrakuis. Eesti rahvuskeele diftongidele *au* ja *õu* vastab Emmastes diftong *ou* (see *aa pouk*, *mis mehe ouda viib*, s. o. see on pauk, mis mehe hauda viib). Murrakus on *louba* 'laupäev', *soue ougud* 'saueaugud', *louad* (~ *lovad*) 'lauad'; *lina lougutama* 'linu lõugutama' jne. Murrakule omast diftongi *ou* vältides on mõned emmastlased ajanud segi diftongid *ou*, *au* ja *õu*. Öeldakse *lõuba*, *sõueaugud*, *lõuad* 'lauad', *lina lau-gutama* ja *õuk*. Hiiu murrakuis ei esine eesti rahvuskeele vokaali *õ*. Seda asendab *ö*. Need hiidlased, kes on saanud *õ* hääldamise kätte, ütlevad vahel ka *kõis* 'köis', *lõrts* 'lörts' jne.

Aladel, kus *õ-d* esineb ulatuslikumalt kui rahvuskeeles (*läk-sin õtse üle õdra õrase* 'läksin otse üle odra orase'), võidakse *õ-d* vältides *o*-listena hääldada selliseidki sõnu, kus *õ* olemasolu rahvuskeele seisukohalt on siiski õige. Jõgeva rajooni *Torma* on fikseerunud sel teel ootuspärase *Tõrma* asemele.

Hüperismi tuleb esile rahvuskeele ületaotluses ka morfoloogias. Hiiumaa läänepoolsest osast põlvnevad isikud ütlevad ühis-keeles sageligi *tullakse* ja *ei tullakse*, sest murdes on *tulla* 'tullakse' ja *ei tulla* 'ei tulda'. Vältides liiga ilmselt murdepäras *tulla* 'tullakse', on ühiskeelne *tullakse* võetud tarvitusele ka eita-vas kõnes.

Mitmetes põhja-eesti murrakutes on pikk *ā* muutunud difton-giks *oa*. Seda liiga omapäras *murdejoont* vältides on *ā* võetud tarvitusele sealgi, kus ta pole algupärane. Nõnda näiteks on Rapla Raiküla talunimest *Sooaru*, mille kuluvorm oli *Soara*, saanud *Saara*.

Eesti ühiskeeles võib mõnigi kord kuulda, kuidas sõnaalgulist *h-d* hääldatakse ülikorrektelt. Isikud, kel pole murdelist tausta sõnaalgulise *h* hääldamiseks, kuid üritavad seda siiski hääldada, võivad öelda *hilus hilm* 'ilus ilm', *head hõhtut* 'head õhtut'. Eesti keeles on üsna levinud seegi ülikorrektus, et laensõnade alguses tarvitatakse konsonantühendeid juhtudel, kus neid pole laenu-andjas keeles ega ka eesti rahvuskeeles: *klaube* 'lehtla' < saksa *Laube*, *pluht* 'õhk' < alamsaksa *lucht*, saksa *Luft*, *krehv*, *trehv* 'rehv' < saksa *Reifen* ja mitmeid teisi⁷.

Ülikorrektuse kohta võib tuua veel mõni lisand soome kee-lest. Heliline *d* on enamikus soome keele murdeis võõras häälik. On murdeid, kus selle asemel on *r*. Nende murrete kõnelejad või-

⁶ L. Kettunen, Lautgeschichtliche untersuchung über den kodaferischen dialekt, Helsinki 1913, lk. 138.

⁷ Vt. ka V. Tauli, Phonological Tendencies in Estonian, Kopenhagen 1956, lk. 196—198.

vad *d* hääldamist taotledes seda hääldada sealgi, kus soome rahvuskeeles on siiski *r*, nagu sõnades *suudella* õige *suurella* 'suurel' asemel. Savo murdeis on järgsilpide pika vokaali *ā* asemel diftong *oa*: *suolaa*, rahvuskeeles *suolaa* 'soola'. Diftongi hüljates öeldakse küll korrektselt *suolaa*, kuid võidakse pikk *ā* tuua ka sellistesse sõnadesse, kus rahvuskeeles on diftong *oa*. Öeldakse nimelt *talā* 'maja', *peltā* 'põldu' rahvuskeelsete *talooa*, *peltooa* asemel. Soomegi keeles esineb sõnaalgulise konsonantühendi ülikorrektstust. Laihial on näiteks *skarpalo* 'jõhvikas', soome rahvuskeeles *karpalo*. Hirvensalme murrakus on *otra* 'oder', *itra* 'ploomirasv', *kehrätä* 'kedrata', rahvuskeeles *ohra*, *ihra*, *kehrätä*. Rahvuskeeles *teiri* 'teder' vaste on murdes *tetri*. Et vältida murdepärasust, räägivad nooremad *ohra*, *ihra* ja *kehrätä*, kuid ka ülikorrektstelt *tehri*⁸.

Seoses ülikorrektseusega peab kõnelema veel ühest huvitavast nähtusest, mida võiks nimetada valekorrektseuseks ehk pseudokorrektseuseks. Korrektstust taotledes võidakse küll vältida seda, mida peetakse ebaõigeks, ent õiget siiski ei tabata, vaid see asendatakse teise ebaõigega. Mõned hiidlased ei häälda küll vokaali *ö*-d seal, kus eesti rahvuskeeles on *õ*, ent vokaali *õ* asendab neil *e*: *vetta* 'võtta', *selmes* 'sõlmes', *eige* 'õige' jne.⁹. Põhja-Eesti ranniku murrakuis võidakse *õ*-d taotledes selle asemel hääldada *u* või *o*: *muet* 'mõõt' (Jõelähtme), *ruemus* 'rõõmus', *moek* 'mõök' (Vaivara) jne.

Ülalesitatud hüperurbanismi, hüperdialektismi, ülikorrektseuse ning valekorrektseuse juhte võib ühiselt iseloomustada ületaotluse ehk hüperismina. Ületaotluse juhtudest on käesolevas ühendis esitatud üksnes need, mis on kõige tavalisemad, kuid mis siiski toovad esile selle nähtuse põhilise olemuse. On keeli, kus ületaotlust on vähem, ja keeli, kus seda esineb ohtrasti, nagu muide vadja keeles, millel peatutakse lähemalt.

Vadja keelele on omane üks ületaotluse juhte, mis on lähedane kirjeldatud juhtudele, kuid on neist siiski erinev, esinedes liiatigi laensõnades.

Võõrast keelest laenatud sõnavara kohaneb üldiselt laenaja keele foneetilistele ja morfoloogilistele nõuetele, kuigi neologismidel võib vähemalt esialgu alale jääda mõndagi laenuandja keele foneetilisest omapärust. Laensõnad võivad juurutada isegi uusi foneetilisi tendentse, nagu seda võib nentida liivi ja vepsa keelest. Võõrsõnades on võõra foneetika säilimine tavaline. Keelte olemus on vägagi erilaadne ning nende arenemisteed on keerulised. Pole sugugi üldkehtiv see tõik, nagu peaksid laensõnadki kõigiti assimileeruma vana sõnavaraga. Eri keeltest võib saada fakte, mis osutavad, et laensõnades võib esile tulla ka uusi tendentse, mida asjaomases keeles pole varem olnud, kuid mis siiski pole laenatud, nagu seda näeb allpool vadja keelest kõneldes.

⁸ L. Kettunen, Suomen murteet II, Helsinki 1930, lk. 29, 66 ja 129.

⁹ P. Ariste, op. cit., lk. 93.

Laenaja keel võib laenatud sõnavaras taotleda foneetilisi jooni, mida laenuandjas keeles pole olemas või mis seal esinevad teistel tingimustel. Eesti keelde on vene keelest siirdunud sõna *stiihiline* < *стихийный*. Kahekümnendail aastail oli tendentsi seda sõna kirjutada ja hääldada *stüühiline*. Selle hüperismi lähtekohaks oli tõik, et kreeka algupäraga sõnades on eesti keeles *ü*, vene keeles *i*: *psühholoogia* — *психология*. Oletati ebaõigelt, nagu peaks sõnas *stiihiline* olema ka *ü*. Samasugune hüperism on *kenotsüüt*, mida võis mõnede aastate eest ajalehtedest leida õige sõna *kenotiit* asemel. Ajalehtedes võib ka ootuspärase kuju *polikliinik* asemel vahel näha kuju *polükliinik*.

Siinkohal mainitagu sedagi, et laensõnades esinevaist hüperismidest on eesti keeles omapäraseks nähtuseks pingerõhu ületaotlus. Tallinnas oli üldiselt levinud vabrikunimi *Dvigáatel* < vene *Двигатель* ootuspärase *Dviigatel* asemel. Murdeis on samuti *pekoon*, *Vamboola* jne. rahvuskeele seisukohalt õigete *peekon*, *Vambola* asemel.

Ületaotluse ehk hüperismi esinemiseks laensõnades on peamiselt kaks põhjust. Ühel juhul tahetakse laenatud sõna teha omapäraseks omapära ületaotledes. Teisel juhul tahetakse säilitada võõrast ilmet võõrapärasusega liialdades. Laensõnades ilmnev ületaotlus toimub niihästi kirjanduslikes keeltes kui ka nendes, millel pole kirjakeelt.

Läänemere keelte uurijad on juba ammu maininud, kuidas vene ja soome keelest karjala keelde laenatud sõnades tuleb esile niisuguseid ületaotluse juhte, et laensõnades esineb helilisi sulghäälikuid sõna alguses, kuigi neid laenuandja keele asjaomastes sõnades pole, näiteks *gruunu* 'kroon, kroonu' < soome *kruunu*, *bul'kku*, 'kuul' < vene *нулька*, *goaru* 'kõrb (hobune)' < vene *капу́, дабакка*, *dubakka* 'tubakas' < vene *табак*, soome *tupakka*, *dovariššu* 'seltsimees' < vene *товарищ*, *bukki* 'sokk' < soome *pukki*¹⁰. Millest on tingitud selline helilise sulghääliku ületaotlus, pole lähemalt selgitatud. Heliliste sulghäälikute ja heliliste sisihäälikute ületaotlust on nenditud ka läti keelest liivi keelde tulnud laensõnades: liivi *budar* 'hulk, hunnik' < läti *puduris*, murdes *pùders*; *zirmi*, *zermi* 'hall, hallipäine' < läti *sirms*¹¹. Karjala ja liivi keeles on vaid üksikuid sõnu, kus esineb heliliste konsonantide ületaotlust.

Vadja keeles olevais laensõnades on aga helilisuse ületaotlus ning muudki ületaotlused üsna harilikud, kuigi mitte lausa seaduspärased. Sellepärast toodagu selle keele ületaotluste juhtu-

¹⁰ E. N. Setälä, Yhteissuomalainen äännehistoria, Helsinki 1899, lk. 5; H. Ojansuu, Karjala-aunuksen äännehistoria, Helsinki 1918, lk. 1; A. Turenen, Lyydiläismurteiden äännehistoria I, Helsinki 1946, lk. 51; E. Tunkelo, Vepsän kielen äännehistoria, Helsinki 1946, lk. 43; L. Kettunen, Lõunavepsa häälik-ajalugu I, Tartu 1922, lk. 3.

¹¹ L. Posti, Grundzüge der livischen Lautgeschichte, Helsinki 1942, lk. 145.

dest üksikasjalisem ülevaade. Vadja keelele on omased helilised meediad *b, d, g* vanas algupärases sõnavaras: *liblo* 'lible', *kabja* 'kabi', *adra* 'ader', *tšedrätä*, 'kedrata', *nagrä* 'naerda', *nigla* 'nõel'. Selle tõttu oskab vadjalane lahus hoida helilisi meediaid helitustest teenuistest. Helilisuse ja helituse opositsioon on liiatigi fonoloogiline: *jalkä* 'jalga', *jalgä* 'jala'; *utü* 'uttu': *udü* 'udu' (gen.); *šapkä* 'mütsi' (part.): *šabgä* 'mütsi' (gen.); *itkü* 'nuttu': *idgü* 'nutu'. Onomatopoeetilistes, deskriptiivsetes, deminutiivsetes ja pejoratiivsetes sõnades võivad helilised meediad esineda sõna alguseski: *bimizev* 'piriseb, põriseb', *gorizev* 'koriseb', *doro* 'tõru'. Vadjalastel pole olnud ei foneetilisi ega fonoloogilisi raskusi sõnaalguliste heliliste meediate ületaotluseks.

Vene, soome, isuri või eesti keelest vadja keelde siirdunud ületaotlusliku sõnaalgulise helilise klusiiliga laenud on järgmised:¹²

bara (Lu) 'kratt, päär' < soome *para*.

blēšipā (J) 'kiilaspea' < vene *плешиный*.

brusakka, brusaĳ (J) 'prussakas' < vene murdeline *прusak*.

brūda (P L M J), *brūd* (J) 'tiik' < vene *пруд*.

brānikka (P L M J I), *brānnik* (J) 'präänik, küpsis' < vene *пряник*; *brānniška* (M) id.; *brānnikkeine* (L) 'präänikust' < vene *пряничный*.

bukki (M J) 'sokk, sikk' < soome *pukki*.

bulli (J Ku) 'pull, härg' < eesti *pull*; *bullikkein* (J) 'pullike'.

buteli (R) 'pudel' < eesti *pudel*.

butška (P L), *butšk* (J) 'kimp, punt, kahl, tort, pundar, nuust' < vene *пучок*.

bāssi (J) 'oinas' < soome *pässi*; *bāssiä* (J) 'puskleda'.

dabuna (Lu Li I Ku), *dabun* (J Ku), *dabuni* (P L) 'hobusekari' < vene *табун*.

dabušnikka (P M J Ku) 'hobusekarjus' < vene *табущик*.

daki (K P Lu) 'aga, siiski' < vene (всё) *таки*; *dakižo* (Lu J) 'ometi' < samuti vene (всё) *таки*.

dovarišša (K U P M S Ja Lu Li Ku), *dovariš* (J) 'seltsimees, sõber, seltsiline' < vene *товарищ*¹³.

druba (Lu Li J Ku) 'korsten, toru, pasun' < vene *труба*; *ahjo-druba* (Lu) 'korsten'; *drubā puhasseja* (Lu) 'korstnapühkija'.

drubatšist (J) 'korstnapühkija' < vene *трубачист*.

drubattiši (L J) 'pasunapuhuja' < vene *трубач*.

¹² Vadja külanimede lühendid: Itšäpäivä = I, Jarvigoistšülä = Ja, Jõgõ-perä = J, Kattila = K, Kukkuzi = Ku, Kõrvõttula = Kõ, Lempola = L, Liivtšülä = Li, Luuditsa = Lu, Mati = M, Pontizõo = Po, Pummala = P, Rudja = R, Savvokkala = S, Undovo = U.

¹³ Vt. ka L. Kettunen, Valtian kielen äännehistoria, Helsinki 1930, lk. 19.

drubittā (M Lu), *drubittā* (J) 'pasunat puhuda' < vene *трубить*.

garniza (Lu Li), *garniz* (J) 'karniis' < vene *карниз*.

galbassa (P), *galbassi* (J) 'vorst' < vene *колбаса*.

gendi (J) 'hulkumine'; *gendia* 'hulkuda', *gendiskeļ* id. < eesti *kõndima*.

gili (J) 'kiil, andur' < vene *куль*.

gilvätteri (Lu) 'kiiluvesi, laeva joom' < vene *кульватер*.

glazi (M Lu J) 'klaas' < soome murdeline *klasi*; *glazimēz* (J) 'klaassepp'; *glazin*, *glazing* (Lu J) 'klaasist, klaas-'.

grandašši (Lu Li J I) 'pliiats' < vene *карандаш*.

grinikka (I) '(piima)pott' < vene *крынка*.

grizovnikka (K), *grizovnik* (J), *gružovnikka* (P I) 'karus-mari' < vene *крыжовник*.

groššia (P J) 'katki lõigata, katki hakkida, purendada' < vene *крошить*.

grūdi, *grūti* (J) 'püssirohi' < soome murdeline *kruuti*.

Toodud sõnadest on tunduv osa selliseid, mis kuuluvad deskriptiivsete, onomatopoeetiliste, deminutiivsete ja pejoratiivsete hulka, mille moodustamisel ja laenamisel on emotsioonil tähtis osa. Nagu öeldud, on vadja keeles algupärastki deskriptiivset jne. sõnavara, millel on sõna alguses helilisi sulghäälikuid. Need laensõnad, mis ei kuulu deskriptiivsete, onomatopoeetiliste jne. hulka, pole siiski saanud helilised sõnaalgulised klusiilid otse võõraste keelte mõjul, vaid mingi psühholoogiliselt läbinähtamatu ületaotluse tagajärjel.

Vadja keeles on teisigi ületaotluse juhte. Vadja keelest on kadunud sõnaalguline *h*: *āpa* 'haab', *einā* 'hein', *ārtšā* 'härg, pull'. Sõnaalgulist *h*-d võib tänapäeva vadja keeles kohata isuri, soome ja vene keelest tulnud laenudes. Laensõnade hulgas on aga neidki, milles esineb *h* ületaotlust.

hairo (Ku) 'aer' < soome, isuri *airo*.

hakka (M Kõ Ja Po) 'vanaeit, eit, naine' < soome, isuri *akka*; *bobulihakka* (M) 'popsinaine'.

hampua 'ambuda, püssi lasta' < soome *ampua*¹⁴.

hāda (K), *hādu* (J) 'põrgu' < vene *ад*, *hādaššikka* (K) 'põrguline, kurat'.

hilkiä (J) 'kole, inetu' < isuri *ilkiä*, soome *ilkeä*.

hukko (M Kõ Po Ja) 'taat' < soome *ukko*.

hālütä 'aru saada' < soome *älytä*, isuri *älüdä*.

hätälä (P) 'ädal' < eesti *ädal*.

hülpiä (I) 'halbade kommetega, pahatahtlik' < isuri *ülpiä*¹⁵.

¹⁴ L. Kettunen, Suomen lähisukukielten luonteenomaiset piirteet, Helsinki 1960, lk. 54.

¹⁵ L. Kettunen, op. cit., lk. 54; sama, Vatjan kielen äännehistoria, lk. 83 jj.

Lõpuks mainitagu, et vадja keeles on olemas paar niisugustki laensõna, kus tuleb esile *f*-i ületaotlust:

fila (K) 'viil' < soome *viila*.

furri (J) 'vurr, vurrkann' < eesti *vurr*.

Esitatud sõnad pole vадja keeles võõrsõnu, vaid keeles täiesti juurdunud laensõnu. Need sõnad on tunduvalt suurendanud sõnade hulka, kus alguses on helilised sulghäälikud. Laensõnade kaudu vадja keelde tulnud *f*-i tarvitussfäär on ületaotluse kaudu samuti laienenud. Laienenud on ka sõnaalgulise *h* esinemine. Üldkeeleteaduslikult pakub vадja keel huvitavat ainetikku ületaotluse ehk hüperismi olemuse analüüsiks.

ГИПЕРИЗМ (ГЛАВНЫМ ОБРАЗОМ, В ВОДСКОМ ЯЗЫКЕ)

ПАУЛЬ АРИСТЭ

Резюме

В эстонском и других прибалтийско-финских языках существуют, наряду с гиперурбанизмами и гипердиалектными формами, т. е. с неправильным подражением городскому или диалектному словоупотреблению, также некоторые другие гиперкорректные формы. В водском языке имеется особенно много таких случаев, когда в русских заимствованиях выступают в начале слова звонкие *b, d, g* вместо глухих *p, t, k* (*brūda* 'пруд', *dovarišša* 'товарищ'). В исконно водских словах звонкие взрывные наблюдаются только в некоторых дескриптивных и ониматопоэтических словах. В русских заимствованиях в начале слова выступает также *h* в некоторых случаях, где в русском языке только гласный. Среди финских и ижорских заимствований имеются некоторые с гиперкорректным *h* в начале слова (*hakka* 'старуха', финское и ижорское *akka*). В развитии современной структуры водского языка гиперкорректные фонетические формы играли довольно значительную роль.

EDUARD AHRENSI KATSEID EESTI KIRIKUKEELE PARANDAMISEKS.

GUSTAV VILBASTE

Eesti kirjakeele ortograafia järjekindla uuendajana esineb möödunud sajandi keskel Kuusalu pastor Eduard Ahrens, alguses agaralt, pärast võrdlemisi tagasihoidlikult. Ed. Ahrensilt ilmus 1843. aastal rahvakeelele toetuv eesti keele grammatika — vormiõpetus¹. Pärast grammatika ilmumist püüdis Ahrens selgitada oma vaateid Eestimaa ev.-luteriusu sinodi koosolekutel pastoritele, kes olid ju selle aja hariduselu peamised juhtijad.

1844. a. sinodil kõneleb Ahrens uuest kirjaviisist, näitab senise kirjaviisi puudusi ning nõuab kirikukeele parandamist. Et küsimus on uus ja mitmele isegi tundmatu, jäetakse otsuste tegemine järgmiseks aastaks. Selle aja kestel kohandab Ed. Ahrens 3 evangeliumi, 3 epistlit ja 4 kirikulaulu uude kirjaviisi ja parandab neis keelevead oma grammatika reeglite järgi. Need parandatud tüki trükitakse ning sinodi esimees kindralsuperintendent dr. C. Rein saadab mais 1845. a. selle materjali tutvumiseks kõigile Eestimaa kirikuõpetajatele². Ametlikus saatekirjas tähendab dr. Rein, et sinodi koosolekul kirjakeele parandamise kohta võtab sõna pastor Ahrens ja ta tundvat, et on tarvis selles küsimuses hädasti teha selget otsust. Et sinodi esimees märgib oma saadetise pealkirjas «rahulist kaalutlemist», lubab see oletada, et 1844. a. sinodil küsimus on tekitanud mõningal määral tormigi³, olgugi et on peetud tarvilikuks kirikukeelt parandada⁴.

¹ Ed. Ahrens, Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Erster Theil: Formenlehre, Reval 1843.

² Selle materjali pealkiri oli: Beilage zur Synodal-Materie. Von Herrn Pastor Ahrens eingereichte Probeschrift, zur Revision der Ehstnischen Schrift- und Kirchensprache. Den sämtlichen Herrn Synodalen mit der Bitte um sorgfältige und ruhige Prüfung, vorgelegt vom Direktor der Synode.

³ V. Reiman, Eduard Ahrens. — Eesti Üliõpilaste Seltsi album. Teine leht, Järjevis 1894, lk. 14—15.

⁴ Sinodiprotokoll 1845, lk. 5. Eestimaa ev.-luteri usu sinodi protokollid on ilmunud mitme pealkirja all: Protokoll über die Verhandlung der Synode 1845, Synodal-Protokoll 1847—1853, Protokoll der Synode des Ehstländischen Consistorial Bezirks 1855—1862, Protokoll der Ehstländischen Provinzial Synode 1863—1913. Siin on viidetes kasutatud üldiselt «sinodiprotokoll» ja aasta, millal käsiteldav sinod on peetud.

Sinodil 1845. a. on arutamisel küsimus: «Kuidas tuleb teostada meie eesti kirikukeele reform?» Sinodi koosolekul 19. juunil esinevad pastor Ed. Ahrens ja praost C. Fick Keilast põhjalike ettekannetega selle küsimuse kohta, kuid trükitud sinodiprotokollis ei tooda nende kokkuvõtet, sest kumbki referent ei esita oma ettekandest nõutavat resümeed. 22. juunil peetakse ettekannete kohta läbirääkimisi. Konsistooriumi assessor praost C. Fick annab alguses vajaliku seletuse ning märgib, et kirikukeele parandamise seisukohalt tuleks sinodi eelmise aasta otsuse kohaselt pastor Ahrensi vormiõpetust arutleda. Selle peale esitab pastor A. Sengbusch Pühalepast protesti igasuguse parandamise vastu ja palub kindralsuperintendenti kaasa aidata, et taastataks eesti lauluraamatu endine tekst, milles olevat tehtud a. 1819 peale üle 800 muudatuse. Pastor E. Danielsson Harju-Jaanist, sünnilt soomlane, soovib, et võetaks tarvitusele rohkem eesti keele iseloomule vastav ortograafia. Pastor F. Hasselblat Karuselt pooldab Ahrensi ortograafiat, kuid arvab, et enne tuleks Liivimaa ja Eestimaa⁵ sinodilt, eriti aga piibliseltsilt nõu küsida ning seepärast tuleb Ahrensi ettepanek seniks tagasi lükata. Seepeale tähendab kindralsuperintendent mitte sinodi esimehena, vaid liikmena, et ta ei saa kahjuks märkida seda, mis on keeleliselt õige, aga silmas pidades Lutheri piiblitõlget saksa keelde arvab ta, et iga muudatus kirikukeele sõnastuses tuleks tagasi lükata ja et keele arendamise katsetel tuleks esiteks piirduda selle kirjanduse osaga, mis ei ole kiriklikuks tarvitamiseks. Selles kirjanduses eralduks aja kestel õige ebaõigest kindlamini kui sinodi otsustega ning üldiselt õigeks tunnistatud keel leiab sissepääsu ilma vastupanuta ka kirikukeelde. Lõpuks tähendab pastor C. von Hirschelmann Haapsalust, et ta on kogunud oma koguduses andmeid keele paranduse tarviduse üle, kuid koguduse liikmed on igasuguse parandamise vastu. Pärast läbirääkimisi otsustab sinod, et kirikukeele parandamine ei ole veel ajakohane⁶. Kindralsuperintendendi ettepanekul tänab sinod pastor Ahrensit tema jõupingutuste eest eesti kirjakeele parandamisel⁷.

1846. a. sinodil püütakse vastust anda küsimusele: «Mis takistab sinodi poolt hädavajalikuks tunnistatud eesti kirjakeele reformi?» Sinodi koosolekul 20. juunil katsub pastor A. Hirschelmann Ridalast näidata, et 1) selline reform ei näi olevat sugugi möödapääsmatult vajalik, sest et senine kirjakeel, nagu näitavad kogemused, on vähemalt meie rahvale täiesti arusaadav; 2) kui reform aga oleks tarvilik, siis tekivad selle läbiviimisel

⁵ Siin võib olla sõnas 'Eestimaa' viga ja selle all on mõeldav õigem sõna 'Saaremaa', sest küsimust arutati ju Eestimaa sinodil. Saaremaa sinodit mainitakse sagedasti sinodi koosolekutel.

⁶ Kuusalu kiriku arhiivis olevale sinodiprotokollile on Ed. Ahrens oma käega märkinud servale: «16 c. 5; pro: Harten, Vogt, Helenius, Danielsson», s. o. 16 contra 5. Poolt olid peale Ahrensi veel nimetatud pastorid. C. Harten oli pastoriks Vigalas, C. Vogt Lüganusel, C. Hellenius Kadrinas, E. Danielsson Harju-Jaanis.

⁷ Sinodiprotokoll 1845, lk. 16—17.

raskused. Kui reformi teostaks keegi üksikisik, peituks selles suur hädasoht, sest ta laseks end juhtida eelarvamustest ja subjektiivsetest vaadetest ning tema parandatud keelel võiks olla lokaalvärving. Kui aga paranduse toimetaks komisjon, võib juhtuda, et praeguse eesti keele uurimise seisundi juures on raske leida vaadetes tarvilikku ühtlust ning reformi katse võiks seeläbi nurjuda; 3) arvestades, et need raskused lasevad end kõrvaldada, näib siiski, et keele ümberkujundamine eesti kirikuraamatutes võiks olla isegi igal ajal, eriti aga just praegustes oludes, ülimalt mõtlema panev ning ebakindel. Keeleliselt kahe üksteisest erineva kirikuraamatu tarvitamisele võtmisel võiks seeläbi tekkida avalikel jumalateenistustel suuri segadusi, samuti ka koduõpetuses jne. See kutsuks esile meie maarahva juures umbusaldust, rahulolematust ja meeletibedust ning kallutaks rahvast kirikust eemale hoidma, sest rahva arvamise järgi püütaks vanade pühakirjaraamatute kõrvaldamisega kaotada ka vana usku. Sellepärast ei oleks kunagi vähem sobivam mõelda eesti kirjakeele parandamisele kui praegu⁸.

Järgmisel päeval teeb sama küsimuse kohta ettekande ka pastor Ahrens, kuid selle kohta ei ole jälle protokolli kokkuvõtet⁹. Lõpuks pooldatakse nähtavasti eelmise kõneleja seisukohti, jäädakse endisele seisukohale ja valitakse vaid 8-liikmeline komisjon, kes peab selle üle otsustama, kuidas ja kui laialt tuleks kirikulauluraamatu uues trükkis ennistada vana teksti¹⁰. Ahrensit aga ei valita sellesse komisjoni. Ja kui järgmisel 1847. a. sinodi päevakorras on küsimus: «Mida on praegu veel võimalik teha eesti kirikukeele reformimiseks?», siis vastab Ahrens sellele irooniliselt: «Mitte kui midagi. Ajal, kus kerkivad kahtlused, kas eestlane jääb oma kirikuraamatute sisule truuks, on rumalus selle vormi hakata parandama. Seepärast on igasugune muu, niihästi teoreetiline kui praktiline jõupingutus asjatu»¹¹.

Ahrensi seletustel sinodi koosolekul ei olnud nähtavasti mõju. Pastorkond koosnes sel ajal ju keeleliselt konservatiivsetest isikutest, kes olid õppinud kuidagi ära eesti keele sellises ulatuses, et said asju ajada oma koguduse liikmetega ning pidada jutlust vahest isegi käsikirja järgi. Oma ametikohustuste täitmiseks eesti keelt korralikult ära õppida ei peetud tarvilikuks. Ja eestlased ei osanud kuigi suurel määral arvustada kirikuõpetajaid, kuigi nad tundsid, et pastori jutlustes kõneldud eesti keel ei olnud nende kõnekeelele sarnane. Ning kas ei ole küllalt neid naljandeid, mis osutavad pastorite puudulikus eesti keeles peetud jutlustele või kõnedele.

Ed. Ahrens tüdineb varsti ja loobub keeleliste uuenduste nõudmisest sinodi koosolekul. Ta kõneleb küll sagedasti mitmete küsi-

⁸ Sinodiprotokoll 1846, lk. 8.

⁹ Sealsamas, lk. 10.

¹⁰ Sealsamas, lk. 8, 9.

¹¹ Sinodiprotokoll 1847, lk. 10.

muste kohta sinodil, aga ta ei puuduta enam kirikukeele uuendamist. Üldse ei kõnelda sinoditel nüüd tükil ajal kirikukeele reformist. Ahrens täiendab oma grammatikat ning avaldab selle teise trüki ühes lauseõpetusega 1853. aastal. Kui 1862. a. sinodi koosolekul tuleb arutamisele küsimus: «Mis on nende esimene kohus, kes tahavad eestlastele jutlustada?» — siis puudutab Ahrens küsimusele vastates ka kirikukeele küsimust ja teeb seda temale omase teravusega selliselt, et ametivennad vihastuvad ega lase kõne kokkuvõtetki sinodiprotokollis avaldada¹².

Selle ettekande kokkuvõtte on säilitanud siiski tolleaastane sinodi koosolekute protokollija pastor Wold. Kentmann Jõelähtmest. Olgu see toodud siin küsimuse selgitamiseks täielikult. W. Kentmann kirjutab Jõelähtme kirikukroonikasse kokkuvõtte kohta järgmiselt:

«Ahrensi poolt kokkuseatud kokkuvõtte on järgmine: 26. küsimus sinodi päevakorras: «Mis on nende esimene kohus, kes tahavad eestlastele jutlustada?» — Nende esimene kohus on õppida põhjalikult selgeks eesti keel. Kui misjonär läheb paganate juurde, siis peab ta oma esimeseks asjaks õppida selgeks nende keel ja ta püüab aastate jooksul tungida väsimatu innuga keelepeensustesse. Sest keel on ta tegevuse vahend: ei kõlba ta tööriist, siis ei kõlba ka ta töö mitte! Aga eestlastele jutlustajad — õige väheste eranditega — peavad ülearuseks ennast eesti keele õppimisega piinata. Puhas rahvakeel on neile täiesti võõras ja nad ei taha seda ka mitte õppida, sest nad seisavad kangekaelselt vastu igasugusele kirikukeele reformile. Nad ei valda seepärast kunagi korralikult kirikukeeltki, vaid kõnelevad oma heaksarvamise järgi, nii et kõige suurem seadusetus on tingimata nende ainuke keeleseadus. Seda tõendab ka Tartus ilmuv «Postimees» ja uue lauluraamatu proovipoojen. Viimases on lauseid, mis sisaldavad mõttetusi või väljendavad koguni vastupidist sellele, mida tahetakse öelda. Raamat on tõsine pilge vaese rahva üle, kellel on loodetavasti veel küllalt tervet mõistust, et põlata kutsumata heategijate andi. Kes ei valda küllalt eesti keelt, sel ei ole mingit õigust õpetada eestlasi ei kirikus ega koolis, sest ta teotab kogu rahva vaimset tegevust ja keele väljendamisvahendit. Ja mõlemad on otse õelamaid keelerikkumise koolmeisterid. Sest kui ka nende talupoegade kirikuraamatud on viletsad ja jutlustajad veel viletsamad, peavad nad iga keeleseaduse põlguse hariduse ülimaks tunnuseks ja püüavad oma eeskuju-andjaid võimalikult isegi ületada. Ka «Pernu Postimees», millel muidu on häid rahvakeelsete kirjanike väljendusi, ei suuda enesest eemale heita kõiki kirjakeele kammitsaid!»¹³.

Sellele Ed. Ahrensi kõne kokkuvõttele lisab W. Kentmann omalt poolt juurde: «See väga asjalik ja näidetega varustatud ettekanne oli nii siis süüteaine püssirohutünni. Ja härrad olid väga kurjad!

¹² Sealsamas 1862, lk. 11.

¹³ Chronik der St. Marien Kirche zu Jegelecht in Ostharrien, beginnend mit dem Jahre 1829. Pagineerimata, 1862. aasta all.

Võib-olla põhjusega, sest paljud tundsid endid olevat puudutatud. Asi võiks aga nii olla: meil on küllalt kirikuõpetajaid, kes kõnelevad head arusaadavat eesti keelt, aga meil ei ole ühtki korrektorit ega ühist keeleseadust. Mulle on mitmed kõnelnud, et kui nad hooga kõnelevad, läheb kõik hästi, aga kui nad hakkavad mõtlema käsitlemisviisi või vormi üle või peavad midagi kirjutama, siis ei pääse nad paigastki. Aga see on küllalt kurb. Ning paljud nendest, kes on kirjutanud laule uuele lauluraamatule, kuuluvad sellesse kategooriasse. Ja neid on seal arvatult, kellele tuleb anda ilma pikemata *testimonium versionis*: «oskamatu eesti keele!» Etteheited, mis puudutavad uut eestikeelset lauluraamatut, on täiesti õiged: raamat on läbi ja läbi õnnetu, ja kurb on, et meie Eestimaa vennad selle kirjutamisest osa võtavad ja ei jäta selle õnnetuse au üksi paljutöötavale Liivimaale. Lauluraamatu toimetaja Maurach Põltsamaal on selle raamatu pärast minuga palju kirju vahetanud ja kui ma talle viimaks saatsin üksikasjaliku arvustuse, siis sai ta lõplikult pahaseks. Liivimaa tahab kuulust oma sangaritegudele! — Ahrens on küllalt eesti keele rakendamiseks teinud ja ärgu tema raamatut ilma põhjuseta alahinnatagu. Sellist otsust ei saa talle kuidagi anda!»¹⁴

Kirikukeele parandamise katsed ei leidnud tarvilikku pinda pastorkonnas ning vaibusid. Peale Ahrensi surma — Ahrens oli ju õieti kirikukeele reformi algataja — ei puudutatud sinoditel enam kuigi palju kirikukeele reformimise küsimust ja keelelised arutlused kadusid mõneks ajaks koguni päevakorralt. Arvustati ju küll uue kirikulauluraamatu ja uue piibli trükkide vigu ning tehti ettepanekuid vähemulatuslikeks parandusteks, aga see oli ka kõik. Konservatiivne pastorkond ei leidnud tarvidust tuua keelelisi muudatusi kirikuraamatutesse ning püüti seista kindlasti vanal tasapinnal.

¹⁴ Chronik der St. Marien Kirche zu Jegelecht etc., sama aasta 1862 aal. — Lõpupunkti Ed. Ahrensi püüetele kirikukeele parandamise küsimuses paneb W. Kentmanni lühike kokkuvõte Ahrensi iseloomu ja tegevuse üle Kuusalu kirikukroonikas (W. Kentmann läks peale Ed. Ahrensi surma Kuusalusse pastoriks), milles ta kirjutab 1863. aastal Ed. Ahrensi surmateate järel muu seas järgmist: «Eduard Ahrens oli mees väga kõrgete annetega ja ülimalt energilise iseloomuga. Tõde oli tal üle kõige, selle eest seisis ta ilma kartuseta, seda kõneles ta, ei mitte salaja, vaid vabalt ja otse näkku. Seepärast näis ta sagedasti oma nõudmistes kare ja terav, mille arvele tuleb kirjutada ka seda, et temaga vaid vähesed olid sõbralikes vahekordades. Oma parimaks sõbraks pidas ta ise sagedasti juba enne teda surnud praostit ning Jõelähtme pastorit Gustav Schüdlöffelit, kellega teda sidusid ka ühised huvid eesti keele arendamisel. Ed. Ahrensi saavutused eesti keele grammatikas jäävad põhjapaneva tähtsusega nii kaua, kui eesti keelt räägitakse ja õpitakse. Ahrensi eesti keele grammatika on esimene, mis ei tugine ainult vanast ajast põlvnevatel šabloonidel, vaid reeglitel, mis on Ahrensi enda poolt avastatud eesti keele omapärase vaimu ja oleku alustel. Oma keeleliste arutlustele on Ahrens pühendanud parimad eluaastad, tema grammatika on siiski kandnud ta eluaastail võrdlemisi vähe vilja, sest neid oli veidi, kes eesti keele uurimisega tahtsid tegemist teha, mispärast Ahrens viimasel Eestimaa sinodi koosolekul, mis ta kaasa tegi a. 1862, ka väljendas: «Minu grammatika on liiga vara ilmunud! Aeg, mil ta jõuab mõjule, seisab veel tulevikus». Kirchen-Chronik; seljal: Kusalsches Kirchenbuch, lk. 162—163.

ПОПЫТКИ ЭДУАРДА АРЕНСА РЕФОРМИРОВАТЬ ЭСТОНСКИЙ ЦЕРКОВНЫЙ ЯЗЫК

ГУСТАВ ВИЛЬБАСТЕ

Резюме

В середине прошлого века вопросам обновления орфографии эстонского литературного языка занимался Эдуард Аренс, пастор в местности Куусалу. В 1843 году была издана составленная Аренсом на основе народного языка грамматика эстонского языка (морфология). После издания грамматики Аренс выступал на собраниях синода евангелической лютеранской церкви Эстляндии, пытаясь объяснить свои взгляды пасторам, явившимся в то время главными руководителями дела народного просвещения. Однако усилия Аренса, направленные на проведение реформы церковного языка и приближение его к эстонскому народному языку, оказались тщетными. Консервативное духовенство было против исправления церковного языка, и попытки реформировать этот язык на некоторое время прекратились.

SUPLETIIVSUSEST EESTI KEELES

JOOSEP PALJAK

Supletiiivsuseks ehk supletivismiks (lad. *suppleo* 'täiendan, asendan') nimetame keelelist nähtust, kus sõna mõni grammatiline vorm väljendatakse hoopis erijuurelise sõnaga, nagu e *hea* — *parem*, sm *yksi* — *ensimmäinen*, vn я 'mina' — *меня* 'minu, mind', ingl *go* 'lähen' — *went* 'läksin' jne.

Termin «supletiivus», nagu allpool näeme, ei ole vana, kuid vastavale nähtusele osutasid keelemehed tähelepanu juba ammu ja tähistasid seda mitmesuguste teiste sõnadega. Nii kirjutas J. Gutsclaff *comparatio irregularis* 'ebareeglipärane komparatsioon', samuti *comparativus ab alio positivo* 'keskvõrre teisest algvõrdest'¹. J. Hornung tarvitas kõigil erijuurelisuse juhtudel nimetust *irregularia* 'ebareeglipärasused'². A. Thor Helle nimetas kahejuurelist verbi *anomalon* 'mitte normaalne', samuti kasutas sõna *irregular*³. E. Ahrens tarvitas väljendeid *unregelmässig* 'ebareeglipärane', *völlig abweichender Comparativ* 'täiesti erinev keskvõrre'⁴. F. J. Wiedemann kirjutas: «*Enese annab puuduvad käänded käänatamatule ize*», ning teisel jälle: «... *minema* täiendub (ergänzt sich) ... defektiivse verbiga *lähtma*»⁵. K. A. Hermann kirjutas: «... sõnal *hää* võrrelvõrret ega ülvõrret enese juurest ei ole», ja teisel: «... *lähe*- ja *mine*- on puudulikud ja teevad kokku täielised pöörded välja»⁶.

Analoogilisi termineid ja väljendeid kasutati ka indo-euroopa keeleteaduslikes teostes, kuni 1899. aastal Hermann Osthoff

¹ Johann Gutsclaff, *Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam*, Dorpat, Anno MDCXLVIII, lk. B2.

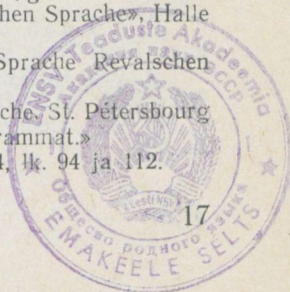
² Johann Hornung, *Grammatica Esthonica...*, Riga 1693.

³ A. Thor Helle «Kurzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache», Halle 1732, lk. 55 ja 21. Edaspidi lühend: Thor Helle.

⁴ Eduard Ahrens, *Grammatik der Ehstnischen Sprache* Revalschen Dialektes, Reval 1853, lk. 80.

⁵ F. J. Wiedemann, *Grammatik der Ehstnischen Sprache*, St. Pétersbourg 1875, lk. 426 ja 535. Edaspidi lühend: «Wiedemann, Grammat.»

⁶ K. A. Hermann, *Eesti keele Grammatik*, Tartu 1884, lk. 94 ja 112.

võttis kasutamisele termini «supletiivus»⁷. Pärast seda hakkas mainitud terminit kasutama enamik saksa ja vene autoreid. Mujale, ka eesti keeleteadlaste juurde, see kohe ei levinud. Alles hiljem, 30-date aastate paiku hakkavad üksikud autorid tarvitama termineid «supletiiivne, supletiiivsus», näiteks prof. J. Mark⁸. Kuid nendest allpool. Kooligrammatikais seda spetsiaalset terminit muidugi tänini ei tarvitata. J. Jõgever kirjutas erijuurelisuse puhul «tüve teisendustest»⁹. H. Põld: «Sõna hea võrrelvõrdeks on teise sõna vorm»¹⁰. E. Muuk kirjutas põhi- ja järgarvude üks — *esimene* ja kaks — *teine* puhul: «Järgarvud *esimene* ja *teine* on (võrreldes vastavalt sõnadega *üks* ja *kaks* — Toim.) erineva tüvega»¹¹. K. Kure ütleb supletiiivsete vormide puhul: «...tüvi on lahku minev»¹². A. Kask jt. märgivad supletiiivsete võrdlusastmete puhul: «...kas täiesti erinev või mõnevõrra muutunud tüvi»¹³.

Paljud indo-euroopa keeleteadlased, nagu Osthoff, Bopp, Paul, Gabelentz jt. peavad supletiiivsust indo-euroopa (või, nagu nemad ütlevad, «indo-germaani») keelte spetsiifiliseks eriomaduseks. Tegelikult on aga supletiiivsuse juhtude protsent neis keeltes ainult pisut suurem kui soome-ugri keeltes. Kuna supletiiivsus tuleb ette ka semiidi keeltes¹⁴, samuti paljudes Aafrika ja Ameerika keeltes¹⁵, siis võime öelda, et see on üldkeeleteadusse puutuv nähtus ja ei tohiks olla ülearune selle esinemist eestigi keeles lähemalt vaadelda. Enne aga peatugem veel järgmisel asjaolul: tuleb teha vahet 1) täieliku, etümoloogilise ning 2) aja jook sul tekkinud, praegu näiva supletiiivsuse vahel. Eesti keeles *üks* — *esimene*, ingl *go* 'lähen' — *went* 'läksin' on tõesti algusest peale erijuurelisel sõnad. Kuid e *haug* — *havi*, lad *Jupiter* — genitiiv *Jovis*, *duo* 'kaks' — *bis* 'kaks korda' on aga ainult keele praeguses seisundis näiliselt erijuurelisel, etümoloogiliselt nad on siiski ühistest juurtest. Käesolevas kirjutises käsitletakse peamiselt täielikku, etümoloogilist supletiiivsust.

Vaadeldgem nüüd supletiiivsuse distributsiooni eesti keeles.

⁷ Hermann Osthoff, Vom Suppletivwesen der indogermanischen Sprachen, Heidelberg 1899.

⁸ J. Mark, Zum Verbum Substantivum im Ostseefinnischen. — Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1932, Tartu 1935, lk. 1—41.

⁹ J. Jõgever, Eesti keele õpetus koolidele ja iseõppijatele, Jurjev 1904, lk. 115.

¹⁰ H. Põld, Eesti keeleõpetus koolidele I, Tallinn 1914, lk. 49.

¹¹ E. Muuk, Eesti keeleõpetus I, Tartu 1927, lk. 96.

¹² K. Kure, Eesti keele grammatika keskk. VIII kl., Tallinn 1949, lk. 150 jj.

¹³ A. Kask, E. Koff, K. Kure, G. Laugaste, M. Teder, J. Valgma, Eesti keele grammatika VIII klassile, Tallinn 1951, lk. 137.

¹⁴ Vrd. H. Schuchardti seisukohaga: Zeitschrift für romanische Philologie 1900, XXIV Bd., Halle 1900, lk. 440.

¹⁵ Vrd. Georg von der Gabelentz, Sprachwissenschaft, Leipzig 1891, lk. 334.

I. Omadussõnad

Madalamal vaimse arengu astmel olevad inimesed ei osanud kvaliteeti tajuda kvantitatiivselt. Kvaliteedi erinevad astmed, «kvantumid», tundusid nendele iseseisvate kvaliteetidena ja neid tähistati eri sõnadega. Selline on R. B u d a g o v i vaade¹⁶. Ja tõesti. *Hea, parem* iseloomustasid asju ühest küljest, kuid jäid ikkagi iseseisvateks sõnadeks. Ka praeguses keeles on mõned omadussõnade seeriad, mis samuti iseloomustavad asju ühest küljest: *suur, tohutu, hiiglasuur, gigantne, kolossaalne; hea, tubli, oivaline, ekstra; väike, tilluke, pisike*. Me peaaegu saame niisuguse seeria sõnad seada järjekorda kvaliteedi astme järgi, ja nendel sõnadel oleks eeldusi kujuneda supletiivseiks komparatsioonistmeiks. Seda, muidugi, meie ajal ei juhtu, sellepärast et vastavate lõppude abil saame moodustada samajuurelisi astmeid. Varemalt aga analoogilistest seeriatest on tõenäoliselt tekkinud supletiivsed võrdlusastmed.

Eesti keeles, nagu paljudes teisteski keeltes, olid omadussõnad kaua nimisõnadest eraldumata (nagu nad vormilt veel praegugi on), näiteks:

Seal need vaimu äbarikud
h ä m a r a s s e ärka'avad¹⁷.

Omadussõnu oli kaua väga vähe, kuid need vähesed olid siis ka inimesele väga lähedased, nende esinemissagedus oli suur ja, kuna «heal lapsel on ikka mitu nime», siis nende kvaliteetide kvantumeid, võrdlusastmeid tähistati erijuureliselt. Kõigis indo-euroopa keeltes on supletiivsed võrdlusastmed just ühtedel ja samadel, inimesele kõige lähematel¹⁸ ja vajalikumatel omadussõnadel. Eesti keeles ainukese üldiselt supletiivsete võrdlusastmetega omadussõnana esineb **hea** — **parem** (paiguti ja murdeti on supletiivsed ka mõned teised omadussõnad, nagu näeme allpool mõnede üksikute autorite juures). Selle eesti keele omadussõna esinemissagedus on vanemas keeles väga suur. Vaaeldagu siinkohal pisut statistikat. «Pulmalaulus»¹⁹ 1717. aastast esineb omadussõna «hea» (muidugi eri vormides) 4 korda, teisi omadussõnu on kokku 4, need esinevad 8 korda. «Vargaloos»²⁰ — samuti 18. sajandi algusest, «hea» esineb 3 korda, kõiki teisi omadussõnu on kokku 12, mis esinevad 15 korda. A. Thor Helle «Neist mesilastest»²¹:

¹⁶ Vrd. P. A. Будагов, Очерки по языкознанию, Москва 1953, lk. 181 jj.

¹⁷ Fr. R. Kreutzwald, Kalevipoeg, Tartu 1935. Sisesejuhatuseks, read 36—37.

¹⁸ Vrd. H. Osthoffi lähemate olendite nimetuste supletiivsuse seletustega, mis on väga tõenäosed. (Kahjuks on need seletused antud seal, kus tõelist supletiivsust pole). Vt. Hermann Osthoff, op. cit., lk. 41 jj.

¹⁹ A. Saareste ja A. R. Cederberg, Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi 1524—1739, Tartu 1925—31, lk. 333 jj.

²⁰ Sealsamas, lk. 335 jj.

²¹ Sealsamas, lk. 339 jj.

«hea» esineb 9 korda, kõiki teisi omadussõnu on 30, mis esinevad 48 korda.

Omadussõna *hea* komparatiiv *parem* esineb eesti vanema aja keeleteestel mitmete variantidena. Stahl: *Heh 'gut' — parramb 'besser' keicke Parramb 'd.beste'*²². J. Gutsclaff: *Hä — Parramb — keick parramb*. Ta märgib ka, et komparatiiv on teisest positiivist *parras 'aptus, bonus, eben recht'*²³. Nii siis, temal on komparatiivil *parramb* ka samajuureline positiiv olemas! Hornungil üks komparatiiv sõnale *Hä* on *parremb*, peale selle on tal aga veel teine — *üllemb*. Superlatiive on tal kolm: *parras, keige parremb* ja *keige üllemb*²⁴. Thor Helle tarvitab sõna *parras* superlatiivi komponendina: *keigeparras*. Komparatiivina toob ta *parram* ja *parrem*. Viimane olevat tarvitatavam²⁵. Wiedemann annab samuti «parema» paralleelvormina «param»²⁶. Ahrens viib sõna *parem* etümoloogiliselt ühte sõnadega *parata, paraku, parandama*²⁷. Sõnu *paras, parem* ~ *param* viiakse ühendusse sanskriti sõnaga *parama* 'kõige parem, väga hea'.

Harva esineb eesti keeles ka mõne muu omadussõna võrdlusastmete supletiivsus. Nii esitab Stahl **Püssokenne — wehhemb — keicke wehhemb** (Op. cit., lk. 7). Sama tunnistab ka Hornung: *pissukenne* ehk *weikine — vähhemb* ja *pissemb* (Op. cit., lk. 60). E. Muuk toob võrdlusastmete paari *väike — vähem* (ehk *väiksem*) (Op. cit., lk. 88).

II. Määrsõnad

Kogu Eestis tarvitatavaks supletiivsete võrdlusastmetega määr sõnaks on **palju — enam (rohkem)**. Need astmed esinevad enamikul autoritest enam-vähem ühesugustena²⁸. Nii toob Hornung need järgmiselt: *paljo — ennamb — keige ennama*. Temal on ka teisi supletiivseid määrsõnade võrdlusastmeid: **pissut — wähheminne** ehk *wähhema — keige wähhema; enne — weel enne — keige essiti*²⁹. Kui tõesti tol ajal oli selline uus, siis on siin supletiivsus.

Määrsõnast **veidi** saab komparatiiv olla ainult **vähem**³⁰. Olenevalt vastava omadussõna võrdlusastmete supletiivsusest, on muidugi ka määrsõna vormid **hästi — paremini** supletiivsed.

²² M. Henrico Stahlen, *Anführung zu der Estnischen Sprach...* Revall, ... MDCXXXVII, lk. 7.

²³ Johann Gutsclaff, op. cit., lk. B2.

²⁴ Johann Hornung, op. cit., lk. 61. (Vrd. ka soome k. superlatiiv *paras*).

²⁵ Thor Helle, op. cit., lk. 21.

²⁶ Wiedemann, *Grammat.*, lk. 411.

²⁷ Eduard Ahrens, op. cit., lk. 88.

²⁸ Ainult Wiedemannil, *Grammatika*, lk. 411, esineb ka veel komparatiivi samajuureline paralleelvorm *paljum, paljem*.

²⁹ Johann Hornung, op. cit., lk. 102.

³⁰ Vrd. ka Johann Christoph Cläre, *Kurzer Entwurf einer Grammatik*, 1730, lk. 21.

III. Arvsõnad

1. **Üks** — **esimene**. Eesti keeles, nagu enamikus teisteski soome-ugri kui ka indo-euroopa keeltes, esineb kahe esimese põhi- ja järgarvu erijuurelisus. See nähtus on väga vanast ajast pärit, kui loendamine enamikul rahvastel oli veel väga primitiivne, põhiarve oli vähe ja järgarvud üldse puudusid. *Esimene*, *edimäne*, *ēsmāne*, *ēsmāne*, *ēsman*³¹ tähendas esialgu ruumiliselt³² eespool olijat, eespool minejat, olgu jahi- või koriluskäikudel, sõjakäikudel jne., analoogiliselt sellele, nagu hobusõidukite ajajärgul aisade vahel käival hobusel, aisa kõrval käival jne. oli igaühel oma nimetus. Soome keele *ensimmäinen*, *ensi*, *ennen*, *ensin* (~ eesti keele *enne*, *endine*) aga on tähendanud a j a l i s e l t³³ eespool ehk e n n e olijat, minejat jne. Ei ruumiliselt eespool minejal ega ajalisel enne minejal pole peaaegu midagi ühist arvuga *üks*, ja supletiivsus on siin loogiliselt põhjendatud.

2. **Kaks** — **teine**. Samuti sõltumata arvudest, iseseisvalt, pea igas keeles või keeltegrupis siiski omamoodi, on tekkinud ja arenenud järgarv, mis nüüd vastab põhiarvule *kaks*. Eesti *teine*, *toinen* < **tō*, eesti *too*, soome *tuo*. Kui «esimest» nimetaksime *see*, *selline*, siis «teine» on *too*, *tollene*, *to(o)ine*. W i e d e m a n n märgeb, et sõna *teine* (*tõine*) kõrval võib harva esineda ka põhiarvuga samajuureline *kahes*³⁴. H. Põld kirjutab, et ühendatud arvudes tarvitatakse *esimese* ja *teise* asemel e n a m a s t i ühes ja *kahes*: 122. *sada kaheskümmnes kahes*³⁵. E. Muuk märgeb, et *ühes* ja *kahes* võib liitarvudes tarvitada³⁶. Uuemates eesti keele kooligrammatikates sellist luba pole antud.

Suuremad järgarvud on tekkinud tõenäoliselt nii. Inimeste mõtlemise arenedes tekkis vajadus ka neid reasolijaid, järjekorrasolijaid kuidagi tähistada, kes (mis) asusid tagapool «teist». Seal tuli juba tarvitada arvsõnu, kusjuures neid hakati tarvitama eriliste järgarvu lõppudega. Nende arvude kõrval hakati pikapeale tajuma ka «esimese» ja «teise» korrelatiivsust põhiarvudega «üks» ja «kaks». Mõnes keeles need kaks esimest järgarvu võtsid ka suuremate järgarvude tuletuslõpud omaks, näiteks vene keeles *первый* 'esimene' nagu *пятый* 'viies'³⁷ ja *второй* 'teine' nagu *шестой* 'kuues'.

³¹ Wiedemann, Grammat., lk. 418. Peale nende variantide on tarvitatud veel *esimine* (*essimine*), vrd. Johann Hornung, op. cit., lk. 102. Ka Faehlmann kirjutab «essimine», vrd. A. Kask, Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles, Tallinn 1958, lk. 72.

³² Ka ungari *első* on 'eespoolne' ruumiliselt, vrd. К. Е. Майтинская, Венгерский язык I, Москва 1955, lk. 166.

³³ Ka J. Mark (Op. cit., lk. 14) märgeb, et eesti *esimene* erineb soome *ensimmäisestä*.

³⁴ Wiedemann, Grammat., lk. 418.

³⁵ H. Põld, op. cit., lk. 51.

³⁶ E. Muuk, op. cit., lk. 96.

³⁷ Tõsi küll, *первый* — *пятый* kujunemise vahel on väike etümoloogiline erinevus.

Samuti ungari keele *második* 'teine' nagu *ötödik* 'viies'. Eesti keele *esimene* ja *teine* aga ei omandanud suuremate järgarvude tuletuslõppu.

Nii «esimene» kui ka «teine» on kaua iseseisvate sõnadena tarvitusel olnud, neil mõlemail on aja jooksul tekkinud terve rida tähendusi, millest igaühel on oma eriline antonüüm.

Esimene { *tagumine*
viimane
teine

Teine { *see*
üks: üks õpetab üht, teine *teist*
niisugune: varem oli niisugune, nüüd on hoopis *teine* ³⁸
esimene

Skeemidest nähtub, et järgarvuline tähendus neil sõnadel on vaid üks paljudest. Ta on kahtlemata ka üks hilisematest. Neis keeltes aga, kus need järgarvud on vastavate põhiarvudega samajuurelised ³⁹, nendel polüseemia puudub, neil on ainult järgarvuline tähendus, näiteks saksa *zweite* 'teine', tadžiki *jakum* 'esimene' jm.

Iga kord ei saa rangelt vahet teha, otsustada, kas antud juhul on tegemist supletiiivsusega või mitte. Supletiivus ei ole midagi hoopis isoleeritud, on olemas terve rida vahepealseid üleminekuastmeid ja supletiiivsuse sarnaseid nähtusi ja vahekordi, supletiiivsuse perifeeriaid, nagu sõna tüve supletiivus ³⁹, näiline ehk aja jooksul tekkinud supletiivus, heterokliis või koguni Osthoffi poolt supletiiivsuseks peetav *isa* — *ema*, *hobune* — *vars* jne. vahekord.

Vormide *üks* — *esimene* ja *kaks* — *teine* vahekorra supletiiivsuseks nimetamise vastu võib vaielda, kuid kuna kõik teised põhija järgarvud on paarikaupa samajuurelised, siis neid esimesi on ikka nimetatud supletiiivseiks.

IV. Asesõnad

Eesti keeles ei ole supletiiivsust isikuliste asesõnade nominatiivi ja obliikvakäänete vahel, nagu see esineb indo-euroopa keeltes kõikjal. Asesõnade supletiivus esineb meil ainult ainsuse ja mitmuse vormide vahel: *mina* — *meie*, *sina* — *teie*, *tema* — *nemad*, ja

³⁸ F. J. Wiedemann, Eesti-Saksa Sõnaraamat, Tartu 1923, veerg 1141, edaspidi lühend. Wiedemann, Sõnaraamat.

³⁹ A. A. Реформатский, Введение в языковедение, Москва 1955, lk. 240. Seal supletiivus on jaotatud sõnajuurte ja -tüvede supletiiivsuseks. Viimase all autor mõistab selliseid vahekordi, nagu *друг* — *друзья*, *ребенок* — *ребята* jne.

sedagi osalise reservatsiooniga. Nimelt ühed keeleteadlased — Lomonossov, Wackernagel, Ariste, Budagov, Maslova-Laşanskaja jt. tunnistavad, et *meie* (mis tahes keeles) on mitmuseks sõnale *mina*, samuti *teie* — sõnale *sina* (ja need, järelikult on ka supletiivsed). See seisukoht on praegu üldiselt kehtiv. Kuid on olnud ka autoreid, näiteks Bopp, Grimm jt., kes panid selle küsimärgi alla. Nad arutasid: *meie* ei võrdu *mina* + *mina*, sest mitut «mina» ei saa olla ühes kõnes; *meie* võrdub mõnikord *mina* + *sina*, mõnikord — *mina* + *tema*, jne. Samuti *teie* = *sina* + *tema*, *sina* + *sina* või *sina* + *nemad*. Kesktée, n. ö. ülemineku vormeli *mina* — *meie* ja *sina* — *teie* suhtes on leidnud A. Meillet: «Ühe ja sama grammatilise isiku ainsus ja mitmus tähistatakse siin eri sõnadega: lad *ego* 'mina' ja *nōs* 'meie', *tū* 'sina' ja *vōs* 'teie'. Ja tõesti, mitmusel on siin erinev line mõte: *nōs* tähendab «mina ja teised», aga mitte «palju minasid»»⁴⁰.

Peale isikuliste asesõnade on eesti keeles ka näitavate asesõnade *see* — *need* ja *too* — *nood*⁴¹ ainsuse ja mitmuse vahel supletiivsus. Kuid siin, nagu ka *tema* — *nemad* ja *ta* — *nad* puhul, supletiivsus ei ole täielik, etümoloogiline, vaid ta on näiline, aja jooksul tekkinud, kuna siin on *n* vana mitmuse tunnus.

Kui soome keeles *itse* (koos possesiivse sufiksiga) käändub (välja arvat. nominatiiv), siis eesti *ise* samajuureliselt ei käändu. Wiedemann (Grammatika, lk. 426) nimetab teda käändumatuks ja defektiivseks sõnaks. *Enese*, *ennast* jne. täiendavat teda. Hornung (Op. cit., lk. 65) käänab sõna *ise* koguni kahesuguse supletiivsusega:

nominat.	issi, isse
genit.	ennese, ennes, omma
dat.	enneselle, ommale jne.

Thor Helle (Op. cit., lk. 26) toob enesekohased asesõnad nii:

nominat.	—
genit.	ennese
dat.	enneselle jne.,

aga teisal käänab ta selliselt.

nominat.	isse
genit.	isse — ennese
dat.	isse — enneselle jne.

K. A. Hermannil (Op. cit., lk. 87) *ise* on lihtsalt *enese* jne. nominatiiviks. Samal kujul, supletiivsena, esineb see asesõna reas

⁴⁰ A. Мейе, Введение в сравнительную грамматику индо-европейских языков, Юрьев 1914, lk. 299.

⁴¹ Olgu tähendatud, et Wiedemannil (Grammat., lk. 430) asesõnal *tō* tarta murdes on ka samajuureline mitmus olemas: *tōd*, *tōde*, *tōsid*, *toile* jne.

uuemates kooligrammatikates, kusjuures G. Laugaste ja M. Tedre «Eesti keele grammatikas VIII klassile» (Tallinn 1955, lk. 134) nominatiiv *ise* on toodud sulgudes.

Olgu tähendatud, et ka vadja keeles *ize* on supletiivne asesõna:

nominat.	<i>ize ~ ize</i>
genit.	<i>enē</i>
partit.	<i>entä</i> jne. ⁴²

V. Verb «olema»

Soome-ugri keeltes, nagu indo-euroopa keelteski, esineb verbi «olema» vormistikus supletiivsus. Mis puutub läänemeresoome keeltesse, siis ühed autorid näevad selles paradigmas kaht sõna-juurt, teised — kolme.

«Olema» on polüseemiline verb. F. J. Wiedemann toob suure hulga selle verbi mitmesuguseid tähendusi⁴³. Verbi «olema» tähendusi ja funktsioone on pikemalt analüüsinud K. Kure⁴⁴. Selle verbi polüseemia, elulähedus ja suur esinemissagedus on kahtlemata soodustanud ka supletiivsuse tekkimist (nagu üksikute inimesele lähedaste omadussõnade juureski).

Eesti ja soome keeles enamikus selle verbi vormides esineb tüvi *ole* — või vastavalt *ol-*. Ainult indikatiivi oleviku ainsuse ja mitmuse 3. pöördes kui ka potentsiaalses kõneviisis (kus see eksisteerib) on teissugused tüved. J. Mark märgib, et E. N. Setälä peab *ole* ja *on* vorme samajuurelisteks. Ta toob ära Setälä poolt analüüsitud vormid:

<i>o-le-n</i>	<i>o-le-me</i>
<i>o-le-d</i>	<i>o-le-te</i>
<i>o-n</i>	<i>o-n</i> ⁴⁵ .

Setälä järgi nende vormide ühine juur peaks olema *o-*, kuna *-le-* oleks sufiks, samuti nagu verbides «kiitlema», «lendlema» jne. Sellega, nagu märgib J. Mark, verb *olema* peaks olema mingi tardunud frekventatiiv. Ta näitab aga, et *ole-* ei ole niiviisi lahutatav, kuna pea kõigis soome-ugri keeltes on tema ühe- või teisekujulised lahutatamatud vasted olemas ja sellega see läänemeresoome keelte verbitüvi *ole- ol-* ulatub soome-ugri aluskeelde, ja nimelt tervi-kuna⁴⁶.

Verbi *olema* indikatiivi oleviku ainsuse III pööre *on* kuulub omalt algupäralt tõenäoliselt ühte sõnaga ja mõistega «oma».

⁴² P. Ariste, Vadja keele grammatika, Tartu 1948, lk. 61.

⁴³ Wiedemann, Sõnaraamat, veerg 709.

⁴⁴ K. Kure, Tegusõna *olema* funktsioonidest ja tähendustest. — Emakeele Seltsi Aastaraamat II, 1956, Tallinn 1956, lk. 125 jj.

⁴⁵ J. Mark, op. cit., lk. 50.

⁴⁶ J. Mark, op. cit., lk. 30.

Sõnas «oma» on nähtavasti enne toimunud lõppkadu *oma* > *om*; edasi *m* on asendunud *n*-ga. Paljudes soome-ugri keeltes indika-tijvi oleviku III pööre ja *omamise*, *vara* mõiste väljenduvad ühe ja sama sõnaga: komi-sürjani *em* 'vara', kuid ka 'on'; udmurdi *van* 'vara', 'olek' ja jälle ka 'on'. Sõna *on* tekkelugu väljendub siis vor-melis: *oma* > *om* > *on*. Sellist etümoloogiat tõendavad J. M a r k⁴⁷, D. B u b r i c h⁴⁸, L. H a k u l i n e n⁴⁹ jt., see seisukoht on üldi-selt kehtivusele pääsenud. Vormi *on* ühendust sõnaga *oma* aitab kinnitada ka see asjaolu, et mitmete vanemate eesti keelemeeste töödes, samuti mõnedes eesti keele murrakutes *on* asemel esineb *om* või *um*. Vadja keeles on *omad* 'nemad on'.

Väga harva on *on* asemel tulnud ette *-l*-elemendiga vorm, nii S t a h l i l, op. cit. konjugatsiooni osas (tarvitatud väljaandes lehekülgede numbreid puudub): *on* ehk *olle*. Ka A h r e n s (op. cit., lk. 98) mainib *on* kõrval *oleb* ja mitmuses *olevad*.

Üks *ole*, *ol*-tüveline 3. pöördde vorm (tõsi küll, erilise semantilise nüansiga) esineb Avinurmes ja selle ümbruses (Jõgeva rajooni põhjaosas). Seal räägitakse: Laps on üksi õues! — Mes siis, las ta *õllab*! Lehmad on põllul! — Las nad *õllavad*! Näib, et see on eri-line pöördelõppudega da-infinitiiv. Need vormid esinevad ainult ühenduses sõnaga «las». 1. ja 2. pöördes vastavaid vorme ei tarvitata.

Mis puutub kirjakeele mitmuse vormisse *on*, siis see on sekun-daarne, ainsusest mitmusse indutseeritud. Kui lõuna-eesti vormile *om̃*, *um̃* lisati lõpp **-vak*, siis sai **omvak* jne., millest assimi-latsiooni ja lõppkao teel sai *om̃ma*?. Lõuna-eesti *om̃mava*? juures on lõpp *-vak* teistkordselt juurde lisatud.

Lõpuks mainitagu veel, et supletiivsus esineb muidugi ka jaatava ja eitava kõne kindla kõneviisi oleviku 3. pöördde vormide vahel: *on* — *ei ole*; samuti — kindla ja käskiva kõneviisi 3. pöördde vormide vahel: *on* — *olgu*.

Verbi *olema* vormistikus esineb piiratud määral veel kolmanda erijuurelise tüvega potentsiaalne (võimalikkuse) kõneviis *leenen* 'võib olla olen', nimelt ainult Saaremaal ja rahvalauludes. Soome keeles vastava *liene*-tüvega vormid on potentsiaalina üldiselt tarvi-tusel. Selle tüvega verbi algtähendus on 'saama, muutuma' (mil-lekski, vrd. ladina «*fieri*»). Selle tähendusega vorme esineb ka väga paljude indo-euroopa keelte verbi «olema» vormistik-es. D. B u b r i c h (op. cit., lk. 85) peab *liene* tarvitamist verbi *olla* koosseisus väga vanade suhete tulemuseks. *Leenen* jne. asemel tarvitatakse harvemini ka ilma *ne*-sufiksita vorme *leen* jne., nagu soome keeleski *lienen* ja *lien*.

⁴⁷ J. M a r k, op. cit., lk. 35 jj.

⁴⁸ Д. В. Б у б р и х, Историческая морфология финского языка, Москва—Ленинград 1955, lk. 85.

⁴⁹ Lauri H a k u l i n e n, Suomen kielen rakenne ja kehitys I. Äänne- ja muoto-oppia, Helsingissä 1941, lk. 224.

Jälgigem *leenen*, *leen* tarvitamist eesti keeles. Thor Helle (op. cit., lk. 55) toob vormid *leeb*, *leenud*, *olneb* «impersonaalia» nimetuse all. Ta nähtavasti ei pea neid verbi *olema* juurde kuuluvateks. H. Göseken peab *lien* tuleviku vormi komponendiks = *saan*⁵⁰. J. Hornung, samuti nagu Helle, ei too *leenen* jne. verbi *olema* koosseisus. Temal (op. cit., lk. 108 jj.) on väga palju hüüdsõnu ja nende liike: *interjectiones admirandi* 'imestavad hüüdsõnad'; *woi! imme!* ja teisi liike. Üks liik on *interjectiones dubitandi* 'kahtlevad hüüdsõnad', ja just seal toob Hornung *lenen*, *lened*, *leneb*, *leneme* jne. Nii siis: konjugeeruv hüüdsõna! Imestust äratav, et mitu hilisemat autorit — Ahrens (op. cit., lk. 106), Wiedemann (Grammatika, lk. 472), Jõgever (op. cit., lk. 68) ja ka käesoleva sajandi 30-date aastate autor J. Györke⁵¹, käsitledes *leenen* vorme *olema* potentsiaalina, märgivad täiesti ühtviisi, et Hornungil olid antud selle vormid täielikult, kuid keegi nendest ei maini seda, et Hornungil need vormid ei olnud toodud *olema* juurde kuuluvatena, vaid hoopis hüüdsõnadena. Wiedemann (Grammatika, lk. 472 jj.) märgib, et nii *leeneb* kui ka *olneb* olevat Eestis hoopis tarvituselt ära jäänud. Harva tartu murdes siiski esinevat *ne*-sufiksiga potentsiaal ja Saaremaal *leenen* jne. J. Györke (Op. cit., lk. 6 jj.) väidab, et mitmesugustes soomeugri keeltes *leenen* (või selle vasted) omab 4 tähendust: 1) *olema*, 2) *saama* (liittuleviku komponendina), 3) potentsiaali tähendus ja 4) *saama* (millekski), kusjuures viimane tähendus praegu läänemeresoome keeltes puudub. J. Györke märgib edasi, et eesti keel on ainuke, kus *leema* on peaaegu täiesti kadunud, välja arvatud kitsas ala Saaremaal.

Kõigest eeltoodust nähtub, et eesti keele verb «olema» on suplettiivne, mille vormides esineb kolm sõnajuurt: *ol-*, *om-* ja *lee-*.

Hoopis eriline arusaamine verbist «olema» oli aga J. Ch. Clarr'e'l. Tema, olles esitanud *activumi* nimetuse all verbi «olema» tavalise vormistiku, toob (Op. cit., lk. 38) sama verbi *passivumina* verbi *saama* vormistiku. Kui see tõesti nii oleks, siis verbi «olema» vormistik koosneks isegi neljast juurest.

VI. Verb «minema»

Eesti keeles, nagu indo-euroopa keelteski, esineb suplettiivsus verbis «minema». Peab aga märkima, et see ühtesattuvus on täiesti juhuslikku laadi, sest erijuurelisus ei esine siin mitte samades kategooriates ega samadel põhjustel. Indo-euroopa keeltes on suplettiivsus peamiselt selle verbi üksikute ajavormide vahel, mõnes

⁵⁰ Manuductio ad Lingvam Oesthonicam ... von Henrico Gösekenio, 1660, lk. 66.

⁵¹ J. Györke, Das Verbum * le im Ostseefinnischen. — Tartu Ülikooli Toimetised. B. Humaniora XL, Tartu 1937, lk. 6 jj.

keeles ka infinitiivi ja finitsete vormide vahel. Eesti keeles aga ajavormide vahel supletiivsust ei ole.

Eesti keeles, ainukesena läänemeresoome keeltest, on kaks juurt — *läh-* ja *min-* ühinenud üheks verbiks. Teistes läänemeresoome keeltes on vastavatest juurtest olemas kaks verbi, näiteks soome keeles *lähden* 'hakkan minema' ja *menen* 'lähen'. Eesti keeles esinevad mõlemad juured vormiti järgmiselt: *läht-*, *lähe-* (< **läkte-*) esineb isikulise tegumoe indikatiivi olevikus: *lähen*, *lähed* jne.; samuti minevikus: *läksin* (*s* < *t i* ees), *läksid* jne.; konditsionaalis: *läheksin* jne.; oleksin *läinud* jne. Juurest *min-* (murdeti, eriti Kirde-Eestis *men-*): infinitiivides *minema* ja *minna*; imperatiivis: *mine*, *mingu*, *mingem* (aga ka teisest juurest — *läki*); kaudse kõneviisi olevikus: *minevat* jne.; terves umbisikulises tegumoes ja kõigis käändelistes vormides, välja arvatud mineviku partitsiibid. Eitavas kõnes on nende juurtega vormide distributsioon osalt teissugune.

Kummagi tüve esinemisjuhtudel pole aga mingit seost soome keele selgelt eralduva duratiivse tähendusega *mennä* ega punktuaalse tähendusega *lähteä*. Sageli on nende tüvede tarvitamine just vastupidine soome vastavate tüvede tähendusele: ta läks (kestev tegevus!) tee äärt mööda, kui ma temast möödusin; *mine* (ühekordne tegevus) toast välja. Vahest need tähendused ühtivad soome tähendustega: ta *läks* (ühekordne tegevus) juba tупpa; ära *mine* (kestev tegevus) jõe äärt mööda. J. Mark (Op. cit., lk. 13) mainib põhja-eesti murdeis tarvitavat idiomaatilist väljendit *läks menema*. Siin peab aga märkima, et selle väljendiga tähistatud punktuaal ei koosne õieti kahest verbist, vaid *menema* on siin kaotanud oma verbilise olemuse, tas on toimunud konversioon, tast on saanud kõrvalsõna, vrd. soome *pois*, vene *npouch*, saksa *weg*, inglise *away* jne.

Hornung (Op. cit., lk. 86) nimetab sõna «minema» ainulaadseks irregulaarseks verbiks. Ahrens (Op. cit., lk. 98) märgib, et *minema* moodustab oleviku, mineviku jne. kuuldumast lakanud verbist (von dem verschollenen Verbum) *lähtma*. Nähtavasti on Ahrensil olnud andmeid, et selline verb on eesti keeles eksisteerinud. Wiedemann (Grammatika, lk. 535) mainib, et Alutagus esinevat *menema* vormistik täielik. Muijal see verb olevat defektiivne ja täiendavat end samuti defektiivse verbiga *lähtma* (*lähma*). Saarte murrakuis ja Stahli kirjades esinevat *minen*. Tulevat ette ka partitsiip *minend*.

Eesti verb *minema* on polüseemiline: isa *läks* (поехал) Lenigradi; lind *läks* (полетела) pesakasti; kala *läks* (поплыла) võrku; tera *läks* (попало) kurku; piim *läks* (стало, превратилось) haruks; klaas *läks* katki (idiooni komponent). Selline polüseemia on mõnel juhul, eriti indo-euroopa keeltes, supletiivsuse põhjuseks. Kuid vaadeldes eesti verbi *minema* kahe tüve distributsiooni selle verbi vormide paradigmas, ei saa seda kuidagi seletada semantikaga. Allakirjutanu arvates siin on võinud mõjuda dissimilatsiooni vajadus,

mis antud juhul on tingitud füsioloogilistest tingimustest. On ju artikulasiooniaparaadi ümberseadmine üleminekul hääliku rekursioonilt tema enese ekskursioonile sageli raskem kui üleminekul teise hääliku ekskursioonile, olgu tegemist lähema (kontaktse) või kauge (distantse) dissimilatsiooniga, kas üksikute häälikute, häälikuühendite või silpide kordumisega. Hääldades kiiresti palju kordi järgimööda *mina minen*, *mina minen* . . . , leiame, et see on raske, meie artikulasioonielundid takerduvad. Võrratult kergem on aga kiiresti korrata *mina lähen*, *mina lähen* Kahe juure *min-* ja *läh-* levik kogu paradigmas näitab, et just peamiselt neis vormides esineb *läh-*, mida tarvitatakse koos isikuliste asesõnadega. Need asesõnad, tõsi küll, ei ole kõik niivõrd samakõlalised *min-*juureliste vormidega kui «mina», kuid võrdlemisi palju nendega ühiseid või homorgaanseid häälikuid nad sisaldavad siiski. Üksiku heterogeense koosseisuga asesõna «teie» juures tarvitatakse sama verbitüve võib-olla lihtsalt süsteemi sunnil. Kas vahest kirde-eesti ranniku murrakuis ei ole *menen* (pro *lähen*) paiguti säilinud just sellepärast, et üks vokaal — *e* — on siin asesõna vokaalist *i* erinev: *mina menen*? Kas ei ole sellegi sõnapaari hääldamine pisut kergem *mina minen* hääldamisest? Ja kas ei ole vahest omavahel kaua võistelnud partitsiipidest *mind* ja *läinud* võitjaks jäänud viimane, sellepärast et ta esineb sageli koos asesõnaga, olgu kontaktselt või distantset (näiteks täisminevikus)? Kõige eeltoodu põhjal võiks ehk arvata, et *mine-* või *lähe-*tüveliste vormide tarvitamine ühel või teisel juhul võis kujuneda artikulasiooni muga-vuse huvides dissimilatiivselt.

Etümololoogiline, täielik supletiivus omab suurt tähtsust võrdlev-ajaloolises keeleteaduses. Supletiiivsuse juhtude ja nende iseloomujoonte leviku isoglossid kogu soome-ugri keelteperekonna ulatuses võiksid aidata tuua selgust ja kindlust mõnesse nende keelte ja vastavate rahvaste vahekordade ja ajaloo küsimusse.

О СУППЛЕТИВИЗМЕ В ЭСТОНСКОМ ЯЗЫКЕ

ИОСЕП ПАЛЪЯК

Резюме

Супплетивизм корня слова, т. е. такое языковое явление, когда какая-нибудь форма слова выражается словом, имеющим другой корень, многие лингвисты, например Бопп, Остроф, Габеленц, Пауль и другие, считают специфичным свойством индоевропейских языков. Отчасти это утверждение справедливо, поскольку в некоторых языках этой семьи случаи супплетивизма действительно наблюдаются несколько чаще, чем, например, в финно-угорских языках. Но и в них, в частности в эстонском языке, это

явление встречается часто. Супплетивизм — интерлингвистическое явление и относится к области общего языкознания.

Термин супплетивизма впервые был взят в употребление немецким лингвистом Г. Остгофом в 1899 году. Позднее этот термин был принят грамматистами и других народов. Эстонские лингвисты стали пользоваться термином примерно в 30-х годах XX века. Но и до этого на явление супплетивизма обратили внимание уже первые авторы эстонской грамматики, начиная с Горнунга, Тор Хелле и других, хотя они и не применили супплетивизм, а обозначали это явление другими словами.

Следует различать 1) подлинный, этимологический супплетивизм, напр. *minema* 'идти' — *lähen* 'иду' и 2) развившийся супплетивизм, возникший со временем вследствие звуковых изменений.

Далее в статье рассматривается дистрибуция супплетивизма в эстонском языке.

Количественное числительное *üks* 'один' и порядковое *esimene* 'первый', а также *kaks* 'два' и *teine* 'второй' супплетивны, причем *esimene* первоначально означало «пространственно передний». *Teine* 'тот'. Эти значения ничего общего не имеют с числительными, что и является причиной данного случая супплетивности. Они лишь позднее, по аналогии с большими числами стали восприниматься как коррелятивы количественных *üks* и *kaks*.

Из степеней сравнения в эстонском общенародном языке супплетивными являются только *hea* 'хороший' — *parem* 'лучший'. Причиной этого является то обстоятельство, что в далеком прошлом качества не воспринимались количественно и для выражения разных степеней качества служили особые слова. В отдельных эстонских диалектах и у отдельных авторов супплетивными являются также *väike* 'малый' — *vähem* 'меньше', *hea* 'хороший' — *ülem* — 'высший' (в значении «лучший»), *pisuke* — 'крохотный' — *vähem* 'меньше'.

Из наречий супплетивными являются *palju* 'много' — *rohkem* или *enam* 'больше', *hästi* 'хорошо' — *paremini* 'лучше', *veidi* 'мало' — *vähem* 'меньше'.

Как установили лингвисты Ю. Марке, Й. Дёркэ, Л. Хакулинен и др., в прибалтийско-финском глаголе-существительном «быть» дополняют друг друга три супплетивных корня, например, в эстонском языке *ole-*, *on* и *lee-* причем последний корень образует так называемое потенциальное наклонение и встречается только в народной поэзии и в диалектах, а в современном эстонском литературном языке отсутствует. Горнунг ошибочно считал формы с корнем междометиями. И. Кларэ также ошибочно считал формы глагола *saama* 'стать, становиться' пассивом глагола *olema* 'быть'.

В эстонском языке, как и в индоевропейских языках, супплетивным является глагол *minema* 'идти' (другой корень *läht-*), но супплетивизм проявляется здесь не в тех категориях и формах, как в индоевропейских языках. Автор статьи предполагает, что

супплетивистическое чередование корней *min-* и *läht-* возможно образовалось для удобства артикуляции, в силу стремления к диссимиляции.

В местоимениях супплетивизм проявляется в формах единственного и множественного числа: *mina* 'я' — *meie* 'мы', *sina* 'ты' — *teie* 'вы', *tema* 'он' — *nemad* 'они'; *see* 'этот' — *need* 'эти', *too* 'тот' — *nood* 'те'. Только в возвратном местоимении *ise* 'сам' — *enese* 'самого' супплетивизм проявляется в падежах. Подлинный, этимологический супплетивизм корней слов имеет большое значение в сравнительно-историческом языкознании.

se ~ tse VAHELDUS EESTI *ne*-ADJEKTIIVIDES

HELM I VIRES

Läänemeresoome *inen*-tuletiste käsitlemisel on olnud korduvate sõnavõtude allikaks *ise ~ itse* vaheldus obliikvakäändeis. Kõige ulatuslikumalt avaldub *tse*-line tüvi eesti murretes, kuid see on tuntud ka soome vanas kirjakeeles ja läänepoolsetes murretes ning vepsa keeles, samuti on see harilik kõnesolevate tuletiste mordva vastetes¹. Üldtunnustatud seisukoha järgi on sufiks algselt olnud afrikaadiline; *ise*-variant on selle kõrvale kujunenud osalt juba läänemeresoome aluskeeles². E. N. Setälä seletas *itse ~ ise* vahelduse tekkimist rõhuoludega. Nimelt oleks *ts* esinenud algselt rõhulise, *s* rõhutu silbi järel. Primaarsed vahekorrad oleksid hiljem tasandunud³. See Setälä seisukoht on siiani leidnud pooldamist. Nagu märgib L. Hakulinen, on vahelduse tekkimise tingimused seni siiski veel lõplikult selgitamata⁴.

Et afrikaat kõnesolevais tuletistes on kõige levinum just eesti keeles, osutub eriti vajalikuks vastava eesti ainese lähem tundmine. Seni aga puudub detailsem ülevaade *se ~ tse* esinemusest eesti murretes.

Alljärgnevalt võetakse vaatluse alla vastav vaheldus eesti *ne*-adjektiivides, mis moodustavad põhiosa *ne*-tuletistest üldse. Et selgusele jõuda, kuivõrd eesti murdematerjal kinnitab senikehtivat

¹ Vt. näiteks E. N. Setälä, Yhteissuomalainen äännehistoria. Helsingissä 1899, lk. 184—186; M. Rapola, Suomen kirjakielen historia pääpiirteittäin I. Helsinki 1933, lk. 184—185; L. Kettunen, Lõunavepsa häälik-ajalugu I. Konsonandid. — Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B II, 2. Tartu 1922, lk. 35—36; E. A. Tunkelo, Vepsän kielen äännehistoria, Helsinki 1946, lk. 326; Д. В. Бубрих, Происхождение имен на -inen с основной на -ise в прибалтийско-финских языках. — Советское финноугроведение V. Перпозаводск 1949, lk. 21—22; V. Halla, Mordva keele verbaaltuletussufiksiste vasteid lähemates sugulaskeeletes. — Emakeele Seltsi Aastaraamat I, Tallinn 1955, lk. 178—181.

² L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys I. Helsinki 1941, lk. 108.

³ E. N. Setälä, op. cit., lk. 185; vrd. ka L. Posti, From Pre-Finnic to Late Proto-Finnic. — Finnisch-ugrische Forschungen XXXI. Helsinki 1953, lk. 23.

⁴ Vrd. L. Hakulinen op. cit., lk. 108. Samas, lk. 49 peab Hakulinen sm *inen*-noomenite vokaaltüvede *s*-i üldistatuks konsonanttüvest, kus on üldine olnud areng **ts* > *s* (*punaista*, *punaisten* eeskujul ka *punaise*- jne.).

seisukohta, on vajalik silmas pidada eriti afrikaadi seost rõhuoludega. Kogu järgnev esitus põhineb Keele ja Kirjanduse Instituudi ja Emakeele Seltsi murdekogudel⁵.

se ~ tse vaheldus ne-lihtsufiksis

Pearõhulise silbi järel esineb afrikaat järjekindlamalt vaid tartu ja võru murde alal (vrd. kaart 1). Näiteks: Kam *luḏzè* (Ü 128, 40) ~ *lūtse* (ES MT 150, 32), Nõo *puḏzè*, *luḏze*, *saràbuḏze* ~ *saràbūdze*, Ran *luitsiṭ* ~ *lūtsid* (Ü 136, 38), Rõn *puutse* (KT 67, 39), Ote *sōtse* 'soised', *pūtse*, San *jātse*, *luitse*, Plv *pūtse* ~ *puḏze*?, Krl *lūpse*?, Urv *puḏze*?, *luḏze* (pl. n.), Har *puḏze*, *soitseṭ* (pl. p.), Rõu *luḏze*, *katte kūtse*?, Vas *puḏze*, Rāp *luitse*? (H_k 37, 38), Se *sūtse*? 'soised', *puḏze*, Lei *puūtse*? 'puust, puused'.

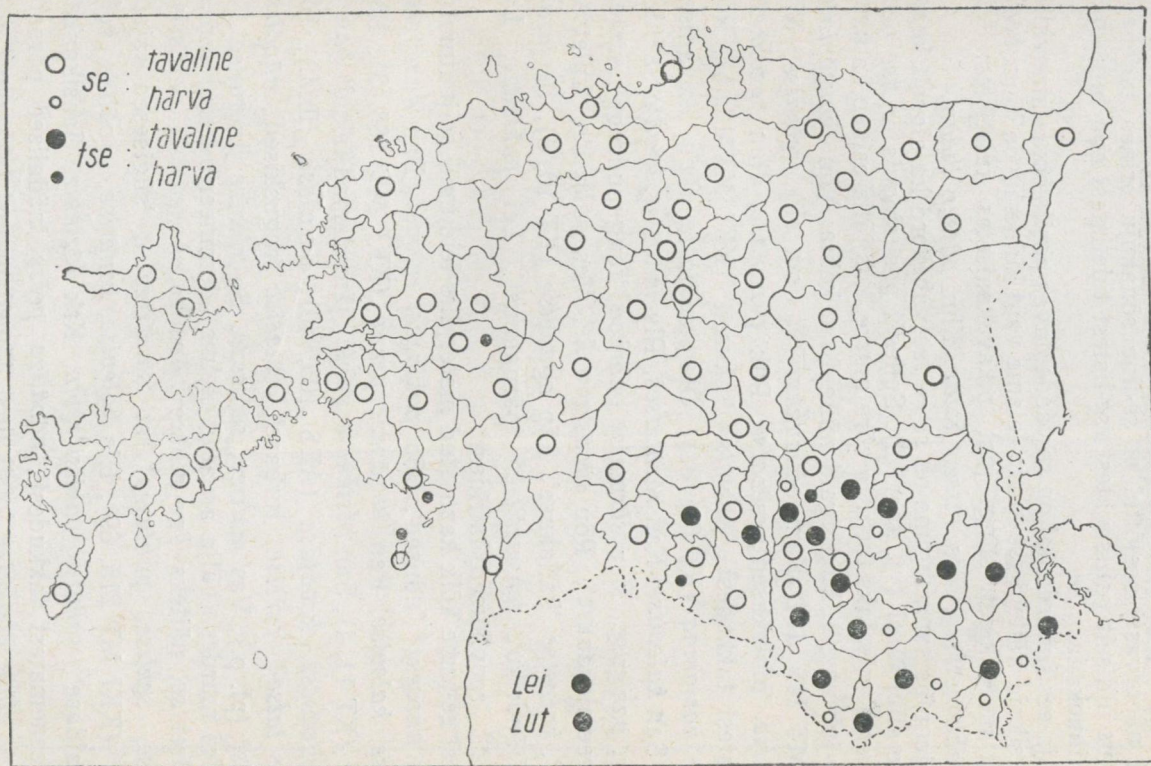
Sõnades *teine* ja *maine* on aga kogu vaadeldaval murdealal üldine *se*. Harva kohtab seda ka mõnes teises tuletises. Näiteks TMr *puṣsèd*, *luṣsèd* (Ü_k 57, 6), Kam *maṣzè mǎ*, Ran *luṣzèd* (KKI MT 239, 23), Rõn *tēzè*, San *maṣemǎ*, Ote *tēisè*, *maṣè koṇḏik-kene* 'kõrge kuiv künkakene', *sūze mǎ* 'soised maad', *luṣsè*, Plv *tēse*, *maṣè haṇ*, Urv *maṣzēmǎ*, Har *maṣzè mǎ*, Rõu *tēse*, *maṣe mǎ*, *ūtsibulzeṭ tēṇdu*?, *luṣzeṭ* (sg. p.), Vas *maṣimǎ*, Se *maṣzēmǎ*, Lei *tēzè*.

Nagu selgub, esineb *se* peamiselt häälikuliselt ootuspärastes diftongilistes sõnakujudes. Hilisemates analoogilistes pikavokaalsetes tuletistes valitseb peaaegu eranditult *tse* (vrd. siiski Ote *sūze* 'soised').

Mulgi murdest on *tse* kohta näiteid valdavalt vaid pikavokaalsetest tuletistest, kuna diftongilistes tuletistes esineb harilikult ikka

⁵ Allikaviited on antud ainult vihikkogudest pärinevate näidete puhul, kuna sõnavarakogust saadud materjal on esitatud ilma viiteta. Viidetes kasutatakse järgmisi lühendeid:

- AES** — Emakeele Seltsi murdeülevaated.
- ES MT** — Emakeele Seltsi murdetekstid.
- H** — Keele ja Kirjanduse Instituudi häälikulised ülevaated.
- H_k** — Tartu Riikliku Ülikooli häälikuliste ülevaadete koopiad Keele ja Kirjanduse Instituudis.
- KKI MT** — Keele ja Kirjanduse Instituudi murdetekstid.
- KS** — Emakeele Seltsi korrespondentide sõnavara.
- KT** — Emakeele Seltsi korrespondentide tööd.
- M** — Keele ja Kirjanduse Instituudi morfoloogilised ülevaated.
- MT_k** — Tartu Riikliku Ülikooli murdetekstide koopiad Keele ja Kirjanduse Instituudis.
- Ü** — Keele ja Kirjanduse Instituudi murdeülevaated.
- Ü_k** — Tartu Riikliku Ülikooli murdeülevaadete koopiad Keele ja Kirjanduse Instituudis.

Kaart 1.

se. Vrd. Trv *jäitse*, Pst *puutse* (KT 92, 8), Krk *sūtse* 'soised', Hel *pihlaäpütsid* ~ Trv *mašemâd mûdâ*, Hls *luise* (KT 28, 20), *jäisè*, *maïsè pèllü mä*, Krk *luizè*, *jäizè vîga*, Hel *maïsè-ein*. Huvitav on Helme näide *luizetsembe* (pl. n.), kus sufiksi dubleerumine on toimunud nähtavasti seetõttu, et *se*-line sõnakuju erines tugevasti murrakus üldiselt valitsevatest *tse*-listest tuletistest ega tundunud küllalt ilmekana.

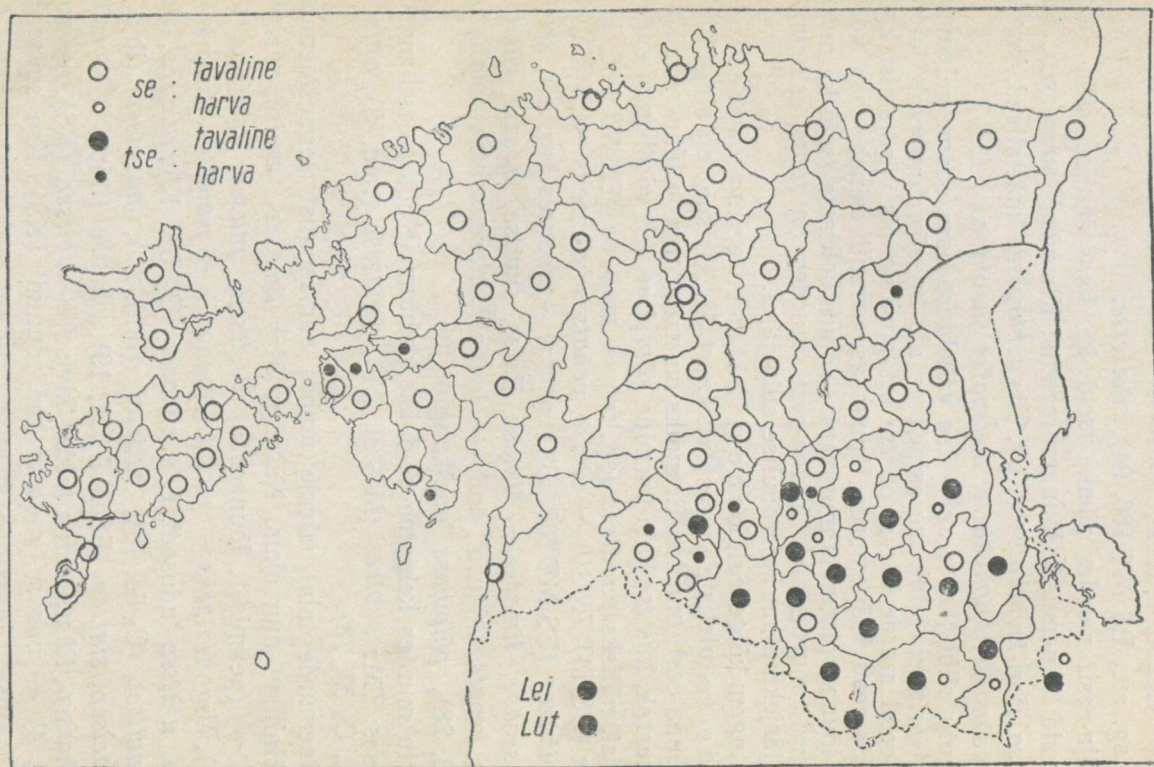
Põhja-eeesti murdealal on *se* vaadeldavas positsioonis ainuvalitsev. Üksikuid näiteid *tse* kohta leiame vaid läänemurde lõunapoolsemaist murrakuid, siingi just pikavokaalsetes tuletistes: Vig *nellä vakkamätsed*, Tõs *lütseid kalad*, Khn *pütseid lînâd*.

Uldjoontes samasugune on *se* ~ *tse* vahekord ka algselt kaasrõhulise silbi järel (vt. kaart 2). Selleski positsioonis on *tse* peamiseks esinemisalaks tartu ja võru murre, kus jälle esineb ka üksikuid *se*-juhtumeid. Mõningaid näiteid *tse* kohta: Võn *kaneëppidse*? (KKI MT 112, 16), Kam *õmmukutsest* (sg. el.), *reivitse*, Nõo *pihliketse* 'pihlakased', *ebèdatse*, Puh *peäjäitse*, Ran *raviikketse* 'jämедатест takkudest', *paklatse* 'takused' (KKI MT 17, 6), Rõn *rošetse karjamaa* (KT 68, 34), Ote *keväjätse ilmä* 'kevadised ilmad', San *kalevitse*, Kan *räbälätseš*, Plv *mättitse*, *keväjätse*?, Krl *kašetse*, *paklèdse*, Har *sürmatse pudruga* 'tangupudruga', *sēmuskitse* 'seemisnähkse', Rõu *süüsedze ü?*, Vas *kalevatse* 'kalevise, kalevi-', *kalvetse* 'kallakuse', Ráp *aganetse* (KT 10, 5), Se *jarakkatse* 'jändriku', *tehmüşšitsē?* 'pärnapuust', Lei *pakladze*, Lut *rüdjadze?* 'roovikused, lattidest'.

Edasi esitame kõik kasutatud materjalis leidunud *se*-juhtumid:

Võn *uñdsese?* 'udused', Nõo *paklazest reivast*, Puh *kaneëpise*, *keväjäse*, *kalevise*, Ran *kevädeze perza* (KKI MT 188, 3), Rõn *paklase* (KT 11, 4), San *otsikkese pakla* 'jämедамад takud', *kaneëpise*, *süüsesse*, *keväjäse* (AES 103, 40), *varajase* (ibid.), Plv *räbälise latse?*, *turbise* 'turbase', *ragasise* 'roguskised', *näbälise*, *samblèisi* (pl. p.), Vas *mättize*, *sügizeze*, Se *rîndize* 'laigulise'.

Mulgi murdes (välja arvatud Helme) domineerib kaasrõhulise silbi järel *se*, näiteks Trv *mitme näbälise*, *kaneëpise*, *perästise*, *samblase*, *seklise*, *paklase*, Pst *süüzeze â* 'sügisised ajad', *paklazi* (KKI MT 215, 69), Hls *kalevise*, *konarise*, *näbälise*, *koltase* 'kaldase', *samlise*, *paklisi rêvin*, Krk *läzikkize* 'laasikpakaldest, peenematest takkudest', *näbälize perze* 'nädalised pörsad', *kevädeze eläje*, *otsikkize* 'otsikutest, jämедаматест takkudest', *ladvikkize leŋgâ* 'ladvikutest, peenematest takkudest lõngad', *uhakkize* 'ohakased', *südikkizâ* 'sügelisehaiged', *külikkise* 'kallakud, veerjad', *paklize paläje* 'takused palakad, linad', *seklize taŋoü*.

Kaart 2.

Üsna harva kohtab siin *tse*-lisi vorme: Trv *kadajatse*, *naïmatse* 'narmalised', Pst *kalevitse* (ES MT 33, 15), Hls *oïmoõkkutse*, Krk *roštetsə*. Ainult Helimest kirja pandud vähesed näited on kõik *tse*-lised: *koõgrutse* 'vigase, kidura', *paõklatse* *püõksì* (ES MT 137, 1), *keväjetsel* (sg. ad., ES MT 186, 94), *süõgizetse*.

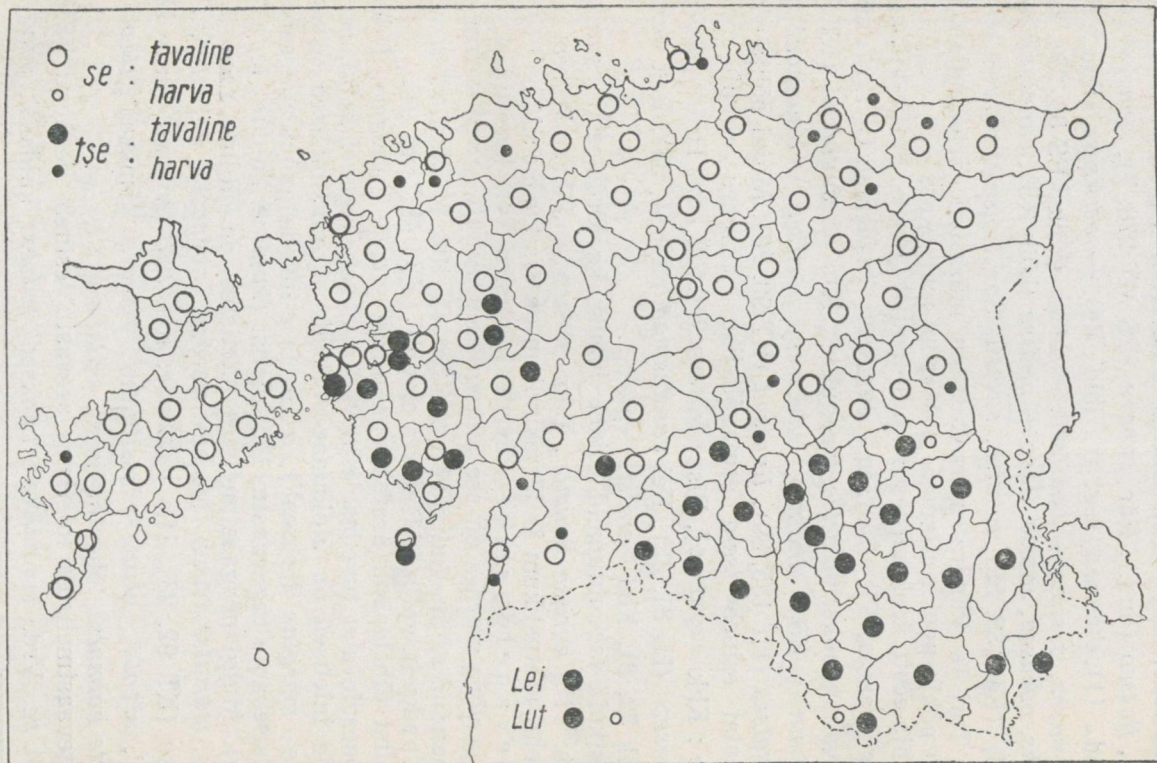
Põhja-eesti murdes näeme *tse*-d ka kaasrõhulise silbi järel harva vaid läänemurde lõunamurrakuis: Kir *küwè* *parmatse*, Kse *kõrmatse*, Han *kadakatse* (KS), Tõs *paõkratse* 'mättalised, konarlikud', *agānatse*, *kapaõkkatse*, *meõspaõdi* *süõrutse*.

Rõhutu silbi järgse *se* ~ *tse* vahelduse osas saame eelnevast mitmeti erineva pildi. *tse* esinemise ala on siin tunduvalt laiem. Lõuna-eesti murde kõrval on *tse* ses positsioonis võrdlemisi harilik põhja-eesti läänemurde lõunaosas, samuti esineb seda keskmurde lõunapoolsemais murrakuis. Sõnuti kohtame *tse*-d ka mujal põhja-eesti murde alal. Lõuna-eesti murdes on tema esinemine veelgi järjekindlam kui rõhulise silbi järel.

Peatugem kõigepealt kahe silbiliste esmavärtlite tüvede *ne*-tuletiste juures (vt. kaart 3). Afrikaat on siin üldine kogu lõuna-eesti murdes. Erandiks on mulgi murde lääneosa, Halliste murrak, kus *tse*-liste vormide kõrval esineb võrdlemisi sageli ka *se*-lisi, näiteks *punatses* (sg. tr.) ~ *punāzez* (ES MT 265, 11), *sinitses* (ES MT 75, 10) ~ *sinise*, *vehatses* 'vihaseks' (ES MT 45, 1) ~ *vihāzez* (ES MT 265, 13), *vagatse* ~ *vaguses* (sg. tr.), *segāt, ses* ~ *segāse*, *limatse* ~ *limase*, *ilatse*, *suvitse*, *uõutse*, *põõitsejahunitse*, *keõutse* 'kidura', *äõitse* ~ *lumise*, *kalase*, *savise*, *omalinase* (KT 60, 28), *põõlpõõuse* 'poolkantud' jne.

Tartu murdes kohtame *se*-d üksikjuhtumel põhja-eesti murde naabruses: TMr *suõvized* (MT_k 40, 11), *punāzest* (ibid., 9), *unisest* (sg. tr., Ü_k 57, 78).

Läänemurde alal näeme umbes samasugust segaesinemust nagu Halliste murrakus. Näiteks: Mär *limased*, *negise*, *sasised*, *peõhuse* ~ (peamiselt lõunaosas) *vesitsed*, *unitsed*, *teõbitsed* (H 107, 50), Vig *vezizeks* ~ *vesitsed*, *punazed* ~ *punatsed*, *sinized* ~ *sinitsed*, *ujõtsed* 'udused', Lih *punased* (Ü_k 54, 17), *tubāzed*, *suizèd* ~ *unitsed* (Ü_k 54, 16), *veõitses* (ibid., 17), *mudatsed* (ibid.), Kir *mõõõsed*, *siõizèd* (ES MT 311, 19), *punāze* (ibid., 4) ~ *tulitsed*, *jahunitsed*, *lihatse*, Han *kibise* 'kivise' ~ *kibitsed* (KS), *punāze* (Ü 80, 4) ~ *vesitse*, *rubatse* 'määrduvad' (KS), Kse *saõuse* ~ *sautse* 'sajuse', *labasid* ~ *labatse*, *jahunise* ~ *jahunitsed*, *poritsed*, *mõõõtsed*, *tulitsed*, Var *saõused* ~ *saõõtsed* (H 130, 25), *nisuse*, *vihāses* ~ *unitsed*, *varatsed* (H 130, 25), Mih *teõbizeš* (KKI MT 34, 104), *punāzest* (sg. el., ibid, 124) — *punatsed* (ibid., 93),

Kaart 3.

uētsed 'udused', Tõs *vagused*, *tulizes* (sg. tr.), *vahase* ~ *sodit-sed*, *jahõitse*, *isatsi kašsa*, Khn *varased*, *sinize*, *vīpūse* 'nõrkade silmadega' ~ *lamutse* 'meremudase', *negētsed*, *iait-sed*, Aud *uni-sed* (AES 29, 30), *tēbise* (ibid.) ~ *sajut-sed* (ibid., 29), *lumit-sed* (ibid.), *ilatsed* (ibid.), Pär *punāze* (ES MT 278, 7), *lināzest* (sg. el., ibid., 11), *vihāzeze* (sg. tr., ibid., 44) ~ *veritseze* (ibid., 10), PJg *limased*, *vesised* ~ *lumit-sed*, *sajatsed* (kõik AES 83, 22), Hää *poriseks*, *purused*, *savise*, *ilase* ~ *vešitse* (kõik KS), *ennejaanitsed* (vihad) (KT 139, 56), *segatse*, *saõitsi*, Saa *tulise*, *lināze* ~ *saeot-sed*. Tori ja Vändra murrakust on märgitud järjekindlalt *se*, samuti põhja pool Kullamaa ja Martna murrakus.

Põhja-eesti keskmurdes leidub *tse*-lisi vorme Põhja-Viljandi-maa murrakuis: Plt *linatsed*, *punatsed* (mõlemad Ü_k 72, 7, märgitud vananenuks), *levetse* 'pragulise', KJn *ühesugutsed* (KT 44, 22), *limatse*, Kõp *vihat-sed*, *tänat-sed*, *porit-sed*, *mitmesugut-sed*⁶, Vil *vigatses* (KT 135, 39), *linatsed* (KT 90, 20). Mujal põhja-eesti murdealal esineb *tse*-d esmavärtelistes tüvedes ainult sõnas *varane*: Khk *varatsed*⁷, Ris *varatsed* (M 132, 32), HMd *varatsed* ~ *varased* (H_k 81, 32), Kei *varatsemad* (KT 45, 55), Rak *varatsed* (Hk 22, 8), Kod *varatsid* (pl. p.).

Üksikuid *tse*-juhtumeid esineb lõpuks ka kirde-eesti rannikumurdes: VNg *karitse rannaga*, Lüg *varatselo*, Jõh *samat-sed*.

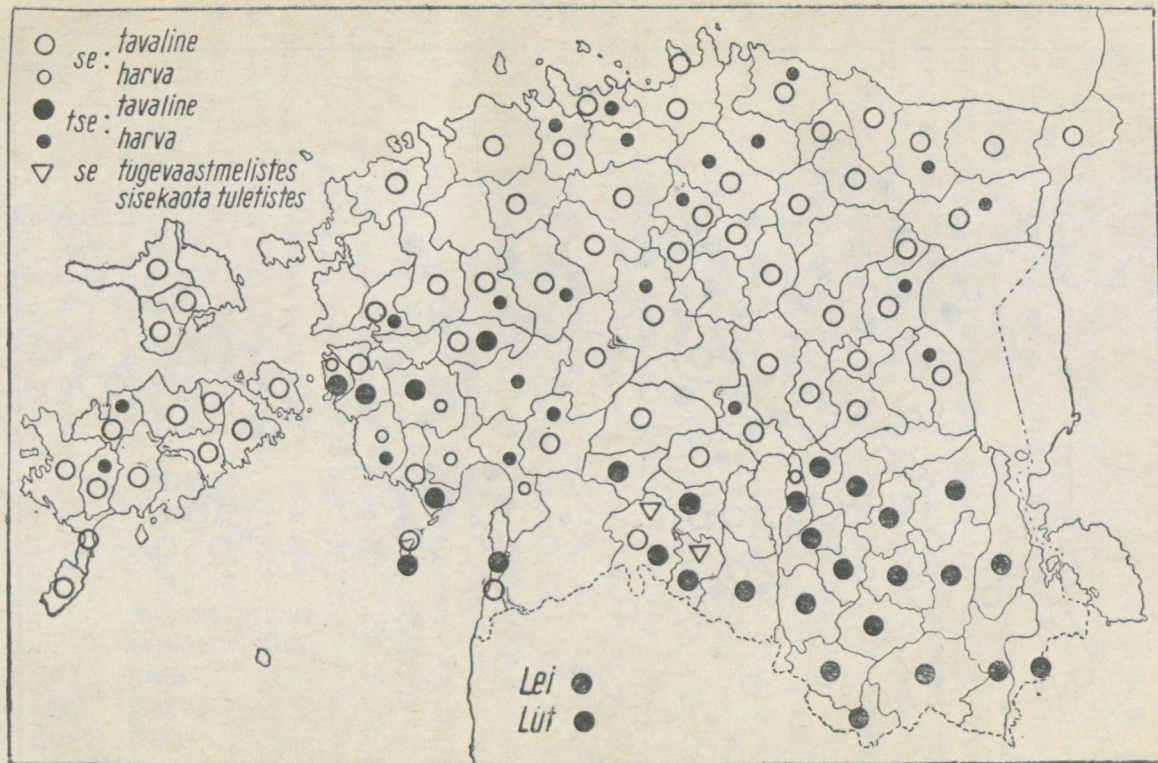
Veelgi ulatuslikum ja järjekindlam on *tse* kahesilbiliste astmevahelduslike tüvede tuletistes (vt. kaardid 4, 5). Tartu ja võru murdes on see ainuvalitsev. Ainult paaril korral on kirja pandud *se*-line kuju: Võn *nällāze* (Ü 106, 9), Ran *um̄mizelo*, *elānu* 'paiksel, välja pääsemata elanud' (KKI MT 188, 94).

Erilist tähelepanu äratav aga mulgi murde esinemus. Tuletised kõnesolevaist tüvedest esinevad siin kahesugusel kujul. *u*- ja *i*-tüvede tuletised on üldlõunaeestiliselt nõrgaastmelised (*ikune* 'nutune', *mürgine* 'terasest'), *a*-, *ä*- ja *e*-tüvede puhul aga esineb sageli sisekaota tugevaastmelisi tuletisi (*kuldine* 'kuldne', *leppine*, *lehtine*). Mulgi nõrgaastmelistes tuletistes on üldine *tse*: Trv *pehutse*, *müroitse varda* 'terasest vardad', *soõpatse*, *kaõbatse*, Pst *kuusitse* (KT 92, 23), Hls *vaõkatse*, Krk *nuõtitse einā* 'tutte täis heinad', *uõvats*, *uõzats* 'ussitanud', *um̄mitse* 'umbsed', *talvitse*, Hel *üõtte kaõmutse* 'ühenimelised', *villatse*.

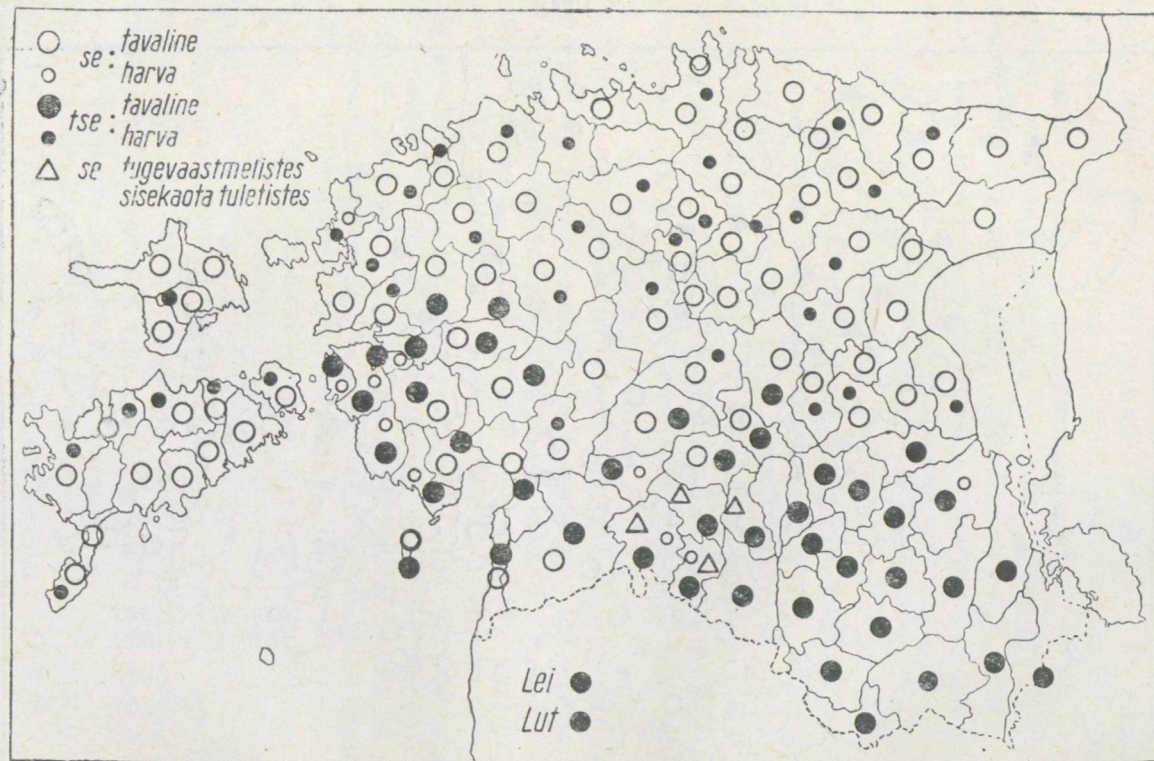
Tugevaastmelistes tuletistes seevastu esineb peaaegu järjekindlalt *se*. Vrd. Trv *nahkese* 'nahksed', *kulbeze* 'kuld-sed', *vanaõl-*

⁶ Kõik Kõpu näited teosest O. Loo *rits*, Kõpu murde häälikutelugu, Tartu 1940, lk. 23.

⁷ E. Koit, Kihelkonna murraku keeleajalooline ülevaade. Kandidaadiväite-kiri Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateedris, Viljandi 1959, lk. 54.

Kaart 4.

Kaart 5.

geze 'vanaaegsed', Pst *kattejalõise* (ES MT 33, 5), Hls *vaškise*, *toimise*, *kattekerõise*, Krk *lehtize*, *sulgize*, *ärõize* 'härg-', *tuhkize* 'tuhkjad', *liñnunahkize*. See kahesugune esinemus näib mulgi murdes olevat küllaltki vana⁸. Seega asub mulgi murre ses osas lõuna-eesti murdes teataval määral erandlikul positsioonil.

Läänemurde alal on *tse*-lised vormid astmevahelduslikes tüvedes veelgi tavalisemad kui esmavärteliste tüvede puhul. Mitmetes murrakutes kaldub *tse* siin domineerima (näiteks Kir, Lih, Kse, Han, Var, Mih, Tõs jt.) ning ulatub põhja pool ka Kullamaa murrakusse. Näiteks: Kul *soõpase* ~ *soõpätse*, *taõmazed* ~ *nällatsed*, *liivatsed*, *sõlatsed* (kõik Ü 98, 20), *saõnatsed* 'halvad' *ilmad*, Mär *naõlased*, *uõmase*, *sõbase* 'porise, sopase', *tolmused* ~ *soõpatsed*, *sõlatsed*, *taõmatsed*, *vahutsed* (kõik *tse*-lised H 107, 50), Vig *välised*, *karüzed* 'karvased', *ühüzed* ~ *naõlatsed*, *teõvatsed*, *kolmetse*, Kir *naõlatsed*, *liivatse*, *saõnätse* 'hella, kidura', Lih *karused* (Ü_k 54, 74) ~ *vastatsed* (ibid., 17), *neõgamõletsed* (ibid.), *rüzitised* 'kruusased', Kse *sõbase* 'pehme, vesise' ~ *sõbatse*, *talvõsed*, *sõlase* ~ *sõlatsed*, *tudråsed* ~ *tudratsed*, *taõkküsest* ~ *taõkkutsed*, *sõbise* ~ *sõbitsed*, *prahitsed*, *vaõgutsed*, *rojatsed*, *roõkkatsed*, Han *liivasel* ~ *liivatsed*, *karutse*, *villatse*, *pärmitse* (kõik KS), Var *taõmazed* (Ü 129, 27), *virõsazed* (ibid.), *mehisem* ~ *taõmatsed*, *levõtsed*, *sõstatsed*, *põmatsed* (kõik H 130, 25), *tolmutses*, *sahõitised* 'sahõitised' (H 130, 72), Mih *villazed* (KKI MT 34, 124), *vaõtazed* (ibid., 181), *viõmatse* (ibid., 213), *soõmbatse* 'uduseks, segaseks' (ibid.), Tõs *välise*, *uõmazi*, *rüsise* 'kruusase' ~ *vaõkkatsed*, *õõmatse* 'tuhmi, tumeda', *õõmatsed*, *vasetsed*, *nuõttutsed*, Khn *aõrõpasõd* 'argipäevased' (KS) ~ *süemåtse* (KT 170, 74), *lubjatsõ* (ibid.), Aud *kollazed*, *taõkkuzed* ~ *naõlatse* (AES 29, 29), *soõpatse*, Pär *karused*, *taõkkuze* (ES MT 278, 16) ~ *neõlanaõlatsed*, *kolmetse*, PJg *sõstased*, *kõmase* ~ *uõmatsed* (AES 83, 22), *sõlatsed* (ibid.), *naõrutse*, Hää *kaõmuse*, *toõmise*, *liivaõsi* (KS) ~ *sõlatsed*, *liivaõsi* (KS), *tolmutse*, Saa *uõmased* (ES MT 43, 26) ~ *uõmatsed* (AES 95, 29), *põrõatsed* (ibid.).

Eriti *a*-, *ä*-tüvedes on *tse*-lised vormid üsna tavalised ka Põhja-Viljandimaa murrakutes, kus nad küll mitmel puhul on märgitud vananenuks. Näiteks:

Plt *tõbise* (Ü_k 50, 17), *keõnsased*, *nällazed* ~ *villatsed* (Ü_k 72, 7), *võmatsed* (ibid.), KJn *kärndõse*, *maõlased* ~ *miõtleõõgatsed*, *pakkatse* *külmäõä*, SJn *võllasest* (KKI MT 197, 7), *võmasel* (ibid.,

⁸ Vrd. H. Viires, *ne-omadussõnade kahe tuletustüübi (kuldne ~ kul-lane) kujunemisest*. — Keel ja Kirjandus 1961, nr. 4, lk. 227—228.

5), *tačkusest* (ibid. 7) ~ *sařnatsed* (Ü_k 51, 17), *põratsed* (ibid.), *kollatsed* (ibid.), Kõp *vačkased*, *karused* ~ *kařvatsed*, *tačkutse*, *villatse*⁹, Vil *paarinaelasid* (KT 90, 13), *talvesed* (KT 114, 122), *kolmepangises* (ibid., 52) ~ *vihmatse* (KT 114, 98), *uẽmatses*.

Peamiselt üksikutes *a*-, *ä*-tüvede tuletistes (*viimane*, *sarnane*, *näljane*, ka *äkin* ning sellest saadud adverb *äkitselt* jmt.) esineb *tse* ka laiemalt üle kogu põhja-eesti murdeala ning isegi kirde-eesti rannikumurdes. Näiteks: Jäm *vĩmatse*, Khk *kāřnatsəd*, *sařnatsed*¹⁰, *sōlatsıd* (ES MT 261^a, 26), *nāljetsə*, *õũwetsəd* *silməd*... *ei nē tuəs esittaks mĩpacıd*, *nāljetsə*, Kār *ākkitsed* (H 126, 28), Mus *ākkitse mēlega*, *kalanāljetsəd* (Ü_k 55, 20), *sōlatsed* (ibid.), LNg *sařnatsed* 'haiglased' (Ü_k 128, 23), Mar *sařnatsed* 'haiged', Tor *ākkitse*, HMd *nālłatsed* (Ü_k 81, 32), Nis *nālłatsed*, *tařmatse* (H 108, 34), Juu *nālłitse*, *sařnatsed* *ilməd*, Kuu Kahala *rĩde sařnatsed*, Ann *sařnatsed* 'vaevased', JJn *nālłatsed* (Ü 99, 8), Tūr *nālłatsed*, *sařnatsed*, VMr *vĩmatse* (KKI MT 189, 9), Rak *sařnatsed* (Ü_k 22, 8) VJg *nailatsed*, *sařnatsed*¹¹, Sim *nālłatsed* (Ü_k 29, 16), Lüg *minu sārnatse*, Lai *vĩmatsel oĩsal*, *sařnatsed* (KKI MT 136, 8), Kod *emā sařnatsed*, Äks *vĩmatseni*, Ksi *vĩmatsed*, Vil *kĩoe vĩmatses leppũs*.

Lühidalt tuleks peatuda ka *kinnine*-, *lõhkine*-tüüpi adverbituletistel. *tse* esineb neis tuletistes ainult lõuna-eesti keelealal (vt. kaart 6). Tuletised on murdes kas teises või kolmandas vältes. Tartu ja võru murdes kasutatakse mõlemal puhul *tse*-d: Nõo *kařskitse*, Puh *kiĩnitse*, Ote *āĩmutsest aẽast*, San *eĩnitse*, Kan *kařskĩse^k kotti?*, Krl *kiĩnitse*, Har *lařkitse*, Rāp *āĩmutse*, Se *āĩmũdze?*, *iĩĩpze* 'endise'.

Kolmandavältelistes tuletistes esineb tartu murdes harva ka *-se*: Võn *eĩĩdise?*, Puh *kařskise reĩva*, Ran *eĩĩdizi* (Ü 136, 44), San *kařskise*, *eĩĩdise* (~ *eĩĩditse* — AES 103,40), *lařtise* (~ *lařtitse*, ibid.).

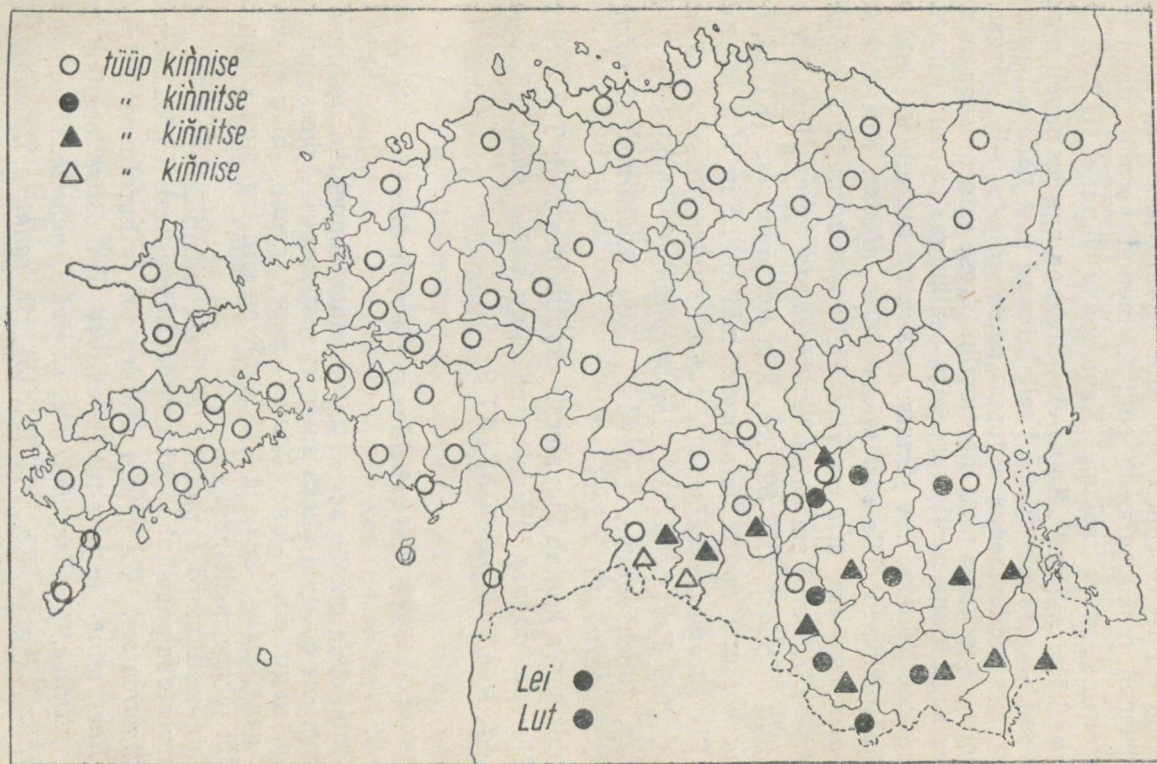
Mulgi murde adverbituletistes näeme samasugust vahekorda nagu kahesilbiliste astmevahelduslike sõnade tuletistes. Kolmanda välte puhul esineb harilikult *se*, teise välte puhul *tse*. Näiteks: Trv *nũĩdeze* 'nũĩdse', Hls *leřkise*, Krk *eĩĩdizel āl*, *kiĩĩdize neĩ sehẽn* ~ *kiĩĩnize*, kuid Trv *āĩmutse ajāda* 'ammused ajad', *eĩĩlatse*, *kiĩnitse*, *eĩĩnitse*, Hls *eĩĩlatse*, Krk *eĩĩnitsel āĩoel* 'endistel aegadel', *pũštũtsə* 'pũštise'. Hallistes aga ka *kiĩĩnise* (ES MT 10, 10).

Eraldi on tarvis peatuda veel omadusnimede ekvatiivsetel tuletistel (tüüp *suurune*). Põhja-eesti murdes neis tuletistes afrikaati

⁹ Kõpu näited teosest O. Loo rits, op. cit., lk. 23—24.

¹⁰ Mõlemad näited E. Koit, op. cit., lk. 54.

¹¹ Mõlemad näited Eesti Keel 1923, lk. 108.

Kaart 6.

ei esine. Tuletised on siin enamasti kolmandavärtelised ja nende aluseks on vana spirandiline tüvi (**suuruðen* > *suuru-*)¹². Seega on meil tegemist algupärase kaaserõhulise silbi järgse positsiooniga. Lõuna-eesti murretes on aga vastavad tuletised nähtavasti kujunenud eri teed. Nimelt on siin ekvatiividena *ne*-tuletistest sagedasemad omadusnimede endi kivinenud vormid, nagu Krk *sürü* 'suurune', *rašsü* 'raskune', Kam *vañnu* 'vanune' (Ü 128, 104), Se *korü?* 'kõrgune' jne.¹³ Ka *ne*-ekvatiivid on murdes sageli nõrgastmelised. *-ne* on siin tõenäoliselt liitunud just neile arhailistele vormidele, sattudes seega algusest peale rõhutu silbi järgsesse positsiooni. Kooskõlas muu rõhutu silbi järgse esinemusega on neis sõnades kogu lõuna-Eesti murdealal, sealhulgas ka mulgi murdes, tavaline *-tse*. Näiteks: Trv *jämutse*, *piikkutsit* (pl. p.), Pst *jalä pik-kutse* 'jalapikkused', Hls *tõbi sürutse*, *ütte lajutse*, Krk *ütte kañ-utse*, *ütte rašsutse*, *ütte vanutse*, Hel *rästäsürutse*, *üttevañnutse*, TMr *räšta sürütset*, Kam *käevaäre jämmutsist laitest*, Puh *ütte pik-kutse*, *jala kõrgutse* (KT 89, 18), Rõn *tollijämmutse* (KT 13, 64), Ote *jalä korçutsi mäitit* 'jalakõrgusi mättaid', San *ütte jämmütse mihe?*, Plv *sürutse*, *piikkutse*, *ütte vañnuitsit*, Urv *ütesuürutsõ pala?* (KT 43, 40), Krl *jämmüdse*, Har *ütspijūdze?* 'ühepikkused', *ütš kečvūdze*, 'ühekõvaduse, -tugevuse', Rõu *üttesürudse?*, *seřmejä-mütse?*, Se *kätterätti lajudze*.

Ainult harva kohtab lõuna-eesti ekvatiivides *se-d*: Trv *ütte pik-kuzi*, Har *ütš pažuze* 'ühepaksused', Rõu *vašsā pikkuze?* 'vaksa-pikkused', Rāp *tolli paksusõ?* (KT 9, 38).

se ~ tse vaheldus *ne*-liitsufiksites

ne-tuletistele omane *se ~ tse* vaheldus ilmneb ka *ne*-liitsufiksites, kus *-ne* on vaid üheks sufiksi koostisosaks. Arvesse tulevad sufiks, nagu *-line*, *-lane*, *-ldane*, *-mine*, *-rgune*, *-likane*, *-kane*, *-jane*, *-vene*, *-vane*, *-kene* jt. Valdavalt on siin tegemist kaaserõhulise silbi järgse positsiooniga.

Põhja-eesti murdes puudub afrikaat liitsufiksites täiesti, kui mitte arvestada paari juhuslikku näidet Lääne-Eestist (Tõs *esimetsi*, Ris *ümmaroutse*). Ka mulgi murdes on *ts* haruldane, esinedes harva *line-*, *mine-* ja *jane*-tuletistes. Vrd. Trv *ošlise* 'oksliku', *pik-kälise*, *juťtilise*, *jõnilise*, *välimise*, *sisemise*, *punačkase* 'punakad', Pst *auklizeš* (sg. tr., KKI MT 201, 15), Hls *rahulise*, *tiřpilise*, *rādi-*

¹² Vrd. L. Hakulinen, op. cit., lk. 160—161.

¹³ Vt. L. Posti, Mõningaist mõõdu väljendamiseks tarvitatavaist läänemere-soome vormidest. — Eesti Keel 1937, lk. 98—102.

lise 'ruudulise', *alumise*, *keškmise*, *rünikkases* 'pruunikaks', *Krk rañmilize* 'säkliku', *jačkulize* 'lülilise', *taçumise*, *ülemize*, *imuk-kaze* 'maiad', *teñmuk-kaze*, *reħkjaze* 'kollaka' ~ *Trv muštjatside* (pl. g.), *Pst suļlitse* 'soised' (KT 92, 21), *Hls alumitse*, *jāromitse*, *viluk-katses* (sg. tr), *Krk laþpilitse* 'plekilise', *punačkatses* (sg. tr.). Erandlikul seisukohal mulgi murdes on Helme murrak. Nii *tse*-lised kui ka *se*-lised vormid käibivad siin paralleelselt. Murrak on selle poolest lähedasem tartu ja võru murdele. Näiteid Helme murrakust esitatakse koos viimaste esinemuse jälgimisega.

Afrikaadi alaks liitsufikseis jäävad seega oluliselt vaid tartu ja võru murre. Siin on afrikaat tavaline, kuid mitte sugugi järjekindel. Ka ei esine afrikaati kõigis sufiksites ühtlaselt.

Kõige levinumas liitsufiksiks *-line* on afrikaadi esinemine võrdlemisi piiratud (kaart 7). Tartu murde põhjapoolseis murrakuis on tugevas ülekaalus *-lise*. Vrd. näiteks:

TMr *krūdilize* 'ruudulise', Vön *kañtetōbilise*, *kañdelize*? 'kandilised' (KKI MT 111, 46), Kam *tsačkilise lehē* 'sakilised lehed', *māttalize koñtušse* 'mätlikud kohad', *kivelize*, *tsērelize* 'sõõrimust-rilised', Nõo *vāēlize* 'rammusa', *imulize* 'isukad', *senalimize* 'sõnakuuleliku', Puh *juñtelise*, *jōnilise*, Ran *vallalimize*, *kañtē tahilized kezvāð*, *mālize* 'lamandunud' ~ Vön *vōðilitse* (AES 120, 136), Kam *māñlitse*, Nõo *kañtēgeñralitse kañjālāða*, Puh *rublalitse*, *puñnalitse*, Ran *vallalitsed*, *keñvalitse koñtušse pāl*.

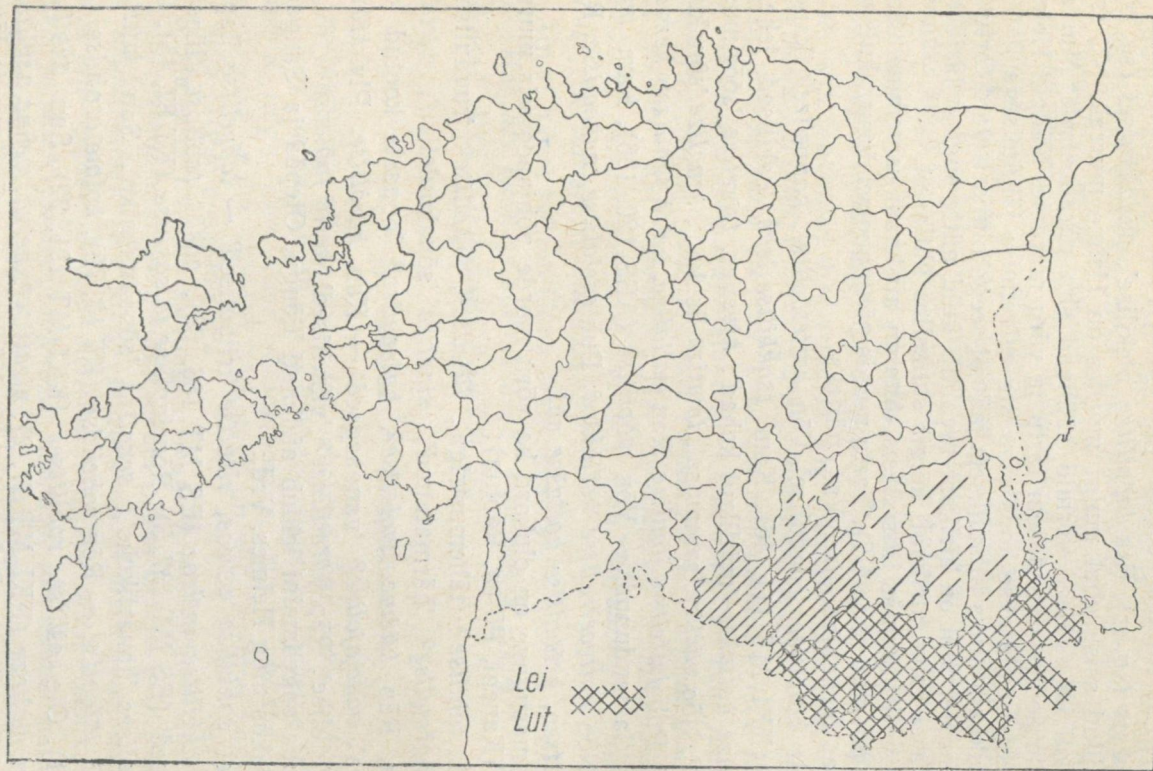
Samasugune on olukord ka võru murde põhjapoolseis murrakuis (Kanepi, Põlva, Rāpina):

Kan *tāhilise*? 'tähemustriga', *lillelise*?, *krūdilise*? 'ruudulised', Plv *huñmelise*? 'härmatanud', *senalimize* 'sõnakuuleliku', *vigalimize* *jalāða*, Rāp *kūmne naolalimize*?, *hulppelise*? 'punaste kootud kirjadega', *vanaajolise*? 'vanaaegsed' ~ Kan *harōlitse*, Plv *kiñvulitse* 'kiulise', Rāp *vāñmilidze*? 'värvilised', *kañtē jaōlepze*?

Juba sagedamini leidub afrikaati Rõngu, Otepää ja Sangaste murrakus ning Helmes. Vrd.:

Hel *sāčkilise vērege*, *rībulise* 'triibulised' ~ *laþpelitse* 'lapilised', *āčkilitse mēlege* (ES MT 186, 86), *nūšku taolipse* 'lüksiku taolised' (ES MT 137, 3); Rõn *lapilise* ja *sakilise* (KT 87, 45), Ote *kromalises* 'konarlikuks', *senalimize* 'sõnakuuleliku', San *juñtilise*, *kolmē jārgulise* ~ Rõn *rohelidse* (KT 13, 70), *kolme aralidse* (KT 86, 11), Ote *oñlitse*, *rohilitse* (KKI MT 191, 22), San *āčkilitse*, *kañtēnaçlālidze* (KKI MT 77, 2), *nizālitse*?, *pēřza*, *veñnē usulitse*.

Afrikaadi peamiseks esinemisalaks on aga võru murde lõunamurrakud (Urv, Krl, Har, Rõu, Vas, Se, Lei, Lut), kuigi ka siin pole tundmata afrikaadita sõnakujud. Näiteks: Urv *vigalitse* (ES MT 249, 8), *ūlteūlbālipse* 'ühejämēduse', Krl *pičkālepse*, *rūbālipse*

Kaart 7.

'ruudulise', Har *pārīlitse* 'kaheämbrise', *nālālitse* *tūkkū?* 'naelased tükid', *trībulitse?* *prundsi?* 'triibulised seelikud', Rõu *kolmē kūrmalitse?* (ES MT 248, 31), *suvičuñnultse?* 'suvisest pesakonast', *toļlilidse* *naola?* (AES 93, 15), Vas *ūtletitse?* 'ühetaolised', *kaļte* *jaolitse?* 'kahesugused', *jōnilitse*, *piķkālitse*, Se *kāppīlitse* *kirāgā?*, *heþpe* *kaŗvalitseþ* 'hõbedavärviliseks', Lei *kāte* *aruklīdzē?* 'kaheharulised', Lut *tāūziālidze* 'täisealise', *uzuledze* ~ Krl *ajastēlise* 'aastase', *jākkulisi* 'jātkulisi', Har *tsaķkilize?*, Rõu *jeūlize* 'lihava, rāmmusa', *riñnālize* (ES MT 248, 3), Vas *kaļtēharolizele* *keķokeþeļe* 'kaheharulisele kõivukesele', *juñdīlzi* 'krobelisi' ~ Se *tsāūgolize* *marā?* 'kobaras marjad'.

Võru murde lõunamurrakuis leidub veel omapärast *s* ~ *ts* vaheldust samas paradigmas. Ainsuse genitiivis ning sellest tulevais käändeis on üldine afrikaat, mitmuse partitiivis aga näeme sageli ainult sibilanti. Vaheldus on tähelepandav veel eriti seetõttu, et *ts*-i eel esineb lühike *i*, mitmuse partitiivis *s*-i eel aga pikk *i* või *ei*. Kõnesolevais murrakuis esineb mitmuse partitiivis sageli ka lühike *i*. Sel puhul ei ole paradigmas *s* ~ *ts* vaheldust ja afrikaat püsib ka partitiivis. Näiteid:

Krl *āgelidse* 'haakidega, haagilise' : *āgelisi*, *āķkiledze* : *āķkilizi*, *tsaķkilēdse* : *tsaķkilisi*, *āvāledze* : *āvālisi*, *aruleþde* 'harulise' : *aruleþzi* ~ *arulizi*; Har *piķkālitse* : *piķkālizi*; Rõu *joonīlidse?* (KT 19, 80) : *jōnilisi*; Vas *jākkulidze* 'jātkulise' : *jākkulisi*, Se *kērolidze* : *kērolizi*.

On võimalik, et selletaolist vaheldust on esinenud veel laiemaltki, millele võiks viidata Sangastest kirja pandud *āvālitse* : *āvālisi*.

Võrreldes *line*-sufiksiga näeme hoopis erinevat pilti *mine-*, *mane*-sufiksi puhul. Afrikaat on siin selgesti valitsev kogu tartu ja võru murdes sufiksi mõlemas variandis:

Võn *edimātse* (AES 120, 35), Kam *vahematse*, *tagumatsi* (pl. p.), Nõo *ülemātse*, *keškmātse*, Puh *vālimātse*, *sehemātse*, Rān *alumatse*, Rõn *alumitse* (KT 68, 16), Ote *kegē sugumatsi* (pl. p.), San *sizēmitse* (KKI MT 160, 69), *pālmitse*, Kan *tagomatsē*, *edimitse*, Plv *keŗvmaþe?* 'kõrvalised', *keškmitsele* (ES MT 205, 51), Urv *edimātse*, Har *vahēmitse*, *teþēzugumatse*, Rõu *edimātsel*, *pālmātseca?* (ES MT 248, 32), Vas *nulķmaþe* 'nurkmise', Rāp *sisemāþde*, Se *atomatsē?*, *māemātse* 'ülemise', Lei *purimadze* 'puri', Lut *alumadze*.

Afrikaadita sõnakujusid on mõnevõrra tihedamini fikseeritud vaid Helme, Puhja ja Sangaste murrakust; Hel *edimisel*, *alumeze*,

pålmeze (ES MT 176, 5), Puh *välimäsi*, *perämäsi* 'tagumisi', *vîrmäse* 'äärmise', San *tagumise*, *järgmise*, *evimeze*.

Muudest murrakutest on ainult üksikuid juhuslikke se-lisi näiteid: Vön *evimeze* (MT_k 79, 30), *vêrmise*, Nõo *ülêmize*, Plv *oõsmaisi*, Urv *määmizest oõsast* (ES MT 249, 20), Krl *evëmisi*, *välîmisi*, Se *pålmeze* (AES 164, 49).

Väga produktiivses võru murde sufiksis *-likane*, mis on levinud ka tartu naabermurrakuis, on afrikaat samuti peaaegu reeglipärane: Vön *plaklikkadze* 'plekilise', Kam *puhmiligatse* 'põõsliku', *korplikatses* 'ebatasaseks, konarlikuks'. Ote *kõñklikkatse* 'künklikud', San *rõpplikkatse*, Kan *jõrdlikkatse* 'rööpliku, aukliku', Plv *koberlikkatse* 'konarliku', Krl *oõlikkatse?* 'okslikud', Har *tsalklikkatse* 'sälgulise', Rõu *haralikkadze?* 'harulised', Vas *rëndlikkatseš* 'laiguliseks', Röp *mulklikkatse?* 'auklikud', *tsoplikkadze?* 'auklikud'.

Afrikaadita muutevorme kohtab ainult harva: Ote *mätlikkase*, San *korplioase*, *künklikase*, Kan *juñtlikkase* 'jontlikud', Se *kuntlikkaze* 'ebatasase, tomliku'.

Kõnesolev sufiks on aga teiste *ne*-liitsufiksiste hulgas mõnevõrra erandlikus olukorras. Nimelt käänduvad *likane*-tuletised suuremalt osalt analoogiliselt kahesilbiliste sõnade *ne*-tuletistega (*villane*), kus afrikaat rõhutu silbi järel on tüüpiline. Vrd. näiteks Plv *villatside* (pl. g.), *villatsit* (pl. p.) ja *oõlikkatsit* (kuid g. *oõlikkastse*), Se *tõomplikkatsit*, Lut *haudligadzit*; Har *villatsẽide* (pl. g.), *villatseid* (pl. p.) ja *tüklikkatseide* 'tükiliste, tombuliste', *tüklikkatseid* jne.

Nähtavasti on kaasrõhulisest *lik*-sufiksist lähtunud *likane*-sufiks säilitanud tugeva kaasrõhu oma esimesel komponendil, mis seletabki vastavate tuletiste erineva olukorra. Afrikaadi esinemus *likane*-sufiksis vastab seega rõhutu silbi järgse afrikaadi esinemusele.

Ülejäänud liitsufiksites ei ole afrikaat nii järjekindel kui kahe eelneva puhul. Siiski on see domineeriv nii tartu kui ka võru murdes. Näiteks:

Vön *üñmårdudze?*, Kam *kellakkatseš* (sg. tr.), *rohilatse*, Nõo *õlikkatse*, Puh *tulevatse*, *keõlatse*, Ote *jõnikkatse*, San *kirivõtse*, *mäejatse* 'mägised', Kan *vahakkatse?* 'kollakad', *pikkeroutse?*, *rohilatse*, Plv *minevädze*, *håbjadze* 'haavakoore värvi', Urv *rohikkatse?* (ES MT 249, 45), Krl *elävезде* 'igavese (rõhutamissõnana)', Har *ninaakkatse*, *lüheldätse*, Rõu *rõzakkatse?*, Vas *tulevadze*, *rohilatse*, Röp *icåvetse*, Se *hahkjadze* 'hallikad', Lei *oõsikladze* 'okslikud', Lut *juñdikladze?* 'jontlikud', *muštjadze?* ~ Puh *aõglasi*,

minevasel, Ote *ümärguse*, San *minevese*, Kan *kobrikkase* 'ebata-sase, pragunenud, konarliku', Plv *raùdjase* 'punakaspruuni', Urv *nastikkese* 'tähnalise, laigulise', Krl *juittukkase*, Har *kahtlazeš* (sg. tr.), *muštjaze*, Rõu *haiolase*, Vas *rohilaze*, Rãp *siñkkase?* 'sinakad', Lut *higovaze* 'higised'.

Torkab silma, et s esineb neis sufikseis eriti mitmuse partitiivis diftongi järel:

Plv *hõlikkalsi*, *rohiikkalsi*, *vioalalsi*, Krl *aìglàizi*, *arùdłèizi* 'haruldasi', Har *raùdjaizi*, Rõu *ķēprikkalši* 'kaunarikkaid', *kaht-laisi*, *ioāvēlši*, Vas *ēlglalzi*, Se *aìgnalzi*.

Kui sufiksi partitiivis diftongi ei ole, siis on tavaline afrikaat. Võrreldagu sel puhul võru lõunamurrakute *-liisi* ~ *-litsi* vaheldust.

Hoopis eri olukorras teiste liitsufiksiste hulgas on deminutiivne *kene*-sufiks. Siin on ka tartu ja võru murdes täiesti üldine vahekord *-kene* : *-kese*: Kam *ēhukkeseš* (sg. tr., KKI MT 187, 29), Nõo *pēnikkeze*, Ran *sūrekkēzeš*, Ote *pēnikkezeš* (sg. tr., KKI MT 191, 16), San *vākkezele* (KKI MT 75, 11), Kan *ēhukkeseš* (sg. tr.), Plv *paksokkeze?*, Urv *lühkeze* 'lühikese', Har *nälllādzekkēze*, Rõu *ullikkēiši* 'hullukesi', Vas *vāikkēiši*, Se *kañdilitseke?* 'kandilisekesed', *vahādzēkkazē?*, 'kollasekesed', Lut *vāikkukkeze?* 'vāiksekesed'.

Afrikaati on fikseeritud vaid mõnel puhul võru murdest: Krl *lāhūkkēiši* 'lähedasi', Rãp *lühkedze?*, Lei *p'ēñtūkedzē?* 'peenike-sed'. Neile lisandub üksik näide tartu murdest: Kam *lāhikketsen* 'lähedal'.

Märgitagu, et afrikaati ei esine lõuna-eesti murdes harilikult ka deminutiivset algupära *ne*-substantiivides (*naine*, *hobune*, *rebane* jt.), sel ajal kui ta substantiveerunud adjektiivides on tavaline (*langutse*, *kālitse*, *sōsaritse* jne.)¹⁴. Seega on afrikaat deminutiividele üldse võõras. Tema vähesed esinemisjuhtumid on seletatavad arvatavasti teiste *ne*-sufiksiste analoogiaga.

Kokkuvõtteks

Kogu eeltoodud materjal näitab, et eesti *ne*-adjektiivides on *tse* esinemine rõhutu silbi järel tunduvalt ulatuslikum ja järjekindlam kui rõhulise silbi järel. Rõhulise silbi järel on afrikaat harilik, kuid mitte järjekindel, vaid võru ja tartu murdes ning Helme murrakus. Ülejäänud mulgi murrakutes domineerivad afri-

¹⁴ Vrd. I. Kont, Isikut märkivad sufiksilised nimisõnad eesti keeles. Kandidaadidissertatsioon. Käsikiri Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateedris. 1955, lk. 14 ja 18.

kaadita sõnakujud, mis on eriti üldised *ne*-liitsufiksiste puhul. Põhja-eesti murdealal esineb afrikaati rõhulise silbi järel harva ainult läänemurde lõunaosas. Liitsufiksites on see siin hoopis tundmatu. Rõhutu silbi järel seevastu on *tse* täiesti harilik kogu lõuna-eesti murdes, domineerib ka põhja-eesti läänemurde lõunaosas, on sagedane Põhja-Viljandimaa murrakuis ja esineb sõnuti mujalgi põhja-eesti alal, väga harva isegi kirde-eesti rannikumurdes. Eriti omane on *tse* põhja-eesti murretes *a*-, *ä*-tüvede tuletistele.

Seega ei kinnita eesti aines E. N. Setälä seisukohta, mille järgi läänemeresoomee keeltes *tse* algselt esines rõhulise, *se* rõhutu silbi järel. *tse* esinemisele lõuna-eesti omadussõnades eriti rõhutu silbi järel osutab möödunud sajandil ka F. J. Wiedemann¹⁵. Setälä arvamus, mille järgi lõuna-eesti murdes rõhutu silbi järel esinev afrikaat võiks olla analoogiline¹⁶, saab eelnevat arvestades vaevalt pidada usutavaks. Miks peaks järjekindel esinemas olema tekkinud vähem järjekindla eeskujul? Kui analoogiast üldse saaks juttu olla, siis oleks usutavam vastupidine tasandumise suund.

Mõningad seigad osutavad, et ka põhja-eesti murretes oli *tse* rõhutu silbi järel varem nähtavasti laiemalt levinud. Seda näib kinnitavat kõigepealt rahvalaulude keel, milles E. Laugaste andmeil kolmesilbiliste esma- ja teisevälteliste *ne*-sõnade obliikva-käänetes esineb sageli *tse*¹⁷. Vrd. HJn *Tukuksin tulitse silmi / magaksin mesitse meele*, Amb *Läbi leinatse südame*, Kad *Urmatsed udukäiksed*, Mereme'le *pööratselle*¹⁸, Kuu *Isa mind hüüdis hiljatseksi 'hiliseks', jälgitsed koerad 'kes looma jälgi üles leiavad ja hästi peavad'*¹⁹. Meenutatagu siinkohal ka omadussõnalise algupäraga nimisõna *karjane*, milles afrikaat põhja-eesti murdes on laialt säilinud²⁰.

ts-i varasemat laialdasemat esinemist ses positsioonis näivad kinnitavat ka mitmed põhja-eesti murretes levinud adverbid, mis põhinevad *ne*-tuletistel. Märgitagu siinkohal kõigepealt laialt levinud ablatiivset adverb *äkitselt*. Väga harilik on afrikaat ka «prolatiivsetes» adverbides, mida peetakse samuti lähtunuks *ne*-noomeist²¹. Siingi on *ts* tüüpiline eriti rõhutu silbi järel. Kogu põhja-eesti murdes, samuti kirde-eesti rannikumurdes, on tuntud näiteks adverbid *käitsi* ~ *käitse*, *sülitsi* ~ *sülitse* jm. Mainitud

¹⁵ F. J. Wiedemann, Versuch ueber den Werroehstnischen Dialekt. — Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg, VIIIe série, t. VII, №. 8, St. Pétersbourg 1864, lk. 31—32.

¹⁶ E. N. Setälä, op. cit., lk. 186.

¹⁷ Ed. Laugaste, Arhailised jooned eesti rahvalaulude keeles. — Ajaloo-keeleteaduskonna töid. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 38, Tallinn 1955, lk. 111.

¹⁸ Kõik esitatud näited vt. Ed. Laugaste, op. cit., lk. 111, 112, 123.

¹⁹ Näited teosest Vana Kannel III. Kuusalu vanad rahvalaulud I, Tallinn 1938, lk. 86 ja 286.

²⁰ Vt. M. Must, Põhja-eesti keskmurre. Konsonantism. Vokalism. Käsikiri Keele ja Kirjanduse Instituudis, Tallinn 1956, lk. 70, kaart 11.

²¹ E. N. Setälä, op. cit., lk. 189; V. Tauli, The Origin of Affixes. — Finnisch-ugrische Forschungen XXXII, 1956, lk. 203.

adverbe esineb eriti rohkesti saarte ja läänemurdes. Just pearõhulise silbi järel on siin *ts*-i asemel *s*: Khk *maɪsɪ* 'maad mööda', *jäɪsɪ* 'jääd mööda', Muh *läks maɪzɪ ülə* 'üle külmanud väina', Hää *maɪzɪ* 'vägisi'.

Lõpuks on rõhutu silbi järgsel afrikaadil olnud nähtavasti oluline osa ka nõrgaastmeliste sisekaota tuletiste (*soolane, kollane* jt.) kujunemisel²². Et viimased lõuna-eesti murdes on hoopis järjekindlamad kui põhja-eesti murdes, võiks olla seletatav sellega, et sisekao toimumise ajal 14. sajandil olid Põhja-Eestis sagedasemad juba afrikaadita sõnakujud.

Teiselt poolt pole andmeid, mis kinnitaksid *tse* varasemat laiemat esinemist põhja-eesti murdes kaasarõhulise silbi järel. Nagu mäletame, võib siin afrikaati *ne*-tuletistes ses positsioonis kohata harva ainult läänemurde lõunaosas, kus ta rõhutu silbi järel on üsna harilik. Arvestades nimetatud asjaolu võiksid afrikaadi vähesed esinemisjuhtumid rõhulise silbi järel läänemurdes seletuda rõhutu silbi järgse esinemuse analoogiaga. *ne*-liitsufiksites aga ei esine põhja-eesti alal afrikaati üldse. Viimaste puhul on peaaegu alati tegemist kaasarõhulise silbi järgse positsiooniga. Eelnimetatud analoogia võimalus siin seega puudus. Üksikud juhtumid, kus *-ne* on liitsufiksites sattunud rõhutu silbi järgsesse asendisse (*kuulise, maalise* jt.), ei omanud tuletiste põhimassi suhtes mingit kaalu ning need ühtlustusid üldise esinemusega.

E. N. Setälä oletust jäävad toetama ainult mõned üksikud sõnad, mis on vastuolus eesti murrete üldise esinemusega. Siia kuuluvad kõigepealt adjektiivset päritolu nimisõnad *päitsed* ja *suitsed*, kus afrikaat pearõhulise silbi järel on järjekindel kogu keelealal. Kõnesolevad sõnad näivad aga olevat erandlikus olukorras ka neis läänemeresoome keeltes, kus *ts* on haruldane, näiteks sm *päitset, suitset*, krjL *päi.tšet*, krjA *sui.tšet*, lvS *suiksud* 'Zaum'²³. Nende sõnade häälikuline arenemine vajaks spetsiaalset jälgimist.

Vastupidiselt esineb kõikjal *se*-lisena sõna *vaene*, mida peetakse tuletiseks *vaev*-tüvest (< **vaivainen*). Niisiis oleks *se* siin algselt olnud rõhutu silbi järel. Et tuletise häälikuline areng on üldse mõningal määral problemaatiline²⁴, ei saa sellele tugineda ka *se* ~ *tse* vahelduse osas järelduste tegemisel.

Kõigest eelnevast aga võib vaevalt järeldada, et algne olukord eesti keeles oli otse vastupidine Setälä oletusele, s. o. et *tse* esines

²² Vrd. H. Viires, op. cit., lk. 226—227.

²³ Vt. L. Posti, From Pre-Finnic to Late Proto-Finnic. — Finnisch-ugrische Forschungen XXXI, 1953, lk. 22—23. Lv *suiksud* ~ sm *suitset* ks ~ *ts* vahelduse puhul esitab L. Posti paralleelina samasuguse vahelduse lv *kõpikšeb* ~ sm *kaupitsee* 'kaubitseb'.

²⁴ L. Kettunen, Eestin kielen äännehistoria. Toinen, uusittu painos, Helsinki 1929, lk. 116; L. Kettunen, Suomen lähisukukielten luonteenomaiset piirteet, Helsinki 1960, lk. 96.

just rõhutu silbi järel, kuna rõhulise järel oli *se*. Seesugune järel-
dus ei sobiks oletatava läänemeresoome sufiksaalse astmevahel-
duse skeemiga, mille kohaselt konsonant rõhulise silbi järel oli
tugevas, rõhutu silbi järel nõrgas astmes²⁵.

Tundub olevat usutavam, et afrikaat eesti *ne*-tuletistes esines
algsest kõigis positsioonides, asendus aga hiljem murdeti rõhu-
lise silbi järel sibilandiga. Sel juhtumil võiks siin ehk tegemist
olla rõhulise silbi järgse astmevahelduse nähtusega, kus tuletistes
on üldistunud nõrga astme jätkaja *s*. Teatavasti peetakse võima-
likuks, et afrikaadid olid läänemeresoome aluskeeles samasuguses
kvantiteedivahelduses nagu geminaatklusiilid²⁶. Võru murdes esi-
neb afrikaat *ne*-noomeneis tänapäevalgi vaheldussuhetes *ts : dz*
(pearõhulise silbi järel), *ts : ts* (kaasrõhulise silbi järel), *ts : dz*
(rõhutu silbi järel)²⁷. Vana võiks seesugune vaheldus olla ainult
rõhulise silbi järel, kuna rõhutu silbi järgset klusiilide ja vasta-
valt siis ka afrikaadi astmevaheldust peetakse eesti murretes hilis-
tekkeliseks. Algselt oli afrikaat rõhutu silbi järel seega vaheldu-
matu, mistõttu ta just ses positsioonis võiski säilida. Põhja-eesti
murdes ühtlustus ta aja jooksul siingi rõhulise silbi järgse esine-
musega.

Miks aga püsis *ts* tartu ja võru murdes nii ulatuslikult ka rõhu-
lise silbi järgses positsioonis? Pole võimatu, et siin on tegemist
murdepärasusega, mis ulatub kaugele väljapoole *ne*-tuletiste sfääri.
Esineb ju afrikaat neis murretes üldse sageli juhtumeil, kus ta
mujal eesti keeles puudub. Vrd. näiteks lõuna-eesti *tsiga*, *tsirp*,
tsillu, *lats*, *küdsämä*, *katski*, *hüdsi*, *küüds* jts. ~ põhja-eesti *siga*,
sirp, *tillu*, *laps*, *küpsetama*, *katki*, *süsi*, *küüs* jne. Oluline on seejuu-
res asjaolu, et lühike afrikaat lõuna-eesti murdes ei ole tavaliselt
asendunud sibilandiga, nagu põhja-eesti murdes ja teistes lääne-
meresoome keeltes²⁸.

Tuletatagu lõpuks meelde, et pearõhulise silbi järel esineb ka
lõuna-eesti murdes vanades diftongilistes tuletistes suhteliselt
sageli *s* (*puise*), kuna analoogia teel sündinud hilisemates pika-
vokaalsetes tuletistes valitseb järjekindlalt *ts* (*puutse*). Viimased
kujunesid arvatavasti rohkete kahesilbilistest tüvedest saadud
tuletiste eeskujul, kust neisse levis ka afrikaat.

Skitseeritud seletusvõimaluste aluseks on ainult eesti *se* ~ *tse*
vaheldus. Nende tõepärasuse kontrollimiseks on loomulikult vaja-
lik teistegi läänemeresoome keelte *ne*-noomenite põhjalik läbisõe-
lumine.

²⁵ Vt. L. Hakulinen, op. cit., lk. 59–60.

²⁶ Y. H. Toivonen, Kantasuomen **tts* ~ *its* (*ts*), **ts* ~ *s*. — Virittäjä
1932, lk. 145–150; S. Nigol, Afrikaadid hargla murrakus. — Emakeele Seltsi
Aastaraamat III, Tallinn 1957, lk. 99–100.

²⁷ S. Nigol, op. cit., lk. 93–96.

²⁸ S. Nigol, op. cit., lk. 99.

Eri olukorras näivad olevat *ne*-deminutiivid, mis isegi lõuna-
eesti murdes on peaaegu järjekindlalt *se*-lised. Sama kehtib ka
teonime tunnuse *-mine* : *-mise* kohta. Juba see kahe sugune esine-
mus näitab, et *ne*-noomenite häälikulises kujunemises peitub veel
mõndagi problemaatilisust.

ЧЕРЕДОВАНИЕ *se ~ tse* В ИМЕНАХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ НА *-ne* В ЭСТОНСКОМ ЯЗЫКЕ

ХЕЛЬМИ ВИЙРЕС

Резюме

Чередование *s ~ ts*, существующее в прибалтийско-финских *inen*-овых производных, объясняют обычно условиями ударения: аффрикаты первоначально употреблялись после ударного слога, а *s* — после безударного. Однако рассматриваемые случаи чередования в эстонских прилагательных на — *ne* (< **-inen*) противоречат вышеуказанному предположению. Аффриката имеет общее употребление в южноэстонском диалекте, часто встречается также в южной части территории распространения западного диалекта, но, кроме того, употребляется в отдельных словах во всей области эстонского языка. Наиболее распространенным является употребление *ts* после безударного слога (*kollatsed* 'желтые', *villatsed* 'шерстяные'). За главным ударным и второстепенно-ударным слогом аффиката выступает наиболее последовательно лишь в тартуском и вырусском диалектах (*luitse* 'костяные', *õbedatse* 'серебряные'), тогда как в других диалектах в таких случаях всегда употребляется *s* (*luised*, *õbedased*). Имеются данные о том, что ранее в североэстонском диалекте аффриката *ts* после безударного слога имела более широкое употребление (язык народных песен, наречия *äkitselt* 'вдруг, внезапно', *käsitsi* 'вручную' и т. д.). В эстонском языке возникновение чередования *s ~ ts* можно, пожалуй, объяснить предполагаемым чередованием ступеней согласных в аффрикате после ударного слога, где гласная *s*, выступавшая первоначально как слабая ступень аффрикаты *ts*, получила впоследствии обобщение в производных. После безударного слога такое чередование первоначально отсутствовало, — этим, возможно, и объясняется более широкое употребление *ts* в этой позиции.

EESTI LINNUNIMETUSTE ALUSED

MART MÄGER

Eesti linnunimetused on seni süstemaatiliselt läbi uurimata. Üksikute nimetuste etümoloogiaid võib leida vaid hajali keeleteaduslikus kirjanduses. Läänemeresoome ja soome-ugri ühiseid linnunimetusi on ulatuslikumalt etümologiseerinud soome keeleteadlased.

Meie praegused sõnavarakogud on linnunimetuste osas üsna lünklikud ja ebatäielikud. Täiendav kogumine on tingimata tarvilik, eriti rahvakeele sõnaraamatu ja linnunimetusi käsitleva erivaatluse eeltööna. Linnunimetuste kogumine peab toimuma põhjaliku küsitluskava alusel kõige tihedamas koostöös ornitoloogidega, kes samuti on sellest kogumistööst huvitatud. Loodusuurijate Seltsi ornitoloogiaseksioon saatis sm. A. Jõe eestvõttel 1960. a. kevadel laiali üleskutse lindude rahvapäraste nimede, lindudega seotud pärimuste, uskumuste, kommete jne. kogumiseks. Nagu üleskutse tekstist selgub, langevad need kogumisjuhised suurel määral kokku lingvistilise kogumistöö juhistega.

Loodusuurijate Seltsi ornitoloogiaseksiooni materjalidest on tõhusalt kasutatavad ornitofenoloogiliste vaatluste kaustad, mida on mõningate vaheaegadega seltsi usaldusmeeste poolt täidetud 1922. aastast alates. Neis leidub hulgaliselt ka lindude kohapealseid nimetusi. Nende materjalide väärtust tõstab nende usaldusväärsus: vaatlejad-kirjapanijad on lindude tundjad. Eriti suur väärtus on prof. E. K u m a r i isiklikul, mitme aastakümne jooksul kirja pandud rahvapäraste linnunimetuste kogul.

Kogutud nimetuste identifitseerimisel ja selgitamisel on ornitoloogide abi asendamatu.

Linnunimetuste kogumist on tunduvalt raskendanud lindude vähene tundmine nii keelejuhtide kui ka — paraku! — kogujate endi poolt. Taolistele raskustele on oma sõnastiku jaoks materjali kogudes põrkunud juba F. J. W i e d e m a n n. Ta kurdab, et on küll botaanik, aga: «ein Thier, besonders einen Fisch oder Vogel, würde ich, auch wenn es mir vorgewiesen wäre, doch in vielen Fällen nicht im Stande gewesen sein zu bestimmen...»¹. Samas

¹ F. J. W i e d e m a n n, Eesti-Saksa Sõnaraamat. Vorwort, Tartu 1923, lk. IX.

kurdab ta eesti rahvapäraste nimetuste suure mitmekesisuse ja ebakindluse üle: «Die ehstnischen Vulgärnamen sind eben so mannichfaltig und unbestimmt, wie die deutschen, und ein Ehste, welcher die einheimischen Thiere und Pflanzen kennete und zu benennen wüsste, ist vielleicht noch seltener als ein Deutscher»².

Metsastus on kaotanud oma kunagise tähtsuse. Linnud-loomad ei huvita inimest enam kuigivõrd, nende nimede tundmine pole samuti tarvilik. Sellest johtub, et vähegi sarnased linnud viiakse kõik ühe üldnimetaja alla. Selline olukord valitseb teisteski läänemeresoome keeltes. Liivis tähistab *mešsa-kanà* 'metskana' põldpüüd, laanepüüd, tetre ja metsist. Metsise nimetus on säilinud vaid kivinenud fraasis *pīlāv nekkā meļtuks* 'vahib nagu mõtus', kusjuures ei teata, kas *meļtuks* on loom või lind. Saaremaal hüütakse tõmmuvaerast teatud sarnasuse põhjal tedrega (vrd. sama linnu nimetust mereteder!) metskanaks: *vārjad üittašše kâ meļskanaks* (Khk Lahe). Iga värvuline on tihti paljalt *tsirkē* (eL). Isuris ei eristata keeleliselt ühtegi pardiliiki. Ka Eestis tähistab *metspart* tihti kõiki parte, siia alla mahuvad mõnikord isegi kosklad, vaerad jt. veelinnud³. Muhus segatakse üldiselt ära ristpart (*rišt-liñd*) ja koskel (*košsāl*): ka kosklate nimetuseks on enamasti *rišt-liñd*; tuttvarti ja punapea-varti nimetatakse ühise nimega *rohu-part* ~ *ein part*. Ansekülas Eestes nimetatakse jääkosklat segamini kolme nimega: *košklane*, *vaēraš*, *rišt-liñd*; viimased kaks nimetust märgivad ühtlasi ristparti.

Juba eeltoodud näidetes ilmneb tendents lihtsama väljendusviisi suunas (näit. lv *mešsa-kanà*). Erinevate lindude eristamisegi puhul kasutatakse sama põhিনিimetust, mille juurde kuulub eraldav täiendsõna. Näit. nimetusi põhisõnaga *kull*: *kalakull* ~ *siia-kull* 'hõbe- ja merikajakas' (Muh); *räimekull* 'kajakas' (Khñ); *laanekull* 'öösorr' (Pst); *laiskkull* 'öösorr' (Iis, Krj, Mär, Vig, Kse, Pär, Tor, JMd, Pst; Hää ainult kirumisfraasis: *igavene laisk kull*); *sorikull* 'öösorr' (Iis, Trm); *külikull* 'väänkael' (Saa); *vihmakull* 'hiireviu' (Saa),? hiireviu,? peoleo,? koovitaja (Kuu, Lüg, Vai, Trv, Hls, Krk, Hel, Krl, Rõu); *käbikull* 'käbilind' (Kos), *kräunuja-kull* 'peoleo' (Lai); *kadakakull* 'siidisaba' (Khñ), *kukulinnu-kull* 'kägu' (Jäm); *pöörispeakull* 'öökull' (Muh); *suurispeakull* 'öökull' (Lüg, Mär, Kse, Tor, Ris, Juu, HJn, Amb, JMd, Trm, Plt, KJn, SJn) jne. jne. (vrd. Trv *põõsakull* 'siug'). Siia kuuluvad muidugi ka «päris-kullid», keda iseloomustatakse tavaliselt toidu järgi: *hiirekull*, *jänesekull*, *kanakull*, *konnakull*, *linnukull*, *lõokull*, *raisakull*, *raudkull*, *sirgukull*, *sookull*, *tedrekull*, *ussikull*, *värvukull* jne.

² Sealsamas.

³ Vrd. näit. A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstlands II, Riga 1777, lk. 448: «Der Ehste nennt alle Abarten gemeiniglich mit dem allgemeinen Namen *Mets part* (Wald- oder wilde Ente).»

Väheesinevate lindude nimetused hakkavad tuhmuma, säilides tihti vaid fraasides ebamäärase tähendusega (vrd. lv *mettuks!*). Eesti *kotkas* ~ *kodask* on kohati samuti tähenduselt ähmastunud: *kodaš* ~ *küdəš* 'mingi suur loom või lind, ebamäärase tähendusega': *sūr ku kodaš*; *ištuš ku kodaš* (Urv); *tāmā išsob neņnagu koškaš*; *sūr neņnagu koškaš*, *sařved piān* (oina kohta!) (Kod); *koškaš* ~ *kodaš* 'sõimu ja kirumissõna': *oh sa kodaš*, *ei külē? seņnā* (Kar); *kana kodaš* 'kanade kirumise sõna' (Har);, *kodaš* — *timācā hirmudi laši* (Se). Linnunimena on see teistele lindudele üle kandunud: *koškaš ō sī rohkem rojgā nimē al* (Tor); *koškaš* 'kaaren' (Kuu); *meit kutstaš kaķ* — *tū omgi tu sūr kodašk* (Se); *kodaš* 'öökull' (Lei, Lut).

Tähendus võib sedavõrd tuhmuda, et tekivad rahvaetümoloo-
giad oma sõnadest. Nii on liivi kotkast saanud kodukana: «Kotkas linnuna on Liivis võõras ja on muutunud mingiks salapäraseks olendiks, kelle nimest kotkanōz on moonutet rahvaetümoloo-
giline kod-kana = «kodukana»»⁴. Lindude vähesest tundmisest ning eristamisest johtub nimetuste ristumine ja ülekandumine hoopis teistele lindudele. Nimetuse nihkumine võib toimuda isegi üldtuntud lindude puhul. Nii märgib liivi läänemurdes *kārnanz* eranditult varest. Liivi idamurdes on ta säilitanud varasema tähenduse. Eestiski on kaarna nimetus mõnes kohas ähmastunud: *ikke mereš višt on kajakkad ja kārnav* (Lüg); *kārnav, ned ühēd mereš linnud ikka* (Ris). Metsist ja mõtust võidakse pidada eri lindudeks: *meišiš on muš lind, meituš on teņē lind* (Kod); *ma arvan, meituš on isane, meitiš emane* (Ksi). Eesti *meltsas* 'roheline rähn' (vrd. lv *meltsi* 'roheline') on kohati saanud metstuvi nimeks (Kse, Kir, Pär, PJg, Vän, Kei, TÜR, SJn, San, Har jm.). Ülekandumise aluseks on olnud nähtavasti nimetused *meigas*, *melekas* 'metstuvi', millel on mõningane sarnasus *meltsas* sõnaga, sest Rap on fikseeritud ka *meigas* 'roheline rähn' (vrd. ka Iis Oonurme *melts* 'must rähn'). *Mehik* tähistab murrakuti nii metstuvi kui ka tikutajat. *Mehik* 'metstuvi' on fikseeritud Ans, Mär, Vig, Trv, Pst, Hls, Krk, Hel; *mehik* 'tikutaja' Vig, Pst, Saa, Krk — seega osalt samadest paikadest. A. Saareste kirjutab *mehikkas* 'metstuvi' (Vig) kohta: «Nimetus taotleb nähtavasti linna häält, sest *mehikkas* pidavat vahel kurjakuulutavalt hüüdma *mehe-he-he!* (Vig), kuigi teisalt viimane teadaanne ja linnunime *h*-lised teisendid võiksid olla mõjustatud teisest linnunimest, *möhittes*, *möhettaja* (Mih)

⁴ O. Loo-rits, Liivi rahvaetümoloo-
giad. — Keelekultuur I, Tartu Keele-
uuendusühingu väljaanne, Tartu 1928—9, lk. 51.

'*ascolopax gallinago*'»⁵. Ilmselt on siin tegemist kahe nimetuse ristumisega mõningase kõlalise sarnasuse põhjal nagu *meigas* ~ *melekas* ~ *meltsas* puhul. *Mehik* jälgendab tikutaja häälistsust, nn. «mõkitamist», «mekutamist» ehk «mõhitamist», «mehitamist». Vrd. tikutaja nimetusi *mehitaja* (Iis, Mar, VNg), *mehutaja* (Vil).

Häälikulise sarnasuse põhjal võivad seguneda isegi lindude ja loomade nimed, nõnda näit. *sisalik-sisask* 'ööbik': *sizašk* õ *nellä jalage mäläjes* (Krk). Lindude-loomade nimetused on segunenud ka järgmistes nimedes: *š sizaš* 'nahkhiir' (Har Mõn); *š kana* 'nahkhiir' (Har); *pševa-pettijp* 'mingi suurem nahkhiir' (Khk), vrd. *päevapetja* 'öösorr' (A. Jõe andmeil peetakse Pöides Ruhvel öösorri nahkhiireks — *nahklapiks*); *paloneš* 'mingi sisalik, uss' (Ote, Plv, Se, Ráp, Rõu) — *palò-neš* 'mingi hästi varajane lind' (Ráp) jne. Linde võidakse segi ajada ka häälistsuse, elupaiga, välimuse jm. sarnasuse—läheduse alusel. Näit. *kui vihmä-lind tičkuštab, tulèb vihimä* (Kod). Puuduvad mujalt igasugused andmed selle kohta, et tikutaja ennustaks vihma, küll käib see koovitaja kohta. Tikutaja häälistsus on nähtavasti koovitajale omistatud (mõlemad on luhtade ja heinamaade linnud). Ühise vihmaennustamise funktsiooni tõttu kutsutakse peoleole kuuluva *vihmakass*-nimega ka mustrahni (Khk Undva). Öösorri sorr-laul on antud puukoristajale (= rähnile?) (Mus Järise)⁶; «Kui hüüple (vainukägo) häälitšes tähendäs sõta ehk kallist aigo» (Ráp Veriora)⁷. Nimetuste samastamine (hüüp = vaenukägu) on toimunud nähtavasti sel teel, et mõlemad on kardetud linnud. Musti vareseid kutsutakse teatud sarnasuse alusel hakkideks: *mušte vareššit kuštaš meil haški?* (Se Varesmäe), hakki vastupidi *väikevareseks* (Sim). Mõnikord jäävad nimetuste nihkumise põhjused hoopis hämaraks, nõnda näiteks: *kivitäks* 'rukkirääk' (Hls Penuja), *val'tsnupp* 'vesivutt' (Hls Rajangu), *hädala kägu* 'vesipapp' (LNg Taebla), *Saksamaa pääsuke* 'valge toonekurg' (Hel, Krk), *mõheti* 'siniraag' (Vän Kaisma), *meigas* id. (Mar Keskvare), *vihmkass* id. (Lih Kirikuküla), *metskass* id. (Muh) jne.

Eelnevad näited tõestavad, et on väga raske üksikuid nimetusi identifitseerida, millele pole kogumisel lisatud üksikasjalisi andmeid linnu välimuse, häälistsuse, eluviiside jne. kohta. Isegi siis, kui on antud kirjakeelne vaste, ei tea igakord, kas on tegemist individuaalse tarvitusega (eksimisega), või on see kohalik üldine keelepruuk. Taimenimetuste kogumisel on see eelis, et võidakse tihti taime näidata. Linnunimetuste küsitlemisel langeb see enamasti ära.

⁵ A. Saareste, Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes, Tartu 1924, lk. 92. Samas ka *meltsas* 'metstuvi' kohta: «Nimetused ... põhjaneb seevastu ilmsel segiminekul teise linnuga, 'Grünspecht', 'gecinus viridis'.

⁶ KM RO ERA II 158, 419 (49).

⁷ KM RO ERA II 150, 392 (74).

Linnunimetuste kogumisel ja etümologiseerimisel on tarvis silmas pidada järgmist: 1) linnu häälightsust (häälightsusi), 2) linnu välimust (sulestiku värvus, suurus, iseloomulik saba, nokk, pea, suletutt, «krae» jne.), 3) eluviise (toidus, pesitsuspaik, tegutsemise aeg, pesa ehitamise viis jne.), 4) linnu laulu rahvapäraseid imitatsioone, ka sugulaskeeltes ja teistes keeltes, 5) lindudega seotud uskumusi ja pärimusi (tekkelukusid, ilma- ja muud ennustusi jne.), vanasõnu, kõnekäände, võrdlusi, 6) vastava linnu teisi nimetusi samas murdes (murrakus), teistes murretes, sugulaskeeltes, teistes keeltes, 7) linnunimetuste ülekantud tähendusi, nendega seotud mõisteid, koha- ja isikunimesid.

Alljärgnevas ülevaates linnunimede andmise põhimõtetest on käsitletud peamiselt üksnes eesti keelele omaseid nimetusi. Iga rühma iseloomustamiseks on toodud ainult piiratud arv näiteid.

Eesti linnunimetuste alused on tekkeprintsibiilt järgmised:

I. Linnu häälightsus

Läänemeresoome ühiste linnunimetuste vaatlusest ilmneb, et nende suur enamik lähtub häälightsusest⁸. Linnu laul (häälightsus) on talle väga iseloomulik. Ütleb vanasõnagi: «Igga linnul isse laul»⁹. Häälightsuse järgi saadakse linnu olemasolust teada isegi siis, kui teda ei nähta. Laul teeb linnu tuntuks. Saksa ornitoloog prof. A. Voigt kirjutab peoleo laulu kohta: «Seiner Kraft, Schönheit und vor allem der so deutlich hervortretenden Ähnlichkeit mit menschlichen Lauten verdankt er die Volkstümlichkeit. Der Name «Pirol» und andere sind ihm entlehnt»¹⁰. Samal linnul on ka eesti keeles palju nimesid; peoleo ja ööbiku lauluimitatsioonidest on kirjutatud eriuurimused¹¹. Sealjuures on peoleo võrdlemisi raskesti nähtav ja välimuse järgi vähetuntud lind¹². Hüüp ja kakud on kardetud linnud oma pelutava ja jõulise hääle pärast. Lehelindudest on rahvale hästi tuntud väike-lehelind oma siltsuva laulu järgi, kuna teisi tuntakse hoopis vähem. Vanasõna lausub: «Ära vaata lindu sulgist, vaid laulust» (Narva).

⁸ M. Mägi, Linnunimetused läänemeresoome keeltes. Diplomitöö, Tartu 1958. Käikiri TRÜ soome-ugri keelte kateedris. Onomatopoeetiline algupära on tõestav isegi mõnede väga vanade nimetuste puhul. Vt. näit. Y. Wichmann, Tetri. — Virittäjä 1928, lk. 99 jj.

⁹ E. Gutsleff, Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache, Halle 1732, lk. 333.

¹⁰ A. Voigt, Exkursionsbuch zum Studium der Vogelstimmen, Berlin 1894, lk. 114.

¹¹ E. Laugaste (-Treu), Ööbiku laul. — Vanavara vallast. Opetatud Eesti Seltsi Kirjad I, Tartu 1932; E. Laugaste, Peoleo-laulu suhteist. — Kaleviste mailt. Opetatud Eesti Seltsi Kirjad III, Tartu 1935.

¹² Üks loodusesõber kirjeldab juhtumit, kus provintsi ajaleht tõi teate mingi lõpnud võõramaise linna leidmise kohta. «Siis järgnes linnu üksikasjaline kirjeldus. Kirjeldusest aga selgus, et see imeloom oli meie peoleo.» A. Murakin, Paani riigis I. Põgusaid matkavaatlusi keset sajapalgelist kodumaa loodust, Vadstena 1947, lk. 244.

Lind võib lausa «hüüda oma nime». Häälightsus omastatakse siis nagu laensõna «linnu keelest». Järgnev alagrupp käsitlebki selliseid nimetusi.

1) Nimetus on otsene ja vahetu häälightsuse imitatsioon.

aul: *aül* 'merelind' (Jõe, Kuu, Khk, Mus, Muh, Emm, Noa, Rid, Khn, Ris, Kad) *oül* id. (Emm), *haül* id. (Phl), *aüllis* (Phl), *aüllik* (HMD), *aür* (Tõs), *koül* (Jäm), *kaül* ~ *mere-kaül* (Krj). Häälightsuse imitatsioone: *aüllü aüllü aüllü* (Muh); *aüllit aüllit* (Ris); *laüllik laüllik* (Phl); *kaü-kaül*, *vahel kaüllik* (Kirj); *a-a-au_li?* *a-a-au_li?* (Khk)¹³ vrd. sama linna nime *kovakaul!*

hakk ~ *kirikuhakk* (vrd. inglise rahvaetümoloogilist *jackdaw* 'hakk').

kirre: *kiřře* 'viires' (Kaa, Kingissepa ümbrus).

kiuhani: *kiü-anü* (~ *lauk-anü* ~ *laolë*) 'hani; lagle' (Kaa, Kingissepa ja Nasva kalurid).

niidukiuts 'väike hall linnuke, selge kõlava lauluga, häälitseb sagedasti «kiuts» (Hls Abja).

puuklutt 'puukoristaja'.

kräu 'änn' (Pha).

naak 'hakk'; üle kantud ka mustvaresele (Iis, Kad, Se) ja rongale (VNg). Häälightsuse imitatsioonid: *nuäõid kisendavad agä nuak-nuak nuak* (Kad); *nägid nägivad näk ja näk* (Lüg); *näk näkkuřtab näk, näk* (Iis); *näk nägüb ~ nägib* (Jõh). Vrd. sm *naakka* 'hakk'.

rüü 'balti risla'. Häälightsuse imitatsioon *rüü, rüü, rüü* (Muh Piiri).

rütt: *rüt* 'mingi lind'. *veikke nakü värplane, al, tiep rüt, sieperäst üttä tätä rüttist* (Jõh Toila), vrd. *rüüt, rüütel*.

silksolk jt. 'väike-lehelind' (Emm, Rei, Mär, PJg, Saa, Hag, Juu, Plt jm.), *silts-solts* id. (Khk), *tsilk-tsolk* id. (Iis, Hel). Imitatsioonid: *tilkkuš agä silk solk, tilk tolk* (Khk); *sil'k sil'k sil'k sol'k sol'k sol'k* (Muh); *silts silts solts* (Saa, SJn, Hls); *silk solk* (Amb, JMd); *sil'k sol'k* (Juu). Nimetuse rahvaetümoloogilised kujud on *silk, silk-saba*.

hekelik 'ohakalind' (Rõu) — ohakalinnu kutsehüüd «tikelit» või «tig-lit».

¹³ Vrd. vastava linna häälightsuse imitatsioone teistes keeltes: sm *ala ala allalla ala* (siit sm *alli*), kom *a-a-alli*, rts *a-a-l*, teisiti *äagleck, äagleck* või *ank-av-a-link*, sam juraki *a a a avlyk* jne. Viimasele tõlgitsusvariandile rajanevad nimetused: kom *avlyk*, vn dial. *аулык, ауляк* (< komi, handi või mansi), korea *aalyk*. (Y. H. Toivonen, Suomen kielen etymologinen sanakirja, Helsinki 1955, lk. 16 järgi). Eesti *aul* esindab konsonantse lõpuosiseta varianti.

2) Nimetus on tuletus häälightsusest.

See rühm on väga ulatuslik. Siia kuuluvad nimetused, mida ei saa pidada vahetuteks onomatopöadeks nagu eelmises rühmas esitatuid, mille aluseks on aga ikkagi linnu häälightsus. Osa selle rühma nimetusi ulatuvad isegi soome-ugri aluskeelde. Nende onomatopoeetiline päritolu selgub tihti teiste keelte vastavaid nimetusi võrreldes (*teder*¹⁴, *kaaren*, *vares* jt.).

hütt ~ **ütt** jt. 'metstuvi', *üť* 'metstuvi' (kaelustuvi', *üť* laul *üttü* *tü tü* (Hel); *hüt* — *tü tegegi nî hüttü* *dü dü* (Se); *hüttükene* 'linnupojakene' (lapsele) (Rõu); *tüt* 'metstuvi' (Rei). Nimetus on *hütt* ~ *ütt* kujul fikseeritud veel VII, Ksi Võn, Nõo, Ote, San, Rõu, Plv, Röp, Vas. *u*-lisena on nimetus kirja pandud Ans, Khk, Emm, Se: *uť* 'metstuvi' (Khk, Emm), *hute* ~ *uuhutt* id. (Ans), *huť* (Se)¹⁵.

kiivitaja — häälightsust matkiva verbi tegijanimi, samuti *tikutaja*, *koovitaja*, *latutaja* (Noa) 'öösorr', *peetaja* 'väänkael' (TMr, Har, Rõu), *kükkitaja* 'väike-koovitaja' (häälightsus *kükk-kük*, nime-tust võiks vaadelda ka kui rahvaetümoloogiat); *siisike*, *tsiitsitaja* — häälightsust matkiva *si-tsi*-silbi reduplitseerimisel tekkinud nimetus jne.

3) Nimetuse aluseks on linnu häälightsuse võrdlus teise linnu häälightsusega.

kuuseööbik 'laulurästa' (Khk). Laulurästa laul on väga kõlav ja varieeruv, meenutades mõneti ööbikut.

merevares 'tuttpüti' (Muh Piiri). Tuttpüti kare häälightsus kroo kroo on varesega võrdlemise aluseks.

rookukk 'rästa-roolind' (Muh Piiri). Linnul on tugev kare hää.

upikägu 'vaenukägu' (Hää). Nimetuse aluseks on vaenukäo upupup-häälightsus, mis veidi tuletab meelde päriskägu. Tema levinumad nimetused on *vaenukägu* ja *toonekägu* (vt.!).

4) Nimetuse aluseks on linnu häälightsuse võrdlus looma häälightsusega.

lahelehm jt. 'hüüp' (Muh Piiri). Hüübi häälightsus sarnaneb mõneti lehma või härja ammumisele ja kostub väga kaugele. Samalt võrdlusaluselt on lähtunud ka hüübi nimetused *roolehm*, *lahelehm* (Pöi), *merehärg* (VNg, Mar), *soohärg* (Ilmatsalu), *rabusõnn* (VNg), *lõpe pull* (Muh Piiri). Viimane nimetus on kasutusel ainult ühes külas poolnaljatlevalt, tema tekkeaeg aga ulatub 20 aastat tagasi.

metkass jt. 'peoleo' (peaaegu üle Eesti). Peoleo üks häälightsus sarnaneb kassi kräunumisele, mis ennustavat vihma. Linnu veel

¹⁴ Y. Wichmann, Tetri. — Virittäjä 1928, lk. 99.

¹⁵ F. J. Wiedemann, Eesti-Saksa Sõnaraamat. *hütt* G. *hütü* (d) = *hutt* (von dem Rufe «hüttütütü»).

levinum nimetus ongi *vihmakass* (~ *vihmkass*). «Kui ta käristab, siis üteldakse peoleo käkistab kassi nüüd tuleb vihma» (Pst) ¹⁶.

hirnatis jt.: *irnadis* 'tikutaja'. *pisinä al lind*, *sē irnūb kutt-ovū* (Khk Lahe); *hoohirnatid* id. (Ans), *hirnutaja* id. (Noa), *taevatäkk* id. (Taevaskoja). Väga levinud on sama linnu nimetused *metskits*, *taevasokk*, *taevakits* (vrd. sks. *Himmelziege* id.).

5) Nimetus on tekkinud linnu hääletsuse ja mingi eseme tekitatud või tegevuse juures tekkiva heli vms. võrdlemise alusel.

ketrajalind jt.: *ketraja lind* (*keträjä lint*) 'öösorr' (Lüg, Iis). *keträjä lint on metsäs, keträs juskū vokk*, (Lüg);

kedralind id. (VNg), *ööketraja* (Noa);

ketraja vanamoor id. (Lüg), *vokilind* id. (Amb), *rabavanaeit* id. «*Ketrab nagu vanaeit vokiga vurr-vurr*» (Raba — talu nimi) (Mär Männiku); «*Lauri Ann ketrab*» 'öösorri hääletsuse kohta' (Lauri — talu nimi) (Krj Karja); «*Tammetsa eit kedrab*» (Tammetsa — talu nimi) (Kos Ravila); *lepatriinu* id. «*Va Triinu ketrab jälle*» (Mär Sõmeru). Vrd. sm. *kehräjä* 'öösorr', *siidiketraja* 'vurrkann' (Nõo, Puh).

lagundratas jt.: *lagund ratas* 'mudakurvits' (Amb), *sant vanker* id. (Lai). Nimetused on fikseerinud V. Russow. Ta kirjutab: «Beim Fliegen vernimmt man ein Geräusch, welches mit dem Klappern eines rollenden, schadhaft gewordenen Wagenrades, aus dessen Reifen ein Stück herausgebrochen, vergleichen und das durch die Sylben: Log-loggi, lok-toggi, lok-toggi recht treffend wiedergegeben werden kann. Diesen Lauten verdankt die Haarschnepfe auch ihren ehstnischen Namen, von denen der eine «sant wanker» durch schadhafter Wagen übersetzt werden kann, während der andere, bei Kardis gebräuchliche «laggunt rattas» zerbrochenes Rad bedeutet» ¹⁷. Mudakurvitsa nimetus *lagunud vanker* on 1950. a. prof. E. Kumari poolt kirja pandud Emajõe suudmealalt.

lehmaling jt. 'väike-lehelind' (LNg), *lüpsilind* id. (Muh, Mih, Plt), *lehmälüpsja* id. (Tös), *kitaselüpsja* id. (Räp). Linnu laul sarnaneb lüpsmise helile *silk-solk*. Teise nimetustegrupi puhul on *silk-solk* laul tõlgitsetud vasara kõlksumisena: *käöraudsepp* id. (Vän, Mär), *menī arvestab tepā nagū āmrīga ķēļsīb* (Mär); *raudsepp* id. (Mär, Saa, PJg), *käosepp* (Hls).

lobiseja jt.: *lobiseja* ~ *saunanaine, pudrupada* '? aed-pöösaling'. «Tema laul kostub kiire ja lõbusa lobisemisena» (Hls), *lobiseja-pöösaling* id. (VMr).

¹⁶ KM RO H III 6, 760 (30)

¹⁷ V. Russow, Die Ornithologie Liv- und Curland's mit besonderer Berücksichtigung der Zug- und Brutverhältnisse verfasst von ..., Dorpat 1880, lk. 156, vt. ka tema Bericht über Ergebnisse einer ornithologischen Reise im Jahre 1874. — Sitzungsberichte der Dorpater Naturforscher-Gesellschaft III, Dorpat 1874, lk-d 484—485.

lõkalaus 'musträhn' (Kam).

naerja: *naarja* (naerja) 'tikutaja' (Pst).

piknekits 'tikutaja', *piknekiṭs müristav pikse müdu* (Saa). Tikutaja möhitamist on võrreldud kauge kõuekõminaga.

6) Nimetus on rahvaetümoloogiline tuletus hääliitsusest.

jaak: *juak* ~ *vares-juak* 'vares' (Kod), *aḷ jāk* (Khk). Imitatsioon: *vares karṇub jāk jāk* (Mar); *jāk jāk, navrād vijašse* (Krj). Teistegi lindude hääliitsusi on tõlgendatud inimeste nimedena: Krööt ~ Kreet ~ Reet, Peeter, Tiiu jt.

Mainitagu siinkohal üht iseseisvat pisigruppi: lindu on nimetatud inimnimega (nagu näiteks koduloomigi). Rahvaetümoloogilisi «nime»-nimetusi arvestamata on neid võrdlemisi vähe: *Vana-Toomas* 'änn' (Emm), *Margus* ~ *Karduli Margus* 'metsnäär' (Rei), *Jämejalg-Toomas* 'linavästrik' (huumor!), *Rasva-Ants* 'rasvatihane' (Khk, Muh, Pär, Tõs jm.), *Krongi-Jaagup* 'ronk' (Iis) — nimetust kasutatakse humoristlikes jahimehejuttudes, lastekeeles; *Must-Mats* 'kuldnokk' (LNg, Rid) jt.

kõvakael: *kovakaül* 'aul' (Kuu, Jõe, Vai), *keṽakaül* id. (Jõh). Hääliitsuse imitatsioone: «Ova aula, kova kaula, pane paula!» (Kuu Kolga) ¹⁸. *keṽa kaül laulab: keṽa kaüla, keṽa kaüla* (Jõh), vrd. *aul*!

kärukajakas ~ **närukajakas** jt. 'naerukajakas' (Pha) Vrd. *kār: kārṛu* ~ *kār-kajaḱkad* 'kajaka liik, kes karuse häälega karjuvad — seepärast seks nimetatud' (Pha).

linapeo 'peoleo' (Hel), *piibuleo* id. (Iis).

piibulind ~ **piibutaja** 'väänkael' (Khk), *piibulind* id. *pībuliṇḁ pībuṭṭav keṽādilt pīppīppīpp* (KJn); *pīppuliṇḁ* 'meriski' (Kuu), *pībiṭṭaja tsirk* 'väänkael' (Võn).

pähklireet: (*pähkle rēt* ~ *rēt*) 'mänsak; pasknäär' (Krj, VII, Põi), 'pasknäär' (Ans); *pähkle krēt* 'metsnäär' (Emm), *pähkle krēt* id. (Käi, Phl). Linnu krääksuv hääliitsus on etümologiseeritud naise-nimena. Vrd. *pähkeräak* 'mänsak' (Khk, Krj), *pähkliräak* id. (Ans), *pähklaräak* (Vig).

rüütel 'pisike lind' (Iis), *rüttel rūdib, tiēb rūṭ rūṭ* (Iis) vrd. *rüüt, rüüt!*

7) Nimetus on tekkinud laulutõlgitsuse vahendusel.

kitsekarjane 'kivitäks' (PJg). Laulutõlgitsus on saanud fabuleeritud lookeseks: «Kivitikk või kitsekarjane. Kivitikk kitsekarjaseks. Perenaine vali. Kord kaotab kitsed. Otsima. Ei leia. Otsib

¹⁸ KM RO ERA II 167, 192 (17).

praegugi. Hüppab aia teibalt teibale. Kurda: «Kittu kittu, sok, sok!» (PJg) ¹⁹.

küllik 'tüll'. «*Küllikud* laulavad sedäsi: küll ikka munõ, küll ikka munõ.» (Khn).

liiri-lõõri 'lõoke' (Amb), *lõõr* id. (PJg). Aluseks on üldtuntud imitatsioon *liiri lõõri lõoke*.

metsavaht jt. 'vint' (Tallinn, Paldiski). Metsavaht (teatud lind) laulab nii: «Siit, siit, siit sa ei saa mitte üks piiru tikk (~ mitte üks piiru pilbas).» (Tallinn) ²⁰; *ülemmetsavaht* 'vindi taoline lind = vint' laulab: «Siit-siit metsast ei tohi peeru pilbast võtte.» (Hls); *metsaisand* ~ *metsavaht* 'vint' (Kos).

saunamees 'tuttpütt'. Häälitsuse tõlgitsus: saaks sauna! saaks sauna! ²¹.

tööhind 'mustsaba-vigle' (Kri). Lind hüüdvat *tē tōD! tē tōD!* ²².

võtmetükk jt. 'põldvutt' (Vasula, Se), *võtmepütsk* id. (Plv). Laulab: *võtme tükk, võtme tükk* (Se), *võtma tükk, võtma tükk* (Hls) ²³, *võtme pütsk, võtme pütsk* (Plv).

II. Linnu välimus

Linnu välimus — sulestiku värvus, suurus jne. — on linnu nimetuste teine põhiline alus: «Igal linnul omad suled» (Muh), «Kuidas lind, nõnda sulg, kuidas rahvas, nõnda rõõvas» (SJn), «Lindu tuntakse sulgedest» (Pst). Nimetuses võib olla ära märgitud:

1) Sulestiku värvus.

Tavaliselt antakse see põhisõna juurde kuuluva täiendsõnaga: *kollane rästas* 'peoleo' (van. harv; Khk), *musträstas* 'kuldnokk' (väga levinud); *must pääsuke* 'piirpääsuke' (Rid, VMr, San); *sinine vares* 'siniraag' (VNg, Rid, Mar, PJg, Se), *sinivares* id. (Ans, Pöi, Nis); *valge teder* 'sookana' (Krk) jne. Sulestiku värvus võib sisalduda ka nimetuse tüves: *kahkjäs* 'sookana', *meltsas* 'roheline rähn' (vrd. lv *meltsi* 'roheline'), *hahk* jt. Võimalik, et ka *lind*-sõna lähtepunktiks on värvus (hall) ²⁴.

Võrdluslikud on Saaremaa varesenimetus *nonn* (nunn!) ja vesipapi nimetused *veekiriksand* (Mar?), *jõepapp* (Kuu), *jõe-*

¹⁹ KM RO H II 41, 977 (2) ja KM RO E 13015/16 kirjapanija M. Reiman on saatnud sama teate nii J. Hurdale kui ka M. J. Eisenile, seega on nad indentsed.

²⁰ KM RO ERA II 33, 258 (2) < Tallinn 1931. Sama nimetus on fikseeritud veel KM RO ERA 179, 556 (19) < Paldiski 1938.

²¹ F. J. Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, St. Petersburg 1876, lk. 296.

²² A. Toomessalu, Jahiline, lk. 223 (käsikiri).

²³ KM RO H III 13, 642, 3 (167).

²⁴ Vt. József Budenz, Magyar-ugor összehasonlító szótár, Budapest 1873—1881, lk. 709—710.

köster (Vig Velise) ja (*jõe*)*kirikhärä* (Vig Velise). Linnul on must sulestik ja valge lapike kurgu all nagu kirikuõpetajal.

2) Linnu suurus, iseloomulik pea, saba, nokk, suletutt jne.

a) Suurus: *kiitsakas* 'harakas' (saartel ja Lääne-Eestis levinud nimetus); *pöialpoiss* 'käblik' (Khñ, Trm) 'väike hall lind, tutt peas' (Saa); *peðlð-lind* ~ *peļjðl om tilluðkene al liñnuðkene, jalaukene onè nagù juksekarv tål* (Kod), *pöialpoiss* 'pöialpoiss' (Muh).

b) Iseloomulik pea. Eriti on pea silma torganud öökul-
lide juures: *suurispeakull* 'öökull; kassikakk', *suure peaga kull* id. (Hls, Krk) (vrd. md *ношипрямору* 'öökull' («suure-peakull»); *kass-peakull* 'kassikakk' (Mar, Vig, Ris) vrd. *sūrispā kullil on jušku kašši nākū* (Lüg), *kassipeaga kanakull* 'igasugune öökull' (Khñ). Ka nimetus *kassikakk* peab silmas linnu pead.

c) S a b a: *harkhånd* 'suitsupääsuke' *arkāñnð tevðð pñniñoule, laūðile pezà, kahè araline añð* (Pöi); *harkkajakas* ~ *ristkajakas* 'änn' (Kaa); *tulisaba* 'aed-lepalind' (Hag) — roostepunase saba järgi, *tulisaba* id.? (Jõh, Juu).

d) N o k k: *pikanokaline* 'metskurvits' *piðkanokkeline on kor-õitsakkas* (Iis); *piðk-nok* 'kurg' (Vig); *pikanokamies* 'kurg' (Kos); *ristnokk* 'käbilind' (Kuu, Khñ, Pal).

e) J a l a d, j a l g a d e a s e t u s: *persus* 'tuttpütt' (Pöi), *persu* 'sarvikpütt' (Kaa, Püh); *perssjalg* 'tuttpütt' (Khñ) (vrd. lv *pièrz-jālga* 'tuttpütt') — linnu jalad asuvad keha tagaosas; *piðk-koip* 'kurg' (Vig), *piðka-säre-mies* (Kos).

f) K a e l «k r a e» jne.: *piðka-kaula part* 'sinikael' (Kuu); *käkruskaelaga kurg* 'haigur' (Lih); *krantskael: rañts kael* 'liivatüll' (Pöi); *hattkael* 'tutkas' (Muh).

Nokka, saba, kaelust, tutti jne. silmaspidav nimetamisviis on eriti levinud ornitoloogilises terminoloogias. Näit.: *kaelustuvi, jämejalg, kõvernokk-risla, punajalg-tilder, mustsaba-vigle, valge-tiib-viires, laisaba-änn, kühmnokk-luik, tuttoart, karvasjalg-viu, tuttlõoke, mustpea-põõsalind* jne.

Silmatorkava välimusega lindudest on siniraagu peetud võõra-
maa linnuks: *saksamaa vares* 'siniraag' (Ans, Pöi, Emm, Rid, Vig, Lih, Mih, Nis, Kos, JMd, MMg, San), *saksamaa harakas* id. (Kos), *saksamaa pasknäär* id. (Puh), *austria vares* id. (VJg), *samaaria vares* id. (Mar), *jaapani vares* id. (Muh). Ka toonekurele on omis-
tatud võõramaine päritolu: *saksamaa kurg* 'toonekurg' (Khk), *sak-
samaa pääsuke* id. (Hel, Krk) *tořs om sļ kiš lałtsi tļp. menļ kuļs
temaļ sakšama pāzuļke* (Krk). Musta varest arvatakse Saksamaalt
(Hls) või Venemaalt (Kuu, Hää, Kod, Se) tulnud olevat; tema
nimi on siis ka *vene vares* (Hää) või *venemaa vares* (Kod).

3) Välimus sarnasuse (võrdluse) alusel teise linnuga.

mereteder 'tõmmuvaeras'. Lennus sarnaneb tõmmuvaeras väga tedrekukega, **mereharakas** 'meriski'. Linnu must-valge sulestik sarnaneb haraka omale.

meripääsuke 'väiketiir' (Pöi), **veepääsuke** id. (Pha), **ööpääsuke** 'öösorr' (Kos, Pst, Saa jm.) jne. Vrd. alagruppi «Sulestiku värvus»!

III. Linnu eluviis

Nime andmisel on silmas peetud järgmised tegurid:

1) Iseloomulik käitumis-, tegutsemismaneer.

laisk-kull 'öösorr' (Mär, Vig, Kse, Tõs, Pär, Tor, JMd, Pst jm.). Lind häälitseb öösel («magab päeva maha»), ei «viitsi» endale ka pesa ehitada, muneb paljale samblale; **liikja hännaga lind** 'linavästrik' (Trv) — linnuke kõigutab saba; **merepolitsei** 'tiir' — pesitsuskolooniates tülitajate suhtes väga valvas ja sõjakas lind, tungib isegi inimesele kallale;

piitsamees 'änn' (Han, Pöi) — «Kõige sagedamini ilmub söödik-änn kevadel räimepüügikohtadele, et seal kajakaid ja tiire jälitades neilt kalu ära võtta. (Matsalu lahe suudmel ja Hiiumaal rahvapärane nimi: kajakakubjas)»²⁵; **riiukukk** 'tutkas' (Ans, Kaa, Pöi, Mar, Lih). Mängu ajal kaklevad isalinnud sulgkraesid kohevile ajades;

tuuker 'tuttpütt' (Kaa), **tuukerpart** id. (Võru) — tuttpütt on osav sukelduja; **sibulakaupmees** 'kivitäks' — tõenäoliselt sellest, et pesitsusperioodil maanteede ääres koogutab (kummardab) ja kareda häälega karjub nagu kaupmees kraami pakkudes; **sajatal-lukas** (Noa) 'öösorr' — üles hirmutatud öösorr ei lenda kuigi kaugele, vaid laskub peagi taas; talle võiks nagu sada korda peale astuda jt.

2) Toidus.

kartulivaras 'siniraag' (Kam); **pähklisööja** 'metsnäär' (Hag); **kirsilind** 'mustrastas' (Pöi); **rasvlane** 'rasvatihane' (Khñ) jne. Siia kuuluvad ka kullid, kes on tavaliselt nimetatud toidu järgi (vt.!) jt.

3) Tegutsemiskoht ja -aeg.

jõekõster: **jõkõster** 'mustrastas' (Krj). Mustrastas talvitub Saaremaal, tegutseb jõgede ääres lahtistel kohtadel nagu vesipapp.

²⁵ E. Kumari, Eesti NSV linnud, Tallinn 1954, lk. 200.

lākukajak : *lākku jakak* 'naerukajakas' (Muh). Liigub ranniku mudal (*lāk* 'muda').

rahvarästas : *rahva räššäs* 'kuldnokk'. *mušsad räššād nīd o rahva räššād* (Kod). Lind elutseb inimeste elupaikade vahetus läheduses.

vesikas 'tuttpütt' (Krj, Pha, Muh), 'sõtkas' (Pöi).

talvike — talvel ilmub elamute juurde ja teedele.

Siia rühma kuuluvad üldtuntud nimetused nagu *metstuvi*, *põld-püü*, *rookana*, *öökull* jt.

4) Saabumise ja lahkumise aeg.

Selle rühma nimetused kattuvad osaliselt nimetustega, mille aluseks on ilmaennustused.

jääpart 'sinikael-part' (Kuu, Ans, Krj, Pha, Pöi, Muh, Mar, Mär). Lind saabub varakult ja lahkub hilja.

jürilind : *juri liind* 'kägu' (*kägu*-sõna tuntakse, kuid see tundub vööras). *juri liind akkab juri päeva aegas mede põl kukkuma* (Aud). Nimetust *jürilind* ei ole mujalt fikseeritud, küll aga teateid selle kohta, et kägu saabub jüripäeva paiku (Iis, LNg, Lih, Aud, Tor, Saa, Kod, Plt) (Vrd. ka linavästriku nimetusi *jääajaja*, *jääsõtkuja*, *jääpõtkes*, *jäälõhkuja* jne.).

mahlalind 'metskiur' (Vig). Nimi tekkinud sellest, et lind hakkab kevadel mahla jooksmise ajal laulma.

5) Pesitsuspaik ja pesa ehitamise viis.

jõhvilind jt.: *jõhvilinnuke* 'mingi värvuline' (Kod, Trm) *jevi liinnukkese pesä onè jevideš* (Kod), *jõhviklind* (Võn), *jõhvilinnuke* (Hls, Krk), *jõhvik*, *jõhvikkul omma jehvā kořjattu peššä* (Kan), *jõhvikas* 'kollane lind, talvelgi meil = talvike' (KJn).

kirikuhakk 'kaelushakk', üldtuntud nimetus.

kummkäblik jt. 'käblik' (KJn, SJn, Trv, Hls, Krk, Hel) *kuṁcäblik teoḷ pezäle kuṁmḷ pāle* (Trv), *kuṁcäbligu pezä*, *kuṁ pāl* (Hel), *pezä om jušku teḷ 'töld'*, *aṁguḷ küllē pāl* (Krk); *kummilind* id. (PJg, KJn, Pil). Rahvas on imetlenud linnu omapärast kerakujulist pesa: *ku menḷ ā majā teoḷ, sis üttelts: niṁdā iluṣ majā ku käbligu pezä* (Krk). Nimetamiselgi on seda silmas peetud.

augupääsuke jt. 'kaldapääsuke' (Iis); *kaldapääsuke* id. (Kuu, Lüg, Ksi), *pervepääsuke* id. (Võru, Plv), *kallaspääsuke* id. (Kuu), *liivapääsuke* id. (Kul, Hls, Kos, Äks), *liivaonu* id. (Amb), *savipääsuke* id. (Juu), *urupääsuke* id. (Hel), *urgpääsuke* id. (Krl), *õõspääslane* (Rõu), *maapääsuke* (Hää), *mäepääsuke* (Pst). Kaldapääsuke elutseb jõgede kaldajärsakuis, liiva- ja kruusaaukudesse õonestatud urgudes. Sellest ka ülaltoodud nimetused.

IV. Uskumused, ilmaennustused, pärimused jne.

Lindudega seotud folkloor on ulatuslik. Üldtuntud on lindude petmine, linavästriku «linaõnnenäitamine», peoleo (vihmakassi) vihmaennustamine jne. Laialt tuntud on ka lindude poolt veekogu kaevamise motiiv.

Pelutava hääle või välimusega linde on kardetud, nende ümber on tekkinud enam uskumusi. Peljatud lindudest tulevaid õnnetusi ja hädasid on püütud mitmel viisil ära hoida. Kaarnat on püütud sõimuga eemale peletada: «Karjased ... katsuvad teda sõimu sõnadega eemale hurjutada»²⁶ (Pai). Enam on levinud aga linnu meelitamine, talle hea soovimine:

«Ronk, ronk, ilus linnuke,
valge linnuke, mine mööda mede karjast,
ära tee meil kedägi kurja,
mine üle külä karja»²⁷ (Pai).

«Kui kaarnad nääd ei tohi millagi must lind öölda, vaid ikka valge lind. Kui nääd tulema, siis ütle ikka valge lind» (Hlj)²⁸. Selles näites on ühtlasi tegemist eufemistliku väljendustarbiga.

1) Nimetus on tekkinud eufemistlikust väljendustarbest.

Lindu ja temast tulenevat kahju arvati vältivat ka tema nime mittemainimise ja ümbernimetamisega. Näit. kirjutab J. B. Holzmayer: «Auch in manchen Vögeln lebte etwas, was die Oeseler fürchteten. Denn sie bedienen sich, wenn sie dieselben nennen wollen, wieder sehr häufig nicht des eigentlichen Namens, sondern euphemistischer Bezeichnungen. So sagen sie für korbi (Rabe) oft walge lind (der weisse Vogel) und für non (Krähe) hal lind (der graue Vogel)»²⁹. «Kull võttis kana» asemel tuleb öelda «Mets võttis kana»³⁰ (LNg). Kõige enam on ümber nimetatud kaarnat: *valge lind* 'kaaren' (Hlj, Tõs, PJg, Hää, Jür, HJn, Amb, Pai, Koe, Rak, SJn, Vil, Trv, TMr, Ran, Rõu). Vrd. *walge mees* ist eine Benennung des Teufels (Gutsleff, Kurtzgefasste Anweisung, lk. 202). Kaarna nimetus *must lind* tema õige värvi järgi on samuti eufemism (Hlj, Muh, Hää, Hel, TMr). Varese eufemisme: *sarinina* = sarvnina, *ehmik*, *vaak* (Rei), *nonn* (Rei, Krj), «Hylgejahil öeldakse varese asemel *kaak*» (Emm)³¹, *hallivatimees*,

²⁶ KM RO H III 6, 763 (49).

²⁷ KM RO ERA II 34, 360 (1).

²⁸ KM RO E 6825 (1) Kaarna meelitamise ja kurja äraviimise soovi kohta on veel teateid Hlj, VNg, Han, Tõs, Hää, Hag, Vil, Kam, Ote, Rõu jm.

²⁹ J. B. Holzmayer, Osiliana. — Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat VII₂, Dorpat 1872, lk. 41.

³⁰ KM RO E 51248/9.

³¹ O. Loo rits, Eesti-liivi kalurite sõna keeld ja salakeel. — Virittäjä 1931, lk. 448, 461. Artiklis antakse ülevaade ka ümbernimetamise viisidest.

ronks (Muh), *korbus* (Kse), *hall lind*, *vagalind* jt. «Hiiu kalurid hylgeretkil kutsuvat kotkast *trasuks*. Ka Ruhnu saarlasil olevat rootsi keeles sõnal samasugune eufemistlik tähendus». *Trasu* ~ *träsu* on rootsi laen, põhitähendusega 'rätik, kalts'³². Ka jahilinde on ümber nimetatud³³. Näit. *urvaplaastre* 'teder küttide keeles'; *kas sa tämbä urvaplastret ka näkse?* (Har Koikküla). Haraka nimetus *kiitsakas* on oletatavasti samuti eufemism.

2) Nimetuse aluseks on uskumus.

kukulinnu kull 'kägu'. «Sõna kägu tuntakse, kuid see pole rahvaomane. Peale jaanipäeva pidada kukulind kulliks moonduma» (Jäm); *tsirkhaugas* 'kägu' (Plv, Se). *kägò kušutšaš tsirk haukaš* (Plv). Uskumuse aluseks on suur sarnasus käo ja raudkulli vahel. Kägu muutuvatki just raudkulliks: *kägò päräs lähäb rautkulliš* (Kod). Teateid käo kulliks muutumise kohta on veel Kuu, Kaa, Krj, Pöi, Muh, Rid, Amb, Koe, VMr, Trm, SJn, Hls, Krk, Hel, TMr, Ote, Vas, Lei jm. Käo nimetuse *odralind* (Khk) aluseks on nähtavasti üldlevinud uskumus, et käole läheb odraokas kurku (lind jätab kukkumise umbes odra pealoomise ajal).

linavästrik ~ linalind. Kus esimest linavästrikku kevadel nähti — maas, aiateibas, katusel, kivi peal, seasingermus — selle järgi otsustati kasvavate linade pikkuse ja headuse üle. Üldiselt: mida kõrgemal lindu nähti, seda paremad linad. Siit ka nimetused *linavästrik*, *linalind*, *linaõnne näitaja* (Krk), *linaõnne tooja* (Trv), *linamõetja* (Kos).

Paljud linnud on olnud õnnetuse, nälja, katku ja surma kuulutajad.

katkuhüüp 'hüüp'. «Kui katku hüip sui juhtub karjuma, siis tähendab see suurt looma tõbe, ja villa (= vilja) ikaldust, ja nälla aega» (Koe)³⁴; *näljahüüp* 'hüüp'. «Näljaüip karjus siin kirikumetses. Pidi kuulutama suurt nälga» (HJn)³⁵. Siin on küll nimetus vist üle kandunud, sest hüüp on suurte roostike elanik (vrd. nimetusi *lahelehm*, *merehürg*, *rabusõnn* jt.). Hüüp oma võimsa hääle ja peidusoluga on kardetud lind, ta ennustas ikka õnnetust: kevadist külma ja vaest suve (Jõe), halbu aegu (Se), viljaikaldust (Koe, KJn, Ráp), nälga (Jõe, Jür, HJn, Plv), sõda (Jõe, Phl), loomade kadu (Kos) jne. Sellest veel tema nimi *kahjulind* (Kos).

toonekurg. Nimetuse tekkeaeg paikneb kauges minevikus. Algselt on see kuulunud mustale toonekurele. Teateid kure surmaennustuse kohta on kirja pandud Tõs, Har, Plv, Rõu, Vas, Se. Mütoloogilise päritoluga on ka kure nimetus *pühalind* (Jäm) (vrd. lv *pivā-lind*). «Üldse arvatakse toonekurge pühaks linnuks»

³² P. Ariste, Nooremaid rootsi laensõnu. — Keelekultuur I, Tartu 1928—9, lk. 46.

³³ Vt. O. Loorits, op. cit., lk. 465.

³⁴ KM RO H II 39, 66 (162).

³⁵ KM RO ERA II 18, 593 (1).

(Hel) ³⁶. Hukatust ennustas ka vaenukägu. Tema häälitsemine on ennustanud mitmesuguseid hädasid ja õnnetusi — nälga, viletsaid aegu, majaliste surma, hulgalist koolu, verevalamist, sõda, tüli, vilja hävimist jne. (Vai, Muh, Kod, Hää, Saa, Äks, Hls, Krk, Hel, Puh, Ote, San, Kan, Plv, Har, Rõu, Vas, Se, Lut. Kõige rohkem teateid on Kagu-Eestist, kus lind on rohkem levinud). Halvaennustus kajastub ka tema nimedes *toonekägu* ~ *toonikägu* (Urv, Har, Rõu, Vas, Se, Lei, Lut), *toonetutt* (Har) ja *vaenukägu* (mis küll sageli etümologiseeritud *vainukäona*) (Saa, VJg, Kod, Äks, Hls, Krk, Hel, Kam, Ote, San, Kan, Rõu, Plv, Vas, Se), *surmalind* (Kam, Har). Surmalinnuks kutsutakse ka mitut teist lindu: kaarnat (Hlj, Iis, Kod), kägu (Hls) jt. Vrd. «sööma ajal surmakägu» (Rak, Plv, Har) jm. Kägu on veel *surmakuulutaja lind* (Iis), kaaren *õnnetuselind* (Krk).

3) Linnu nimetus on seotud ilmadega (ilmannustustega).

Lindude käitumise ja häälitsemise järgi ennustati ilmu. Vihma on ennustanud peoleo (vihmakass), väike-lehelind (LNg tema nimi *vihmä vilt*), musträhn, hiireviu, koovitaja, ronk jt. linnud. Vindi nimi on seepärast ka *kurjailmalind* (Kod, TMr), *vihmalind* (PJg) ja *vihmavint* (Vän). Rändlindude saabumise ja lahkumise järgi on ennustatud soojade ilmade kui ka külma tulekut. Vrd. «lööke toob lõunasooja...»; «Kiivitas tuob kinda täie suoja, kuovitas tuob koti täie» (Jõe) või «Lumi on luige tiiva all». (Kei, Kuu jm.). Linavästrik ennustab peatset jääminekut: «Ku äniline keväjä nätä om, sis nakkas jää laguneme» (Hel). «Linavästrikud tallavad jõed lahti, löokesed sulatavad lume väljalt» (Lai) ³⁷. Sellest ka nimetused *jâ perutte* (Trv), *jâperuttaça* ~ *peruttaça* (Ote), *jäälohkuja* (Kad, Trm, TMr), *jääpõtkija* (*põkkija*) (Vil), *jâ bõtk* ~ *jâ põk* (Khk), *jâ põtkes* (Ans), *jääpõkkaja* (Räp), *jâ sõtkuja* (Khk), *jääpurdlane* (Trv), *jää-ajaja* (Trv). Külmade saabudes ilmuvad rasvatihased elumajade ümbrusse. Siit nimetused *külmatihane* 'rasvatihane' — *kui külmatihane süoize akna tahâ tuleb, sis tulëb külma* (Muh) (Jäm, Khk, Kaa, Jaa, Põi, Emm, Phl, Mar, KJn, Plv) ja *külmalind* id. (Vai, Khk, Hls). Tihane ennustab külma (Kuu, Jäm, Mus, Kaa, Krj, Põi, Emm, Käi, Phl, Rid, Mar, Mär, Khn, Pär, Vän, Tor, Saa, Hag, HJn, Pai, Koe, MMg, Pal, KJn, SJn, Hls, TMr, Ran, Ote, Har, Rõu, Räp).

4) Külvi- ja künniajaga seotud nimetused.

See nimetuste rühm on tihedalt eelmisega seotud. Lindude saabumine—lahkumine sõltub ilmadest. Ilmadest sõltuvad ka kevadised ja sügisesed põllutööd. Tihti langevad need kokku teatud linnu saabumise—lahkumisega. Nõnda määrabki see õige ja sobiva aja

³⁶ KM RO E 53255 (6).

³⁷ KM RO H II 74, 184 (116).

töö alustamiseks, näit.: *rüü külv alöst siš ku sügüse lätsivä? edimätse? külvü kure?* (Räp); *küll lindh* (väänkael) *kisäv kevada küll tegemisa aegu: tē, tē, tē, suñnip tegemä* (Khk). Kaerakülvi aega määrasid *kaerakuik ~ seemnelind* 'väänkael' (PJg), *kaerapeep* 'väänkael' (Hls), *kaerapeet* id. (Khk), *küll pēi* id. (Phl), *külikull* id. (Saa), *külilind* id. (Khk), *kaeralind* 'väike-lehelind' (Hag), *kaerapiit* 'puukoristaja' (Krj) jt. Rukkikülviks sobiva aja andsid *külvikured* 'sookured' (Tõs, Trm, Kod, Plt, Pil, KJn, Trv, Hls, Krk, Hel, San, Rõu, Räp). Teateid selle kohta, et esimeste kurgede mineku ajal on paras aeg rukist külvata, on kirja pandud veel Mar, Vän, Tor, Saa, Lai, San.

5) Nimetus on seotud elu-olu ja pärimustega.

See rühm on üsna väike, väärrib aga siiski mainimist. Tuntumateks selles rühmas on ööbiku nimetused *künnilind* (LNg, Vig, Kir, Lih, Mih, Aud, Pär, PJg, Tor, Saa, Pil, KJn, Vil), *künnitsirk* id. (Har), — mis üle kandunud ka teistele lindudele: *künnilind* 'laulurästas' (Krj), 'peoleo' (Vän) — *õitselind* (Iis, Tor, Juu, Amb, Trm, KJn, Trv) ja *härjalind* (LNg, Rid, Mar, Kse). Nimetused viitavad teopõlveaegsele öisele künnile ja karjatamisele; *künnilind*, *härjalind* (ja *kiriküüt*) nimetuste puhul tuleb küll arvestada ka lauluimitatsiooni. Sama aja suhetest lähtub ka nimetus *kajakakubjas* 'änn'. Väga huvitavad on kiivitaja nimetused *poola lind ~ poola kana* (LNg), *vaenulind* (LNg) ja *vaenukana* (Pöi). «Kiivitaja on sõdade ajal põgenejatele ja varjuotsijatele väga vihatav lind olnud, sest tema karjumise peale said pardiajajad ja röövliid inimeste peidukohti kätte» (Äks) ³⁸. Sama laadi on teade Pöidest: «Kiiv hüütakse «vainu kanaks». Teda olla enne, muiste vaenu ael, inimeste üles otsimiseks pruugitud ... Kiib karjub ühte lugu ... : «siin üks; siin üks!» ³⁹. Eriti levinud on see pärimus Lääne-Nigulas, kust on kirja pandud neli teadet: Oru vallast Rootsi ja Keediku külast, Taebila vallast Lüdiküllast ja Palivere vanadekodust. «Poolakas toond kiivitesed seie, et need linnud otsivad, kus inimesed on. Sedasugu linnud — kisavad, kui inimest näeb. Va poolakas on toond need linnud seia. Ta karib kohe inimese peale (LNg, Oru v., Rootsi k.) ⁴⁰. Võimalik, et nendes nimedes ja pärimustes on säilinud kunagiste põgenike ja redutajate vaen kiivitaja kui äraandja vastu.

Laenulistel linnunimedel siin ei peatuta. Oma koostiselt võiks laenulised nimetused jagada järgnevalt: a) laenud teistest keeltest, b) laenud sugulaskeeltest ja c) laenud naabermurretest. Lähemat tõestusmaterjali toomata olgu mainitud, et linnunimetuste lae-

³⁸ KM RO ERA II 186, 71 (50).

³⁹ KM RO E 4300 4/5 (7).

⁴⁰ KM RO ERA II 62, 98 (20). 1960. a. suvisel ekspeditsioonil fonografeerisid TA KKI murdesektori töötajad samasisulise teate LNg Vedruka külast. Keelejuht Mari Tammeleht, 79 a. v.

namisjuhud sugulaskeeltest on võrdlemisi harvad. Sama väidab L. B u l a h h o v s k i slaavi linnunimede suhtes ⁴¹. Mitmedki nimetused, mida on peetud laenudeks, ei tarvitse seda olla. Puhtlingvistilisel lähenemisel ei ole igakord küllalt arvestatud nimetuse aluseks olevat häälightsust, mis tingib nimetuste suure sarnasuse erinevates keeltes. Seda häälightsusest põhjendatud sarnasust on tõlgitsetud laenamisena. Nõnda peab L. K e t t u n e n lv *kīvit* (*kīvit*) 'kiivitaja' alamsaksa laenuks ⁴². Ometi on see häälightsuse vahetu imitatsioon: *kīvit* ... *lōlab-leñts nīm pi'errə* 'k. laulab oma nime'. J. W i n t e l e r on taolist linnunimetuste etümologiseerimist nimetanud tabavalt «Gelehrte Volksetymologie»-ks ⁴³.

Lõpuks mõni sõna teaduslikest linnunimetustest, mida kasutatakse meie ornitoloogilises kirjanduses. Eesti linnunimetused ühtlustas 1921. a. teaduslikuks kasutamiseks vastav komisjon, mille koosseisu kuulusid meie auväärt professorid J. V. V e s k i, J. P i i p e r, loodusteadlane-keelemees G. Vilbaste jt. «Põhimõtted, mis komisjoni kodumaa lindude nimede kindlaksmääramisel juhtisid, olid järgmised: 1) Nime aluseks võeti rahva loodud nimi; 2) oli linnul rahvasuus 2 ehk rohkem nime, siis valiti neist see, mis linnu vormi, värvi, eluviisi ja elupaika tabavamalt iseloomustab; 3) oli sama perekonda kuuluvatest liikidest rahvasuus igaühel isenimi, siis võeti perekonnanimeks kõige tüübilisema liigi nimi ning lisati sellele üksikute liikide nimetuseks punkt 2 tähendatud põhimõtte alusel loodud nimi juurde ...» ⁴⁴. Järelikult lähtuti siingi rahvalikest nimetustest ja peeti silmas üldisi aluseid: vormi, värvi, eluviisi, elupaika. Mõningate paranduste ja muudatustega (lühemuse ja rahvapärasuse suunas!) on see nimestik ka praegu tarvitusel.

KASUTATUD MATERJALID

1. Rahvakeele sõnaraamatu kartoteek.
2. T A F. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakanna kogud.
3. Prof. E. K u m a r i linnunimetuste kogu.
4. Loodusuurijate Seltsi ornitofenoloogiliste vaatluste kaustad 1922—1959.
5. Ornitoloog A. J õ e linnunimetuste kogu.
6. Loodusuurijate Seltsi materjalid lindudega seotud folkloori kohta.
7. Autori korrespondentide vastused.
8. Autori kirjapanekud.

⁴¹ Л. Булаховский, Общеславянские названия птиц. — Известия Академии Наук СССР. Отделение литературы и языка VII₂, Москва—Ленинград 1948, lk. 99.

⁴² L. K e t t u n e n, Livisches wörterbuch mit grammatischer einleitung, Helsinki 1938, lk. 136.

⁴³ J. W i n t e l e r, Naturlaute und Sprache. Ausführungen zu W. Wackernagels Voces variae animalium, Aarau 1892, lk. 35.

⁴⁴ Eesti lindude nimestik. Nomenclator avium Estiae. — Loodus 1922, lk-d 65—66.

ОСНОВЫ НАЗВАНИЙ ПТИЦ В ЭСТОНСКОМ ЯЗЫКЕ

МАРТ МЯГЕР

Резюме

Названия птиц в эстонском языке пока еще систематически не изучены. Дополнительный сбор названий птиц следует провести в тесном контакте с орнитологами. Этимология отдельных названий, общих для прибалтийско-финских или финно-угорских языков, исследована главным образом финскими лингвистами.

В начале статьи рассматриваются общие тенденции в употреблении названий птиц. Так, например, разные птицы, имеющие между собой какое-либо сходство, называются в эстонском языке одинаково. Это наблюдается и в других прибалтийско-финских языках. В ливском языке *meṣsä-kanà* (дословно: лесная курица) обозначает одновременно и глухаря, и тетерева, и серую куропатку, и рябчика. В этом случае проявляется и другая тенденция, а именно стремление к более простому выдажению. Содержание названий редко встречающихся птиц тускнеет, и эти названия зачастую сохраняются лишь в окаменевших фразеологических сочетаниях, например, *kotkas*, *kodas(k)* 'орел'; *suur ku kodas*, *sarved piän* 'большой как *kodas*, рогатый (о баране)'; *kana kodas* 'проклятая курица'; *kodas — timägä hirmudi latsi* 'kodas — этим пугали детей' и т. д. Можно даже встретить коренные слова, имеющие народную этимологию (напр., ливское *kuod-kana*, досл.: домашняя курица = *kotkanõz* 'орел').

Нередки случаи переименования отдельных названий на основе их звукового сходства (напр., *meltsas* 'вахирь; зеленый дятел', *mehik* 'бекас; вахирь') или на основе сходства оперения, пения, места гнездования самих птиц.

На основе звукового сходства могут переименоваться даже названия животных и птиц (напр., *sisask ~ sisalik* 'соловей; ящерица' и т. д.).

В этимологизации необходимо принимать во внимание следующее: 1) голос птицы; 2) внешний вид (цвет оперения, величина птицы, характерный хвост, голова и т. д.); 3) образ жизни (пища, время прилета, место гнездования, форма и материал гнезда и т. д.); 4) словесные имитации птичьих песен; 5) верования, пословицы, поговорки и сравнения, связанные с птицами; 6) другие названия данной птицы в том же говоре, в других говорах, в родственных языках, в других языках; 7) переносные значения названий птиц, топонимы и собственные имена.

1. Голос птицы.

Основы этимологии народных названий птиц в эстонском языке следующие:

1) Название является непосредственной имитацией голоса птицы (*aul* 'морянка', *kräu* 'поморник'; *silksolk* 'пеночка-теньковка' и т. д.);

2) за основу в названии взят голос птицы (*ütt ~ hütt* 'вахирь', *kiivitaja* 'чибис', *latutaja* 'козодой' и т. д.);

3) основой названия является сравнение с голосом другой птицы (*kuuseööbik* 'певчий дрозд', *merevares* 'чомга', *vaenukägu* 'удод' и т. д.);

4) основой названия является сравнение с голосом животного (*lahelehm*, *merehärg* 'выпь', *metskass* 'иволга', *taevatäkk*, *hirnatis* 'бекас' и т. д.); 5) за основу названия взят какой-нибудь другой звук (*ketrajalind* 'козодой', *lagund ratas*, *sant vanker* 'гаршнеп', *lehmälüpsja*, *kitselüpsja* 'пеночка-теньковка' и т. д.);

6) название является народно-этимологическим переосмысливанием голоса птицы (*Jaak* 'ворона', *kõvakael* 'морянка', *Pähkli-Reet* 'сойка', 'кедровка' и т. д.); 7) название происходит от словесной имитации голоса птицы (*metsavaht*, *metsaisand* 'зяблик', *saunamees* 'чомга', *võtmetükk* 'перепел' и т. д.).

II. Внешность птицы.

1) Цвет оперения (*kollane rästas* 'иволга', *sinine vares* 'обыкновенная сизоворонка', *meltsas* 'зеленый дятел' и т. д.; 2) величина птицы, характерная черта во внешности (*põialpoiss* 'красивник; королек', *suurispeakull* 'сова; филин', *harkhänd* 'деревенская ласточка', *pikanokaline* 'вальдшнеп', *perssjalg* 'чомга', *hattkael* 'турухтан' и т. д.); 3) за основу названия взято сравнение с другой птицей (*mereteder* 'турпан' и т. д.).

III. Образ жизни птицы.

1) характерные повадки (*laiskkull* 'козодой', *piitsamees*, *kajakakubjas* 'поморник', *sibulakaupmees* 'обыкновенная каменка' и т. д.); 2) пища (*kartulivaras* 'обыкновенная сизоворонка', *rasvalane* 'большая синица' и т. д.); 3) время и место пребывания (*jõeköster* 'черный дрозд', *vesikas* 'чомга', *talvike* 'овсянка' и т. д.); 4) время прилета и отлета (*jääpart* 'кряква', *jürilind* 'кукушка' и т. д.); 5) место гнездования, материал и форма гнезда (*kummkäblik* 'красивник', *kaldapääsuke*, *urupääsuke* 'береговая ласточка' и т. д.).

IV. Народные предсказания погоды, верования, предания и т. д.

1) Название является эвфемизмом (*valge lind* 'ворон', *urva-plaaster* 'тетерев' и т. д.); 2) основой названия является народное верование (*kukulinnu kull* 'кукушка', *linavästri*, *linalind* 'белая трясогузка', *toonekurg* 'аист' и т. д.); 3) название связано с народными предсказаниями погоды (*vihmaviit* 'пеночка-теньковка', *jääpõrutaja*, *jäälohkuja* 'белая трясогузка', *külmatihane* 'большая синица' и т. д.); 4) название связано с временем полевых работ (*külvikurg* 'журавль', *seemnelind* 'вертишейка' и т. д.); 5) за основу названия взят быт и народные предания (*vaenulind*, *poola kana* 'чибис', *õitselind* 'соловей').

VEEKOGUDE NIMEDEST ENDISEL PÕHJA-TARTUMAAL

VALDEK PALL

Põhja-Tartumaa vooremaastikus leiame üsna rohkesti järvi, mis oma suuruse poolest pole Eesti järvede seas viimaste hulgas. Jõgedest on tähelepandavam ainult vaadeldava ala lääneservas voolav Pedja. Rohkesti on aga jõekesi, ojasid ning ojakesi niihästi Laiuse, Torma, Avinurme ja Kursi soodes ning metsades kui ka Äksi ja Maarja-Magdaleena vooremaastikus. Selliste ojade ja väiksemate järvede majanduslik tähtsus pole olnud nimetamisväärne. Sageli teatakse nende olemasolust kõige lähemas ümbruses ja vastavalt sellele on ka nende nimede ringlemissfäär üsna kitsas.

1. Põhja-Tartumaa veekogudest küllaltki suurel osal (eriti väiksematel järvedel ja ojadel) on sekundaarsed nimed¹, s. o. neid kutsutakse lähedal asuva küla, talu, veski, metsa, heinamaa jne. nimega.

A. Külade järgi on nimetatud järgmised veekogud: Kod *Alatskivi jõgi* (1627 *Allatzi Jeggi* RAKA, FK, s.-ü. 132, l. 88); MMg *Elistvere jõgi*, Lai *Endla järv* (1532 *Endellsche See* LG II, 329); MMg *Jõemõisa järv*, MMg *Kaiavere järv* (1627 *Kayafehr Jerwe* RAKA, FK, s.-ü. 132, l. 79); MMg *Kaiavere jõgi*, Kod *Kanassaare järv*, Kod *Kuningvere järv* (*kuñincasvere* ~ *kuñingvere* ~ *kuñikvere*, 1627 *Kuningvere Jerwe* RAKA, FK, s.-ü. 132, l. 88); Avi *Kõrve oja*, Kod *Lahe jõgi*, Pal *Maardla jõgi*, Trm *Mälaja oja*, Pal *Nava jõgi*, Trm *Oti jõgi* (1834 *Kulla Mää Jõggi* ~ *Otti Oya* RAKA, f. 2072, n. 3 s.-ü. 42b); Pal *Prossa järv*; Trm *Püüsi jõgi* (1695 *Pijhls Jõggi* RAKA, f. 308, n. 2, s.-ü. 346, l. 47); Kod *Pärsikivi jõgi*, Äks *Raigastvere järv* (1627 *Rackisfehr Jerwe* RAKA, FK, s.-ü. 132, l. 72); Kod *Rootsi jõgi*, Ksi *Ruupa oja*, MMg *Saare järv*, MMg *Sirnavere oja*, Trm *Tarakvere oja*, *Tiheda jõgi*, *Toovere oja*, Pal *Udriku jõgi*, MMg *Välgi jõgi*.

B. Talude ja veskite nimedega tuntakse järgmisi veekogusid: Kod *Haavakivi veskijärv*, Kod *Heinara oja*, MMg *Eeresse järv*, Trm *Kilbavere oja*, Kod *Kiisli järv* (paisjärv Kiisli veski juures), Pal *Kolbergi veskijärv*, Lai *Kolluka oja*, Ksi *Koolioja*, *Krõõda oja*, Kod

¹ Vrd. V. Nissilä, Iin paikannimien kielellisestä rakenteesta. — Virittäjä 1957, lk. 57.

Kursi oja, Looviku oja, Pal Madi oja, Ksi Murru oja (muŗru talu m  st l  h  v l  bi), Lai M  lgu oja, Trm Pikamaa oja (p  kkama eja j  ksev ju  t p  kkama tu   j  rest p  lsi p  le), Pikaoidu oja (ojake T  reda külas, mis voolab l  bi Pikaoidu talu maade), Lai Pusta haru (ojake Pusta talu heinamaal), K  i Rähni oja, Lai, Trm Torioja, Kod Tralla jõgi, MMg Uguri oja, Trm Veia järv, Kod Vidriksoni järv.

C. Heinamaade, metsade jne. nimedest on lähtunud: Lai *Haavassaare oja* (*Haavassaare hm.*), Kod *Karuperse oja* (*Karuperse mets*), Trm *Peraniidi jõgi* (*Peraniidi hm.*), Lai *Roodeviku oja* (*Roodeviku hm.*), MMg *Viinam  e oja* (*Viinam  e kink*) jne.

D. Üsna   ldine on muidugi allikate ja lompide nimetamine talu järgi, mille maal allikas (lomp) on, näit. MMg *Enu allik* (*Enu t.*), Lai *Iisaku allikad* (*Iisaku t.*), MMg *Kopli allik* (*Kopli heinamaal*), *Soome allik* (*Soome t.*) jne.

E. Asustusalade topon  umikaga on seotud võib-olla ka *Avi Annoja*, Trm *Anneoja* (1695 *Annen oya* RAKA, f. 308, n. 2, s.-  . 346, l. 47); Trm *Elluoja*, Ksi *K  ipuse oja* (v  rd. Plt *K  ipuse luht*, Trm *K  ipsaare t.*, perekonnanimi *K  ipus Kursis*, vt. RAKA, f. 1865, n. 2, s.-  . 29 : 14, l. 21), kuigi tänapäeval vastavanimelisi talusid (k  lasid) nende ojade läheduses ei ole.

2. Mõningal juhul võime tähele panna, et a) kahel liits  nalisel nimel on ühine täiendsõna, b) kahte (või enamat) maastikulist (asustuslikku)   hikut kutsutakse sama nimega, kusjuures pole alati võimalik kindlaks teha, millist neist lugeda primaarseks, näit. *Kuremaa järv* ja *mõis*, 1627 *Curre Jerwe* ja *Curro Moisa* oder *Jensel* (RAKA, FK, s.-  . 132, l. 155); mõisa nimetusena 1582. a. *Korymek* (SbGEG 1922, lk. 46), 1627 *Kurromeggi* (RAKA, FK, s.-  . 132, l. 56), 1638 *Kuramecki* (RAKA, FK, s.-  . 128, l. 236). Võiksime arvata, et m  e nimi *Kurem  gi* sai ka selle m  e nõlvakul asuva mõisa nimeks ning viimane tõrjus hiljem kõrvale algse järve nime *Kurej  rv*. Muutuse kohta *m  e* > *maa* liits  nalistes nimedes leiame rohkesti näiteid eesti topon  umikast². Teistest siia kuuluvatest näidetest võiks veel mainida järgmisi: Lai *Linnamägi*, *Linnaj  rv* (raba Linnamäe juures); MMg *Kurujärv* (= Elistvere järv), *Kuru kuusik*, *Kurum  gi*; Lai *Nõva jõgi*, *Nõva soo*, *Nõva hm.*; Lai *Konnaj  rv*, *Konna metsavaht*; Kod *Männi oja*, *Männi mets*, *M  nnipera lodu*.

3. Tähelepandav on asjaolu, et ühel ja samal veekogul on erinev nimi eri asustatud punktides. Harvemini tuleb ette sedagi, et ühes asustatud punktis on veekogul mitu paralleelnime. Eriti silmatorkav on nimede territoriaalne vaheldus jõgedel ja ojadel, kusjuures kõige tavalisemaks on jõgede ja ojade kutsumine kalda-

² Vt. A. Saareste, 400-a. vanune keeleline leid Eestis. — EK 1923, lk. 141; P. Johansen,   ber die deutschen Ortsnamen Estlands. — Sonderabdruck aus dem «Revaler Boten», Reval 1930, lk. 15; P. Johansen, Volksetymologie und Ortsnamenkunde, erläutert am Beispiel Livlands. — SUSA 56, 4. Helsinki 1954, lk. 6, 13.

äärsete külade, isegi talude ja ka heinamaade nimedega. Näiteid paralleelnimede kohta: *Amme jõgi* = Pal Palamuse *Palamuse jõgi* ~ Pal Kivimäe *Sääsküla jõgi* (*Sääsküla t., veski*) ~ Pal Mõisamaa *Vassila jõgi* (*Vassila t.*) ~ MMg Kaiavere *Igavere jõgi* ~ *amebi jegi* (< *Amme tee*)³ ~ MMg Kaiavere *Metsaalune jõgi* ~ Äks *Vasula jõgi*; *Elistvere järv* = MMg Kaiavere *Kurujärv* ~ *Vahejärv*; *Kaave jõgi* = Ksi Kaatvere *Kaatvere jõgi* ~ Ksi Kurukase *Kurukase jõgi* (*kurukse*) ~ Ksi Saduküla *Saduküla jõgi* ~ Ksi Tammiku ja Jõune *Tammiku jõgi* ~ Ksi Tammiku *Koolmejõgi* ~ Ksi Laasme *Iisaku jõgi* (*Iisaku t.*); Lai Teilma *Karusilma oja* = *karuõsilma jegi* on *karuõsilma* kohal, *edasi läheb vetvälja ja siis läheb peraniivi jegi peraniivi enamal* (*Vetvälja hm., Peraniidi hm.*), *üliõsivat ka kahina oja ja mullikka jegi* (*Mullika t., veski*); Trm Kiige *Kiige oja* ~ Tässikvere *oja* (*Tässikvere hm.*) ~ Jõemetsa *oja* (*Jõemetsa k.*); Kod Kiisli *jõge* = Kod Alliku *Haavakivi jõgi* (*Haavakivi veski*) ~ Kirtsli *jõgi* (*Kirtsli k.*) ~ Tuha *jõgi* (*Tuha veski*) ~ Väikejõgi (suubumisel Kääpa jõkke, Kääpa jõe nimetus on siis vastavalt *Suurjõgi*) ~ Künnapetsa *jõgi* ~ Kod Assikvere *Roogsilla jõgi* (*Roogsild 'sild üle jõe suudme lähedal'*); Lai Kärde *Konnajärv* ~ Kõrtsijärv (1758 *Kertzejerwe* RAKA, f. 274, s.-ü. 238, l. 943); Trm Kullavere *jõgi* = Trm Kasepää *Põrvetu jõgi* (*Põrvetu mets, metsavaht*) ~ Trm Veia *Veia jõgi*. Kullavere jõe ülemjooksu tuntakse üldiselt *Verioja* nime all, millega paralleelselt tarvitatakse veel Trm Tuulavere *Tuulavere jõgi* ~ Trm Tõikvere *Tõikvere oja* ~ Pal Kallivere *Roela jõgi* ~ Pal Linnamäe *Levala jõgi*; Pal Kilbavere, MMg Kõrenduse *Kõlajõgi* = MMg Vaidavere *Sompa jõgi* (*Sompa hm.*) ~ MMg Kõrenduse *Kadrina jõgi* (*Kadrina k.*); Kääpa *jõgi* = MMg Ruskavere *Kose jõgi* (*Kose k.*) ~ Trm Kasepää *Omedu jõgi* (Kääpa alamjooks) ~ Kod Alliku *Suurjõgi* (Kääpa harujõgi Kiisli = *Väike jõgi*); Trm Kasepää *Külavahe jõgi* ~ *Ramani jõgi* (*Ramani t.*) ~ *Aru jõgi* (*Aru hm.*); *Laeva jõgi* = Äks Koogi *Koogi jõgi* ~ Äks Kärevere *Aiu jõgi* (*Aiu k.*) ~ Ksi Väänikvere *Väänikvere jõgi* ~ Ksi Laeva *Uusjõgi* (jõe süvendatud osa Laevast Emajõeni); Avi Raja *Kivialekõrre oja* (*Kivialekõrre põld*) ~ *Liivoja*; Trm *Linnutaja oja* (*Linnutaja mägi, t.*) = Trm *Jaska Jaska oja* ~ *Torma oja* ~ Trm Loovere *viñgraši eja* (*viñgraši enam*); Trm Lissi *Lissi oja* = Trm Lilastvere *Kangru jõgi* (*Kangru t.*); Äks Visusi *Visusi jõgi* ~ *Mudajõgi*; *Mustvee jõgi* = Trm Kõnnu *Mustjõgi* ~ *Sõõra jõgi* (*Sõõra t., veski*) ~ *Luige jõgi* (*Luige kõrts, mets, hm.*); Lai Lõpe *Mõra jõgi* (*Mõra veski*) ~ *Altjõgi* ~ *Väikejõgi*; Lai Palupere *Palupere oja* ~ Lai Kirikuküla *Mõisa jõgi* ~ *Jordani oja* ~ Lai Otiaru *Laiuse jõgi* ~ *Nõva jõgi* (*Nõva hm., soo*); *Pedja jõgi* = Lai Mõisamaa

³ V. L. Kettunen, Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen, Helsinki 1955, lk. 217, 339.

Jõgeva jõgi ~ *Lai Rohe Rohe jõgi* ~ *Ksi Jõune Jõune jõgi* ~ *Lai Painküla Painküla jõgi* (1695 *Panno kjlle Jegge* RAKA, f. 308, n. 2, s.-ü. 346, l. 24); *Peipsi järv* = *Kod Assikvere Ranna järv* (*Ranna mõis*); *Putkejõgi* = *Ksi Pööra Pööra jõgi* ~ *Matsi jõgi* (*Matsi t.*) ~ *Ksi Pikknurme Pikknurme jõgi* ~ *Ksi Mäända Mäända jõgi*; *Pal Nava Sikkari oja* (*Sikkari t.*) = *MMg Kaiavere Praakli jõgi* (*Praakli k.*); *Pal Rahivere Rahivere oja* ~ *Luhajõgi* ~ *MMg Saarljärve Uhmardu jõgi* (*Uhmardu k.*); *Pal Rahivere Roodeviku oja* (*Roodeviku mets*) ~ *Kõlajõgi*; *MMg Ruskavere Ruskavere järv* ~ *Õmbleja järv* (*emja*, vrd. *Õmbleja t.*).

4. Alljärgnevalt on veekogude nimesid püütud vaadelda rühmitatuna pärisnimes peituva apellatiivi tähenduse järgi, püüdes arvestada ka nime andmise võimalikke motiive.

Ühe rühmana võiksime esitada nimesid, mis iseloomustavad veekogu kuju, suuruse või sügavuse järgi⁴. Sellised nimesid esinevad eelkõige muidugi järvedel, tiikidel ja lompidel, näit. *Pal Pikkjärv* (1627 *Pittke Jerwe* RAKA, FK, s.-ü. 132, l. 54; 1638 *Pitt Jerwe*, RAKA, FK, s.-ü. 128, l. 231; 1684 *Pitt Jerwe* RAKA, f. 308, n. 2, s.-ü. 17; 1695 *Picke Jerwe* RAKA, f. 308, n. 2, s.-ü. 343, l. 23; Trm *Pikaoit*, *Kod Pikkait* (vrd. Rõn, Vil *Pikkilomp*); *Kod Suurjõgi* (= *Kääpa jõgi*); Trm *Süvaaja* (vrd. Jäm, Ans, Khk, T, V *süva* 'sügav', Ran 'sügav koht järves (kaluritel)', Võn *süvä aũd* 'väike laht Piirissaare juures'); *Kod Äks Umbjärv*, *Lai Umbjõgi* (väga levinud nimetus väikestele väljavooluta kinnikasvavatele järvedele, jõgedele ja allikatele, vrd. MMr, Sim, Nõo *Umbjärv*, VMr *Umboja*, Sim *Umbjõgi*, Kos, VMr, Rak, Plt *Umballikas*), MMg *Ümmarikoit*.

Kujust lähtuva nimetuse andmisel on mõnigi kord aluseks olnud võrdlus, näit. *Ksi Katlaallikas*, *Katlahaud*; *Lai Rummallikas* (vrd. Plt *Rummusaar*, Rak *Rummumägi*); *Lai Silmaveevann* (lomp põllus); *Pal Silmapesukauss* (lomp põllus).

5. Veekogude nimede komponentideks on tervel real juhtudel apellatiivid, mis võiksid iseloomustada pinnase omadusi⁵. Nimes antud pinnase iseloomustus ei tarvitse vähemalt tänapäeval enam alati olla kooskõlas veekogu ümbritseva ala (ka veekogu põhja) pinnase iseloomuga. Näited: *Lai Kivijärv* (1406 *Kyppeyerwe* ~ *Kipeierfe* LG I, 188—189; 1431 *Kypejerve* LG I, 255; 1467 *Kyppever* LG I, 393; 1468 *Kyppeerve* LG I, 401; 1474 *Kypierwe* LG I, 460, 1505 *Kyppeyerwe* LG II, 30; 1538 *Kybierwe* LG II, 493; 1540 *Kyb-bejerff* ~ *Kybbyerfe* LG II, 511, 1599 *Kibiary* Infl., 110, 1601 *Kiwi-arwa* RAKA, FK, s.-ü. 130, l. 129, 1624 *Kibbe Jerwe* RAKA, FK, s.-ü. 131, l. 420, 1638 *Kibbigerwy* RAKA, FK, s.-ü. 128, l. 407, 1695 *Kivijerv* RAKA, f. 308, n. 2, s.-ü. 346, l. 26, 1758 *Kibierwe* ~ *Kibbierwe* RAKA, f. 274, s.-ü. 238, l. 956—957). Tänapäeval esinev nimi *Kivijärv* näib olevat oma koosseisult ja kujunemiselt vägagi

⁴ Vrd. V. Nissilä, Vuoksen paikannimistö I, Helsinki 1939, lk. 104 jj.

⁵ Sealsamas, lk. 81 jj.

lääbipaistev. Raskusi valmistab varasemates dokumentides ja saksapärasest paralleelnimes esineva klusiilse vormi seletamine ja selle ühendamine apellatiiviga *kivi*. Vaheldust $v \sim B$ vaadeldavas kohanimes ei saa me seostada läänemurdes ja selle lähematel naaberaladel esineva muutusega $v > B$, sest mainitud häälikumuutuse idapiiriks on Pilistvere ja Kolga-Jaani⁶ ning meil puuduvad andmed, mis lubaksid oletada selle muutuse laiemat levikut varasemal ajal. Pealegi peame arvestama, et läänemurdelist häälikumuutust $v > B$ on peetud XVI sajandi nähtuseks⁷, vaadeldava nime kirjapanekutes esineb aga juba XV sajandi algusest peale klusiil. Küsimuse lahendamist ei hõlbustaks ka see, kui me tooksime paralleeliks murdeis esineva $v \sim B$, nagu *lava* $\sim$ *lava* või *Avigrav* $\sim$ *grav*, sest sõnas *kivi* pole fikseeritud sellist vaheldust, ega ole meil alust seda oletadagi. L. Kettunen on arvanud, et saksapärasest paralleelnimes *Kibbijerw* on eesti v substitueeritud saksa keeles b -ga⁸. Võib-olla see ongi nii. Peame siiski arvestama, et vanemates kirjapanekutes valitseb teatud seaduspärasus: kuni XVI sajandi alguseni on nimes kirjutatud $p \sim pp$, XVI sajandil ja hiljem $b \sim bb$. $p \sim pp$ asendumine kirjapanekuis $b \sim bb$ -ga oli muidugi seotud ülemsaksa keele levikuga Eestis, uusülemsaksa b oli lähedasem eesti meediale B , kui aspireeritud p ⁹. Järelikult võiks arvata, et üleminek uuele märkimisviisile ei olnud puhtalt formaalne, vaid siiski hääldust arvestav. Sellele võiksid viidata ka näited, nagu (*Käbiküla*) 1538 *Keppeküll*, 1567 *Kebbeküll*; (*Kavastu*) 1586 *Kapisz*, 1589 *Kappusz*, 1641 *Kawest*, 1726 *Kawast*; aga (*Patika*) 1457 *Patteke*, 1651 *Pattika*, 1672 *Patika*; (*Katala*) 1583 *Kattila*, 1586 *Kattel*¹⁰.

Kui saksapärasest nimes *Kibbijerw* oleks tegemist ainult v substitueerimisega, ootaks nime vanemates kirjapanekutes vähem järjekindlust ja ülemsaksalisele märkimisviisile üleminekul hääldamist arvestavaid korrektiive. Peale selle tuleks silmas pidada ka seda, et ka Poola allikas on nimi kirjutatud klusiiliga. On muidugi võimalik, et viimatigi märgitud kirjapanekuis on arvestatud varasemat traditsiooni, mis pole neile küll tüüpiline. Kui aga oletada, et varasemates kirjapanekutes pole siiski tegu v substitutsiooniga, võiks pidada mõnel määral tõenäoliseks elavast keelest kadunud

⁶ Vrd. M. Must, Põhja-eesti keskmurde läänepiirist. — Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused II, Tallinn 1958, lk. 89; A. Saareste, Väike eesti murdeatlas, Uppsala 1955, lk. 53, 58.

⁷ Vt. A. Saareste, Kaunis emakeel, Lund 1952, lk. 79.

⁸ Vt. L. Kettunen, Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen, lk. 270, joonealune märkus.

⁹ Vrd. I. Must, Zur Herkunft des Stadtnamens Reval. — FUF XXX, Helsinki 1951, lk. 307; E. Kobolt, Alasaksa-aegsete eestikeelsete tekstide ortograafiast. — EK 1929, lk. 139.

¹⁰ P. Johansen, Die Estlandliste des Liber Census Daniae, Kopenhagen—Reval 1933, lk. 425, 405, 542, 415.

klusiiliga sõna asendamist sõnaga *kivi* ¹¹. Seega siis näide rahva-etümoloogiast? See jääb küll ainult hüpoteesiks, eriti kuna alla-kirjutanud pole võimalik esitada ühtki sobivat apellatiivi, millega võiks ühendada oletatava varasema nime. Lisagem vaid, et ühe 1406. a. pärit dokumendi koopiais on nimi kirjutatud kujul *Kipene-werfe*, *Kipenewarfe*, *Kippenoierwe* (LG I, 189). Võib-olla polegi viimati esitatud kirjapanekuis tegemist eksitusega?

Sellesse rühma kuuluvatest nimedest märkigem veel: *Avi*, *Lai*, *Kod Kivioja* (vrd. SJn, Sim, Vil jne. *Kivioja*); *Avi Kruusoja*; *Lai*, *Trm*, *Kod Liivioja* (vrd. JMd, Hlj *Liivoja*, Lüg *Liivaoja*, Iis *Liiv-järv*, Pil *Liivoja*, Kam *Liivoja jõgi*, Ote *Liivaoja*); *Ksi* 1411 *Lynnon-oya* LG I, 196, lugeda *Liiv*-¹² (*Laeva jõgi*); *Äksi*, *Ksi Mudajõgi* (vrd. JMd, VNg *Mudajärv*, Hlj, Vai *Mudajõgi*).

Pinnase järgi iseloomustavateks võiksid olla ka järgmised nimed: *Kod Mäda-järv*, MMg *Mäda-järv* (1758 *Meddajerw* RAKA, f. 274, s.-ü. 239, l. 167); *Trm Mädaoidu oja*, *Kod Mädaoit* (vrd. Jür, Tür, Pee, VMr, Vil, Kam, Rõn *Mäda-järv*, Sim *Mädaallikas*); *Kod Porijõgi*, *Porioit* (vrd. Rõn *Porijõgi*); *Äks Soitsjärv* (*soitse järv* ~ *soitse järv*).

6. Nimega on iseloomustatud vee omadusi (värvust, temperatuuri jne.) ¹³, näit. MMg 1758 *Külmajerw* RAKA, f. 274, s.-ü. 239, l. 271; *Ksi Külmahaud* (sügav koht Kaave jões), *Pal Külmallikas* (vrd. VMr, Jõh *Külmallikas*, Lüg, Plt *Külmoja*, Ote *Külmalätte mägi* jne.); *Pal Loppoja* (? vrd. *Kod*, Plv, *lop* 'lumelõrts', *lopane* *Rei*, *Tor*, VNg, *Kod*, Plv 'lõrtsine', *Kod*, Plv 'sopane, porine'), *Lai Mustjõgi*, *Musthaud* (*Pedja jões*); *Trm Mustjõgi* (1638 *Mustajäcki* RAKA, FK, s.-ü. 128, l. 421), *Kod Mustjärv*, *mušt_oie* (lomp-põllus), MMg *Mustoit* (vrd. Nõo *Mustjärv*, Tür, Kad, Hlj, Vil *Mustoja*, Vai *Mustjõgi*, Kam *Mustlomp*); *Lai Sinijärv*, *Siniallik* (vrd. Kad *Siniallikas*, Vil *Siniallik*). Käesolevasse rühma võiksid kuuluda ka nimed, nagu *Trm Maageoja* (vrd. Plt *Maageallikas*); *Lai Tuhkallikas* (*ajav valged välja, sellebärast tuhkaallikkas*); *Trm Verioja* (vrd. Kos, Plt, Ran, Ote *Verioja*) ja *Äks* 1627. a. *Pucht oya* (*veski*) < *Puhta oja* ¹⁴.

7. Veekogude nimede hulgas leiame neidki, kus nimi on antud asukoha järgi, näit.: *Lai Altjõgi* (= *Mõra*), *Trm Külavahe jõgi*, MMg *Metsaalune jõgi* (= *Amme jõgi*), *Kod Piirioja*, *Piirijõgi*, *Ksi Piirioja* (vrd. Plt, TMr, Ran, Rõn *Piirioja*, Vil, Kam *Piirioja*); MMg

¹¹ Olgu märgitud, et praegu küll järvele pole sugugi kohane nimi *Kivijärv*. Pigem sobiks *Mudajärv* või *Mäda-järv*.

¹² Vrd. Westrén-Doll, Bemerkungen zu den in den Livländischen Güterurkunden I erwähnten Ortsnamen des estnischen Sprachgebiets. — SbGEG 1922, lk. 65.

¹³ Vrd. V. Nissilä, Vuoksen paikannimistö, lk. 110 jj.

¹⁴ Vrd. M. Vasmer, Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas II. Die ehemalige Ausbreitung der Westfinnen in den heutigen slavischen Ländern, Berlin 1934, lk. 54.

Vahejärv (vanasti kuulus pool järve Kaiavere, pool Elistvere mõisale).

8. Eelmisega liitub lähedalt nimede rühm, kus veekogule on nimeks saanud mõnd veekogu lähedal asuvat maastikulist ühikut tähistav apellatiiv. Sellisteks nimedeks võiksid olla näiteks Lai *Kooloja* (vrd. Ráp *kûl*, -u 'vana jõe koht', Se *kûl* 'jõesäng, sügav koht jõe käänus'; Plt *kõle* : *kõlme* 'madalik jões', KJn *kõle* : *kûlbe* 'pehme pinnas jõe ääres', *kûlmed* 'kinnikasvanud kohad jões'); MMg *Kurujärv* (= Elistvere järv), järve ääres ka *Kuru kuusik* ja *Kuru mägi*; vrd. Ote *kuru* 'madalik kahe mäe vahel; kõrvaline koht metsas, soos; maa sisse ulatuv järve osa'; Trm *jäi ema eitsaga kurasse* 'jäi eega teistest maha'; Trm, Kod *Kääpa jõgi* (vrd. Kad *kiabas* 'kivihunnik', Hlj *kääbas* 'jõe käänu sees olev maa', Kod *kiabäs* 'mätas, kungas', eL-s väga üldine tähenduses 'hauakungas'; kohanimedena esineb mujal peamiselt mägedel: Rak *kiappamägi*, Plt *käppamägi*, Võn *käppamägi*); Ksi *Loksoja* (vrd. Kad *loks* 'soine koht, kuival ajal ära kuivav järv', näit. *Aneloksu soo* 'soo Eru küla lähedal', *Vatku loks* 'Vatku küla lähedal suveti ära kuivav järv', *Rägapaju loks* 'madal hm. Tõugu küla lähedal'). Tõenäoliselt on mõeldav ühendada Kad *loks*, -u (Ksi *Loksoja*), Mar *laks*, -u 'suurem loik, järv' (Wiedemannil *laks*, *laksi*, *laksu* 'grosser Platz, Fläche'¹⁵), soome *lokso* = *lakso* = *laakso* 'nõgu, org'¹⁶, ka 'vihmast tekkinud järveke'¹⁷. Võib-olla kuulub siia ka VMr ja Kuu *Loksa küla*. Lai *Nõva jõgi* (ka *Nõva soo* ja *hm*. 1474 *an der Noweschen beke* LG I, 460, vrd. saarte- ja läänemurdes *nēva* ~ *nēba* ~ *neva* 'kraav, oja, kiirema vooluga koht jões; soine, pehme maa', soome *neva* 'soo'¹⁸; vrd. ka Ris *Nõva küla* ja *Nõva jõgi*, Kod *Nõva küla*, Nõo *Nõva t.*)¹⁹; Kod *Sõõruoja* (vrd. Kod *Sõõru mets*, Plt *Sõõru t.*, SJn *Sõõrumägi*, Ote *Sõõrusoo*; *sõõrd* : *sõõru* 'ale, heinamaa, põld; aed, tara').

9. Küllaltki rohkearvuliselt on ka nimesid, mis on tõenäoliselt kujunenud veekogu ümbritseva taimestiku iseloomustusest²⁰, nagu Kod *Hapurohu lomp*; Lai *Kaasikjärv* (1758 *Kasickjerw* RAKA, f. 274, s.-ü. 238, l. 943), Lai *Kaasikuoit* (vrd. Vai *Kaasikoja*); Lai *Kaseoit*, *Kaseauk* (põldude keskel lombid, mille kaldal kasvavad kased); Kod *Kuusejõgi*; MMg *Kuuseoit*; Lai *Leppoja*, *Linajärv* (1758 *Linnajerwe*, RAKA, f. 274, s.-ü. 238, l. 943, vrd. Kos, Hlj, Rõn *Linajärv*, VMr *Linaleojärv*; nimi *Linajärv* on tekkinud tõe-

¹⁵ Vt. F. J. Wiedemann, Eesti-Saksa Sõnaraamat, Tartu 1923.

¹⁶ Vt. E. Lönnrot, Suomalais-ruotsalainen sanakirja I, Porvoo 1930.

¹⁷ Vrd. A. Toivonen, E. Itkonen, A. J. Joki, Suomen kielen etymologinen sanakirja II, Helsinki 1958.

¹⁸ Vrd. H. Toivonen, E. Itkonen, A. J. Joki, op. cit.

¹⁹ Kohanimedes õ, Ristil õ > ö (*nõva*), aga apellatiivis ainult e (HMd *nēva*).

²⁰ Vrd. V. Nissilä, Vuoksen paikannimistö, lk. 139.

näoliselt sellest, et järves leotati linu); MMg *Luhajõgi*; Lai *Murakaoit*, *Männikjärv* (vrd. Lüg *Männikuoja*); Lai *Onga jõgi* (vrd. *oŋg* : *oŋga* Kad, VJg, Hlj, VNg, Lüg, Jõh 'suur vana mänd', VMr 'vana mänd või kuusk', Sim 'suur jäme puu' (*kül on kase_oŋg*); Vai *oŋgas pü* 'suur puu', *oŋka* 'vana mänd'; *oŋgas* : *oŋga* Iis 'suur okslik mänd', Lai, Trm, Kod 'suur kuusk või mänd', Kod 'suur vana puu'); Trm *Pajuoit*, Lai *Pedja jõgi* (1406 *Pettie* LG I, 188; 1408 *Pettien* ~ *Pettigen* LG I, 192; 1411 *Petye* ~ *Petige* LG I, 196; 1541 *Peddigen* LG II, 539; 1542 *Peddyen* LG II, 567; 1592 *w rzeke Pede* Infl., 110; *nad Pedaiegi rzeke* Infl., 135).

Pedja nime on käsitletud A. Westrén-Doll ja M. J. Eisen ning õigesti ühendanud apellatiiviga *pedajas*²¹. A. Westrén-Dolli arvates tõestavat jõe nime varasemad kirjanekud, et *Pedja* on olnud algselt liitsõnaline nimi (siis **petä* + *jejen*), M. J. Eiseni järgi on meil tegemist elliptilise nimega, mis on lähtunud kujust **petäyän*. Tõenäolisemaks tuleb pidada viimast seisukohta. Liitsõnalisest kujust (**petä* + *jejen*) lähtumisel ei oleks jõe nimetuse varasemad kirjanekud (XV sajandi algusest) kõige paremas kooskõlas palataalklusiili nõrga vaste kao kronoloogiaga²². Pealegi jääks arusaamatuks, miks selles liitsõnalisel kohanimel esines põhisõna genitiivis.

Tuleks veel juhtida tähelepanu seigale, et apellatiiv **petäyä* esineb kohanimedes väga sageli ilma sufiksita **yä*, näit. *Pedja* lähedal asuvate külade nimedes *Pedasi* (1408 *Pettes* LG I, 192; 1534 *Petsz* LG II 355; 1592 *Pedes* Infl. 138)²³ ja *Päde* (1601 *Padekulla* RAKA, FK, s.-ü. 130, l. 29; 1411 aga *Petyen culle* ~ *Pettigen culle* LG I, 195), nime *Pedja* kirjanekus 1592. a. *Pedaiegi*, talu *Pedasi külas* 1811. a. *Peda tallo* (RAKA, f. 1865, n. 2, s.-ü. 32—18, l. 16), Kad *Pedassaare küla*, Kuu *Pedaspea küla*, *Pedassaar*, Võn *Pedaspää küla*, Rõn *Pedaste küla* jne.

Sellesse rühma kuuluvatest nimedest märkigem veel Lai *Pihlakaoit*, Ksi *Putkejõgi* (vrd. Pee *Putkesoo*); Kod *Saluoja*, *Tammeoja* (vrd. TÜR *Tammoja*, SJn *Tammeoidu*); Lai *Tapuoit* (vrd. Ote *Tapulomp*); Trm *Võhaoit* (vrd. *võhk* : *võha* 'calla palustris').

10. Veekogu nimi on moodustatud looma, lindu või putukat märkivast üldnimest²⁴.

²¹ Vt. A. Westrén-Doll, Bemerkungen zu den in den Livländischen Güterurkunden I erwähnten Ortsnamen des estnischen Sprachgebiets. — SbGEG, lk. 73; M. J. Eisen, *Pedja*. — EK 1923, lk. 65—70. Vrd. ka A. Saareste, Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes, Tartu 1924, lk. 29; L. Kettunen, Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen, lk. 48.

²² Vrd. L. Kettunen, Eestin kielen äännehistoria, Helsinki 1929, lk. 60, 61; A. Saareste, 400-a. vanune keeleline leid Eestis. — EK 1923, lk. 147; A. Saareste, Kaunis emakeel, lk. 79.

²³ Vrd. siiski soome *Petes* < *petejäs* < *petäjäs*, vt. A. Meri, Vanhan Vehmaan kihlakunnan pitäjien ja kylien nimet I, Helsinki 1943, lk. 126—127.

²⁴ Vrd. V. Nissilä, Vuoksen paikkanimistö, lk. 165, 174.

A. Veeloomad: Trm *Havijõgi* (avi *kälv kudemas*), Lai *Kaanjärv*, Trm *Kaanjärv* (1758 *Caanjerwe* RAKA, f. 274, s.-ü. 238, l. 1016)²⁵, Pal *Kaanjärv* (vrd. VMr, Vil, Ote *Kaanjärv*, Hlj *Kaanjärve mägi*, Kad *Kaanioja*, *Kaaniloik*); Avi *Küsaaja*, MMg *Kogrijärvi* (1758 *Koggrejärvi* RAKA, f. 274, s.-ü. 239, l. 271, vrd. Kam *Kogregjärvi*, *Kogrelomp*, Ote *Kogregjärvi*); Lai *Konnajärvi*, Trm, Pal, Äks *Konnaaja*, MMg *Konnajõgi*, Kod *Konnaoit* (vrd. Kos, Iis *Konnajärvi*, TMr *Konnaaja*, Kad *Konnaoit*); Ksi *Latikahaud* (Pedja jões);? Kod *Monni oja* (vrd. ? soome *monni* 'malfisk' (silurus glanis, säkeä²⁶); samas on ka *Monni mets*, *Monnipära lodo* ja *Monni aid*, kus vanasti olevat elanud *Monni Jaan*); MMg *Särgjärvi* (1627 *Serge Jerwe* RAKA, FK, s.-ü. 132, l. 70; 1758 *Särgejerw*, RAKA, f. 274, s.-ü. 239, l. 271).

B. Loomad, linnud, putukad. Lai *Harakoja*. MMg *Karulomp* (vrd. Plt *Karualliku oja*, Sii *Karuallikas*); Lai *Karusilma oja* (vrd. Juu *Silmaallikas* 'pooleldi kinnikasvanud allikas'); Kod *Kirbuoja* (vrd. Kos, Kam *Kirbujärvi*, SJn *Kirbukink*); Trm *Kukeoja*, Lai *Kurgoja*, *Kurelomp*, Pal *Kuremaa järvi* < *Kuremäe järvi* < *Kurejärvi* (vt. eespool; vrd. Rõn *Kurejärvi*, Plt *Kureallikas*, Pee *Kureoja*); Kod *Lambaoja*, MMg *Lutikajärvi* (vrd. Kos *Täijärve t.*), Trm *Nirguoja* (1831 *Piere* oder *Nirgo Oya* RAKA, f. 2072, n. 3, s.-ü. 42 k.; vrd. Kos *Nirgu küla*, *Nirgu veski*, eesti *nirk* : *nirgi*, soome *nirkko*)²⁷. Trm *Oinoit* (vrd. SJn *Oinaoja*; Ote *Oinalomp*); Lai, Kod *Pardioit* (vrd. Rõn *paŗzilomp*); *Peipsi* (järvi) (Trm *meļje omad ütlevad ikke et järvi, edemalt nagu veŗrad kuŗsuŗad peŗpsi järvi*; 1400 *Peybas* UB IV, 346; 1425 *Peybas* UB VII, 251; 1475 *Peybas* LG I, 461; 1502 *Peybasz* UB II, 2, 209; 1684 *Peipus siõõn* RAKA, f. 308, n. 2, s.-ü. 16; 1695 *Peipus Lacus* RAKA, f. 308, n. 2, s.-ü. 246. l. 46). Nii J. M ä g i s t e kui ka L. K e t t u n e n on ühendanud järve nime linnu nimetusega *peebu(-lind)*, sm *peippo* : *peipon*²⁸. Lai *Ruunaauk* 'hauakoht Karusilma ojas' (vrd. Vai *Ruunaauk* 'hauakoht Lõke jões', Rõn *Ruunalomp*); Kod *Sääseoja* (vrd. SJn *Sääsemägi*, Võn *Sääskoja* hm.); Ksi *Tätkoja* (vrd. SJn *Täku-mägi*); Kod *Varsaoit*, Trm *Härjaoja*, *Härjaoit*, *Härjasarveoit*, MMg *Härjahaud* (Amme jões); Ksi *Härjahaud* (Pedja jões; vrd. Pee

²⁵ A. Westrén-Doll on selle nime ühendanud sõnaga *kaas* : *kaane*, vt. Bemerkungen zu den in den Livländischen Güterurkunden I erwähnten Ortsnamen des estnischen Sprachgebiets, lk. 61. *Kaanjärvi* on Kõnnu lähedal. 1815. ja 1835. a. leiame Torma kirikuraamatuid Kõnnu mõisa taluna *Kaunjerw*, *Kaunjärvi* f. 1265, n. 3, s.-ü. 151. On mõeldav, et Trm *Kaanjärvi* < **kānājārv* < **kau-nājārv*, sest vastavas murdes *kaun* : *kāna*.

²⁶ E. Lõnnrot, Suomalais-ruotsalainen sanakirja; soome *monni* < germ.. A. Toivonen, E. Itkonen, A. J. Joki, Suomen kielen etymologinen sanakirja II.

²⁷ Vrd. H. Toivonen, A. J. Joki, op. cit.

²⁸ Vt. J. M ä g i s t e, *oi-, ei-*deminutiivid läänemeresoome keelis, Tartu 1928, lk. 100; L. K e t t u n e n, Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen, lk. 202.

Härgoja, Hlj *Härgoja jõgi*, Jõh *Härjaoja*, TÜR *Härghaud*, Kad *Härjaoit*).

11. Peale eespool toodud nimetähenduse seisukohalt kindlapii-
riliste rühmituste esitatagu alljärgnevalt nimed: a) milles peituvaid
apellatiive me ei saa tähendusest lähtudes ühendada eespool toodud
rühmadega, b) mille tekkimine on mõnigi kord seotud asjaoludega,
mis ei sõltu koha (veekogu) iseloomust ega asendist, c) mille
algse tähenduse määritlemine on olnud raske, sest pole õnnestun-
nud leida sobivat vastet apellatiivide hulgast.

MMg, Pal *Amme jõgi* (*añme*), 1627 *Strom Amme Jeggi* RAKA, FK, s.-ü. 132, l. 82. Vrd. 1758 (Vaimastvere mõisas) Ambjervische ~ *Ambijersche* (*Streu Länder*) RAKA, f. 274, s.-ü. 239, l. 896; 1599 (*Wioska*) *Ambior Infl.*, lk. 112; 1624 (*Die Mühle*) *Ambia* RAKA, FK, s.-ü. 131, l. 409; 1826 Kõola külas perekonnanimi *Amjerw* RAKA, f. 1865, n. 2, s.-ü. 34 : 6, l. 21. Tõenäoliselt võime ühendada *Amme* ja *Ambjärve ning rekonstrueerida jõe nime kujul **amben* (: **ampi*).

Kod *Elo soon* (ojakene), MMg *Elujõgi* (vrd. Ote *Elumägi*); *Äks Ilmjärv* (1582 *Ilmerf* SbGEG 1922, lk. 46; 1627 *Ilm Jerw* RAKA, FK, s.-ü. 132, l. 42; vrd. Iis Plt *Ilmjärve* t., Ote *Ilmjärve asundus*, Pee *Ilmallika* (soine koht), Rõu *Ilmsoo* t.); Lai *Jordani oja* (*vanast vene kirikkud ei jold, sïs on jordanid siäl pëttud*); MMg *Kaiu järv* (1627 *Käye Jerwe* RAKA, FK, s.-ü. 132, l. 66, *Kaya Jerwe* ibid. lk. 79; 1684 *Käyo* RAKA, f. 308, n. 2, s.-ü. 16; vrd. Juu *Kaiu asundus*)²⁹; Ksi *Kaustoja*, Ksi *Kellahaud* (Laeva jões; vrd. TÜR *Kellahaud* 'hauakoht Pärnu jões'); Pal *Kohina oja*, Lai *Kahina oja* (vrd. soome *Koliseva* k., *Kolisevampelto*³⁰, Lai *Kohtu oit*, *Koodioja* (vrd. SJn, Ote *Koodiorg*); Lai *Kuldallikas* (vrd. Plt *Kullaallik*); Avi *Kütaoja*, Kod *Lapseauk* (hauakoht jões; vrd. Rõn *lattselomp*); Kod *Mareta oja* (vrd. Kod *Mareta metsavaht*, Kad *Mareta oja*, *Maretasaar* 'metsatukk')³¹; Ksi *Meestehaud*, *Naistehaud* (hauakohad Pedja jões; vrd. Lüg *Naisteoja*); Lai *Nälgoja*³², Kod *Papijõgi*, MMg *Papijärv*, *Äks Papilomp* (vrd. SJn, Rõn *Papiorg*); Pal *Põrguauk* (lomp põllul; vrd. Ote *Põrgulomp*); Ksi *Pär- guoja* (vrd. Krk *pärk*: *pärgu*, *pärroud* 'haprad, takused linad'); *Äks Saadjärv* (*sâpjärv*, aga *sâpre meisa*; 1500 *Sadeyerve* LG II. 650; 1582 *Soterf* SbGEG 1922, lk. 45; 1601 *Saderff* RAKA, FK, s.-ü. 130, l. 52; 1638 *Sada Jerwe* RAKA, FK, s.-ü. 128, l. 222; 1695 *Saadi*

²⁹ L. Kettuneni arvates on antud juhul tegemist isikunimega. Vt. Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen, lk. 300.

³⁰ Vt. A. Meri, Vanhan Vehmaan kihlakunnan pitäjien ja kylien nimet I, Helsinki 1943, lk. 74.

³¹ Vrd. *Maret*, -a, vt. J. Mägiste, Eestipäraseid isikunimesid, Tartu 1929, lk. 17; F. J. Wiedemann, Eesti-Saksa Sõnaraamat.

³² Tõenäoliselt on seegi veekogu iseloomustusest saadud nimesid. Vrd. V. Nissilä, Vuoksen paikannimistö, lk. 230 («appellat. nalkä merkitsee toden- näköisesti huonoa, arvotonta laidunaluetta.»).

Jerwe RAKA, f. 308, n. 2, s.-ü. 346, 1758 *Sadjerw* RAKA, f. 274 s.-ü. 231, l. 509)³³; Kod *Suluoja* (vrd. Kos, Plt, *Suluoja*); Kod *Ulloja* (*ulleja* vrd. Kod *ul*: *ulli* 'väike laine'); Lai *Undhaud* (Pedja jões); Kod *Venitsä oja* (vrd. Kod *Venitsä hm.*; *sâr veñits one üles küñnettud, veikke veñits one enämän*); Kod *Vilajärv* (vrd. Hlj *Vila*, Kos *Vilamaa* < *Vilamäe*³⁴); Lai *Virdoja hm.* (vrd. Hlj *virða* 'vool', Lüg *virðama* 'voolama, lainetama', Trm *virðama* 'virvendama (vesi)', soome *virta* 'vool, jõgi'); Trm *Visjärve t.* (*siè, kos praèca mòàð ja pellud on, siè eli ilmañtu viè loik ja seda kuñsuñti viñ-järve*); Lai *Võioit* (vrd. Kos *Võiallikas*, Ote *Võilomp*); MMg *Õlleoja t.* (*peñlust jõeñ kevadeñti nìsukkene sõneñtus läbi, sial kañnud èàð èlle oñrad*); Pal *Äkkeoit* (oidus olevat leotatud karuäkkeid).

12. Eespool oli juttu sellest, et paljud veekogud on saanud oma nime lähedal asuvalt asustatud punktilt, heinamaalt või metsalt. Muidugi ei puudu näiteid ka vastupidise kohta. Sageli on veekogu (oja, jõe, järve) nimi saanud ka selle lähedal asuva asustatud punkti nimeks, näit. Avi *Kivioja t.*, Lai *Kivijärve k.*, Kod *Kirbuoja k.*, Avi *Kruusaoja k.*, Trm *Küttaoja t.*, Lai *Liivoja k.*, Äks *Saadjärve k.*, Trm *Süvaoja t.*, Kod *Ulloja k.*, Trm *Visjärve t.*, MMg *Õlleoja t.* jne.

Üsna levinud on aga heinamaade, metsade ja soode nimetamine oja, jõe või järve järgi, näit. Lai *Kaanjärve hm.*, *Kahina hm.* (*Kahina oja*), Kod *Kivioja mets*, Trm *Kukeoja hm.*, Lai *Kurgoja hm.*, *Leppoja hm.*, Ksi *Liivoja mets*, *Liivoja t.*, Lai *Männikjärve raba*, *Pedja hm.* jne.

13. Lõpuks tahaks veel kord tähelepanu juhtida mõningatele asjaoludele: a) Vaadeldaval alal on kõige levinumaks viisiks veekogu nimetamine asukoha järgi. (Asustusalased nimed veekogude nimedena kuuluvad ka siia.)

b) Väikeste veekogude nimed on enamasti moodustatud veel tänapäevalgi vastaval alal kõneldavates murrakutes eksisteerivatest üldnimedest (muidugi on ka mõningaid erandeid, nagu *Loks-oja*, *Virdoja* jne.). Suuremate veekogude nimed ei ole etümoloogiliselt nii läbipaistvad, näit. *Amme*, *Peipsi*, *Saadjärve*. Olgu märgitud ka, et väiksematel veekogudel ei esine tavaliselt elliptilisi nimesid.

c) Et veekogu nimi varieerub territoriaalselt, seda nägime eespool. Ajalist varieerumist ei olnud võimalik näidata, sest puuduvad küllaldaselt hulgal varasemad ülestähendused veekogude nimedest (eriti väiksemate veekogude nimedest). Kahtlemata on ka ajalist varieerumist esinenud, nagu võiksid osutada nimede ülestähendu-

³³ L. Kettunen on kahtlemisi esitanud võimaluse: *Saadjärve* = *Sade-järve*?. Võrdluseks on ta toonud soome kohanime *Sadejoki*. Vt. Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen, lk. 176.

³⁴ Vt. P. Johansen, Volksetymologie und Ortsnamenkunde, erläutert am Beispiel Livlands, lk. 13.

sed: 1627 Pal *Curre Jerwe* (= *Kuremaa järv*); 1411 Ksi *Lynnon-
oya* (= *Laeva jõgi*), võib-olla ka *Kibbijerw* (= *Kivijärv*).

On loomulik, et vastava veekogu kadumisega kaob ka nimi. Mõnigi kord võib aga veekogu nimi säilida heinamaa, talu, metsa jne. nimena, näit. Ksi *Liivoja mets*, *Liivoja t.*, Trm *Visjärve t.*, Lai *Virdoja hm*. Parajasti teostuva kadumisprotsessi näite võiksime tuua Äksist. Äksi edelaosas voolavat *Kõrgoja* (~ *Topa oja*) kutsutakse peale süvendamist ja õgvendamist lihtsalt *kanä-l*. Nime küll mäletatakse, aga ei tarvitata.

LÜHENDID.

f. — fond.

FK — fotokoopiate kogu.

hm. — heinamaa.

Infl. — Jan Jakubowski i Józef Kordziakowski, Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Tom XIII. Inflanty. Część I, Warszawa 1915.

k. — küla.

l. — leht.

LG I, II — H. v. Bruiningk, Livländische Güterurkunden I Riga 1908; II Riga 1923.

RAKA — Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv.

SbGEG — Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft.

s.-ü. — säilitusühik.

t. — talu.

UB — Fr. G. Bunge, Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch.

О НАЗВАНИЯХ РЕК И ОЗЕР В СЕВЕРНОЙ ЧАСТИ БЫВШЕГО УЕЗДА ТАРТУМАА

ВАЛЬДЕК ПАЛЛЬ

Резюме

На севере бывшего уезда Тартумаа имеется много мелких озер, речек и ручьев. Названия их можно подразделить на две большие группы: а) озера и речки (ручьи) носят название находящихся поблизости деревень, хуторов, лесов и т. д.; б) самостоятельные названия рек и озер.

Особенно в названиях рек наблюдается территориальное чередование: одна и та же река (или ручей) в различных населенных пунктах называется по-разному. Самостоятельные названия рек и озер можно подразделить на несколько групп в зависимости от того, какие обстоятельства имелись в виду при именовании: а) форма, величина, глубина и т. д.; б) свойства почвы; в) местонахождение (*Metsaalune jõgi* 'лесная река'; г) характерная для данной местности растительность; д) названия животных и т. д.

KAHJAST JA KAHJA JOOTMISEST *

HELLA KEEM

Eestlaste rahvausundis esineb seoses paganlikku laadi ohverdamiskommetega termin *kahhi*. Ei ole teada, kas see algselt on tähendanud ohvrit üldse või ohvriolut, olemasoleva teatmematerjali põhjal võib oletada nii ühte kui teist. Et aga suulises rahva-traditsioonis *kahi* tuleb ette peamiselt joogina, siis joogina see käesolevas artiklis esitataksegi, ära märkides nimetuse võimalikud kõrvaltähendused ja sisumuutused.

Kahja vastu on tuntud huvi varemgi. 1933. a. ilmus keeleteadlaselt P. Ariste'lt tookordseid materjale arvesse võttes üsna põhjalik kirjutis, milles rohkesti on juttu kahjast ohvri- ja pulma-joogina, samas on põgusalt puudutatud ka uue elamu jootusid — *m a j a k a h j a*¹. Folklorist S. Lätt annab oma 1957. a. ilmunud artiklis ilmeka ülevaate magekahjaga rahakorjamisest endisaegsetes pulmades². Alljärgnevas esitatakse mõningaid kahjaküsimust valgustavaid lisaandmeid ja olemasoleva materjali põhjal jälgitakse selle haruldase termini levikut ning sisulist arengut.

Vanimates teadaolevates ürikutes ei ole *kahja* kohta mingisuguseid märkmeid. Esimesed teated leiduvad Otepää kirikuõpetaja J. Chr. Clare poolt koostatud tartu murde grammatika käsikirjas (kannab tiitellehel aastaarvu 1730): *kahi* gen. *kahja* 'Götzen Opfer', peale selle *magge kahhi* 'der Bauern Hochzeit-trank von Jungen Bier'³. Peaaegu sama kordab A. W. Hupel oma 50 aastat hiljem ilmunud teoses «Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte...»: *kahhi* g. *kahja* 'Götzenopfer, Hochzeit-trank', taamal: *makke kahhi, kahja* 'Hochzeit-trank von süssen Bier, das Trinkgeschirr, worein auf Hochzeiten bey dem Trinken

* Lühemal kujul esitatud Emakeele Seltsi juubelikoosolekul Tartus märtsis 1960.

¹ P. Ariste, *Kahi*. — Suomi V: 16, Helsinki 1933, lk. 46 jj.

² S. Lätt, Kollektiivne abistamine eesti pulmakommetes. — Paar samumukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed I, Tallinn 1958, lk. 243—246.

³ J. Chr. Clare, *Cellarius Esthónico-Germanicus oder Wörter-Buch der Ehstnischen Sprache und zwar Dörptischer Mund-Art* (KM KO OES).

Geld gelegt wird' ⁴. Mõlemad huvipakkuvad terminid on märgitud tartu murde alale kuuluvaks.

XVIII sajandil pidi ohverdamiskombega seoses olev kahjaviimine olema siiski sedavõrd tavaline, et see sai teatavaks muulastest pastoritelegi, teisiti ei oskaks kujutella vastavate terminite jõudmist sõnaraamatu lehekülgedele. Rahvatraditsioonis on kahjaviimise kirjeldusi ja vastavaid tavandilaulukesi võrdlemisi vähe. Need pärinevad imelikul kombel kõik Mulgimaalt. Nähtavasti on põhiloomult konservatiivsed ja iseteadlikud mulgid kõige visamalt kinni hoidnud oma esivanemate kommetest.

Usaldusväärne on L. K a s e poolt 1868. a. üles märgitud *jaanikahja* kirjeldus Karksist: «Jaanilaupäeva õhtul tehti suur tuli ja aeti elajad ja lambad kolm korda ümber tule, «jaaniheinu» ees kandes, mille järele heinad loomadele ette anti. Pärast seda käis perenaine söögiga ees, pere ja lapsed järel, kolm korda ümber tule, pani söögi maha, võttis söögi juurest salaja ohvrikivi jaoks ära, ilma et teised seda tohtisid näha (seda püha saladust ei julgenudki teised tähele panna), viis ohvrikivi peale ja ütles: «Maa ema, sa andsid mulle, nüüd toon ma sulle; võta vastu, mis ma su käest saanud olen!» Selle järele istusivad kõik tule äärde, sõid, jõid, olivad rõõmsad ja laulsivad:

«Jaaniga, Jaaniga!

Mistes Jaani oodetesse, Jaaniga, Jaaniga!

J a a n i k a h j a kannetesse, Jaaniga jne.

Et o ni ärju oodatse ('sigilikud, viljakad' — H. K.)

Piduliku piimalehma,

Sest ep Jaani oodetesse,

J a a n i k a h j a kannetesse.»

Peale selle panti suure ridva otsa Jaanituli põlema» ⁵.

Sisult vastupidise jaanilaulu on esitanud alles 1922. aastal 70-aastane Karksi valla elanik Reet H e n n o k:

«Mistes Jaani oodetes, Jaanike, ae

Jaanil kahja kannetes, Jaanike, ae

Sest mis Jaani oodetes, Jaanike, ae

Et om nee ärjä ädätse, Jaanike, ae

Piima lehma pindeenna, Jaanike ae

Tule Jaani päästä neidä, Jaanike, ae

Päästä nee ärjä ädästa, Jaanike, ae

Piima lehma pindesta. Jaanike, ae» ⁶.

⁴ A. W. Hupel, Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch, Riga u. Leipzig 1780.

⁵ H. Kase 97 Karksis.

⁶ ERA, Fon 337-g; E, Stk 15, 120 (84) Karksi. Vt. ka H. Tampere, Eesti rahvaviisiide antoloogia, Tartu 1935, lk. 70.

Järelikult pidi *jaanikahja kandmine* olema üsna levinenud pruuk Karksis. Ja näikse, et too maajumalatele kantud kahi ei tähendanud mitte üksi ohvriooki, vaid niihästi söögi- kui joogiohvrit. Jaanikahjast on juttu veel 1886. a. «Oleviku lisa» avaldatud T. Riomari jaanipäevakirjelduses: «Õhtul valmistati veel isäralik pidusöömaaeg, Jaanikahi nimetatud, millest midagi järele ei tohtinud jääda. Juhtus aga midagi üle jääma, siis anti see koertele, ja mis need üle jätsivad, põletati tulega ära»⁷.

Hinnatavad on Mihkel Veske poolt 1873. a. tehtud märkmed Paistu ja Tarvastu kohta. Teatavasti viibis Mihkel Veske peale Leipzigit saabumist mõned kuud oma sugulaste juures Holstres, kusjuures ta enamiku oma ajast kasutas folkloori kogumiseks⁸. Sellesse ajavahemikku näikse kuuluvat ka teated kahjast. Kahel taskuraamatu leheküljel on juttu tollaegse Massumõisa⁹ pere-naise meheisast Jaanist. Olnud kombeks viia kahja sööki, lapsesündimisel viidud kahja piimast. Jaan polevat viinud kivile kahja rinnapiimast, sellest tingitult arvatud, et lapsed jäävad vigaseks.

Samas leidub paar huvitavat lauset Tarvastu valda kuuluva Pupsi talu kahja ahervarrest¹⁰. Tookordne peremees kündnud selle üles, peale seda aga jäänud raskesti haigeks. Unes öeldud: «Jäta maha see künnet maa ja kahja paik, siis saad ter- ves!». Peremees täitnud käsu ja saanudki terveks¹¹.

Peab arvama, et varasemal ajal oli ohverdamisega seoses oleva kahja levikupiirkond tublisti laialdasem kui seda lubavad oletada XIX sajandi kasinad teated. XVI sajandi paiku põgenes Setumaalt osa eestlasi ja siirdus Krasnoje ümbruskonda, lootes seal leida soodsamaid elamistingimusi¹². Isoleeritult võo- raste keskel elades suutsid need sajandite kestel säilitada kodu- maalt kaasatoodud tavad ja keele. Vene õigeusu kirikutes käidi harva, sedagi äärmise sunni korral. Usuasjadega arvati toime tule- vat omal jõul, sest igas peres oli «preestriks» pereisa, kelle üles- andeks oli palvete lugemine ja ohverdamine maajumalatele. Pagan- likku laadi ohvriteenistused toimusid kraasna maarahval XIX saj. kuuekümnendate aastateni, millal need valitsuse käsul oldi sunni- tud lõpetama. Pärisorjuse kaotamisega kaasnenu liikumisvabadus oli üheks teguriks, mis kiirendas edaspidist keele ja pruukide väl- jasuremist. Kuid veel 1901. a. võis Oskar Kallas siiski kirja panna palju huvitavat ka kahja kohta.

Kraasna maarahva *kahi* (gen. *kahja* ~ *kaħa*) tähendab nii- hästi ohvriõlut kui ohvrit üldse: *kahi tetti ollest, kahi iks ollega*

⁷ «Oleviku lisa» 1886, nr. 14, lk. 218; vrd E 69239 Tõstamaa.

⁸ J. Kaup, Dr. Mihkel Veske, Tallinn 1935, lk. 22—23.

⁹ Talu asus end. Paistu kihelkonnas Holstre vallas.

¹⁰ Muistseks ohvripaigaks on peetud ka Saarde Voltvetis asuvat *Kahja- mäe* (vt. P. Ariste, op. cit., lk. 47).

¹¹ Veske 3, 392/3.

¹² O. Kallas, Kraasna maarahvas, Helsinki 1903, lk. 54.

viidi; ollega vei permees kahhja. Kahjaõlle valmistamine toimus üsna lihtsalt. Pada, milles oli vett, linnaseid, humalaid ja pärm (seppä), lükatud ahju. Kolme tulikuuma kiviga aetud vedelik keema ja olnudki *olu* valmis. Tavaliselt tehtud seda ainult jumalate tarbeks, suuremateks pühadeks keedetud rohkem, nii et jätkunud ka inimestele. Kahja viidud meeleheaks mitmesugustele *maajumalatele*, et kindlustada endale nende poolehoidu ja abi. Kraasnas oli tuntud *perrekahi, hobõstekahi, lehmäkahi, rehekahi, rüäkahi* ~ *nurmekahi, vihmakahi ja põvvakahi.*

Perekahi valmistatud püha Tooma auks, et see hoolet kannaks perekonna hea käekäigu eest. Peale mihklipäeva ühel neljapäeval kogunenud terve pere tuppa ja heitnud põlvili. Peremees kandnud põrsast kolm korda ümber põlvitajate, siis tapnud selle, palvetades Tooma poole. Ühe teise teate järele kandnud pereisa ümber põlvilioletavate perekonnaliikmete põrsast, kana ja kukke. Pärast seda ohvriloomad veristatud ja keedetud samas ruumis. Enne ohvritoidu puutumist laskunud taas kõik põlvedele. Peremees pannud ohvriloomade pead väikesse kasti, seganud neid käega, ise sealjuures pikkamisi kõndides ümber põlvitajate. Pärast vastavaid palveid viinud peremees püha Tooma osa aianurka, alles siis võinud toitudest osa saada pererahvas.

Hobustejumalatele toimetatud kevadel ja sügisel *hobõstekahi* ehk *talidse*. Majarahvas kogunenud talli, kus sõnnikule laotatud laudlinal olnud kõiksugused söögid, kindlasti ka hobustejumalate auks tapetud kolm kukke. Pere heitnud põlvili. Ohvritalitust pidav peremees palvetanud pakul, võtnud siis suure kulbi (*karitsa*), täitnud selle toiduosadega, läinud tallinurka ja asetanud toidu sõnnikule, samasse kallanud ka kahja. Jumalad toidetud, andnud ohverdaja järelejäänud kukeliha ja kahja pere meessoost liikmetele. Peale selle istunud ümber laudlinale asetatud toidu, söödud ja joodud üheskoos.

Lehmad olnud laudajumalate kaitse all, kelle auks kaks kord aastas tehtud *lehmäkahi* ehk *laudatse*. Terve pere tulnud lauta, kus toimunud samalaadne ohvritalitus nagu hobustekahja puhul. Seekord olnud selle teostajaks perenaine, kes lugenud vastavad palved ja pannud jumalatele määratud toiduosad laudapõrandale, sinnasamasse valanud ka *laudaste kahi*. Laudajumalatele oli ohvriloomadeks tapetud kolm kana, *laudaste kahi* ja kanaliha ülejääk jagatud naispere vahel. Terve pere söönud lauta kantud toitu, sellest antud isegi loomadele.

Rehekahi valmistatud pühale Laberitsale, et see hoiaks ja kaitseks tulekahju eest. Ohvriõllega rehte astunud peremees *tsilguti aho otsa pääle ja pand luhitsaga kolm voori aho suuuhhhe tuha pääle: seo pühä Laberitsale ka h a k e n e* (siin ja edaspidi minu sõrendus — H. K.) *rehe hoidmast*. Ohvri puhul palutud: «Pühä Laberits! sulle puhta ollega, nii kauni ka h a g a — — hoia mu rihekeist, hoonekeist tule palangu eest, vee upungu eest — —!»

Ka põllupidamises ei saadud läbi ohvriandideta. Põllujumalatele viidud vastavalt külvile *rüäkahi* või *nurmekahi*. Peremees keetnud kahja ja valanud sellest äsjaseemendatud põllule *nurmõjumalilõ*, ise sealjuures vastavaid palveid lugedes. Kui aga kauakestnud põud ähvardanud kõrvetada põlluvilja, siis toonud abi vihma *kahi* (~ *pilvekahi*). Öeldud: «*Vaja kahi tettä, kui Jumal' annaze vihhma*». Õuele seatud tõrs suu allapoole, tõrre põhjal *tegivä olle, ollest kaha*. Kui jook valmis, palutud vihma. Samasugune talitus viidud läbi ka üleliigse vihma puhul, kui vajalikuks osutunud toimetada *põvva kahi*. Sel juhul muidugi palutud *kui Jumal annaze põuuda*¹³.

Niisiis on kahja abil ettenägelikult püütud kindlustada kõiki elu- ja elatusalasid. Kirjelduste ja nendes esinevate murdekeelsete lausekatkendite tähelepanelikul jälgimisel paistab selgesti, et kraasna eestlaste *kahi* on enamasti tähendanud ohvrit üldse märksa tagasihoidlikumalt on seda kasutatud ohvrijoogi nimetusena. Et vähemalt *hobõstekahi* ja *lehmäkahi* on esinenud ka pidu ehk jootude tähenduses, seda näikse kinnitavat nii hobustekahja kirjeldamisel kraasnalaste poolt kasutatud *hobõse-przaanik* kui ka mõlemad paralleelterminid *talidse'* ja *laudatse*¹⁴.

Hoopis rikkalikumalt kui ohvrikahjast on teateid muistsest lõuna-eesti pulmajoogist *magekahjast*. Karksis nimetatud seda tütrekahjaks (*tütre kahi*) või ka lihtsalt kahjaks (*kahi*). Kui noorikupoolsed pulmalised nooriku koju kogunenud, joodetud neile meest ja õllest valmistatud *kahja*. Noorik istunud koldekivil, tema ees pingil seisnud *kahjapang*. Kaks naist täitnud puutaldrikule pandud klaasid (varem tõenäoliselt kruusid või mingid puust jooginõud) kahjaga ja jootnud pulmarahvast, ise sealjuures lauldes:

«*Ole nüid oolik otsimaie,
punga suuda puistamaie.
Kisu nüid vällä kilingiida,
pooda poole ruubeliida*»¹⁵.

Hallistest on teateid soojast pulmajoogist, mida nimetatud *peesits* (*pezits*)¹⁶. Õlle ja piima segu aetud keema ja kallatud topsidesse. Kaks naist kõndinud *peesitsetopsidega* ühe pulmalise juurest teise juurde, kogu aeg pakkudes:

«Joo, joo, maidsa maidsa
Joo mede juugerista j. n. e.»

Kes topsi tühjaks joonud, visanud raha asemele¹⁷.

¹³ Vt. Kallas, op. cit., lk. 83—89.

¹⁴ Vrd. Kagu-Eesti vanemas keelepruugis kasutatud *rištjadze?* 'joodud lapse-ristimisel', *matidze?* 'matusepidu söökide-jookidega'.

¹⁵ ERA II 308, 364 Karksi Pöogle, II 42, 509 Karksi.

¹⁶ KKI sedelkogude andmeil olnud Karksis *peesits* pulma lõputoit. Õlu ja piim aetud keema, sellesse poetatud saia- või nisukaraskitükikesi.

¹⁷ H. Kase 108 Halliste.

Tarvastus antud magekahja (*magegahi*) kutsumata pulma-võõrastele. Kui *saajalised* kirikust tulnud, olnud neid vastu võtmas *magekahja rahvas*. Kutsutud pulmalised istunud lauda, *magekahjalised* jäänud nurgas asetseva õllenõu lähikonda. Magekahja tõrikesel olnud ümber valge riie, mis pealt punase vööga seotud. Niipea kui vöö ja riie ära võetud, kastnud *saaja perenaine* vöö tuti magekahjasse ja visanud sellega peigmehele ja pruudile vastu silmi, ise sealjuures sõnudes: «*Pool poegi ja pool tütreid!*» Peale selle hakatud magekahjalistele magekahja jagama¹⁸.

Teise teate järel pakkunud noorik õnnitlevale magekahjarahvale *keõõleibä ja elut*¹⁹.

Eriti hästi mäletatakse magekahja ja magekahjaga noorikule rahakorjamist Helmes. Sealne pulmajook keedetud enamasti õllest ja meest, mõnikord lisatud õllele ka rööska piima. Mee puudumisel kasutatud magusainena suhkrut²⁰. Äsja käärima hakanud värske õlu valatud patta ja aetud keema. Puulusikaga riisutud pealekerkinud vaht, siis lisatud mesi ja röösk piim. Kui segu uuesti keema läinud, tõstetud *makekahi* tulelt ja kallatud selleks otstarbeks määratud erilisse kraaniga tõrikesse või mõnda muusse puu- anumasse²¹. Seda siis jagatud pulmalistele raha eest vastava laulu saatel:

«*Kes maits sii maha satas,
Kes juu sii joobnus jääs.
Maedsa, maedsa.
Massa, massa.
Pane sõtsil pääraha.
Kingi sõtsil kirsturaha.*»²²

Huvitav on siinkohal ära märkida, et 1943. aastal on Helme Patkülas 94-aastane Anne Oost oma pulmakirjelduses kasutanud *makekahjaga* paralleelselt terminit *peerik*, ilmselt *makekahja* sünonüümina²³. Teisi teateid praegustes materjalidekogudes Lõuna-Eesti murrakualadelt ei ole²⁴.

Ka Otepää magekahi (*makčkəgahi ~ makčkəgahi*) tähendab õllest ja meest keedetud pulmajooki, kohati on pooleldikäärinud

¹⁸ E 40474 Tarvastu Vooru.

¹⁹ KKI *makekahi* Tarvastu Vooru.

²⁰ ERA II 308, 345 Helme, E 80787/90 Helme; ERA II 1, 280 (2) Helme Taagepera; E 80400 (1) Helme Jõgeveste; ERA II, 301, 53/5 (63) Helme Patküla; KKI *magekahi* Helme Leebiku, Helme Patküla.

²¹ L. Sootsi teateid Helme Koorkülast, vrd. MT 46, Helme, lk. 2.

²² E 80384 Helme Tõrva. Vt. ka E 80351 Helme; E 80238 Helme.

²³ ERA II 308, 350 Helme Patküla. Murdekeeles kirja pannud mag. Vallaste.

²⁴ KKI andmeil Haljalas *pērikkene ~ piērikkene* 'pulmajook kuumast piimast ja õllest', keedetud õlu, millesse mune klopitud ja saiatükke pandud' (Kadrinas); *pērikkene ~ piērgis* 'saiapudidega pulmajook õllest'.

õllele lisatud keemisel koort ja suhkrut²⁵. Sooja kahja ringipakkumisel kaasitatud:

*maĩdzà, maĩdzà makķè kahja,
kui_sà maĩdzat, siš_sà mašsat*²⁶.

Tunduvalt hilisem paistab olevat viina kasutamine õlle asemel. Sel juhul on joogi põhiaineiks piim. Kui piim keema läinud, kallatud sellesse viina ja mett, viimase puududes vastavalt suhkrut või siirupit. Sellistki magekahja joodetud pulmades nooriku jaoks raha ja andide korjamisel²⁷.

Paar teadet endisaegsest pulmajoogist on Kambjastki. *Makekahi* olnud kuum siirupiga magustatud õlu, mida jagatud raha või kinkide vastu²⁸. Haaslava Päkstes nimetatud seda magekopaks (*makekopp*)²⁹. Pulli külas lisatud tulisele õllele piima või viina — see olnud *peesťus*³⁰. Seega ühel asjal mitu nime.

Magekahja jootmine (*makķèkahja jūťmine*) on olnud kombeks ka Kanepi pulmades, kus vastava joogi nimetusena laialdaselt on levinud magekopp (*makķèkop*). Märksa tagasihoidlikumalt on kasutatud samatähenduslikke termineid magekahi (*makķèkahi*) ja peesitus (*peesťus*). Kanepi magekopp on keedetud mee või suhkruga magustatud õlle ja piima segust, millesse tihtipeale klopitud mune³¹. Koorastest saabunud teate järgi pandud õlut üsna vähe, olulisemaks joogi koostisosaks olnud piim³². Tuntud on ka õllevirdest meega keedetud *makķèkop*³³.

Joogi serveerimisest annab tagasihoidliku pildi 1863. a. sündinud erastverelase seletus:

«*Peigmehe hõimule anti hummogu makõť koppa. Tuu ol' sääne makõ olu?, sinnä ol' vist suhkrut ja piima sisse pant. Kõigil olliva savikruusi ja ekkä kruusi valõti kopaga*»³⁴.

Kahja jagamisel kaasitatud:

«*Küll om makkus makekahi
kaaske, kante
Juu juu, maitsa, maitsa
kaaske, kante
Kui sa maitsad, siis sa massad
kaaske, kante*»³⁵.

²⁵ EUS V 210/5 Otepää; KKI *kahi* Otepää. Otepää Pilkuse.

²⁶ KKI *kahi, magekahi* Otepää.

²⁷ KKI *kahi, magekahi* Otepää Neeruti, Otepää Nõuni.

²⁸ ERA II 68, 227 (11) Kambja Vana-Kuuste.

²⁹ ERA II 63, 240/1 (13) Kambja Haaslava. Sama nimetus õllest ja piimast keedetud sooja pulmakahja tähenduses esineb ka Sangastes, vt. E 79890 Sangaste.

³⁰ ERA II 298, 242 (12) Kambja Pulli.

³¹ KKI *magekahi* Kanepi Naha, Kanepi Karaski, Kanepi Valgjärve; ERA II 63, 350 (10) Kanepi.

³² E 59445 Kanepi Kooraste.

³³ KKI *magekopp* Kanepi Erastvere.

³⁴ ERA II 160, 51 (5) Kanepi Erastvere.

³⁵ ERM 3, 71 Kanepi Kooraste.

Teisal taas lauldud:

«Joo joo, maidsa maidsa
Küll on makus make kahi,
küll om sake saja kahi
Enamb om met[t]a, kui om vet[t]a.
Kui sa joot, joobunus jäät,
Kui sa maidsat maha satat.
Tunnet juuva, tunnet massa,
Ei sa tihka tinga anda,
Kolmusgit pooles kaksata»³⁶.

Osa kahjalaulukesi on kohandatud terminile magekopp:

jū jū? maidsa maidsa?
küll om makkuš makkegoop,
küll om sakkè saja vezi!
keš jū, jūbnuš jās,
keš maits, mahà sattaš³⁷.

Teatavasti joodetud magekoppa ka *laplastõlõ* (*laplasõ*) — kutsumata pulmavõõrastele. Hea kombe kohaselt olnud vanasti täieõiguslikuks pulmarahvaks *paarirahvas*, noored tüdrukud käinud ainult magekopal — soovinud pruudile õnne ja andnud joogi eest andeid: kindaid, sukki, särgiriiet³⁸.

Esitatuga võrreldes hoopis iselaadne on Võnnu ja Põlva *makõkopp*. Sealne pulmajook keedetud meega magustatud piimast ja *hapendamata kaerajahust*. Samalaadne teade on ka Otepää Nüplist: *makkegoop telti õllest ja kára jahust. makkegooppa jõdu pulma aqal niou tervise vîna nûld*³⁹.

Urvaste *makkegoahi* valmistatud enamasti mee või suhkruga magusaks tehtud piimast või piima ja õlle segust, millele paikonniti lisatud mune või sõiraraasukei⁴⁰. Mõnikord on kahjakeetmiseks kasutatud pooleldikäärinud õlut. Võrdõiguslikuna terminiga *makkegoahi* on esinenud *pezüttüs* (~ *pëštüs*), mis sisult siiski näikse olevat avaram. *Pezüttüs* võis Urvastes esineda niihästi rahakorjamisjoogi kui ka meeta sama retsepti järgi valmistatud pulma lõputoidu nimetusena, *makkegoahi* sellevastu on tähendanud ainult anekorjamilisel joodetud magusat pulmakahja⁴¹.

³⁶ H III 26, 338 (33) Kanepi (1895).

³⁷ Allakirjutanu Kanepi Karste murdepäeviku märkmetes.

³⁸ KKI *magekopp* Kanepi Erastvere; ERM 3, 20/1 Kanepi.

³⁹ KKI *magekopp*, vrd. ka teated Võnnust, Põlvast.

⁴⁰ III 9, 717 (21) Urvaste Koigu, ERA II 22, 81 (14) Urvaste. KKI *kahi, magekahi* Urvaste.

⁴¹ KKI *magekahi* Urvaste. Allakirjutanu 1957. a. märkmeid Urvaste Linna-mäelt ja Urvaste Vaabinast.

Üksikasjalisemalt magekahja resp. peesituse valmistamisest on jutustanud 1864. a. sündinud Linnamäe Kübarsepa t. vanapere-naine Katre Känksepp:

vanast ku saja olli?, tehti pēzūtüst. minē üttel pēzūtüs, minē üttel makkegahi. ku meī meheste sisse liistuitti, nīj et makkuš sai, siss üttelbi makkegahi.

hā sār padā ol, pīm valetti sisse, aetti kīmā. üts piibi kikk aļo koṣpāga ('kulbiga') sečāmā — kae^p pīm om jo huļ pehja keṣema. tezeⁿ nāze olli jālh hōlēn seirā pūtmizega ('poetamisega'). seir pōdeitti ('poetati') vāikkestes tūkkūkkestes ja paṅtti anumaga^p pā lähkeiste, nīj et kēberi veitta om. nigū pīm kīmā karaš, ni nešteitti padā kōgū oṣast mahā. tōraš munā oll anūman pū luldzaga^s segi pešseitti, nīj et kellāne valoga ütte lāts. siš veitti paṅtti pāst veitsi vīzi tūp pīmā pālē, kloppitti ruutu, ruutu seļ. siš valetti kikk patta, lūbi koṣpāga^s segi. ku munā ol lēmele sisse kloppi, siš valetti seirā dūkkū? seirāl olli^k kīmne^s sizēn, nolli? ('nood olid') nigū kiṣu^s sāl vahādze ('vahakarva kollaka') lēme sizēn. siātti kikk hāšte segi ja mezaitti ('maitsti') sūl parraš. kellel mett ol, paṅd kīmize aļo meī, kell olē eš, paṅd terākkeze sūla. lēmē sisse pešseitti minē vīs kūz muṅnā, kuṁā olēkki es makkuš, tāl ('ta oli') vākkev krām — koṣpā dāṁve ('kulbitāie') ārā seije?, siss ol sūā kiṅni?

a mīga oll iks parēm, tāl makkuš. mezi paṅtti siš patta, ku pīm ol jobā kīmā minekkil. aga ku seirā dūkkū^j ja munā jobā sizēn, siss ess olē ināmb mānestegi kīmist es — seir tembaš jo pīmā kokku, kuṁā ('kui ta') kīs.

minē jālk^k kīt tūst eļlest, mis vīl hāšte es kāū? kae^k ku liṅnāze lēvāle tulidze vī pālē pāt ('paned'), siš kuṁā sāl vīl imāus ('magu-saks muutub') siss om makkuš ja paks, tā eķva klīp. jagū ('ja kui') seppā ('pärmī') sisse pāt, siss eḍimālt ku^e eķva kāūmā ('käärima') nakkaš, siss om tā ka vīl hā makkuš ja pehme?

minē tegi, paṅd tūt pūlgāūmāldā elut ja pīmā kah, paṅd melem-bīd. aij eļlē kīmā, koraš vattū pālttār? ja siš vali pīmā. jagū muṅnā ol, siš paṅtti iks lēmele muṅnā kah, munāga sai līm nigū pūdēlāmb vai pagzēmb. aetti elu^k kīmā; rībuitti vāt pālttār?, siš paṅtti mezi sisse. nigū kīmā hüppāš, ni teṁmaitti padā tulelt, kloppitti munā lēmē sisse ja seirā dūkkū^k ka valetti. liūtṭepi koṣpāga segi ja ol valmis. valetti lānikkulle, paṅtti koṣ ('kulp') sisse, siš nakkaitti pulmālistele makkegahja jūma. perā, raha korjaja aštēva iks jūtē pulmalize mant teze manū ja paḱkīva:

«maidzam maidzam makke gahja,
tuñne! maitša, tiijat mašša?»

ni koratti siš nõrele pärile perä raha. ega üts vet koõpaga toðà
makke gahja ja añd siš ni ballu ku arm ja helduš kañdže.

ega seò ilma aicu inämb sānest ašja ole eije, to! ('too oli') siš
kumà ('kui ma') tüttärlašekkene olli. ja ega ess olek ka ett eoañ
pulman teti — ke! kikke täuš kazi käen ol, tū teçi, vaene kai
pēnembält läbi aija?⁴².

Urvaste Koigust on kirja pandud terviklikum kahjalauluke:

«Juu juu, maidsa maidsa,
Küll on makus m a k õ k a h i,
Küll om sakõ s a a j a k a h i!
Ku juut, juubnus jäät,
Ku maidsat, maha satat!
Tunnõt juvva, tiijat massa!»⁴³

Niisiis on XIX sajandil Urvastes nagu Kanepiski peale magu-
suse magekahja põhiomadusena nimetatud veel paksust — *saaja-*
kahi pidi olema *makus* ja *sakõ*. Ei see ole tühipaljas folkloristlik
hüperboolitsemine, Urvaste kahjaretsepte arvesse võttes on sellel
mõnevõrra alustki.

Urvastest lõuna poole on muistsete pulmatraditsioonidega se-
ses juttu küll peesitusest, kuid sellel ei paista ühist olevat mage-
kahjaga. Rõuge ja Vastseliina peesitus on keedetud rõõsk piim,
millele lisatud väheke soola. Vastseliinas on peale selle tuntud
veel *vadsa peesütüs* — keedetud piimasse on segatud hapenda-
mata tatraleiva tükikesi⁴⁴.

Seega jäävad peamisteks magekahjaaladeks Lõuna-Viljandimaa
koos Halliste, Karksi ja Helmega, osa Lõuna-Tartumaast ja Loode-
Võrumaa. On tähelepanuväärne, et Tarvastus, Hallistes ja Karksis
on pulmakahjaks tavaline või meega magustatud õlu, kuna soe
õllest ja piimast keedetud jook kannab nimetust *peesits*. Sooja
magekahja levikupiirkonnas (Helme, Sangaste, Otepää,
Kambja, Võnnu, Kanepi, Urvaste) on olukord teine. Õlu, vaata-
mata oma magususele, ei ole seal magekahi, magekahjaks muu-
tub see alles pärast keetmist teatud lisanditega. Sealne magekahi
on eriline pulmadeks valmistatud magus jook, mida XIX sajandi
traditsioonide kohaselt on pulmalistele joodetud soojalt.

⁴² Allakirjutanu poolt 1944. a. Urvaste Linnamäel kirja pandud murdetekst.
Vrd. EA 56, 392 Urvaste Urvaste.

⁴³ H III 9, 717 (21) Urvaste Koigu.

⁴⁴ H I 2, 562 (7) Rõuge, H II 51, 645 Vastseliina.

Paistab tõenäoline, et muistne pulmakahi algselt valmistati õllevirdest või pooleldikäärinud õllest meega ⁴⁵. Seda näikse kinnitavat ka J. Chr. Clare tõlgitsus: *magge kahhi* 'der Bauern Hochzeittrank von jungen Bier' ⁴⁶. Nii virre kui ka *nûr elû* oli põhiliselt magus ning heamaitseline, mistõttu meekulu oli üsna väike. Usutav on seegi, et meega segatud poolkäärinud õlu keedeti — see oli vajalik joogi parema säilimise huvides. Keetmisel käärimisprotsess katkes, jook püsis meeldivalt pehmena ja suupärasena.

Sellest, et pulmajook oleks serveeritud soojalt, J. Chr. Clare vaikib. Samal ajal aga on tal grammatika käsikirjas antud *pees-tus*, mis kolmes ärakirjas tähendab 'warm Bier', neljandas 'warm Bier od. Suppe'. Kui nii tähelepanelik mees nagu Clare oskas paberile panna sooja õlle, siis oleks ta ära märkida osanud ka sooja pulmakahja, kui seda tõesti tollal oleks soojalt tarvitatud. Nähtavasti oli XVIII sajandi algul magekahja ja peesituse vahel kindel vahe olemas: esimene tähendas erilist rituaalset pulmajooki, teine tavaliselt tuliseks aetud õlut, mida muide üle kogu maa on kasutatud nn. külmarohuna. Rahvatraditsioonis kutsutakse veel peesituseks kuumutatud õlle ja piima segu, samuti keedetud piima, millesse poetatud saia või sõiraraasuke ⁴⁷.

Peesitamine (*pēštāmine ~ pēzūtāmine*) on vana lõuna-eesti sõna, mida praegugi võib veel kuulda võru või tartu murdealal väga eakatelt keeletarvitajatelt tähenduses 'soojendame' tuliseks ajama'. Vanasti näit. peesitati oarooga — kallati väheke vett või veesegust piima pajapõhja, lasti see keema minna, siis pandi sisse soojendatav toit, mis kohe, niipea kui oli kuumaks läinud, tõsteti anumasse ja anti lauale.

Samasugune peesitamine paistab kombeks olevat XIX saj. magekahja valmistamisel, eriti kui arvesse võtta Urvaste traditsioone. Tähelepandav on seegi, et sooja magekahja aladel esinevad paralleelselt mõlemad terminid, nii *magekahi* kui *peesitus*, kohati liitub nendega *magekopp*, milles tähenduselt võõraks muutunud *kahi* on andnud ruumi joogipakkumisvahendi nimetusele.

Näikse, et ajapikku on toimunud nende üsna lähedaste mõistete segimine.

Laialdaselt levinud pulmakahja kõrval väärivad tähelepanu mulgi *mārdikahi* ja *kadrikahi*. M. P u k i t s on 1888. aastal Hallis-

⁴⁵ Lõuna-Eesti murrakualadel *make* — *makõ* on kasutatud ka mee tähenduses.

⁴⁶ See ei ole keelekomistus. Allakirjutanu on 1957. a. Nõo Tamsast ja Otepää Lutikust korduvalt kirja pannud *nûr elû* äsja käima hakanud värske õlle tähenduses. Esines väga vanadel keeletarvitajatel peamiselt rahvapärastes võrdlustes. Näit. Otepää Lutikus magusa koorega kohvi kohta: *mis tapā vigā jūvva, veļtā nigū nûrD elut!* Nõo Tamsast mõdu kohta: *ol sa pimme, taill ā, ekva nigū nûr elû!* Selgituseks: *noh nûr elû om jo ā, toDā veļtā nigū riška kûrD!* Samas tarvitusel ka *nûr veļ*, seegi rahvapärastes võrdlustes.

⁴⁷ KKI *peesitus*.

test kirja pannud imekauni kadrilaulu, milles on juttu ka kahjast ja sealsel õllevalmistamisel tavalisest kurna utmisest:

*«Peretüdär neitsikene,
Tääsid kadri tuleveda,
Kadri aiga arvaveda,
Tennü kadril kahja ke,
Utten kadril kurnake,
Tennü kadril mikki makki,
Tennü kadril pukki pakki,
Kapa sehen tennü kahja,
Kulbi sehen utten kurna»⁴⁸.*

Karksi rahvalaulik Ann Jõeste laulis alles 1960. aasta suvel:

*«võitten teri tuulusmaalta,
külumede kuhja päältä,
utten kulbin kadrikurna,
tennu kannun kadrikahja»⁴⁹.*

1890. aastal Karksist paberile märgitud mardilaul räägib mardikahjast:

*«Peremiis, peremihike,
Perenaine, linnukõine,
Pere poiga, saabassääri,
Pere tüdär, kulda kengä.
Tääsit Märti tulevetta,
Esi sa tennu' Märdi kahja,
Märdi kahja, a u u kahja.
Utten kurna kulbi sehen,
Tennu kahja kannusehen
Utten kurna kuuvalule,
Tennu olu aoel'ule ('koidukumale')!»⁵⁰.*

Antud tavandilauludes esineb kahi ilmselt õlle tähenduses. Vanasti pühitsetud mardi- ja kadripäeva õlle ja suupäraste pidutoitudega. Ohtul vilja- ja karjaõnne soovima tulnud mardisantidele pakutud mardikahja ja muud head-paremat; mardiisa mahuksasse kaelkotti poetatud lihakäntsakaid, verikäkke, vorste, rōõsatükke ja värsket leiba. Kadripäevaks tehtud taas kadrikahja ja küpsetatud suuremal hulgal karaskit, Kadri tahtnud karaskit ja kanaliha. Lahketele kostitajatele soovinud kadrisandid head lamba- ja kanaõnne.

⁴⁸ ERA II 185, 617 Halliste.

⁴⁹ TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi 1960. a. ekspeditsiooni materjalidest.

⁵⁰ H II 23, 372/3 (9) Karksi.

Varemilmunud sõnaraamatutest mahukam ja sisult põhjalikum F. J. Wiedemanni sõnaraamat on kahja osaski tähendusvarjundite poolest rikkam: *kahi* g. *kahja* (S. SO, d) 'Festtrunk, Trankopfer, Opferstelle', *kahja jooma* 'Gesundheit trinken', *maja k.* 'Festtrunk nach Beendigung eines Hausbaues', *make-k.* (d) 'Hochzeitgetränk, fig. das Trinkgeschirr, womit auf Hochzeiten das Geld eingesammelt wird, Hochzeitgeschenke'⁵¹. Kõigele muule lisaks on siin esmakordselt märgitud *m a j a k a h i*.

Rahvapärimustes on majakahja (*majà, gahi, tarè, gahi*) kohta teateid Karksist ja Tarvastust. Uue elumaja valmimisel olnud pruugiks korraldada söögipidu ja kutsuda sugulased ning naabrid *vaštse tarè kahja jūma*. Kahjaks sel juhul nimetatud *t a v a l i s t õ l u t*. Sellisest ühisest söömisest-joomisest loodetud majale õnne ja küllust. Mainituga seoses on tuntud väljend *tarè kahja pidāme*, milles *kahi* esineb jootude ehk pidu tähenduses. Viimase tähendusvarjundi olemasolule kinnituseks olgu karksilase napisõnaline seletus: *ku vaštāne majà teittās, sis teittās pidū, seo sē kahì sis*. Seega majakahi võis tähendada niihästi uue elumaja pühitsemisel pakutud õlut kui ka joomapidu⁵².

Lõuna-Tartumaal on veel XIX sajandil kevadeti (paiguti siiski ka sügiseti) joodetud *k a r j a k a h j a* (*karjā, gahi*). Külakarjane või karjaseameti kandidaat muretsenud õlled-viinad ja kutsunud kõik karjaomanikud *karjā kahjāle*. Juhul kui kokkukutsuja elanud kitsastes tingimustes, toimunud karjakahja jootmine vastavalt kokkuleppele mõnes talus. Kohale ilmunud nii peremehed kui ka perenaised, viimased tavaliselt söögikompsudega. Üheskoos siis joodud, söödud ja määratud kindlaks karjase palk.

Nõo Tamsa põline elanik 94-aastane Mari Paade jutustab:

«*kevāde eñnē karjā vā'illä, laškmišt jōdeitti karjā kahja. pühā, bāč-vān olli karjā, gahja alustus, ĩspā olli lep. miū vanā, ezā olli elū aļo t a m z a külā karjuš. todā miā eš nāē, aga ķenelvi, et vana, ezā teñnū nī karjoe ellē, et ku karjā kahja jūlnu, sis külā pērnaze ja perēmehe lāñnū ĩspā ommukku kāppīkkeli kodū. miū ezā kāls ka kolm suvē karjān, siss, egā kevāde eñnē ku karī vā'illä lāits, eñnē jūt todā karjā kahja. ezā teļj ellē ja sōci valmist meštā ('mis ta') teļje, sis sāt senā, ku'its kiik kokku, et meil jōdeittas karjā kahja, tulgē ommen meļjē pōle. sis nū, ķel lehmā karjan kāēzivā, nū sis tulliva ja tēva kah sōci, grāmi, pa'illa kāēga eš tulē ūitsegina. sis sēlvā ja jēva ūitten ja pedāzivā karjā pidū. tū olli sištū ('siis too') karjā kahja pedāmine, tolli ('too oli') sištū karjā kahì. ku*

⁵¹ F. J. Wiedemann, Ehstnisch-deutsches Wörterbuch, St. Petersburg 1893.

⁵² ERA II 78, 19 (1) Tarvastu. KKI *kahi*. Karksi, Tarvastu.

külländ jobà sūdū ja jūdū olli, sis teittu karjušsega kaup kiimäs. lehmä pāld olli višt külimiž rükki ja kubū liñnu, vaiška pāld antti kešvi vai kaitš kubū liñnu — nī kudas kunagi kokku leppiitti. kaup teitti niĵ, et, karjuš salj, egād ašja, meš tällē vajā olli: lihā ja liñnu, rükki ja kešvi. läm mā pāga olliva pereme eldembā, sai krāmi rohķemb. ja egāst talust pidē kaimā karjušse ķeŗvūline — nī miittū lehmā olli talult karĵan, nī miittu pāvā olli talult ķeŗvūline. karjušsel olli omā sūķē, omā näene pañd sōgi ütten»⁵³.

Huvitava pildi karjakahja jootmisest Rannu Unikūlas annab 99-aastane Mari Ilm:

ķevāde olli karĵā kahĵā jūtmine. karjuss, ai kokku kiĳk külā perē, mehe ja pērnaze, ķeš tahtsi va, nū lātsivā. eñnemide nakķas karē jobā jūri, bāŗvā aĳgu meĳsan kaimā. kuī mā pañllas jobā olli, āēna, laŗva košsegi olli, siiss, olli jobā karē vāñllan. karjuš, ķeš karĵa taht miñnā, ķeš karĵā amēttiĳ taht eñdāle, tū ai kokku nemā. noh aetti ütē talu kokku kiĳk, ūiĳs kiĳk meš talu aetti. karjušsel olli vīn valmiš tūdu, antti lem̄ps vīna kah. karjuss, añd egāle üttele ni, pañlluķkeze ku küñduzi. menē rūi, bāš pañllū, menē rūi, bāš vēdi, kudas ķellēgi sūāme mītt, olli. tū olli tu kahĵā jūtmine. karjuš tēi vīna, karjuš tēi nēlē iķķi mēle, ād, et sis jāllē palkka mārātti tollē pērrā.

pērnaze lātsivā ütten kullema ja ka vēttiva vīna. sūvā ess, añdā. ku menē vaēne inime ne sai karĵa, ķeštū sūĳ! pērnaze vīziva sis karjušsele, meš ķellegi olli. ķell, olli ērniĳ, vīz maĳtiķkeze ērniĳ. menē vīs sūrmiĳ, menē jāllē menē kañdziķķu leibā.

mallin ('ma olin') kūvve sāiĳsmā āstane, ku emā lāiĳs vahtma, meš sāl karĵā kahĵal teittās. vētti miū ka ütten, sis nāl miā ka, meš sāl teitti. si ķķā ju h a n olli sis karĵan, tū kailz elū aĳo karĵan.

ega siiss, es tūvva pudēliga, sis tūdi pūttiķķuķkezege vīna. ķess, aħnem̄b olli, tū rūi, bāš rohķemb, tū laišk laulu, ja vīnatse pāga omm, inime ne eldemb: ku kāŗba, degemine tulli, lubātti palk sūrem̄b, tollē, berāst na kokku lātsivāgi, et nā kāŗba teivā. sūoĳze mugū karjuš vētt, obēze ja koŗĵas vīñllā kokku. lehmā pāld, olli külimiĳ rükki, ģhvāķķeste pāld, ķeš vallālıze olliva, antti jāllē pūl külimiĳtu ķešvi, vaiška pālt kubū liñnu, lam̄ba pāld, olli jāllē kūmmē koŗpiķķa rahā. talleķķeste pāld mašsu ess, olē, nū kāŗzivā nī samā vanādega ütten.

⁵³ Allakirjutanu poolt 1959. a. suvel Nõo Tamsas kirja pandud murdeteksti.

egält talulol sai karjus sõgi. täll olli väikke pättikkukkene, päri tõbiline, siinā pantti pim sisse. ja antti karjusse kätte leibā ikki ja kalā ehk ēriņget, meš kellegi olli, mēnel talul ikki antti vėid kah, olli ā lėivā pāle teimatta. karjus kails kėrda, egāl talul omā kėrd. nī mittū lehmā olli, nī pa'llū pāvī kaitz. ku neli lehmā olli, tū olli neli pāvā. kaitz ehvakkest pantti kokku, siss olli jälle pāv. ku neli lehmā, kaitz ehvakkest, siss olli vīs pāvā. sält talulol, koštā kėrda olli, sält talulol olli kėrvuline ('karjase abiline') ja antti sūk. kell olli omā latsed, nū kääzivā ezi karjusse kėrvāl, kell ess olē, veetti vėraš, keš jälle kaitz. ku ütten talun kėrd läbi olli, siš lāits teizi tallu. ommukku pantti sūk manū tällē, kudā karja lāits, ess olē talul sūkki valmis nī varā. leūne sūkk antti talulol, sei kodū taitz eñnāst. epāou tulli karjaga kodū, lāits jälle tallu sūmā.

egā kevāde, eñnē kui karī nakkaš meiša minēmā, jōdeitti karjā kahja. karjus jūt kahja, siss olli karī teŗvē, eš tulē elājā eñnettust»⁵⁴.

Teateid karjakahjal käimisest on ka Puhja Vihavust. Sealgi toonud karjus viina ja kutsunud karjaomanikud kuhugi tallu kokku. Mõnikord olnud karjaseameti kandidaate külas mitu, aga kes kahja jootnud, see saanud kindlasti ametisse. Vihavus joodetud karjakahja sügiseti mardipäeva paiku. Iga perenaine viinud toidukompsukese kaasa, üheskoos veedetud aega söögikeetmise ja lõbusa jutlemisega. Mehed taas viinapütikukese juures arutanud karjase töö- ja palgaküsimusi⁵⁵.

Esitatust nähtub, et karja kahi tähendas niihästi külakarjase poolt karja terviseks joodetud õlut-viina, kui ka seks puhuks korraldatud karjaomanikkude koosviibimist nn. karja pidu. Rahva-keeles on esinenud sellega seoses peamiselt kaks väljendit: *karjā kahja jūima* ja *karjā kahja peāmā*. Väga vanade keelejuhtide poolt on vanemaks tunnistatud esimene. Võib-olla on sel tõsi taga, iga-tahes 99-aastane Mari Ilm on meie mitmekordsel kahjaarutlemisel rääkinud ainult karjakahja jootmisest (*karjā, kahja jūimine*) või karjakahja andmisest (*karjā, kahja anmine*), muidugi ka karjakahjal käimisest (*karjā, kahjal kāmīne*).

Paistab tõenäoline, et ühiskarjatamise ajal karjakahja jootmise komme oli laialdasemalt levinud. Võimalik, et kauges minevikus see pruuk ei olnud sellise iseloomuga, millisena seda esitavad XIX

⁵⁴ Allakirjutanu poolt 1959. a. kirja pandud Rannu Unikülas.

⁵⁵ ERA II 271/193 (2) Puhja; ERA II 271/201 Puhja Vihavu; KKI kahi Puhja Vihavu.

saj. andmed. Külakarjase amet oli üks lugupeetavamaid. Ei sellesse sobinud iga mees, igaühte külakarjaseks ei valitudki. Hinnatav külakarjane ei olnud mitte ainult loomade karjataja, see oli eelkõige *tark*, kes tundis vajalikke *kuinise*, ilmtingimata aga hundi sõnu (*soesõna*), vastasel korral võis mõni kiusakas naaberküla karjamees saata kõik oma nurga kiskjad võhikliku naabri karjamaadele. Mari Paade vanaisast veeretatakse veel tänapäev lugusid, kuidas too vastavate võlusõnadega hundid Tamsa külast minema kihutanud⁵⁶. Küllap sellise võimeka külakarjase kahjajootminegi võis olla rahva silmis tähendusrikas ja märksa sügavamalt põhja kui tühipaljas karjasekauplemine.

Praegu on karjakahi (nagu teisedki meie kahjad) minevikuasi, tuleb leppida selle vähesega, mida mäletavad olnust mõned üleüheksakümnesed vanakesed. Maa kruntidesse ajamisega XIX saj. teisel poolel lõppes Lõuna-Tartumaal ühiskarjatamine — ühiseid karjamaid enam polnud, iga krundiomanik hoolitses oma loomade eest ise. Külakarjase tarbetuks muutumisega muutus tarbetuks ka karjakahja jootmine, pikapeale ununes mõiste, nimetus aga on ajajooksul saanud uue sisu.

Huvitav on tähele panna, et Lõuna-Tartumaal esineb *kahi* nooremategi keelepruugis ühenduses *kahja pedämä* 'hulgakesi koos olles ärevalt midagi eemalolijatesse puutuvat arutama, mitmekesi kedagi taga rääkima, üheskoos õnnetuste puhul kaasatundvalt aru pidama'. Näit. Nõo Tamsas: *tü nukkä päl olli ulkka nalzi kün, pedäzivä kahja*. Selgituseks: *naēstel om tü müd, ku kokku säva, sis küluittava üits,üttele üdist, üils äv ütte jultu, teene ütlev senä manü, kolmas tījäv vīl parembat, tü om tu kahjä,pedämine!* Rannu Unikülas (jutlevale meestesalgale): *meš kahja tē sīn piätte, kudē tühü ei sā!* Puhja Tännasilmas (autoõnnetuse puhul): *siñnä es sā lioioi, inimezi oli paksult uniikkun, vahtsiva sāl ja pedäzivä kahja!* Kambja surnuaial (tõsiste nägudega jutlevatele naistele): *noh, meš kahja teljē piätte!* Kambja Sipes: *siss,oli naēstel tegēmist, päevä lävi nīnā,biđi kün ja pedäzivä kahja!*⁵⁷.

Kirjanik R. Sirge andmeil esineb *kahja pedämä* ka Võrumaal Põlva Karilatsi ümbruses tähenduses 'üheskoos hädaldama, kurtma; erutatult kedagi taga rääkima või tekkinud olukorda arutama'. Romaanis «Maa ja rahvas» on kirjanik rahvapärast terminit loovalt edasi arendanud — *kahja täis hommik* oleks niisiis erutatud arutlemist täis hommik⁵⁸.

See on kõik, mis meil on teada muistsest ja tänapäeva kahjast. Paistab, et kõnealune termin algselt nähtavasti on tähendanud toiduohvrit, olgu siis söögi või joogi näol. Hiljem on nimetus

⁵⁶ Allakirjutanu poolt 1959. a. suvel kogutud murdematerjalides.

⁵⁷ Allakirjutanu poolt 1957. ja 1958. a. kirja pandud murdematerjalides.

⁵⁸ Vrd. R. Sirge, Maa ja rahvas, Tallinn 1959, lk. 473.

üle kandunud ohvriõllele kui ohvritalituses tähtsaimale. Põhiliselt omamoodi ohvriõlledeks on ka magekahi, majakahi ja karjakahi, mille jootmisest on loodetud õnne ja tervist nendele, kelle hüvanguks neid vastava sooviga on kasutatud⁵⁹. Samasugust tuuma näikse olevat ka mulgi mard- ja kadrikahi. Aja jooksul paganlike ohverdamiskommete kadumisega *kahi* on saanud uue sisu — see ei ole ohvriõlu, vaid lihtsalt jook, olgu siis õlu, viin või pulmadeks keedetud magekopp. Paiguti on see sisu veelgi avardunud: maja- või karjasejootudel on *kahi* tähendanud ka söömapidu ja pidulikku koosviibimist. Tänapäeval on kõigist kahjatähendustest järele jäänud 'ühine arutlemine'.

Meie kahjale joogi ja söömapidu tähenduses on otseseid vastteid soome keeles. E. Lönnrotil esineb sõnaraamatus *kahi* 'dryck af korn l. hafra', kahjuks aga puuduvad lähemad seletused selle joogi otstarbe ja valmistusviisi kohta.

Muistset Soomes on olnud tuntud kadripäeva (*Kaisan päivä*) pidulik pühitsemine. Sellest on säilinud nimetus *Kaisan kahjaiset* 'Kaisa pidud ehk joodud'⁶⁰. E. Salmelainen'i kirjelduses nimetatakse vastavat söögipidu *Katrinan kahjakset*. Hommikul varakult lahkunud perenaised kodunt ja korjanud naabrieitedelt jahu, millest perele valmistanud kama. Peale selle keedetud traditsioonikohaselt lehma pea, keel söödud kamaga laudas⁶¹.

Samalaadsetest putrude ja ohvriõlledega laudas peetud Kaisa kahjadest (*Kaisan kahjaiset*) on teateid Ida-Soomest ja Ingerist. Hartolas keedetud hea piimapuder, torgatud suur võisilm keskele ja viidud siis pudrupada lauta. Karja juhtlehma (*kellokas*) eest ja mujaltki sõimedest korjatud loomatoidupudemeid, kogu pere istunud nendele ja asunud pajast putru sööma. Lõpuks antud sellest osa ka juhtlehmale. Söömingu lõppedes palutud karjaõnne. Hirvensalmelt on teada, et õlutki maitstud esmakordselt kadripäeval ja too maitmine toimunud taas karja juhtlehma ligikonnas, kusjuures kellakandja saanud oma osa. Ka Ingeri kadripäevaste laudasöömingute juurde kuulunud õlu⁶².

Y. H. Toivonen kinnitab oma sõnaraamatus eespoolesitatut: *kahi* 'ohrista tai kauraista valmistettu juoma', *kahja*: *Kaisan kahjat*, *kahjaiset* t. *kahjakset* 'talon emäntien Kaisan päivänä pitämät kemut t. pidot (nautittiin mm. naapurin akoilta kerätyistä jauhoista keitettyä talkkunaa)'⁶³.

Karjalas esineb *kahja* paha viina tähenduses ja vanades rahvalauludes õlle kordussõnana: «Osmotar olutta keitti, Kapo k a h -

⁵⁹ Vt. P. Ariste, op. cit., lk. 49.

⁶⁰ M. Varonen, Vainajaispalvelus muinaisilla suomalaisilla, Helsinki 1898, lk. 183.

⁶¹ E. Salmelainen, Vähänen kertoelma Muinais Suomalaisten pyhistä menoista. — Suomi 1852, lk. 134.

⁶² K. Vilkuna, Vuotuinen ajantieto, Helsinki 1950, lk. 309.

⁶³ Y. H. Toivonen, Suomen kielen etymologinen sanakirja I, Helsinki 1955, lk. 138.

j o a rakenti», «Osmotar oluen seppä, Kalevatar k a h j a n seppä», «Siit otti olut hapata, k a h j a kultani kuhissa» jne.⁶⁴

Kaheldes on sama sõnarühmaga ühendatud ka vадja *taitši-kahja* 'laudadest valmistatud ümmargune jalgadeta leivanõu'⁶⁵. Võib-olla on vадjas ümmarguse laudadest kahjanõu nimetuseks olnud *kahja* (vrd. lõuna-estli *makekahi* 'kahjajootmiseks kasutatud nõu, millesse pärast joomist heideti raha'), mis hiljem mõiste avar- dudes on saanud ka teiste samalaadsete laudnõude nimetuseks. Leivanõuna *taitšikahja* ~ *taitšinikko* paistab olevat hiline, varase- mal ajal olnud selle asemel tarvitusel ühest puust õõnestatud küna — *taitšimpuu*⁶⁶.

Seega on *kahi* vana sõna, mis näikse küündivat tollesse kau- gesse aega, mil põhja- ja kirdepoolsed läänemere hõimurühmad pol- nud veel eestlastest eraldunud⁶⁷. Termin tähenduslik areng on Soomes läinud iseteed, sellest on jälgi seoses muistse karjapühaku Katariina kultusega. Esmakordselt näikse *Katrinan kahjat* mai- nitud olevat 1670. a. Kuopios peetud praostkonnakohtu protokol- lis⁶⁸. Et usupuhastusjärgse ristiusukiriku võitlus muistsete usu- kommete vastu on läbi viidud range järjekindlusega, sellest anna- vad tunnistust kirikuisade vastavasisulised märkmed ja kohtupro- tokollid XVI saj. alates⁶⁹. Pole siis ime, et Soomes ja Karjalas on vanast ohvrisöömingutega seotud kahjast tänapäevani säilinud üsna vähe teatmematerjali. Paiguti on murdekeeles haruldase väl- jendina tuntud *olla kahjassa* 'olla purjus' — *juappot on vähän kah- jas, mies on aika kahjassa*. Samasse rühma kuuluvaks loetakse ka *kahja* 'rahvas, jõuk, rühm, hunnik', oletades, et on toimunud areng 'jook, joodud, pidu' > 'pidu-, ohvrisöömingurahvas' > 'rahvas, jõuk, hunnik'⁷⁰.

Levikukaardile pilku heites näeme, et põhimiseks kahjaalaks on Lõuna-Eesti, sellevastu Põhja-Eesti murrakualadel ei ole vanast ohvriõllenimetusest jälgegi⁷¹.

Kodavere murdes võib vanimatel keeletarvitajatel kuulda *glüde kahjä* 'õllepära', *kaljä kahjä* 'kaljapära', *värvi kahjä* 'värvi- pära, värvivedeliku jääk, milles värvitud', *kahjä* 'potisinise värv- mise vedelik', Viru-Nigula *värvi kahä* tähendab värvipära ja värv- misvedelikku. Lääne-Eesti mandril ja saartel esineb *kahi* ~ *kahë* ~ *kaehä* ~ *kahjä* peamiselt musta värvimisvedeliku ja värv- pära nimetusena, kusjuures kasutusel on olnud ka verb *kahjama*

⁶⁴ Ibid., lk. 139.

⁶⁵ Vt. P. Ariste, op. cit., lk. 54—55. Vt. Y. H. Toivonen, op. cit., lk. 139.

⁶⁶ KKI *taitšinikko* ja *taitšimpuu*.

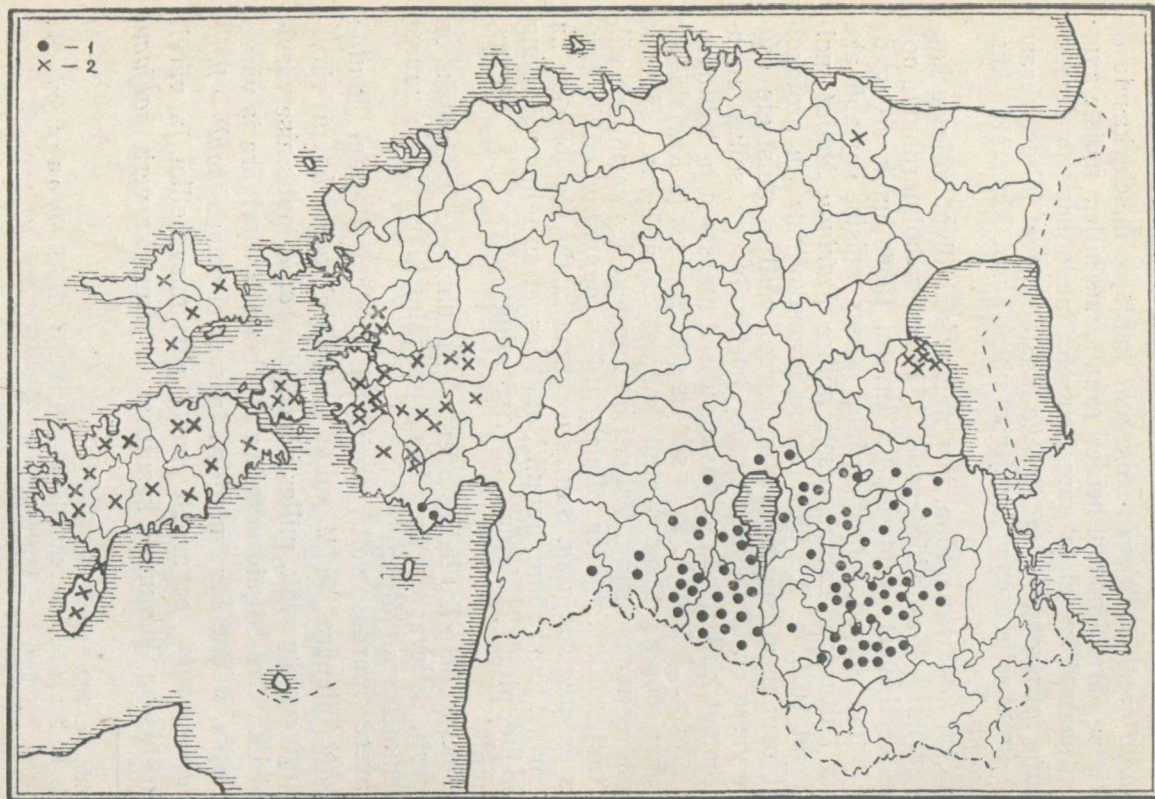
⁶⁷ Vrd. P. Ariste, op. cit., lk. 50.

⁶⁸ K. Krohn, *Suomensuvun uskonnot*, Porvoo 1915, lk. 196.

⁶⁹ Ibid., lk. 17, 34, 37, 119.

⁷⁰ Y. H. Toivonen, op. cit., lk. 139.

⁷¹ P. Ariste, op. cit., lk. 52.

Kahi-sõna levik XIX saj. andmetel. 1 *kahi* 'ohver, ohvriõlu, jook, joodud'. 2. *kahe*, *kah'a*, *kahja* 'õllepära, kaljapära, värvipära, värvimisvedelik'.

'mustaks värvima, määrima'. Paari teate põhjal *kahjä ~ kaehä* olevat vanasti tähendanud soomuda ehk soppa, millega heledaid tööriided jne. *kahjatud* tumedaks. Hiljem tulnud kasutusele must poevärv, kahjatud sellega⁷².

Kui Kodavere *glude kahjä* ja *kalja kahja* kuuluksid ohvrikahjaga samasse sõnaperre, siis peaks just Kodaveres, kus magustatud õllega noorikule rahakorjamine laialdaselt levinud, ootuspäraselt esinema lemmikibu asemel *magekahi*. On teateid, et rahakorjamisel *läleitti lemmibü*, on säilinud rahakorjamislaule, kuid *magekahjast* ei ole kuski sõnakestki⁷³. Vähemalt XIX sajandil paistab *magekahi* olevat seal täiesti tundmatu.

Ka lääne-eesti rahvatraditsioon ei tunne kahja ohvri resp. ohvirõlle tähenduses, ehkki seal pühade kivide, allikate ja puude kultus on säilinud üsna hilise ajani⁷⁴. Alusetu oleks hilisema sisumuutusegi oletus, kuna sealne *kahi* (~ *kahe* ~ *kaehä* ~ *kahjä*) tumestamisvahendi resp. värvi nimetusena näikse olevat võrdlemisi vana — XVII sajandil see on sedavõrd tavaline, et on leidnud tee sõnavarahulgalt tagasihoidlikusse H. Gösekeni grammatikasse⁷⁵.

Tekib küsimus, kas need ida- ja lääne-eesti kahjad pole siiski algselt teist tüve. Võib-olla on need ühendatavad tolle sõnaperega, millesse kuuluvad soome *kahja*, *kahjaleipä*, *kahelo* 'halb, vilets leib', *kahelukset* 'seasöök', mis Y. H. Toivoneni arvates ühinevad sõnaga *kahju*, mille üldisemaks tähenduseks on 'halb, nõrk, vilets'⁷⁶. Meie kahja tähenduse arengul oleksid muidugi oma teed. Pärdest (õllepära, kaljapära, sopapära) ei ole pikk tee värvipärani. Värvipära omakorda on üsna lähedal värvimisvedelikule, arvesse võttes, et heledamate toonide saavutamiseks on alati kasutatud värvipära ehk värvimisvedeliku jääki.

О НАПИТКЕ *кахи* И ЕГО УПОТРЕБЛЕНИИ

ХЭЛЛА КЭЭМ

Резюме

В связи с языческими жертвоприношениями в народной религии древних эстонцев встречается термин *кахи* (*kahi*), что означал как жертву, так и жертвенное пиво. Первые сведения об

⁷² KKI *kahi*, *kahjama*; ka allakirjutanu poolt 1959. a. suvel Läänemaalt kogutud murdematerjalides.

⁷³ Vt. ERA II 172, 53/4 (4) Kodavere; ERA II 14/576/7 (8) Kodavere; ERA II 226, 307 Kodavere; H II 8, 737/8 (14) Palamuse; ERM 10, 53 M.-Magdaleena.

⁷⁴ Eesti. Läänemaa maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu 1938, lk. 143.

⁷⁵ H. Göseken, *Manuductio ad Linguam Oesthonicam*, Reval 1660, lk. 184.

⁷⁶ Vt. Y. H. Toivonen, op. cit., lk. 139.

этом имеются в рукописи грамматики тартуского диалекта И. Х. Кларе 1730 года: *kahhi* (генетив *kahja* 'Götzen Opfer', *magge kahhi* пресный *кахи*) 'der Bauern Hochzeittrank von jungen Bier'. Пятьдесят лет позже А. В. Хупел повторяет то же самое в своем словаре, помещенном в конце грамматики.

Народная традиция мало знает о *кахи* как жертвоприношении. В Каркси известен *кахи*, который был связан с Ивановым днем (*jaanikahi*), когда из кушаний и напитков, торжественно обнесенных вокруг костра, часть относили на жертвенный камень для духа земли (*maaeata*). В Пайсту и Тарвасту также имеются сведения о жертвоприношении на жертвенном камне. В Пайсту-Хольстре, например, существовал обычай приносить в случае рождения ребенка на жертвенный камень *кахи* из грудного молока.

Такой обычай приносить жертву духам земли существовал дольше всего у красненского крестьянства (у эстонцев, в XVI веке выселившихся из Сетумаа в Красное). Выселившиеся эстонские крестьяне придерживались этого обычая еще в начале XIX века. Жертва приносилась в интересах благополучия семьи (*perrekahi*), в конюшне устраивали торжественную трапезу в честь богов лошадей (*talidse* или *hobõstekahi*), такую же трапезу организовывали в хлеву в честь богов коров (*laudadse* или *lehmäkahi*). Это были торжественные жертвенные трапезы из заколотых по этому поводу жертвенных животных. От *кахи* прежде всего свою долю получали боги, потом только хозяева. Для предупреждения пожара приносили жертву риге (*rehekahi*), чтобы лучше рос хлеб, требовалась жертва полю (*nurmekahi* ~ *rüäkahi*), также дождю (*vihmakahi*) и засухе (*põvvakahi*). Жертву приносили в виде жертвенного пива. У красненских эстонцев *кахи* обозначал жертву вообще, в меньшей мере он выступал как название жертвенного пива. *Кахи*, принесенный в жертву в конюшнях и хлевах (*laudakahi* ~ *laudadse* и *hobõstekahi* ~ *talidse*), употреблялся и в значении праздника или пирушки.

Кахи встречается еще в древних эстонских обрядах в качестве названия ритуального свадебного напитка. На южноэстонских свадьбах был широко распространен обычай собирать с гостей для молодухи деньги в обмен на сладкий медовый напиток (*tüt-rekahi* — *кахи* дочери, *magekahi*, *makekahi* — пресный *кахи*). По данным XIX века в Тарвасту, Халлисте и Каркси пресным *кахи* (*magekahi*) называли обыкновенное или подслащенное медом пиво, в то время как на территории распространения теплого *кахи* (Хельме, Сангасте, Отепяз, Камбья, Вынну, Канепи, Урвасте) в качестве пресного *кахи* было известно главным образом смешанное с медом горячее пиво, в которое во время кипения часто добавляли сладкое молоко. Заслуживает внимания особенный вырусский пресный *кахи*, составной частью которого было молоко в которые сравнительно мало или совсем не добавлялось пива. Часто в такой горячий подслащенный мелом или саха-

ром *кахи* взбивали сырые яйца или сливки, а в Урвасте добавляли даже крупы сыра.

В качестве таких же обрядовых напитков известно несколько видов *кахи*. В Екатеринин день приготавливали обыкновенное пиво (*kadrikahi*), чем угощали ряженых, пришедших пожелать удачи в скотоводстве. В Тарвасту и Каркси вошло в обычай пить *кахи* по случаю окончания строительства нового жилого дома (*majakahi* — *tarekahi*). По этому поводу устраивали пирушку, на которую приглашались родственники и соседи пить *кахи* за новое жилище. В таких случаях *кахи* означал обыкновенное пиво. В южной части Тартумаа весной (местами и осенью) пили *кахи* за благополучие скота (*karjakahi*). Деревенский пастух добывал пива и водки и приглашал всех владельцев скота пить *кахи*. Приходили как хозяева, так и хозяйки, последние обычно приносили с собой съестное. Вместе ели, пили и определяли размер заработка пастуха. Такой *кахи* означал как выпитые за здоровье скота пиво-водку, так и устроенную по этому поводу пирушку владельцев скота.

Как видно, термин *кахи* первоначально означал жертву в виде кушанья или напитка. Позже это название было перенесено на пиво, занимавшее важнейшее место в обрядах жертвоприношений. Своего рода жертвенным пивом был в основном и пресный *кахи*, а также *кахи*, связанный с жилым домом (*majakahi*) и скотом (*karjakahi*), которые должны были принести здоровье и счастье тем, за кого их пили. С течением времени исчез языческий обряд жертвоприношения, и *кахи* получил новое содержание, это уже не жертвенное пиво, а просто напиток — пиво, водка или сваренный по случаю свадьбы медовый напиток. Местами это содержание приобретало еще более широкое значение: *кахи*, выпитый за благополучие дома или на пирушке, устроенном пастухом, означал также пир с угощением или совместное торжественное времяпровождение.

Нашему *кахи* в значении особого напитка или пирушки с едой или выпивкой находят прямые соответствия в финском языке. В древней Финляндии торжественно праздновали Екатеринин день, соответствующий пир с едой называли *Katrinan kahjakset* ~ *Kaisan kahjaiset* ~ *Kaisan kahjat*. Древний напиток, приготовленный из ячменя или овса, также называли *kahi*. В Карелии *kahja* встречается в значении плохого вина, а в старых народных песнях повтором к слову пиво. В водском языке осталось также немного следов об упомянутом термине.

Таким образом, *кахи* является старым словом, уходящим, вероятно, в то далекое прошлое, когда северные и северо-восточные прибалтийско-финские племенные группы еще не отделились от эстонцев. Развитие семантического значения слова в каждом языке протекало в разных направлениях.

MATERJALE *na*-TUNNUSELISE KAUDSE KÕNEVIISI KOHTA RANNU MURRAKUST

AGU TAMM

Rannu murrakus on kaudse kõneviisi tunnuseks *-na*, mille abil moodustatakse tegusõnade kaudse kõneviisi vormid oleviku isikulises ja umbisikulises tegumoes, näiteks:

minä olnä vääoä vanä | ei külnä | ei näännä enämb || sinä käännä vīl karjanegi 'karjaski' || suzē murōna toñdi ärä || sūr tū'k anä sū lahki || sū olnä süäme mēi || temä miñnä om̃mēn⁽⁻⁾ līna || temä näännä kül vīl lugeḁa ilmä prilliitā || ütēlēdi | et koñ karēlna ütē || . . . ei tulnä [kaevu] vet sisše | ei_j olnä sōnē koṭtal || ahi ei miñnä palāma ||

ma olen külū | et sāl sōvettänä äštē leḁmi || sū aina anttana pōlēš teitā || marī vīdänä līna || tu mets raottana varsti maha || aēna(D) vettänä kodū || keikē aō(D) paluttavana ärä.

Kaudse kõneviisi täisminevik moodustatakse *olnä* ja mineviku kesksõna abil, näiteks:

toñi olnä kurādi lūdu || teijē olnä sedä kenelnu || rīgi pāraha olnä mahä jānū || [Nad] ei_j o:lnava külū ki-hku eōä ka-hku || meijē olnä neñde aēnä ärä sūitnu || na olnāva miittū keḁa kūn käänuva || na_j i_j olnā(va) vīl karttuli veḁnuoi.

Kaudse kõneviisi liht- ja enneminevikus ei tarvitata *na*-d: *vanēmbad läñnuva ta mē meiste mōnakseš || na ollūva aēnāḁ jobā ärä vedānu(va) ||*

¹ Põhja-Rannus *om̃mēn*, Kesk-Rannus *om̃mēn*. Enamik lausenäiteid on saadud Põhja-Rannust, peamiselt Kaarli Morin'alt (89 a.), kes hääldab näit. *oliti lugeḁu* (Kesk-Rannus: *oliti lugeḁu*).

-na liitub vokaalile:

1. *sänä, tönäva, jōnä, lõnä, mülnä, kähänä, veženä*;
2. *tütändä, paottana, kaottana, küdzänä* 'küpsevat; küpsetavat', *kiŗjuuttana, kiŗtuuttana, kuŗvauttana, kübzättänä, puhastana*;
3. *lugēna, sugēna* 'sugevat', *kudāna* 'kuduvat', kalad *kudenava, ragūna* 'raiuvat', *kaõuna, pidänä, seoänä, jagāna* (sg. 3. p. *jāb ~ jagāb*);
4. *naŗkanava, ruttana, karāna* 'kargavat', *pellänä* 'kartvat', *kelvana, vizāna, liŗbāna* 'lonkavat', *müttänä, kabjana* 'käivat (inimese kohta pilt.)', *müllänä* 'mõllavat', *rānnänä, jaŗnanava* 'nad jändavat', *leŗnnänä, julēna ~ jullelna* 'julgevat'.

-na liitub konsonandile:

1. *keŗelna, jagelna, rüzelnävä, rabelna, ribelnä* 'tolgendavat'; *olnä, tulnä, paŗnä, miŗnä; teŗnä* 'tegevat', *nāŗnä* 'nägevat';
2. a) *leŗnävä, tapna, jāŗnävä, kaŗna, veŗna, maŗna, saŗna, sūŗnä, jūŗna, aŗna* 'ändvat', *kūŗnnävä, tuŗna, aũna* 'hauduvat' (sg. 3. p. *aŗvũb*), *ilnä* 'hiilivat', *kūlna, laulna, nārna* 'naervat', *muŗna ~ muŗnä, saŗzna ~ saŗznä, kitskna* 'kitkuvat', *peŗnä* 'peksvat';
b) *laznä* 'laskvat', *jōznä, kiznä* 'kiskuvat', *puznä* 'puskiyat' (lehma kohta); *teŗznä* 'tõusvat' (*teŗēma*);
3. *uŗmelna* 'õmblevat', *pallelna* 'paluvat', *kullelna* 'kuulavat', *veŗvelna, karelna, leŗnelnävä, kaõbelna, tapnelna, kakkelna, uŗtelnä, kizelnä* 'kisklevat', *teŗõgelna* 'tõuklevat', *suŗpelna, siŗpelnävä*.

Eitavas kõnes lisatakse ei: *ei nāŗnä, na ei tulnava*.

-na ja kesksõna tunnus -nu liituvad ühesugustele tüvekujudele: *teŗnä-teŗnũ, jāŗnä-jāŗnu*.

Oleviku umbisikulistes vormides liitub -na üldiselt niisamuti nagu oleviku kesksõna tunnus -v (või nagu kirjakeeles -vat):

1. *sādana, sūpdänä, käĩpdänä, jūdana*;
2. *puhaŗtadana, kiŗtuuttadana, kiŗjuuttadana*;
3. *tettänä* 'tehtavat', *nāŗttänä, panttana, anttana, tulttana, olttana, minttänä*;
4. *õpĩttana* 'õpitavat', *taŗpeŗttana, loettana, sāveŗttana, murttana, sāettänä, vihuttana* 'viheldavat';
5. *naŗkattana* 'hakatavat', *karaŗttana, pellāŗttänä, teŗmaŗttana, vizāŗttana, taŗpelvdana, kaõbelvdana, uŗtelvdänä, uŗmelvdana, kareŗldana*.

na-le liitub:

1. mitmuse 3. pöördes oleviku tunnus *-va*: (*na*) *olnàva*, *veṭnava*, *käēnāvā*, *pūḷonāvā*;

2. väga harva (vähestel keelejuhtidel mõnedes sõnades) mitmuse 1. pöörde lõpp *me*: (*me*) *teñnāme*, *nīñnāme*.

Harva tarvitatakse *na*-d ka liht- ja ennemineviku eitavas kõnes: *na eš tulnava*, *ta eš sāna*, *na eš olnàva käēnū*.

Kõige rohkem esineb *-na* oleviku ainsuse ja mitmuse 3. pöördes (*ta olnā*, *tulnā*; *na olnàva*, *tulnàva*), samuti umbisikulises tegu-moes: *veettana*, *anttana*, *viḍānā*.

Muid kaudse kõneviisi tunnuseid *-na* kõrval Rannu vanemas murrakus ei esine. Ainult nooremad inimesed, kes on rohkem koolis õppinud, tarvitavad kirjakeele mõjul *vat*-tunnust.

МАТЕРИАЛЫ О СОСЛАГАТЕЛЬНОМ НАКЛОНЕНИИ С ПРИЗНАКОМ *-na* В ГОВОРЕ РАННУ

АГУ ТАММ

Резюме

В говоре ранну признаком сослагательного наклонения является аффикс *-na*, который служит для образования глагольных форм сослагательного наклонения, например:

1) личных форм настоящего времени: *ma* (*sa*, *ta*, *me*, *te*) *olnā*, *na olnàva*;

2) безличных форм настоящего времени: *veettana*, *anttana*, *sōḍettānā*;

3) личных форм прошедшего совершенного времени, образующихся при помощи «*olnā*» и причастия прошедшего времени: *olnā veṭnu*, *olnā veettu*; в третьем лице прошедшего времени к аффиксу *-na* присоединяется признак *-va*: (*na*) *teñnāvā*, *veṭnava*.

Из личных окончаний к признаку *-na* редко, лишь в отдельных словах, присоединяется окончание первого лица множественного числа *-me*: *teñnāme*, *nīñnāme*.

Аффикс *-na* может присоединяться как к конечной согласной, так и к конечной гласной корня; *jātnā*, *kulleḷna*; *teṁmāna*, *elānā*.

Чаще всего признак *-na* встречается в третьем лице единственного и множественного числа настоящего времени (*na tulnā*, *na tulnàva*) и в безличных формах (*tūḍana*, *elāttānā*).

MURDETEKST JUURU KAIU MURRAKUST

MARI MUST

End. Juuru kihelkonna lõunaosa Kaiu ja Kuimetsa ümbruse keelepruuk erineb teatavasti üsna tunduvalt kihelkonna põhjaosa ja naaberkihelkondade murrakust. Siinset traditsioonilist murdekeelt iseloomustavad peale üldharjumaaliste joonte veel mitmed kohalikud eripärasused, mis sel kujul on võõrad enamikule põhjaeesti keskmurde hulka kuuluvatele murrakutele, kuid millele mõnelgi juhul leidub paralleele kaugemal lääne pool. Näiteks esineb vanemas Juuru Kaiu keelemurdes *ä* puhul võrdlemisi täielik vokaalharmoonia, järgsilpides võib esineda *o*. Keskmurdes ja Juuru kihelkonna põhjaosas tavalise pikkade keskkõrgete vokaalide diftongeeringumise asemel on pikk *ē*, *ō*, *õ* siin harilikult pisut kõrgenenud. Nõrgarõhuliste silpide vokalismis ilmnevad mitmesugused reduktsiooninähtused ja kaod, nagu see on omane lääne- ja saarte murdele. Lisaks neile, veel tänapäevalgi vanemate kaiulaste keeles kohatavatele murdepärasustele iseloomustas mõnekümne aasta eest kohalikku vanemat keelepruuki veel järjekindel *i* muutumine *e*-ks tagavokaalsete sõnade kinnises silbis, nii et veel praegugi on Kaiu murraku kohta käibel lause: *isa on leñnes selkku tõmes*. Tänapäeval on see tugevasti kõrva hakkav murdejoon juba peaaegu kadunud ning tuleb ilmsiks veel vaid harukordadel ja üksiksõnuti mõnede kõige vanemate kohalike murdekõnelejate jutus.

Alljärgnev kangakudumise kirjeldus on üles tähendatud 1947. aastal Juuru Toomja külas Leenu Erinilt, kes tollal oli 79-aastane. Keelejuht oli sündinud Toomja naaberkülas Salutagusel, 18-aastaselt toodi ta mehele Toomjasse, kus ta elas kuni oma surmani. Koolis oli ta käinud kolm talve, kuid luges viletsasti ja kirjutamise oli unustanud. L. Erin oli hea jutustaja ning kõneles ilmekat ja head murdekeelt, mis oli säilitanud põhilised vana Kaiu murraku erijooned.

Tekst kangakudumisest on üles kirjutatud mitme nädala vältel keelejuhi kodus tegelikku tööprotsessi jälgides. Lisaks otsestele tähelepanekutele on kirjelduse täielikkuse huvides kasutatud ka Etnograafia Muuseumi küsitluslehte nr. 40 «Kangakudumine.»

«*veſta kerä*d ja mine *käärima!*» kui tüdruk oskas *käärida*, siis *kääris* tüdruk, muu *kääris* perenaene isi.

tēsel kaſgal on kaheksa *kerä*, *tēsel* kümme ja kaheksadeist ja . . . *sedäsi* on *keräsi*, kudas kaſgas pik on; sada *kõenärt* kaſgas pik on, siis *kakskümmend* *kerä*, siis on kahe *jõksõ*¹, kümme *kerä* *koſraga*, siis jälle kümme. *näbaēlu* kui *keräsi*, *näbaēlu* on *jõksõsi*.

menel on kümne *külndräsed* *käärbud*, kui kümme *koſda* sõad ümmer paſna, *menel* on üle kümne *külndrä*. *käärbu* *koſd* on kümme *kõenärt*, neli *koſda* ümmer on *neligümmend* *kõenärt*. Ohõ poſti peäle tehti sõga märk, et millas kümme *kõenärt* kõitud sõab, kui *koſra* ümmer *käärbutte* sõad, siis *tēd* märgid. — — —

laigest *tēd* kuda isi tahad. *pniſke* kaſgas on kahegümne nella *paſmane*², koſti kaſgas on kümne *paſmane* ja kaheideist *paſmane*. *käärimese* al loetakse *leſgad* ä, kolm *leſga* *koſraga*, se on üks *ſena*³. alla jävad kolmgümmend *leſga* ja peäle; küskümmend *leſga* on *paſmas*, kümme *ſena* on *paſmas*.

*kerä*d paſidi kaussi ehk *seēla* ehk *külimittu* ehk *maſti*; oſiſti *keik* vällä, kui *käärima* akkaſti. nüüd on mitmel põl *kerä* kaſt, vahed *ſēs*. kui mā laps olin, siis ei old *sedä*, üks kaſgruſtel *veind* olla. *lōmalaūd*⁴ oli ikke, *leſgad* lähvad jō *kēdu*. ikke oli ni hukke, se mul koſtu *tōdud* *lōmalaūd*, küskümmend *ōaſta*d on *ſi*⁵ old jō. isi *lō* pilbas valmis, lase viindlaga aūgud sisse ja ongi.

«nā, *tāk*⁶ läks kaſgaſse sisse, ei sõagi kaſgast üleſ!»

keēge enne *kääriti* *ſenā* peäl. mā olen *ſenā* peäl kōa *käärind*. *pulgad* lüljakse *teñdre*⁷ sisse nī, kudas kaſgas pik on. *tiſvabulga*d⁸ olid kōa *ſenā* *ſēs*. viſkümmend *kõenärt* oli, siis oli viſ *pulka*, läksid üleſpidi, siis jälle alaspidi. oherdiga sai auk laſtud, *pulk* sai

¹ *jõks* g. *jõksõ* 'vastavalt kerade arvule korraga käärpuudele jooksev lõngadehulk; 4—12 lõimelõngast koosnevad lõngasalgad, mis lõngapoomi pealt joostes vaheliku juures kordamööda üles ja alla jagunevad'.

² *paſmas* g. *paſma* '60 lõnga lõngavihist, mis loetakse haspeldamisel ja eraldatakse pasmalõngaga; 60 lõimelõnga kangas; kudumissoa tihedusmõõt'.

³ *ſena* '3 lõngast koosnev lõngarühm, mille abil käärimisel arvestatakse kanga laiust'.

⁴ *lōmalaūd* 'käärimislaud, käepidemega lauake, millesse tehtud aukude kaudu lõimelõngad ühtlaselt käärpuudele juhatakse'.

⁵ siin;

⁶ *tāk* 'kangaviga, kui käärimisel lõng läheb käärpuudel valesse lõngarühma'.

⁷ *teñDer* g. *teñdre* 'uksepiit'.

⁸ *tiſvabulga*d 'kanga vahelikku moodustavad pulgad'.

sēnā sisse paṇḍud. ḡldi ikke: «kāl edāsi tagasi nagu kaṇḡast lō». — kuḡ kēārbutte peāl, ega sīs lōmene pele, sīs on kēārimene. ega pikka kaṇḡast sēnā peāl kēārida sōa. mō emāl ei oḡd kēārbut, maḡal⁹ ikke oli. mā olin lāṭtil jō, kuḡ kēārbud tehti. sūr tuba oli, seḡsid taga sēnā iāres, ega me ḡhōst ā vēṭki teišt¹⁰.

kuḡ kaṇḡas on kēāriṭtud, vettakse kaṇḡas kēārbuttel maha, leṭṭittakse¹¹ ā, on leṭṭittud kaṇḡas. tēne oḡab kēārbud kiṇni, muḡu lāhāb valuga¹² riḡoi, vaḡb alla. kuḡ oḡed selle jāḡ ā leṭṭind, lased jälle üks julk edāsi. tiḡvad¹³ sōāvad kiṇni seḡttud, muḡu seṭ kaṇḡast ei sōa kedāgi. teṭt esimest, teṭt tagumest tiḡvad. kuḡ kahe nṡjega, sīs on kaks leḡga tiḡvas, kuḡ kolme nṡjega, on kolm leḡga tiḡvas, noṡpiṭtakse kolm leḡga peālṭ, kolm alt, sīs on kolme nṡje toḡmne kaṇḡas.

kuḡ kaṇḡas on kēāriṭtud, aettakse kaṇḡas üleṡse¹⁴. leḡgadel on nagu ḡās, sē pulk piṡtettakse seālṭ lābi ja piṡtettakse leḡgabōmi sisse. leḡgad teṡmattakse laiḡali nṡ kuḡ ḡiḡus on olla ja akkattakse ūmmer āma.

eṇne paṇnakse vēl jōksōde kauppa rehāṡse. jōksōd paṇnakse rehā pulkke vahele, pane kahed jōksōd ehk kuda leḡgu on — sē on rehāṡse panemene. kuḡ rehā ei ole, sīs on kaṇḡas unṡsus kohe kā.

üks āb ūmmer, tēne on taga, vōattab, ei iāred maha ei lāhā, kolmas on ēs, oḡab kaṇḡa kiṇni, eṭṭa piḡgul on. kaṇḡa ūmmer-āma pulk peāb keḡa pulk olema, muḡu lāhāb kaṭṭi. kuḡ pik kaṇḡas on, sīs paṇnakse pṡrud vahele, kuḡ lōhiḡke on, sīs ei paṇḡa. nēd kēḡvād pōmi peāl, sīs kaṇḡa iār ei vaḡ lohakkille; on ilusti ḡhōdaṡsa alati. «nā, leḡḡ akkab naiḡdu laṡkma»¹⁵. kuḡ kaṇḡas on üleṡse aettud, ruṭtu pulk vāḡlā ja vāṡta tagumiḡku [kudujale], sīs pidi kārmas kuduma olema, sīs kaṇḡas sōāb ruṭtu maha.

kuḡ kaṇḡas on üleṡse aettud, sīs paṇnakse saratse laiṡwad¹⁶ sisse, kuṡ tiḡvad on. sīs leḡḡattakse ēṡt lahti ja akkattakse nṡde panema. nṡje siḡmad kā, leḡgad kōā, paṇnakse seālṭ lābi suṡs ja

⁹ mujal;

¹⁰ ega me neid koost āra ei vōtnudki;

¹¹ leṭṭima 'plettima, palmikusse keerama; (kokku) lappama';

¹² kiiresti, hooga;

¹³ tiḡvad 'kangavahelik, kangalahk';

¹⁴ s. t. telgedele.

¹⁵ naiḡdu laṡkma 'kangaviga, kui kanga telgedele ajamisel läheb üks lõng teise rehapulga vahele';

¹⁶ saratse laiṡwad 'tihva- e. vahelikupiirud, hoiavad lõimelõngu ühtlaselt pingul';

suts. kui kolme nijega oñ, sīs üks pañnakse esimešše nīde, tēne teise, kolmas kolmandašše nīde. kui sa paned kaks leñga keŗvu, sīs jāb kaksik¹⁷ sīsse.

kui sōab nīde, sīs akkattakse sōasse panema. üks nihukke koņks pišteltakse lābi ja teñmattakse suts ja suts kohe. paneb eštaks nīde, sīs sōasse, sīs akkab seļmima. leŗmed pañnakse ēšt seļme, otsad seļmittakse kiñni, pañnakse nōriga rīdebōmi (—kōstre¹⁸) külgi kiñni. kōstre sēs oñ aŗgud, nōr kālB seālť lābi, sīs pañnakse silmvaŗva¹⁹ külgi kiñni, sīs akkab seņna ūmmer kērama. kōstrel oñ sarved peās, nihukke ammarattas, seālť kēŗattakse kaņgas kōstre ūmmer. keŗvaspū²⁰ teštad ūleš, sīs pōm aŗnab riņgi neid leņgu, alť lased jalle lūkkeť²¹.

nūld oñ kaņgas valmis ehittud, akka tallama, kaš kaņgas ēāšte lahkub. lauldi ikke: külā ēded kiškugu, meiŗe kaņgas lahkugu! kui ēāšte ei teušt, ehittadi jalle, seātť nijed keŗgemašše ehk madalamašše, ega ta kohe ēāks lähā. sīs oñ kaņgas ehittud, nūld oñ silmad peās²², nūld akka aga kuduma.

kui aprad leņgad oñ, lähāb kaťti, kaņgas tahab lihtida²³ sōada, oñ abras. kui laũg leņg oñ, leņgad akkavad ōhōdēse külgi kiñni. sīs tehakse leņgad pĩmaga mārjāks seālť kuš saratse laũwad oñ, aŗjaga ehk ane sulega. linasēmeid kēdēttakse ja, ... sīs oñ libe, ei akka kiñni mitte.

kui leņgad lēgas²⁴ oñ, kaņga iār jāb ulluks, kisub tiŗpu²⁵, jāb pehmeks.

kui kaņgas oñ valmis, sīs aruťtakse laťti rīdebōmi küllest, leŗoattakse maha. kaņga iār palistakse ā ehk aettakse ūle iāre neļlaca, ei ta ūleš ei arune. kaņgas aruťtakse kōstre ūmmert laťti ja leťtittakse ā. ōasad pañnakse külgi, kui plēkkima pañnakse, sīs kēŗvād tiķkud seālť lābi.

¹⁷ kaksik 'kangaviga, kaks lõnga ühes niiesilmas';

¹⁸ kōster g. kōstre 'pakk, poom kangastelgedel, mille ümber valmis kangas keeratakse';

¹⁹ silmvaŗv 'peenike varb, mille külge lõimede esimesed otsad on seotud ja mis enne kudumist riidepaku külge kinnitatakse'.

²⁰ keŗvaspū 'lõngapaku paremast otsast läbipistetud puu, mille abil kangast lõdvale lastakse';

²¹ lūkkeť lasma 'uut lõimede osa kanga kudumisel aeg-ajalt juurde laskma';

²² kangas ulatub juba korra ümber kangapaku;

²³ lihtima 'linaseid lõimelõngu vastava vedeliku või lahusega immutama, et neid libedamaks ja tugevamaks teha';

²⁴ lõdvalt, vedelalt, mitte pingul;

²⁵ kisub volti, krimpstu.

kahe nĳega kōtti labane kaŋgas, linane rĳie, kellest palakkaid²⁶ tehti, takku labane. sārōi alumene oīs oli takku labasest rĳdest, pēālmene oli linane.

koŋtirĳe on toĳmne. mā tegin elu āl²⁷ ikke kolme nĳje toĳmist, pahemalt pōlt on labane, pēālt pōlt on toĳmne. tehti meštele aluspūksa, lēvāgoŋta ja . . . mē perenaēne kudus nellā nĳjega toĳmist. kolme nĳjega toĳmne on ilusam rĳje, ta jāb kebem. mēni kudus silmileseks, neli nĳt oli pēāl, sē teistmōdi tallatti, aga mina paergast ei tēā. kuĳ paramat kāt jōseb, on päris toĳmne, aga kuĳ vašsakkut kāt, on virudoĳmne²⁸ rĳje.

ükspĳlene²⁹ — mēni tahab ghemat sōāda, tal üks aēnukke oīs sōā pĳ vahel, aga päris kaŋgas on ikke kaks oīs pĳ vahel. tēse vahel üks, tēse vahel kaks oīs, sōāb vähemast leŋgest ja on pehmem — pĳdagune³⁰. kaŋgur kōb puhas kolm oīs pĳ vahel, trel vēi kudus tedā ōldakse.

* kuĳ mēni arv pĳvahe sōā sēs, sīs pañnakse señna kolm oīs pĳ vaehele — ma kolmittasin³¹ sedasi, neñde arva kohtade pēāle panin kolm oīs pĳ vaehele, muūu jāb rĳdele rada sisse. *

koēvēlma³² rĳje on ni hukke, kuĳ ta vēttab koēt rohkem kui lēime, kuĳ on arvem suga, sīs vēttab rohkem koēt, sē on ilusam rĳje. mis lēmevēlma³³ on, sē pele nĳ ilus.

kuĳ leŋg kaŋti on, sīs lähāb kaksĳkkuks, kuĳ sa ā parandad, sīs kaōb kaksĳ ā. kuĳ kolm nĳt keŋvu on, sīs on kolmik³⁴ sēs. sīs vētta sē kolmas leŋg keŋpaēgast vāllā, tē ūs nĳs, sīs on ta jälle eā. kolmik on āŋti eā parandada. toĳmsel kaŋgal jāb reDel³⁵ sisse, kuĳ sa jalōega tēse tallabu pēāle lähād — aruŋta üleŋse kaŋga. kuĳ kaŋgele jāb, sīs jāb reDel señna sisse.

²⁶ voodilinu;

²⁷ vanasti;

²⁸ virudoĳmne 'vasakut kāt jooksva toimega kangas';

²⁹ ükspĳlene 'õhuke kangas, kootud üks lõng soapi vahel';

³⁰ pĳdagune 'õhem kangas, kootud vaheldumisi üks ja kaks lõnga soapi vahel';

³¹ kol'mittama 'ühtlase kanga saamiseks harva piivahele kolm lõnga panema';

* märkide vahel olev lõik on kirja pandud Juu Junnkülalt Ann Paelalt, 78 a. vana;

³² koēvēlma 'kangas, mille kudumisele kulub rohkem kudet kui lõime'.

³³ lēmevēlma 'kangas, milles lõime on rohkem kui kudet';

³⁴ kol'mik 'kangaviga, kolm lõnga ühes niiesilmas';

³⁵ reDel 'kangaviga, mis tekib valesti tallamisest';

tribulest (~ *amlesed*) *tekkid kōtti*, *tribu iäre kōtti ammad*, *tene leŋa mušta*, *tene punast*. *tene lōdi* ikke *teist sisse*, *sīs jāl amleseks*. *tešt* olid *rōsilese*. *leŋcad loettakse ā*, *nēd rōsid tulid keik nop-pida*³⁶. olid *nihuksed neġlad* nagu *nīsi tehakse*. *miittu sūšti*³⁷ oli *kōā* ja *miittu neġla*. *tehti topsud kōā*, *nēd toppiiti mušu läbi*. *tekkigudujal* oli *teāda mitme leġme järele tuleb*. *inimest nägid õhõ kāšt* ja *tēse kāšt* ja *rēāksid tekkigudujale*, *eťma nihukkest tahan*, *temäl* olid *keik ašjad mēles* ja *tegi peāst*.

*vanad tellid*³⁸ olid ikke *teistmōdi tehtud*, *sūred* olid. *eī* *nēid vanu negisi pele enām kellegiloi*. *mina pele neŋde peāl kudund*; *mō vanemaittel* ei oln *telga*, *lašsid* *tehā nīsamassugused* nagu *nētki*.

tełlid *tehakse* *kasest* ja *ōāvast*, *kūsest* *tehakse kōā*, *aga kūšk lähāv lehki*, *sē pele ēā*. *kūllebud* on ikke *paksust*, *eť* *paċgal sēsāvad*. *keik* ei *sōāgi telga valmis*, *sē peāb tark tegija olema*. *nad tēvād kül*, *aga tełlid üppāvūd neŋna*, *eť tūwakse eūwest pōās peāle*, *eť mušu paċgal ei sēsā*. *tełlidegijad* olid ikke *kohe isī*. *porō toāt* *tegi meļje tełlid valmis*. *mō isa maksis oma tełlidegijale kolm rupla*.

iga üks *tegi isī omale nījed*, *ega teogijaid peļd*. *nījed* *tehti enne jalge peāl*, olid *nihuksed nīje jalad*: *nīje silmvarv*³⁹ on *sēs*, *kuš nīje silmad tehakse*, *eť* *nad õhōsugused sōāvad*. *araķkvs* (~ *nīje rōp*)⁴⁰ oli *keškel nīje varvaste vahel*, *sē oċab nījed ēaste piġoul*, *eť nījed menest kohast vāgā loikkō*⁴¹ *eť jā*, *mušu nījed eť teūse*, *kaŋgas jāb kibašse*⁴². *neġla peāl* on *nīt*, *kahekkisti tehakse*, *tēne tegi tēneppōlt*. *tēne tegi jala* ja *pištis silmvarva taha*, *tēne tegi tēse neġlaga silma* ja *tēse jala*.

mā olen ikke jalge peāl nīsi teļnd, *nūld akkasid pakku peāl seļmnīsi tegema*. *nījebak* on üks *veikkekkene*, *jalad* on *sūred*. *pakku peāl lōn kūsķūmmend ehk kolmōūmmend leŋga*, *leikkan oīsast kārťsti kaťti*, *sīs nēd* on *sedāsi sūles* ja *viuhti veļtan* ja *aķkan seļmima*. *paķ* on *peļve vahel sūles*, *nāppuga seļmittakse*, *pisikke pulk pakku sēs*, *kuš silmad tulevad*. *riťseļm tehakse*, *sīs nad ei veni*.

³⁶ *noppima* 'kangale käsitsi mustrit sisse kuduma';

³⁷ *sūšt* g. *sūš'ti* 'süstik';

³⁸ *tel'lid* 'teljed, kangaspuud'.

³⁹ *silmvarv* 'niiejalgade keskmise varb, mille ümber tehakse niie silm';

⁴⁰ *araķkvs* ~ *nīje rōp* 'niievarbadele risti asetsev puu, mis varvad üks-teisest ühesugusel kaugusel hoiab';

⁴¹ *lōdvalt*, *vedelalt*;

⁴² s. t. kui üks niis on pikem või niiesilm suureks veninud, jääb vastav lõimelõng kangas lahtiseks'.

kakskümmend neli pašmast tehakse, siis sõad iga õhõ peäle pañna kuļsa tahad. aga enne olid iga kañgal oma nijed. nüüd pane trulli tēst⁴³ ja veļta ā, neļ varvaid sēs ei ole. kuļ kuduma akkad, pañnakse varvad ja arileņg⁴⁴ sisse. enne olid keik varvade peāl, arileņg sēs. pašmaleņg oli nije varva peāl. loettakse kolm-
gümmeñd nīl, paēla peäle veettakse kolm nīl, siis tēād, kuš kohast tēne pašmas jälle akkad, muđu sā ei tēā kuļ laiñad nijed oñ. pikka-silma nijed kǎēvād kañgrul, mā pele neļd nāñd.

kuļ [niied] ēāst linadest oñ tehtud, kǎļb kišta⁴⁵ kuļ kañwa, kuļ vaēvased⁴⁶ linad oñ, kō kolm pikka kañgast ā, oñ nijed valmis, nije silmad kuluvad kañti. mina ei olē mēārind, aga lihañsu⁴⁷ ei mēāris vārñātsiga ā nijed, aga lǎksid nī kevaks, ei sūñdind enām kañga peäle pañna — ei nīsi sūñni kellegi ašjaga mēārīda.

nije paēlad pañnakse üle varva ja tallabuñte külgi kiñni. kuļ sa jalaga vaōttad, siis lǎhāb alla. kuļ peranda külgi kiñni akkad, siis kañgas ei tēuse, ta peāb ikke sedāsi parajañte olema. paēlad peāvad sēlmes olema, ükskeik mihukke sēlm, kuļda aga järele ei veni mitte.

kolmenļjega kañgal kǎēvād niķkuñtast (~ keñtased)⁴⁸, nēd oñ seāl paelñtega ülevāl kiñni, niķkuñtase peāl kǎļb riħm, miš nītte kül-
ois kǎļb, siis rattad jōsevad ēāste riħgi. pik oñs oñ kešmese nije külgis, ratta paēlad oñ tēne esimese, tēne tagumese nije külgis.

kahe nijega kǎļb riħm, kaš oñ keñtas pū peāl veļ kudat tedā üittakse, tēne paēla oñs oñ tēse nije külgis kiñni. neļlā nijega kañgal kǎēvād kōā riħmad seāl pū peāl; kaks riħma ķērvu, oñsad nītte külgis.

nüüd oñ vašksōād, enne olid pūst sōād, mul neļd suge kül vēļ. kuķkebūst sōād olid, pūd olgu millest tahad, aga pūd olid ikke kuķkebūst. vašksōād tulid arvañta õhõ vļjegümne āašta ēst, ēstiks ei jēūd neļd ķēgi ošta, pañdi nī imeks, ei vašk suga. peļd tegijaid, kiš neļd oleks parandand. aga ēks vašksuga ole ikke ēā suga, pūsuga terib leñgad kañti, ķēsa tēusmesega ja ... müñttaja kǎļs neļd lōādal müñmas, sōād olid keik vērñas lañwa peāl, üks suga

⁴³ teised;

⁴⁴ arileņg 'niievarva pealt läbi käiv pael niite sassimineku vältimiseks';

⁴⁵ kes teab;

⁴⁶ vaēvane 'vilets, kehv, halb';

⁴⁷ Liha-Hansu talu;

⁴⁸ nije niķkuñtast (~ keñtased) 'niiepuu küljes rippuvad plokirattaga varustatud seadeldised niite ülevälhoidmiseks'.

pañdi sedäsi ridva oisa, sîs oli nähä, et seäl on sõad müija. pûsõa tegijaid oli sî menes kohtes ja pahkلاس tehti ja müittajad käisid. kohticaḡga suga maksis rubla kaksküümme koḡpikke, kahedeist pašmane oli, iga pašmas maksis kümme koḡpikke. vaḡksuga maksis kõa sedäsi.

tēne on kiitsa teḡsmesega, tēne on laiḡa teḡsmesega suga, lõvad⁴⁹ on ēs, ei sõa süstiga visatta, kuḡ kiitsa teḡsmesega on. kahegümne nellä pašmane on tiht suga, kahegümnnene on aṛvem suga. kümne pašmane on keḡge aṛvem, kōttakse jämedaid koḡta, kahegümne viijene on keḡge tihim. nihukse sõa peäd kõa panema [kui palju pasmaid on üles kääritud], muḡu jāb keṛvas⁵⁰ keṛva. sîs kerittakse üles, tegin vahest nḡje paeltteks; kui pḡnikke on, sîs keri üles ja kō kaḡga sisse.

ennemuište oli lahtine süštibol, keḡik oli pūst, pūst tik sēs ja . . . nūld tehakse keṛverad süštibolid, on param kududa, raud vaṛras jōseb kerinal. süšt tehakse ḡnabušt, sîs on raškem, veḡtab vunḡki⁵ rohkem, lähäb läbi. viška tugevaste läbi, et süšt leḡge taha kiñni ei akka. süšt käib ikke ühte mōpi. kuḡ leḡgad jāvād alla lēgašse, süšt ei lähä eäšte läbi, sîs jāvād kibašse, rīdele jāvād nihuksed saḡgad peäle — veḡta kätte ja aruḡta üles kaḡgas, ega muḡu sõa. aga kiš tedä aruḡtama akkab, jāb sedäsi samuḡti.

leḡm on üleväl, koē aettakse pōliks. pōlivoḡ, kellega pōli ān⁵². vana voḡ. ega tal pele enām lūhtisi⁵³ ega, ešteks kehmasin tāga kōa, aga kuḡ ūwe oštšin, sîs se vana jāl pōlivoḡkiks, ega tāga mūd ei tehta. ein, puḡk pañnakse pōli sisse, koṛjaḡttakse ein, puḡka, neišt leḡgaḡttakse sîs pōli puḡka. menī paneb keṛva paberi. pōlivaḡ käib teḡlli küḡlebū küḡgis, pōlid sēs. ennemuištne lihagaṛp, nūld on ta pōlivaḡ.

kaḡga pikkust meḡdeḡti kōḡnārḡḡga, mina olēn ašvelde⁵⁴ jārele pañd. ašvled on vije pōle küñdrāsed, kümme leḡga, vīskūmmend kōḡnārḡ, keārḡud on kümne küñdrāsed.

kōḡnārleḡga on küñdrā pikkune. selle paned neḡla taha, se käib kaḡga sēs. kuḡ sē kōḡnār tāis sõab, sîs paned jälle edasi. paramad

⁴⁹ lõvad 'kangastelgede soalaad';

⁵⁰ keṛvas 'osa lõimelõngu, mis soa lühiduse tõttu üle jääb'.

⁵¹ hoogu;

⁵² ajan;

⁵³ lūht g. lūhi 'voki osa, hambuline hark, mille vahel käib värten';

⁵⁴ hasplite

kāt iäre sēs kälb, sīs nād kohe, mittu kõēnärt soād. mārǵid on kōā, aga sīs ǵtta ikke, kui se mārķ tuleb.

linane kaḡgas veetti ā, ōsid aetti iäre, sīs paṇdi kēma, tuhka, lehelist ja meni pani sēbiǵivi veī ja . . . eī ta kaḡge on.

*linast kaḡcast ja takkust kaḡcast kēdeitti esimene koṛd tuhaga, tēne koṛd tuha lehelesega (~lēlisega u.), kolmat koṛd sēbi alusega⁵⁵. * kētsid kaš pōle pāva ehk ǵhō sōmāvahe, muīku pallast vuras. saī ta kēnd, sīs loṇpuītadi ā ja paṇdi plēkkima. eñnemuište vel viruītadi⁵⁶. kahe inimesega viruītadi, tēne aṇdis tēse ōbi. oli ilus kūlaīta: pliks plaks, pliks plaks. nūid enām ei viruītada. kaḡgad paṇdi lageda peāle, sōdi peāle plēkkima. kebāde, kuī lumi mōāst ā lāhāb ja rohi jō vāllā tuleb, sīs kevādene pā⁵⁷ veītāb eāšte. — — — kuī saī tūk aēga mōda lāind, sīs paṇdi teiškoṛd kēma, loṇpuītadi, — ja jālle plēkkima. sedāsi kēdeittakse, kudas valgeks lāhāb, pā jō tēb valgeks.

kēl paēlu kaḡgaid oli, olid kohe niħuksed oñnid seāl jūres, sīs magasid seāl oñnis. ei mina pele neid valvand, pele ā kōā vīdud.

mina ān kaḡga truīli, sīs taōn kurikkaga, sīs lāhāb siledaks. meni truīlib pesō truīliga. ān kaḡcast kaš truīli, muīu on vāgā sūr, alumene oīs ei teāgi, ei sa tedā taōd. pārāst ān ūhte truīli. viīllane kaḡgas vīdi uhtuda⁵⁸ ja vārvida. mā seda nāind ei ole, kuī kodō uħuīti, aga mā olen kūld kül; meil oli pisikke koht, peīd nībaēlu kaḡgaid ega peīd seda truīli kōā.

*eñnemuište uħuīti viīllane kaḡgas kodō, ega sīs vabrikkud ega niħukkest peīd. oli kohe niħukke sūr truī, alumene pōl ja peālmene pōl, pūgālaid tāis, ega ta sileda peāl kāind riḡoi mitte. peālmesel olid pulgad sēs, kušt tedā teṁmaīti. jalad olid sedasamatti al nagu laūwaloi, kiivid paṇdi peāle, eī ta loksuma ei aīna. nī ķerge oli ikke kuī laūtki, ei inimesel eā teṁmatta oli. eāred olid kōā, alumesel oli ikke seřvalaūd, ei vesi vāllā ei jōse.

kaḡgas paṇdi ikke koīti siisse, sēppi paṇdi kōā, paṇdi sōja vē siisse, eīs ta kāind mittu koṛda koīttist vāllās, lōdi lahti plaū ja plaū, veniītadi ja siruītadi, ei eāred mitte lēgamašse (~mantš-

⁵⁵ sēbi alus 'soop, seebipāra';

* mārķide vahel olev osa on kirja pandud Juu Junnkūlast Ann Paelalt, 78 a. vana;

⁵⁶ viruītama 'kurikaga lūues pesu pesema';

⁵⁷ pāike;

⁵⁸ uhtuma 'vanutama (kangast)'.

lešse)⁵⁹ ei jä. üks ta kisub nagu saatsid ääre. kaigas tehmaatti ikke lehti, ääred paanakse sisseppõle kokku ja lehtitakse.

naesed lükkasid kotti pulgaga, et ta vällä ei tulb, mehed temmasid. nella mehega ikke tehmaatti, üks mehed olid tugevamad tirima. kohe sõmavahe otsa tuli tehmaatta, ei uhtuma läks. «akkame kaigast uhtuma (hrl.) ~ pesema ~ vanutama,» sedäsi ikke õldi.

ilusad paksud kaigad olid, et sündis ikke mešte rijet tehä. peštud⁶⁰ villane kaigas oli, nüitsel äl õldakse kalev.

ega seda trulli igas peres peld mitte, meil ikke küla inimest käisid pesemas ja . . . vahest mitme pere inimest tulid kokku, küle gü oli vet ja muštust täis, et ermus oli. vahest talve sai seännikku peäl kòä tehtud. enämiste olid ikke allid kaigad, kiš tahtis, sīs värvis oma kodò päs, kuì jò uhuhtud oli.

kuì mina lēris olin, sīs vėl vabrikkud ei old; sīs ehiitadi jūru veški, sīs vabrikkus pešti ja värviiti. üks üks küskümmend õastad ikke ole.*

keik kaigad kõtti isi. kuì perenaäne isi jò vanemaks jäi, sīs kudusid lapsed. kaigruid oli vähä. mã mūd ei tēä, kui lõssalu jò ägu p oli. sešt on üks sešsegümmend õastad aega, kuì da meisa kaigaid kudus. tal ei käind tõdõdest välläs ühti, reñdi ẽšt kudus.

üks vanadüdruk oli, kudus muile vīs tekki, kõik õhösugused rōsilesed. ta oma kodò kudus kòä ja kiš kutsusid, sīs käis peldes. kaks küd aega oli si⁶¹, vehtis õhöksa rupla.

mihklebäst akkatti kehrama, kuì tuhled⁶² veettud said, sīs kehraatti kuni külnlabäni, sīs pañdi kaigad ülešse ja akkatti kuduma, et kevādeks plēkkima said.

ega villast iga õastas tehä peld, sē tehti õasta takka⁶³ ehk kahe takka. linast kõtti iga õastas, vahest viškümmend kõñnari ja kudas kelleoil lengu oli. kohtioaigast kõtti vahest õasta takka ja vahest kahe takka, kohti lengu ei sòä nī paēlu. ropši takkudest sai kehraitud. takku doimist tehti, kellest püksa sai ja mešte pēlled tehti.

rättikkud olid ikke poē rīdest, sišsirijet oli ikke. rättikkud olid

⁵⁹ lõdvaks, volti;

⁶⁰ vanutatud;

* märkide vahel olev tekst on kirja pandud Juu Ärismaa külast Liisu Tailorilt, 83 a. vana.

⁶¹ siin;

⁶² kartulid;

⁶³ üle aasta;

nî alvad⁶⁴, kaheksadeiskümmme koõpikke oli rätik. veõud⁶⁵ said keik oõteõtud, veõkrätikkud, said ja . . .

oh kulla aeg, enne oli kohe ulk kaõgaid plëkkimas. iga üks tahtis palakõvrijet ja kätterätti, — nüüd oõteõtakse rijet ja . . . mõ tütärdele sai keik isi kõõtud. kätterättikkuid sai iga üks kolm tosinad, nõd laõsin kaõgrul kududa. tekkid olid ja linasi oli ja palakkaid ja . . ., ega kiõski lãind nî ilma [mehele].

sai viõuldi küitu⁶⁶ tehtud, sai müõdud ja linnast silkku tõõdud, tein jãlle tütärdele kleidirijet ja . . . viõuldi küit oli takne rije, tene triõ oli sinine, tene oli valge. tõmehed oõtsid omale pelli-rõdeks. — — —

tüõrukule tehti rije kohe, viõsteiskümmme kõõnãrt linast ja viõsteiskümmme takkust, villast tehti kõõ, kleidirijet ja . . . sulasele tehti kaks sãrkki, kaks põõri sokkisi ja kaks põõri kiõndaid, takseid püksa ja üligoõna rijet kõõ, sedasi kudus kaup oli. kuõ niõukke tüõruk oli, kiõ oõskas kududa, sõs tüõruk kudus keik kaõgad õ.

kehramise talõuid õr õld ja krõõsimese talõuid ja sulenõppimese talõuid ja . . ., aga iga üks kudus ikke isi.

põõ rije sõõ oli amõugi jõõ. kuõ mehele sai, sõs prütõidele oõteõtti lãbiõvillast rijet, nî ilus tiht ja pakõ. siõsi oli ja villast oli kõõ, aga ikke vãhã oli tedã. kiõ rikkad olid, eõs neil ikke õld. inime peõõb sedasi elãmã, kudus tõvad aõnnavad, lĩnd lĩndab kõõ sedasi, kudus tõvad aõnnavad. kiõ meõsa pẽnijas olid, eõs nõd ikke oõõõd, millas neil aega tehã oli.

seõga aeges peõd rijet kusagilt sõõda, inimest kudusid omale linast⁶⁷ krõõdulesed sõliõkkud selõga. meni kãõb paõrgast vël niõuk-keste kodõste rijettegã.

nüüd kãõõvad kõõlis ja õõõõvad peranda vaippasi ja keikke kuduma. nüüd inimest ei tẽõi enãm, oõteõtakse sãõõid selõga ja . . . enne olid keõõil linased sãõõid.

KKI MT 3, lk. 1—33.

⁶⁴ odavad.

⁶⁵ veõk g. veõgu 'varrastel kootud rätik';

⁶⁶ viõuldi küit 'sinise-valge triibuline'.

⁶⁷ linased (pl. nom.).

PRONOOMENITÜVEST *se*- TULENEVAD SIDESÖNAD LÄÄNEMERESOOKE KEELTES

RUDOLF KARELSON

Pronoomenitüvedele kuulub läänemeresooke keeltes tähtis koht sidesõnade kujunemisel. Nimelt pärineb siit suurem osa asjaomaste keelte algupäraseid sidesõnu. Nii kuuluvad konjunksioonide «baa-siks» olevate pronoomenitüvede hulka tüved *e*-, *ja*-, *jo*-, *ko*-, *ku*-, *mi*-, *mü*-, *se*-, mõnel määral ka tüvi *to*-. Enamiku kohta on juba varemalt juttu olnud¹; käesolevas kirjutises võetakse vaatluse alla ainult tüvi *se*-, ja selle osa sidesõnade moodustajana.

se- on vana soome-ugri line demonstratiivpronoomeni tüvi. Ka tänapäeval esineb ta paljudes selle keelkonna keeltes. Kaugematest keeltest mainitagu siin kas või järgmisi asesõnu: mdE *še*, mdM *ša* 'see'; mr *se-de*, *se-da* 'see'; h *kī*, *tī*, *si* 'see'; mns *tī*, *te* 'see'. Eri-nevaid arvamus on põhjustanud *se*-tüve alguskonsonandi küsimus. Nii eeldab H. P a a s o n e n mari *s*-, handi *k*-, *t*-, *ś*- ja mansi *t*- põhjal, et soome-ugri aluskeeles pidi siin esinema palataliseeritud afrikaat *tš*- või *tš*-. Omaaegset sõnaalgulist afrikaati oletas ka H. O j a n s u u. E. N. S e t ä l ä seevastu arvas, et soome-ugri aluskeeles oli alguskonsonandiks *s*- või *ś*-.²

Läänemeresooke rühmas leidub *se*-tüvelisi pronoomeneid kõigis keeltes, nagu e *see*, lv *s'ie* 'see', vdj *ka(s)se* (< *kas se* < *katso se*) 'see', is *se* 'see', sm *se* 'see', krjA *se* 'see', vps *še* 'see'. H. O j a n s u u on osutanud, et vastav afrikaatalguline pronoomenitüvi esineb ühtlasi ka läänemeresooke keeltes; sellisteks on tema järgi näit.

vps *netse* 'see', krjA *netse* (mõlemas < ^(r)*ne* + *tse*, kusjuures *ne*, *ne* = sm *näe* < **näpek*, aga *-tse* = *se*), samuti e *nätse*, *nätsa* (<

¹ Vt. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik Nr. 77, Tartu 1959, lk. 3—44; Emakeele Seltsi Aastaraamat 1959, Tallinn 1959, lk. 151—189; Keel ja Kirjandus 1958, lk. 738—746.

² H. P a a s o n e n, Über den ursprünglichen anlaut des finnischen demonstrativpronomens *se*-. — Finnisch-Ugrische Forschungen VI, Helsingfors 1906—1908, lk. 211; H. O j a n s u u, Itämerensuomalaisten kielten pronominiopia, Turku 1922, lk. 80; E. N. S e t ä l ä, Lauseopillinen tutkimus Koillis-Satakunnan Kansankielestä. — Suomi II : 16, Helsinki 1883, lk. 268.

**näetse*) 'vaat' ja sml *näetse* 'vaat, näed, nimelt»³. Sama demonstratiivpronoomeni tüvi esineb harvemini ka adverbides ja konjunktsioonides. Kaugematest sugulaskeeltest kuuluvad siia mdE *seks* 'seepärast', *seks meks* 'sest et', *señ kis meks* 'sellepärast et' (< *señ* 'selle' + *kis* 'pära-st, tõttu' + *meks* 'et'), mr *sè-ðān-don* 'seepärast' ja võib-olla ka udm kirjakeele *cobepe* 'sellepärast' (< *co* 'too, see' + *bepe* 'pära-st seda kui'). Rohkem on selletüvelisi sidesõnu läänemeresoome keeltes.

Mainitagu ühtlasi, et läänemeresoome keeltes on pronominaalsel *se*-tüvel (selle afrikaadilist esinemust pole sidesõnade puhul täheldatud) kolm vokaali kvantiteedi ja kvaliteedi poolest üksteisest erinevat kaju: *se-*, *si-* ja *sī-*. Seegi on üldsoomeugriline nähtus ja tuleb esile, kui jätta kõrvale sõnaalgulise konsonandi küsimus, ka kaugemates sugulaskeeltes (vrd. ühelt poolt mdE *še*, mdM *šā*, mr *se-de*, *se-ðə*, mns *te*, teiselt poolt mns *tī*, h *ši* ja viimaks *kī*, *tī*). Peale selle leidub läänemeresoome keeltes konjunktsioone, mis lähtuvad eelmainitud pronominaalse tüve supletiivsest mitmusekujust *nī-*. Käesolevas töös jaotataksegi kõik algselt *se*-tüvega seotud sidesõnad vastavalt tüve erivariantidele nelja rühma.

1. *se*-rühm

Tüvevariandist *se-* lähtuvad järgmised sidesõnad:

sekä

Esineb ainult soome ja isuri, haruharva karjala keeles. Päritolult on *sekä* *se*-tüve *kä*-liiteline vorm. Viimane on rõhutav liide ja esineb muide veel pronoomenites *mikä* 'mis', *kuka* 'kes', *joka* 'iga' jne.⁴ Vastavat etümoloogiat toetab ka *sekä*-sõna tähenduslik areng ('see ka' > 'ja').

Kunagisele seosele demonstratiivpronoomeniga viitab samuti soome keele konjunktsioon *sekä ... että* 'nii ... kui ka'. Ent sõna *sekä* isegi võib L. Hakulineni järgi veel tänapäevalgi esineda Kagu-Soome murretes tähenduses 'nii ... kui ka'; näit. *hän sekä minä* 'nii tema kui ka mina'⁵. Seosele demonstratiivpronoomeniga viitab siin tähendus 'nii'.

Funktsioonilt on *sekä* kopulatiivne konjunktsioon; näit. isH *su et karhut jäivät sinne s e k ä ommaan koiraan, sinne jäivät kaik*

³ H. Ojansuu, Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia, lk. 79—80.

⁴ A. Genetz, Suomen partikkelimuodot, Helsinki 1890, lk. 186; H. Ojansuu, Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia, lk. 91; L. Hakulinen, Koulujemme kielihistorianopetuksen etymologisesta puolesta. — Virittäjä 1927, lk. 227; L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys I, Helsinki 1941, lk. 69, 207.

⁵ L. Hakulinen, Koulujemme kielihistorianopetuksen etymologisesta puolesta, lk. 227; L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys I, lk. 69.

(Porkka ID 136—137) 'hundid-karud jäid sinna ja oma koergi, sinna jäid kõik' / smH *ki-rjottaja istu põ-ülän takän sit ja pan ka-ikkien su-kulaisien s e k ä vi-erahien hä-juoton otti ü-lös ki-rjot-taja* (Kettunen SM I 103) 'kirjutaja istus siis laua taga ja pani kõikide sugulaste ja võõraste pulmaannid (kirja)'.

Põhiliselt esineb *sekä* nii soome kui ka isuri keeles siiski suhteliselt harva. Võrreldes konjunktsiooniga *ja* on *sekä*-sõnal tähenduslik erinäans ('ja ühtlasi'). Sageli välditakse aga *sekä* abil ka *ja*-konjunktsiooni liigset kordamist. Sellest tingituna võivad ühes ja samas lauses olla kasutusel mõlemad — *ja* ja *sekä*. Vrd. ka eespool esitatud häme murretest pärinevat näidislauset.

U. T. Sirelius märgib, et soome keele jääske ja kirvu murdes esinevad mõnikord sidesõnad *ja* ja *sekä* kõrvuti. Sellise samafunktsiooniliste konjunktsioonide kõrvuti asetamisega rõhutatakse, et viimase rinnastatud lause tegevus järgneb vahetult eelmise omale; näit. *Siitt poika män pois siint pappilast ja s e k ä rovast tul' kottii* 'siis poiss läks ära sellest õpetajamajast ja praost tuli koju'; *Mies kerkesi heittäijä tuoho sänkyyn makkaamaa ja s e k ä hää tul' tuppä* 'mees jõudis (vaevu) heita sellesse voodisse magama ja ta (= see) tuli tuppä'⁶.

O. A. F. Lönnbom järgi võib aga jääske ja kirvu murde *sekä* vahel olla ka teatava adversatiivse varjundiga; näit. lausest *Lepakko lens vatteehe. Hää rupes ottamaa kii, s e k ä lenskii pois* 'nahkhiir lendas riietesse. Ta hakkas võtma (seda) kinni, ja (= aga) see lendaski ära'⁷. Siin väljendab sõnaga *sekä* algav lauseosa järeldust, kokkuvõtet eelnenule, ühtlasi nagu vastandades omavahel rindlause eri osi.

Sõna *sekä* esineb ka mitmes läänemeresoome keelte rühm- ja kordussidesõnas, nagu sm *sekä ... että* 'nii ... kui (ka)', *sekä ... jotta* 'idem', *sekä ... ja* 'idem', *sekä ... sekä* 'idem', *sekä ... eikä* 'ei ... ega', krjP *šekä ... jotta* 'nii ... kui ka'.

selle

Tuleb ette lõuna-eesti murretes ja osutub nähtavasti *se*-tüve genitiiviks. Kuidas on täpselt toimunud vastava vormi arenemine sidesõnaks, pole selge. Ei saa igatahes pidada usutavaks, et siin oleks tegemist lähtumisega liitsidesõnast *sellepärast* (ehkki sama komponent on siin olemas), sest vastasel korral võiks oodata vastavat «lühenemist» ka põhja-eesti murretes.

Funktsioonilt tuleb konjunktsiooni *selle* pidada kausaalseks ('sest'); näit. *Urv tiä ol' kirrev, s e l l e ültti kaokirjäs; Vas mõnel oinal helü väega pärises, s e l l e üldäs pärioinas*.

⁶ U. T. Sirelius, Jääsken ja Kirvun kielimurteesta. — Suomi III: 10, Helsinki 1894, lk. 130.

⁷ O. A. F. Lönnbom, Jääsken, Kirvun ja osittain Rautjärven ja Ruokolahden pitäjien kielimurteesta. — Suomi II: 13, Helsinki 1879, lk. 113.

Nagu märgitud, esineb sama komponent *selle* veel liitsidesõnas *sellepärast* ja ühendsidesõnas *sellepärast et*. Eelmistele on lähedane sidesõna *sellega et*, mille esimene komponent (*sellega*) osutub aga komitatiiviks.

šenn

Nimetatud vormi on F. J. Wiedemanni põhjal täheldatud ainult vadjä keele kreevini murdes⁸. Pole päriselt selge, missuguse käände või tuletisega on siin tegemist; oletada võiks vahest genitiivi *sen*, olgu siis lähtumine vahetult nimetatud vormist või arenenud ellipsi tulemusena varasemast *senperästä*, *sentähden* või millestki teisest samalaadsest sõnast. Vrd. analoogiline eL *selle*. Funktsioonilt pidi kreevini *šenn* tõenäoliselt olema kausaalne adverb või konjunktsioon (Wiedemannil tähenduses 'seepärast, selle tõttu'), ehkki puuduvad konkreetseid lausenäited.

sest

Esineb eesti (esimesena on seda märkinud Wanradt-Köll) ja liivi keeles ning osutub algselt võib-olla *se*-tüve elatiiviks (? < **sestä*). Liivi keeles tuleb mainitud sidesõna ette kujul *siest*(*ä*).

Funktsioonilt on eesti *sest* põhiliselt kausaalse funktsiooniga alistav sidesõna ja levinud kirjakeeles ja samuti põhja-eesti murrakutes, kuna lõuna-eesti murretes on selles funktsioonis väga sagedane *selle*. Kausaalne *sest* esineb näit. lausetes *Mul ei olnud võimalik tööle minna, sest olin haige*; *Põgenik hüppas võpatudes püsti, sest eemalt kostis ärevaid hääli* jne.

Eesti murretes ja liivi keeles ühendab aga nimetatud konjunktsioon sageli rinnastavalt liitlause eri osi; järelikult saame kõnelda ka konklusiivsest funktsioonist. Siia kuuluvad näit. laused, nagu eesti *Muh tä mies olli koa seal, sest ta teadis reakki* / lv (*Pisa*) *ma täš täm sät perr kuolm kõnig pävvõ H. ... kädđõ, bet ma vuol' obbõks iend, siest ne kērad eitõ seda aigõ sānis min jūr* 'ma tahtsin selle pärast kolmekuningapäeva H-le saata, aga ma jäin hiljaks, sellepärast jäävad kirjad selleks ajaks minu juurde' (Wiedemann LG 476).

Peale selle tuleb *sest* ette veel ühenduskonjunktsioonides *sest et* ja *sest saadik kui*. Samasse tuleb lugeda ka Sjögreni ja Wiedemanni liivi *sist kui* 'sest, sellepärast et'.

*

Ent leidub veel terve rida liit-, ühend-, kordus- ja korrelatiivseid sidesõnu, mis on seostatavad kõne all oleva pronoomenitüve *se*-lise variandiga. Kõige produktiivsemaks osutub siin genitiiv;

⁸ F. J. W i e d e m a n n, Über die Nationalität und die Sprache der jetzt ausgestorbenen Kreevinen in Kurland. — Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg, VIIe Serie, tome XVII, No 2, St. Pétersbourg 1871, lk. 82.

nii tuleb *se-tüve* genitiiv *sen* ühe komponendina esile sellistes sidosõnades, nagu näit. e (murd.) *sendä* 'sellepärast', vdj *semperässe jot* 'sellepärast et', is *sentää* 'sellepärast', *sentää ku* 'sellepärast et', *senperäst et* 'idem', *senperäst jot* 'idem', sm *sentähden* 'sellepärast', *sentähden että* 'sellepärast et', *sentähden jotta* 'idem', krj *sentäh* 'sellepärast', *sentäh što* 'sellepärast et', *šénd'äh ... mińd'äh* 'sellepärast ... millepärast', krjP kirjak. *сeндäx-zy* 'sellepärast et', *сeндäx чтобы* 'selleks et', vps *sen t'ähta mise* 'sellepärast et' jt. Eelmistele on lähedased e (murd.) *senevard* 'sellepärast' ja vdj *sene perässä* 'idem', *senlë peräs etti* 'sellepärast et'. Neis esineb vaid *sen-* asemel genitiivne *sene-*, mis on tekkinud nähtavasti *se-tüve* genitiivi *selle-* analoogial.

se-tüve genitiiviga seostuvad ka korrelatiivsed sm *mitä ... sen* 'mida ... seda' ja krj *min ... sen* 'idem' ja võib-olla ka e *seepärast*, *seepärast et*, *seetõttu et* (sagedamini küll *selle-*), lv *siapp'eräst* 'seepärast'⁹.

se-tüve nominatiiv ilmneb samuti mitmes sidosõnas, nagu sm *seku* (~ *seko* ~ *sekö*) 'vaid ainult'. Siia kuuluvad ka liivi keele *gid*-sufiksiline adverb ja konjunktsioon *šlegip* 'siiski' (vrd. e murd. *seegit* ~ *seegid*) ja korrelatiivsed e *kes ... see*, lv *kis ... se* 'idem', sm *mikä ... se* 'mis ... see', *jos ... se* 'kui ... see', *koska ... se* 'idem', vps *mi ... se* 'mida ... seda' jt.

Partitiiv tuleb esile liivi keele ühendsidosõnas *seĩ ku* 'muudkui' ja korrelatiivsetes e *mida ... seda* ja lv *mida ... seda* (ka *mits ... set*) ning eL pooleldi lätilaenulises konstruktsioonis *jo ... seda* 'mida ... seda'.

se-tüve terminatiivi (< **sennik*) kohtame liit- ja ühendkonjunktsioonides, nagu e *seni kuni*, *senikui*, *senimaani kui*, *senikaua kui* (ka korrelatiivsetes *seni ... kuni* ja *kuni ... seni*), kirjK *šeni kuin*, vps *señikuñi* 'seni kui' jt. Sidosõnalisi *se-tüve* terminatiive (< **sennis*) leidub samuti liivi keeles; siia kuuluvad korrelatiivsed *señts ... kuñts* 'seni ... kuni', *kamār ... señts* 'kuni ... seni', *kuñts ... señts* 'idem', ühendsidosõna *señts kuñts* 'seni kui' jt.

Mainida tuleb ka eesti keele pooleldi sidosõnalisi korrelatiivseid sõnapaare *milline ... selline* ja *mitu ... setu* ning nende häälikulisi vasteid teistes läänemeresoome keeltes.

2. si-rühm

Tüvevariandist *si-lähtuvad* järgmised sidosõnad:

sida

Esineb tavalise lihtsidosõnana ainult vepsa keeles ('seepärast; sest'). Oma päritolult on see eelmainitud *si-*variandi partitiiv, mil-

⁹ Vt. ka: P. Alvre, *mispärast — seepärast*. — Keel ja Kirjandus 1961. lk. 546—547.

lele leidub täpseid vormilisi vasteid ka soome ja karjala keeles (sm *sitā* 'seda', krj *šidā* 'seda'). Märgitagu siin kõrvutavalt ka samakäandelist eesti ja liivi *seda*, mis pärineb sama pronoomeni-tüve *se*-variandist.

Funktsioonilt on vepsa *sida* nii rinnastav kui ka alistav sidesõna. Rinnastavana on sel konklusiivne tähendusvarjund ('seepärast'); näit. *hām bašib milāñ silmam puhkāž, sida mā hāneñ i pörästōtīñ* (Kettunen NEV I 35) '«ta», kõneleb, «torkas minul silma välja, sellepärast ma teda», kõneleb, «eksitasingi ära»'. Alistava sidesõnana on *sida* kausaalse laadiga¹⁰.

Peale selle esineb sõna *sida* ka liit- ja ühendkonjunksioonides, nagu vps *ka sida* 'sellepärast', *sida misē* 'sellepärast et', krjK *sida što* 'idem', vps *sidaig(a)* 'siis, sel ajal kui'. Samasse kuuluvad ka soome keele korrelatiivsed sidesõnad *kuta ... sitä* 'mida ... seda' ja *mitä ... sitä* 'idem'.

siksi ~ sikš

Esineb sidesõnana soome (*siksi*) ja vepsa (*sikš*) keeles. Vormilt on nii sm *siksi* kui ka vps *sikš* translatiivid, sõnaliigiliselt kuuluvuselt aga adverbide ja konjunksioonide vahepealseid sõnu, kuulus sõltuvalt konkreetsest lausest kord esimeste, kord teiste hulka. Nii esitab E. N. Setälä oma grammatikas sidesõnade hulgas ka vormi *siksi*¹¹; samuti toimivad järgnevate soome grammatikate autorid. Vastupidisel arvamusel on aga I. Laurinen; ta esitab terve rea selliseid soome keele sõnu (sealhulgas ka *siksi*), mis Setälä järgi olid sidesõnad, kuid tänapäeva käsitluse järgi osutuvad pigemini adverbideks¹².

Siin tuleb põhiliselt ühineda Laurineniga: soome *siksi* on enamasti adverb. Ent murdeti (näit. vadsø ja porsangeri murdes¹³ jm.), eriti aga vepsa keeles esineb ometi ka juhte, kus nimetatud sõna täidab konklusiivse sidesõna ülesandeid; näit. vps *šä i-(tšē kurva bo-lat tahtōt', sikš pi-hlemiššēñ vi-tsan toid* (Kettunen NEV II 29) 'sa ise, nurjatu, tahtsid marju, sellepärast pihlakase vitsa töid'; *lujas kül'bl'eteiž gārves sikš i korvad i kūgoi* (Kettunen VMLT 557) 'teie ujusite kõvasti (= palju) järves, sellepärast kõrvadki ei kuule'.

Sama sõna esineb peale selle veel ka ühendkonjunksioonides, nagu sm *siksi kun* 'seni kui, kuni', sm *siksi että* 'sellepärast et, selleks et', vps *sikš misē* 'sellepärast; sellepärast et'.

¹⁰ Vt. selle kohta: L. Kettunen, Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus. — SUST LXXXVI, Helsinki 1943, lk. 560.

¹¹ E. Setälä, Suomen kieliooppi. Äänne- ja sanaoppi, Helsinki 1898, lk. 120.

¹² I. Laurinen, Lauseopin teoreettinen pohja ja alkeisopetus. — Virittäjä 1956, lk. 215.

¹³ J. Beronka, Iagttagelser fra orddannelses- og formlæren i de finske dialekter i Vadsø og Porsanger, Oslo 1925, lk. 82.

silloin ~ siloi

Soome ja karjala *silloin* ~ vepsa *siloi* 'siis' on kas adessiiv, millele on liitunud instruktiivi lõpp, või liitvorm sõnadest *sillä* 'sel' ja *ajoin* 'aegadel, ajal' (*silloin* $\ll$ *sillä* + *ajoin*) ja kuulub põhiliselt temporaalsete adverbide hulka. Vahel omandab aga see siiski konjunktsioonilise varjundi, lähenedes niisiis konklusiivsele sidesõnale; näit. krjK *pagiže harvažende šilloin mje poimìn* 'räägi aeglasemalt, siis ma saan aru'; krjK kirjak. *I opaš-tuo uzbekalla pidäv, silloin eliä liev kebiembi* (Fortunatova LK 77) 'ja õppida usbeklannal tuleb, siis elada on kergem'.

Eriti tuleb sidesõnaline tendents esile seoses sõnaga *konža* (vps *konz*) 'kui'. Moodustuvad koguni vastavad korrelatiivsed temporaalse suunaga konjunktsioonid; näit. krjK *šilloin keühä keittäv, konža padah šoav* (Leskinen KKN I 86) 'siis vaene keedab, kui patta saab' / veps kirjak. *Kon z radvaihed ozutadas, miše rad om kätut iche radnikahapei, siloi hij siištas icepolizes radvaihiden formas* (Hämäläinen-Andrejev VKG 54) 'kui tegusõnad näitavad, et tegevus on suunatud tegija enda poole, siis nad on (= seisavad) enesekohaste tegusõnade vormis'.

Peale selle moodustab *silloin* (eriti soome keeles) ühendside-sõnu; näit. sm *sillon kun* ~ *silloin kun* 'siis kui', vps *siloi konz* 'idem' jne.

sillä

Esineb vadja ja soome keeles ('sest; sest et') ja on vormilt adessiiv. Oma algselt tähenduselt ja funktsioonilt kuulus *sillä* adverbide hulka. Koos sõnaga *että* 'et' moodustas *sillä* aga eksplanatiivse laadiga ühendkonjunktsiooni *sillä että* 'sellega et, sellepärast et'. Hiljem on siit *että* välja langenud ja seega esineb tänapäeva keelepruugis üksnes *sillä*. Viimane on võtnud ühtlasi üle endise ühendkonjunktsiooni *sillä että* tähenduse ja funktsioonid. Omaaegset ühendkonjunktsiooni (*sillä että*) kohtame aga veel soome varasemas kirjakeeles, soome edelamurretes aga paiguti tänapäevalgi¹⁴. L. H a k u l i n e n i arvates on niisuguse ellipsi (*sillä että* > *sillä*) eeskujuks olnud rootsi keele samafunktsioonilise ja -täendusliku konjunktsiooni *ty* 'sest' (< *ty att* 'sest et') areng¹⁵.

Küllalt keeruline on *sillä*-konjunktsiooni funktsiooniline külg. Tänapäeva soome ühis- ja kirjakeeles loetakse seda tavaliselt eksplanatiivseks sidesõnaks. Eksplanatiivne on *sillä* sageli ka murretes, nagu näit. smH *pappi sattu näkeh, mutt ei se joutannuk kattoh*,

¹⁴ A. Genetz, Suomen partikkelimuodot, lk. 130; V. Malin, Kielellinen ja sanastollinen tutkimus Ljungo Tuomaanpojan lainkäännöksistä. — Suomi II : 19, Helsinki 1886, lk. 100; E. A. Tunkelo, Über einen urfinnischen trennungskasus auf -tta ~ -ttä. — FUF XXIV, Helsinki 1937, lk. 19; L. Hakulinen, Koulu-jemme kielihistorianopetuksen etymologisesta puolesta, lk. 257.

¹⁵ L. Hakulinen, Suomen kielen käännöslainoista, Virittäjä 1955, lk. 309.

silla 'ol' muita toimi' (Kettunen SM I 95) 'papp sattus nägema, aga see ei jõudnudki vaadata, sest oli muid toimetamisi'; sm *älä pölkää Ekyphthin lähtöä, sillä mie olen sinun kansas* (Beronka SI 99) 'ära karda Egiptusesse minekut, sest mina olen sinuga'.

Edasi võib *sillä* A. Genetzi ja J. Beronka andmetel esineda konk-lusiivsena¹⁶; siia kuuluvad arvatavasti laused, nagu näit. sm kirj-jak. (Agricola) *Ja fanoit, ettei miehen yxineis ollut hyue olla, sille fine teit henelle waimon auuxi* (SKM I 46) 'ja ütlesid, et mehel ei ole üksinda hea olla, sellepärast sa tegid talle naise abiks'.

Mõnikord tuleb aga *sillä* ette veel ka kausaalse sidesõnana. Nii märgib P. Ariste nimetatud funktsiooni vadja keelest; näit. *johzin, sillä minua ajetti takä* 'jooksin, sest mind aeti taga'¹⁷.

Et aga eksplanatiivne, konklusiivne ja kausaalne funktsioon on väga lähedased ning sageli üksteisest läbi põimunud, siis pole alati võimalik eraldada, missugusesse tähenduslikku kategooriasse kuulub vastav sidesõna.

Peale haruldaseks muutunud ühendkonjunktsiooni *sillä että* 'sest et' leidub soome murretes veel teisigi *sillä*-sõnaga seotud sidesõnu, nimelt rühmsidesõna *sillä ... miksi* 'sellepärast et' ja ühendsidesõnad *sillä kun* (~ *sillä ko(n)*) 'sest et' ja *sillä jotta* 'selleks et'. Algselt sama komponent *sillä* esineb arvatavasti ka vepsa keele liitkonjunktsioonis *silaigal* 'sel ajal kui'.

siltä

On tuntud võrdlemisi harva ainult soome ja vadja keeles, vii-mases kujul *siltä*. Vormilt on soome *siltä* ablatiiv ('sellelt; selle tõttu'), vadja *siltä* lähtub konsonantlõpulisest vormist **siltän*. Viimane on tõenäoliselt *si*-tüve ablatiiv koos possessiivsufiksiga. Uhtlasi on vormi *siltä* täheldatud ainult L. Kettuneni ja L. Posti vadja keele tekstides Kukkuzi küla segamurde alalt.

Funktsioonilt on soome *siltä* A. Genetzi järgi konsektiivne ja adversatiivne sidesõna¹⁸. Viimast funktsiooni on soome murretest (näit. Yliveteli khk-st) maininud veel ka J. R. Aspelin¹⁹. Pole aga õnnestunud leida konkreetseid näidislauseid. Tähenduse järgi ('sellepärast') otsustades on siin pigem tegu konklusiivse kon-junktsiooniga. Seda tõendab ka vadja *siltä*; näit. *hirvi kērsi pā vokura-t lopatkā kohalla, siltä hänellä oikiäs külke pättu* (Ket-tunen-Posti NVK 156) 'hirv pööras pea just labaluu suunas, selle-pärast (kuul) sattus talle paremasse külge'.

*

¹⁶ A. Genetz, Suomen partikkelimuodot, lk. 130; J. Beronka, Iagttagel-ser fra orddannelses- og formlæren i de finske dialekter i Vadsø og Porsan-ger, lk. 82.

¹⁷ P. Ariste, Vadja keele grammatika, Tartu 1948, lk. 122.

¹⁸ A. Genetz, Suomen partikkelimuodot, lk. 130.

¹⁹ J. R. Aspelin, Tavoista ja kielimurteesta Ylivetelin pitäjässä. — Suomi II : 8, Helsinki 1870, lk. 26.

Peale selle moodustab pronominaalse *se*-tüve *si*-line terminatiiv (*sinni* ~ *sini*, *sinis*, ka *sinnes*) koos *ku*- ja *mi*-tüve vastavate vormidega korrelatiivseid sidesõnu, nagu vdj *kunni* ... *sinni* 'kuni ... seni', is *sinis* ... *kunis* 'seni ... kuni', sm *sini* ... *kuni* ~ *sinnes* ... *kunnes* ~ *sinis* ... *kunis* 'idem', krj *siŋi* (~ *šiŋi* ~ *šiŋi*) ... *kuŋi* 'idem', vps *kuŋi* ... *siŋi* 'kuni ... seni' jt.

Korrelatiivsete sidesõnade hulka võiks arvata ka sm *kukali* ... *sikäli* 'kuivõrd ... seevõrd', vps *kugali* ... *sigäli* 'idem', sm *mit-toma* ... *sittoma* 'mitu ... setu' jne.

Sageli võib konklusiivsele sidesõnale läheneda veel soome *sitten* (ka *siitten*, *sittä* jne., krj *sitte*, *sitt* jne.) 'siis' (< *sittä* + *-en*). Mõned autorid (Genetz, Reijonen) ongi nimetatud sõna maininud adverbilise esinemuse kõrval ka sidesõnana²⁰. Sellist arvamust ei saa siiski lugeda keeleandmete osas küllalt õigustatuks; küll osutuvad sidesõnadeks sm *sitten* *kuin* (ka *sitte(n)* *kun*, *sitte* *ka*, *sik* *kun*, *sikko* jne.) 'siis kui'.

3. *si*-rühm

Tüvevariandist *si*- on samuti lähtunud mitu sidesõna; siia kuuluvad:

siis ja siiski

siis esineb kogu läänemeresoome rühmas, välja arvatud karjala ja vepsa keel. Eesti keele osas on seda täheldatud esmakordselt Georg Mülleri jutlustes.

Nimetatud sidesõna põhiliseks esinemisalaks on siiski läänemeresoome lõunarühm; soome keeles on *siis* üldine küll kirjakeeles (esinedes samuti varasemas kirjakeeles), kuid murretes seevastu esineb harva. L. H a k u l i n e n mainib *siis*-sõna ka Agricola keelepruugist²¹.

Läänemeresoome *siis* (sageli lühenenult *sis*, eesti keele Karksi ja Räpina murrakus *seš*, Rõuges *siš*) sõna on A. Genetz pidanud kahtlemisi translatiiviks.²² L. H a k u l i n e n seevastu väidab, et siin olevat tegemist vana *s*-lise latiiviga, kusjuures viimane tulevat esile ka mitmes teises sõnas (soome *jos* 'kui', *koska* 'kui; sest', *taas* 'taas', *edes* 'isegi', *myös* 'ka' jt.)²³. Hakulineni väidet on täpsustanud P. Ariste, osutades, et *siis*, *jos*, *taas*, *edes* jt. *s*-lised sõnad osutuvad tegelikult muistseteks

²⁰ A. Genetz, Suomen partikkelimuodot, lk. 130; E. Reijonen, Nurmeksen murteesta. Äänne- ja muoto-opillinen tutkimus-koe. — Vähäisiä kirjelmä XIII, Helsinki 1892, lk. 62.

²¹ L. Hakulinen, Agricolan kieli ja viro. Hajahuomioita. — Suomi: 101, Helsinki 1942, lk. 36.

²² A. Genetz, Suomen partikkelimuodot, lk. 53, 144.

²³ L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys I, lk. 36, 95. Vt. ka: A. Penttilä, Suomen kielioppi. — Porvoo-Helsinki 1957, lk. 324.

läänemeresoome ja volga keelte illatiivideks ning neil leidub vormitunnuslikke vasteid tänapäevalgi mari ja mordva keeles ²⁴.

Sõna *siis* pärinemist pronominaalse *se*-tüve *sī*-lisest muistsest illatiivist tõendab ka selle sõna tähenduslik arenemiskäik. L. Hakulinen märgib soome murrete põhjal, et sidesõna *siis* on varemalt olnud järeldav, ent veelgi varemalt oletatavasti kohaadverb. Seega oleks üldine tähenduslik arengusuund järgmine: 'selles suunas, sinna' > 'seepärast' > 'järelikult' ²⁵. Kohati on aga nimetatud sõna tähenduslik areng soome murretes teostunud eri suunas; nii esineb *siis* Utajärvel tähenduses 'sel viisil, sel teel', Kangasniemel aga tähenduses 'sel tingimusel' ²⁶ jne.

I. Laurinen on arvamusel, et soome *siis*-sõna tulevat kaasaja keele seisukohalt pidada adverbiks ²⁷. Tegelikult võib aga *siis* kuuluda oma funktsioonilt kahte sõnaliiki — olla kasutusel nii määr- kui ka sidesõnana. Viimasel juhul on sel sageli selgelt konklusiivne toime; näit. lv *kakš äb võit üd rai päl ist, si s küla pinlđ kīskōbōd* (Wiedemann LG 375) 'kaks ei tohi ühe pingi peal istuda, siis küla koerad purevad' / vdj *kāsi kättä pezev, siz on puhtād-molemmad* (Kettunen-Posti NVK 187) 'käsi peseb kätt, siis on puhtad mõlemad' / sm kirjak. *Ajattelen, siis olen olemassa 'mõtlen, järelikult olen olemas'*.

Väga sageli esineb *siis* temporaalsetes ja konditsionaalsetes lausetes konstruktsioonis 'kui ... siis'. E. Ahrens on pidanud selle tõttu *siis*-sõna koguni konditsionaalseks konjunktsiooniks ²⁸. Tegelikult säilib aga selliselgi juhul järel dust väljendav toime, olgugi et viimasele lisandub teatav konditsionaalne varjund ('kui midagi toimub, siis ...'); näit.-e Vai *aka ku pūttu tūli kättä, s i s olet kala rīstost ilma*; kirjak. *Kui homme on ilus ilm, siis läheme hommikul varakult kalale* / lv *Ku ma jo rikās vōlks si s ma vōstaks sin pērast üd õbīz* (Wiedemann LG 297) 'kui ma rikkam oleksin, siis ma ostaksin sulle hobuse' / vdj *vāt ku miā lutisan tšivvē si z vesi nēizep tiakkumā* (Kettunen-Posti NVK 126) 'vaat kui ma pigistan kivi, siis vesi hakkab tilkuma' / isS *kuin nois kozudarstva appū, si s sais tehā* 'kui riik tuleks appi, siis saaks teha'.

Soomes keeles pole *siis*-sõna vastavas positsioonis täheldatud, sest siin on 'kui ... siis' konstruktsioonis kasutusel järel dav konjunktsioon *niin* (~ *nin* ~ *ni*) 'siis'.

²⁴ П. А. Аристэ, Примечания. (Märkused L. Hakulineni teose «Suomen kielen rakenne ja kehitys» II venekeelsele väljaandele «Развитие и структура финского языка» II), Москва 1955, lk. 282 (nimetatud teoses).

²⁵ L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys I, lk. 95; L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys II, Helsinki 1946, lk. 95.

²⁶ L. Hakulinen, Kieli- ja tyyliseikkain huomioinnista kansankielemme sanaston keruussa. — Virittäjä 1930, lk. 280.

²⁷ I. Laurinen, Lauseopin teoreettinen pohja ja alkeisopetus, lk. 215.

²⁸ E. Ahrens, Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes I, Reval 1853, lk. 119.

Mõnikord võib sellises 'kui ... siis' konstruktsioonis puududa esimene pool, s. t. sõna *kui*; ka sellisel juhul on sidesõnal *siis* konklusiivne funktsioon; näit. e *Lut And sa mulle keele hämatüst, Kurgu perä pihmätüst: Si s ma pezü pilemale, Si s ma laze laulumale* (Kallas LM 81).

Selles ühenduses esinev konklusiivne *siis* läheneb küll mõnel määral temporaalsele adverbile, kuid jääb ometi põhiliselt sidesõna funktsioonidesse.

siis-sõna esineb ohtralt samuti temporaalsete kõrvallauseste puhul. Ka siin kehtib 'kui ... siis' konstruktsioon; näit. e *Rõu ku ma sis minemä näksi, si s ma niõu liñtsi*, kirjak. *Kui hunt on juba karjas, siis on hilja hakata koera söötma* / lv *ku tulüb uñ, si z ma lã'b ma'ggõm* (Kettunen LW 367 I—II) 'kui tuleb uni, siis ma lähen magama' / vdj *ku i nävät päsiväd vällä si z näväd joh-sivat kottõ* (Kettunen-Posti NVK 110) 'kui nad pääsesid välja, siis nad jooksid koju' / is *S ku šaksav ollõd, si z ei annettu leipä* 'kui sakslased olid, siis ei antud leiba' (Ariste İKN 16).

Siingi võib vahel puududa 'kui'-sõna; näit. vdj *vīženīš rajut tulevad, si s pāzgod lentävät suojilēē mailēē* (Ariste WS 79) '(kui) ristipäeva tormid tulevad, siis pääsukesed lendavad ära soojadele maadele'.

Sidesõnad *siis* ja *kui* võivad mõnikord moodustada kokku ka ühend- (mõnikord koguni liit)konjunktsiooni *siis kui*; näit. e *Rõu sišs ku pārk ār jahtu sišs pañtti sinnä? elajā nahk sisse* / lv *sis ku pñ vā'grāb, lip tōvaz* (Kettunen LW 367 II) 'siis kui koer vähkreb, (siis) tuleb torm'.

Sõnaga *siis* kuulub veel etümoloogiliselt kokku eesti *siiski*. Viimasel juhul on kinnitava, rõhutava *ki*-liite lisandumise tulemusena saadud hoopis uue tähendusega sidesõna. Murdealadel, kus on *-kit* (— *-gid*) pro *-ki* (— *-gi*), esineb vastav nähtus ka sõna *siiski* puhul; nõnda siis Saaremaal *siškit*. *t-lõpulist* vormi vaadeldavast sõnast kohtame aga ka eesti varasemas kirjakeeles, näit. juba H. Stahlil.

Funktsioonilt on *siiski* adversatiivne sidesõna; näit. e *Khk laps jõnnib ... miski viga võl pūdust polè, siškit nuttab*; kirjak. *Seda küsimust nad polnud tahtnud arutusele võtta, siiski see oli ootamatult päevakorda tõusnud*.

siittä

Sõna *siittä* on registreeritud ainult O. Mustoneni kogutud vadja tekstidest Mattheuse evangeeliumi tõlgete osast. Vormilt tuleb seda pidada vaatlusaluse tüve *si*-liseks abessiiviks (vrd. ka sm *kutta* 'kui', *että* 'et', *jotta* 'et' jne.). Tähenduse arenemine on toimunud arvatavasti analoogiliselt sidesõnade *että* ja *jotta* arenemiskäiguga — '(ilma) sellela' >> 'et' >> 'sest'.

Funktsioonilt on *siittä* kausaalne sidesõna; näit. vdj *Sene perässä elkaa saakaa ned'je kalttasihsi, siittä ted'je isä täab, mitä teile tarvis on* (Mustonen MVK 156) 'sellepärast ärge saage (~ muutuge) nende taolisteks, sest teie isa teab, mida teil on tarvis' jne.

Karjala ja isuri *siit* 'siis' (vepsa keeles ka lühenenult *sīd*) osutub samuti *sī*-lise variandi abessiiviks, kuid seisab sõnaliigilise kuuluvuse poolest adverbi ja konjunktsiooni vahepeal; paiguti omandab see siiski konklusiivse sidesõna iseloomu ja funktsioonid; näit. isH *saa miulen karhun maittoa, velloin, siit miä pääsen* (Porkka ID 135) 'hangi mulle karu piima, vend, siis ma pääsen' / krjA *ku menemmö nel'än-tostu virstan peäh, siit tulov vien izändü minuu süömäh* (Genetz TAK 5) 'kui läheme 14 versta kaugusele, siis tuleb veeisand mind sööma' / vps *vauget teghe väräs, si d värōzed hän avāž* (Kettunen NEV II 53) '(kui) väljas muutus valgeks, siis ta avas ukSED' jne.

*

Peale selle tuleb mainida veel *se*-tüve *sī*-lise variandi illatiivi ja essiivi. Esimene neist esines algselt vepsa rühmsidesõnas *sihes-sā ... mise > sissai ... mise* 'seni ... et', ent tuleb esile ka soome ühendkonjunktsioonis *siihen asti* (~ *saakka*) *kun* 'seni kui', samuti karjala keele korrelatiivses sidesõnalises konstruktsioonis *kuhu ... sihi* 'kuhu ... sinna' jne.

sī-variandi essiiv on tarvitusel soome ühendsidesõnas *siinä määrin kuin* 'sel määral kui'.

4. Supletiivse mitmuse (*nī*-) rühm

Vastupidi kolmele erinevale kujule ainsuses (*se*-, *si*-, *sī*-) leidub pronominaalsel *se*-tüvel mitmuses ainult kaks vormi; need on supletiivsed *ne*⁽⁻⁾ (vrd. e *need*, *nē*, sm *ne*, *nee*, *net*, krjA *ned*, *nened*, vps *ned*, *nened*) ja *nī*- (vrd. sm *niitä* 'neid', *niihin* 'neisse' jne.). Ühtlasi võib mitmuslik *nī*- moodustada eri keeltes ka adverbe ja konjunktsioone. Üldiselt on aga viimaste arv väike ja nad on põhiliselt seotud sõnaga *nii*(*n*) 'nii; siis'.

nii(*n*)

Esineb kogu läänemeresoome rühmas, välja arvatud vepsa keel. Viimases esineb selle asemel sõna *eskä* või ka 'siis'.

Päritoltul on läänemeresoome *nii*(*n*) koos oma häälikuliste paralleelidega supletiivse mitmuse *nī*- instruktiiv. Seejuures esinevad soome ja karjala murretes sageli paralleelselt *niin* ja *nin*; algu-

päraseks tuleb pidada esimest, kuna lühikesevokaaliline *nin* on kujunenud sõna rõhutu asendi tõttu lauses; tähtis osa on siin ka kiirkõnel — viimases lühenevad sageli pikad vokaalid (vrd. ka *siis* ~ *sis*). Sagedane on nimetatud sõnas ka sõnalõpulise *n*-i kadu; läänemeresoome keelte lõunarühmas (eesti, liivi, vadja keeles) ja isuri kirjakeeles on see kujunenud koguni üldiseks. Üsna tavaliseks osutub sõna lõpus oleva *n*-i kadu aga ka soome, karjala ja isuri murretes. Et siingi on võimalikud pika- ja lühikesevokaalilised vormid, siis iseloomustab vaadeldavat sõna tema häälikulise külje osas rohkete erisuguste variantide olemasolu (*n̄n*, *n̄n*, *n̄*, *ni*, *nin*). Nimetatud sõna lühenemisele arvatakse olevat kaasa aidanud ka vene *ни* 'ei' ja *ни ... ни* 'ei ... ega'²⁹. Liivi keeles ja kohati ka Lõuna-Eesti murretes on pikk vokaal *nii(n)*-sõnas diftongistunud (*nii* > *nei*) või seejärel veel kaotanud oma järelkomponendi (Harne). Soome keele etümoloogilises sõnaraamatus peetakse liivi vormide *ne'i*, *nei*, *ne* kokkukuuluvust *niin*-sõnaga siiski küsitavaks; see võivat vastata ka soome sõnale *näin* 'nõnda'³⁰.

Lõpuks mainitagu veel soome keele urjala murdest omapäraseid vokaallõpulisi vorme *n̄ni* või *nini*. Viimased tekivad juhul, kui lause järsku või ootamatult katkeb *niin*-sõna kohalt. Selline vokaali lisandumine on urjala murdes võimalik ka muudes konsonantlõpulistest sõnadest (näit. konjunktsioonid *kun* ~ *kunu* 'kui', *jös* ~ *joso* 'kui' jne.)³¹.

Sõnaliigiliselt kuuluvuselt on *niin* algselt viisiadverb ('nii, nõnda'). Adverbina esitavad selle ka varasemad eesti ja soome keele grammatikad ja sõnaraamatud (Lönnrot ja Wiedemann oma sõnaraamatutes jt.). Hilisem semantiline ja süntaktiline areng nimetatud sõnas on ühtlasi viinud ka selle sidesõnalisele kasutamisele. Tänapäeval tuleb seega läänemeresoome keelte *nii(n)*-sõna käsitleda nii adverbina kui ka konjunktsioonina, olenevalt kontekstist.

U. T. Sirelius märgib muide, et soome keele jääske, kirvu jt. murretes esinevat paiguti vastava adverbina ja konjunktsioonina puhul ka vormiline vahetegemine (adverb — *nii* ja konjunktsioon *ni*), ent selline eristamine pole siiski järjekindel³².

Konjunktsioonina on sõnal *niin* konklusiivne funktsioon. Viimane on eriti ilmikas soome keeles, kuid esineb ka mujal; näit. e Har lähä kiññih *jârdma*, kala karaš üles ja ol lopsahus enneðä, ni? ol in tagäzi / isS saimma kold rīstā, nī emmä tījjä kuļj jakkā (Sovijärvi TSI 225) 'saime kolm asja, siis ei tea, kuidas jagada' /

²⁹ Y. H. Toivonen, E. Itkonen, A. J. Joki, Suomen kielen etymologinen sanakirja II, Helsinki 1958, lk. 370.

³⁰ Sealsamas, lk. 371.

³¹ A. Kannisto, Äänneopillinen tutkimus Urjalan, Kylmäkosken ja Akaan murteesta. — Suomi III: 14, Helsinki 1897, lk. 17.

³² U. T. Sirelius, Jääsken ja Kirvun kielimurteesta, lk. 132—133.

sm *Tahtokaa vähä, n i i n kyllä se antaa enämpi sitte* (Latvala LH 70) 'tahtke vähe, siis küll see annab enam siis'; kirjak. *Viikko vielä, n i i n ollaan joulussa* (NS III 655 II) 'nädal veel, siis on jõulud käes'.

Eelmisest tunduvalt enam tuleb *nii(n)* läänemeresoome keeltes esile korrelatiivses 'kui ... siis' konstruktsioonis, s. t. *nii(n)* järgneb 'kui'-sõnaga algavale temporaalsele või konditsionaalsele kõrvallausele, juhatades sisse pealauset. Ka siin säilitab *nii(n)* põimlausest hoolimata põhiliselt konklusiivse iseloomu, omandades lisaks sellele veel teatud konditsionaalse või temporaalse varjundi.

Konditsionaalse varjundiga *nii(n)* esineb näit. sellistes 'kui ... siis' konstruktsioonides, nagu vdj *nain ko om-peremmēz, ni tolkkua eb-ō* (Kettunen-Posti NVK 187) 'kui naine on peremees, siis aru (= korda) ei ole' / isS *ku sada rublā annad, nīm miä lähen* (Sovijärvi TSI 226) 'kui sada rubla annad, siis ma lähen' / smV *ja anto külottā, että jos joku sen kuka-sāp tüttären käestä ni-sāp tüttären itsellä naiseks* (Äimä TTM 86) 'ja laskis kuulutada, et kui keegi selle lille saab tütre käest (kätte), siis saab tütre endale naiseks'; kirjak. *Jos tietäisin, n i i n sanoisin* (NS III 655 I) 'kui teaksin, siis ütleksin' / krjK *jè s li on pedruna vihma, nīn buolōa ei lie* (Leskinen KKN I 91) 'kui peetripäeval on vihm (= sajab vihma), siis pohli ei tule'.

Sageli puudub sellistes 'kui ... siis' lausetes konditsionaalne 'kui', ent see on alati juurdemõeldav; näit. isS *Tōtka miulen ... elävää vettä i kōllutta, n i i n miä hoijan poiiais* (Porkka ID 139) '(kui) tood mulle elavat ja surnud vett, siis ma hoian sinu poegi' / krjK *kebie ollov, nīn viel eu kalōa, a jūgie ollov, nīn on* (Leskinen KKN I 68) '(kui) on kerge, siis veel ei ole kalu, aga (kui) raske on, siis on (kalu)'.

Ohtralt on ka juhte, kus *nii(n)* järgneb temporaalsele 'kui'-lausele; näit. e Har *line ku sūnū-sai, nī läts karja tagazi / lv noh, k'olmās keřt ku tām klītān nānt senān, nei um tēmbān sīe kō'skē* 'noh. kolmas kord kui tema öelnud need sõnad, siis (~ nii) on tõmmanud selle kasuka' (Kettunen ULS 75) / vdj *Jalga kui platsab, n i i suu matsab* (Mustonen MVK 160) 'kui jalg tatsub, siis suu matsub' / isS *suzi gu pōrāhti, ni kunigaz lankeiz māha selāst* (Sovijärvi TSI 224) 'kui hunt end pööras, siis kunigas langes maha seljast' / smE *Kun kulus joku aik, n i i n piru tul taas säppä ottama* (Toivonen THK 204) 'kui kulus mõni aeg, siis kurat tuli jälle sepale järele (= seppa võtma)'; kirjak *Kun saan työn valmiiksi, (n i i n) menen levolle* (NS II 580 I) 'kui saan töö valmis, siis lähen puhkama' / krjV *ku n heän rubei pergamah toikkosia, ka n i ajettih hänen pois* (Leskinen KKN I 138) 'kui ta hakkas peksma sarvikuid, vaat siis aeti ta minema'.

Ka siin võib vahel 'kui'-sõna puududa; näit. smS *ju-otin stä ka-hviija n i m mi-nä sanon tälle' u-rholle' että* (Kettunen SM I 147) '(kui) joodi seda kohvi, siis mina ütlen sellele Urhole, et' jne.

Lisaks eelmainitule on vahel võimalik konklusiivse *nii(n)*-sõnaga algava pealause esinemine ka komparatiivsete, kausaalsete ja kontsessiivsete kõrvallauseste järel. Võrreldes temporaalsete ja konditsionaalsete 'kui'-lausetega tuleb neid aga siiski väga harva ette³³.

Kausaalsele 'kui'-lausele järgnemist täheldame näit. soome lauses *Myö k u(n) ollaan veljeksijä, n i i n myö ollaan niin yhennäkö-sijä* (Latvala LM 64) 'et (= kui) meie oleme vennad, siis (= sellepärast) me oleme nii ühte nägu'; kontsessiivsele kõrvallausele järgnemist soome lauses *Hää v a i k k k o n s onkii humalass, n i hää tietää kuitekii tolkkuusa* (Sirelius JKK 137) 'olgugi et ta ongi purjus, siis ta teab (= säilitab) ometi mõistuse' jt.

Komparatiivse laadiga 'kui ... siis' lausele on lähedane liivi keelest märgitud *Kui miingi jellõn, nei küölõb* (Wiedemann LG 414) 'kuidas keegi on elanud, nii (= nõnda) ta sureb'.

Nagu temporaalsete ja konditsionaalsete, nii on ka kausaalsete, kontsessiivsete ja komparatiivsete 'kui ... siis' konstruktsioonide puhul võimalik elliptiline kasutusviis, s. t. puudub kas 'kui'- või 'siis'-sõna.

Lõpuks märgitagu soome keelest veel 'siis'-sõnalise pealause esinemist siduva pronoomeniga algava relatiivlause järel; näit. *Miss o' paksut, mutaset, vetiset maat, n i i siin o' huono heinä* (Sirelius JKK 133) 'kus on paksud, mudased, vesised maad, siis seal on halb hein' jne. Sama on kehtiv siduvalt kasutatava 'kui'-sõna puhul, nagu näit. sm *Ensimmäinen vuari, kun vastaas tulee, n i i n lyät sitä kepillä* (Latvala LH 71) 'esimene mägi, kui sulle vastu satub, siis lööd seda kepiga' jne.

Sama *nii(n)*-sõna esineb peale selle veel paljudes liit-, ühend-, rühm- ja korrelatiivsetes konjunktsioonides. Siia kuuluvad e *niikaua kui, nii et, niipalju kui, niipea kui, nii(hästi) ... kui (ka), niikui, nigu (< *nln kuin), mõlemad ... ning, ni ... ni / lv nemè 'nagu', nei kui (~ nekku) 'nagu, nii et', nei ku ... nei 'nii kui ... siis', nei kaug ku 'niikaua kui', nei juvíst ... ku 'niihästi ... kui (ka)' / v d j n i i j o t 'nii et', n i i ... k u i 'nii ... kui', n i k u 'nagu', k u i ... n i 'kui ... nii; nii ... kui ka', n i i k u i 'nagu', v d j K r k a k u i ... n i k a s 'nii ... kui ka' / i s n i i n k u i n 'nagu', n i c u 'nagu' / s m n i i n e t t ä 'nii et', n i i n j o t t a 'idem', n i i n k a u v a n k u n 'niikaua kui', n i i n k u n (~ niinko) 'niikui, nagu', n i i n ... k u n 'nii ... kui ka', n i i n*

³³ A. Genetz, Suomen partikkelimuodot, lk. 128—129; A. Kannisto, Lauseopillisia havaintoja läntisen Etelä-Hämeen kielimurteesta. — Suomi III: 20, Helsinki 1902, lk. 265; L. Kettunen, Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus, lk. 555.

hyvin ... kuin (-kin) 'niihästi ... kui (ka)', *niin ... kuten* 'idem', *niin myös* 'ja', *niin ... jos (-kin)* 'nii ... kui (ka)', *ninkutta* 'nii nagu', *niin usein kuin* 'nii sageli kui' / krj *niinkun* (~ *niinkuin*) 'nagu', *niin ... kun* 'nii ... kui (ka)'; krjK *n̄in vain* 'nii et', *vai ... n̄in* 'kui ... siis', krjK kirjak. *einin* 'või' / vps *n̄iku* 'nagu' jt.

ning

Eesti *ning*-sõna etümoloogia osas on esitatud erisuguseid arvamusi. Nii mainis E. Ahrens, et *ning* (õigupoolest 'kui ka') põlvneb soome sõnadest *niin kuin* (s. t. eesti sõnadest *nii kui*) ja on muutunud arhailiseks³⁴. Põhiliselt sama seisukohta on kaitsnud F. J. Wiedemann, väites, et *ning* osutub lühendvormiks sõnadest *n̄i kui*, *n̄in kui*, *n̄ingu*³⁵. Selline arenguvõimalus on aga leidnud ka vastuväiteid; H. Ojansuu järgi pole areng *ning* < **n̄in kuin* kuidagi võimalik, sest esiteks pole *ui*-diftoong muudel juhtudel kunagi allunud sellisele muutusele, teiseks võivad samal murdealal esineda nii *ning* kui ka *niikui*. Ühtlasi on Ojansuu eeldanud, et *ning* < **ninkä* (õigemini *n̄inkä*), seega *se*-tüve suplettiivse mitmuse instruktiivist, millele on lisandunud rõhutav *ka-* (~ *kä-*) sufiks³⁶. P. Ariste peab *ning*-konjunktsiooni lähtunuks pronoomenitüvede *se-* (resp. *n̄i-*) ja *ku* (resp. *kui-*) instruktiividest (< **n̄in kuin*)³⁷. J. Mägist e omakorda asub Ojansuuga ühisel seisukohal³⁸.

Niisiis pole *ning*-sõna etümoloogia osas seni jõutud lõplikule selgusele. Igatahes ei tule konjunktsiooni *ning* pidada lihtkonjunktsiooniks — see on kas liit- või liiteline sõna. Selge on ka see, et üheks komponendiks osutub instruktiivne *n̄in*.

Funktsioonilt on *ning* kopulatiivne sidesõna. Eriti levinud oli nimetatud konjunktsioon varasemas eesti kirjakeeles alates Kullamaa käsikirjast, sest samafunktsiooniline *ja* on hilisem³⁹; nõnda pole Mülleri-eelsetest tekstidest kusagilt täheldatud *ja*-konjunktsiooni. A. Saareste on muide väitnud, et ka Turu käsikiri ei tundnud sidesõna *ja*⁴⁰. Niisuguse väitega ei saa nõustuda; vrd. (Turu käsikiri) *net tulit elawax ja tousit oman jalgkain päälle* (Saareste-Cederberg EKVM I 28). Põhiliselt jääb *ja* ometi nii Turu käsikirjas kui ka Mülleril (*ia*) harukordseks sidesõnaks;

³⁴ E. Ahrens, Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialectes I, lk. 119.

³⁵ F. J. Wiedemann, Grammatik der ehstnischen Sprache, St.-Petersbourg 1875, lk. 574.

³⁶ H. Ojansuu, Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia, lk. 135—136.

³⁷ Vt. ka: P. Ariste, Hiiu murrete häälikud. — Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis), B XLVII, 1, Tartu 1939, lk. 92.

³⁸ Eesti Keel 1940, lk. 60.

³⁹ Vrd. ka: A. Saareste, 400-a. vanune keeleline leid Eestis. — Eesti Keel 1923, lk. 146.

⁴⁰ Sealsamas, lk. 146.

kopulatiivse konjunktsiooni ülesandeid täidab endiselt *ning*⁴¹. Hilisemate sajandite vältel on aga *ja* aegamööda tõrjunud *ning*-sõna üha enam kõrvale. Viimast tendentsi täheldame sageli ka murdeti.

A. Saareste on *ning*-sõna maininud mandrimurrete osas haruldase ja arhailise sõnana, seevastu aga saarte murdes (peale Hiiumaa) koguni ainukese kopulatiivse konjunktsioonina⁴². Üldiselt on aga *ning* tuntud Põhja-Eesti alal sagedaminigi, kuid Lõuna-Eestis esineb see tõepoolest harva; näit. Khk *lahja nagu lü niŋa naŋk*; JMd *mina niŋa sina oleme süist vavad*; KJn *õtta niŋa lõda* jne. Üldiselt avaldab *ning* murretes taandumise tendentse.

ning ja *ja* tähendusliku vahekorra kohta eesti keeles on avaldatud samuti korduvalt mõtteid. K. J. Petersoni arvates esineb *ning* neil juhtudel, kui mingi tegevus toimub teisega samaaegselt; eriaegsete tegevuste korral kasutatavat sõna *ja*⁴³. Kaasaja kirja-keeles pole *ja* ja *ning* eristamise aluseks siiski ajaline moment. J. Aaviku järgi on *ja* palju üldisem kui *ning*. Viimast kasutatavat ainult eri juhtudel, nimelt tähenduses 'ja ühtlasi' ja stiililiselt vahelduseks, et vältida liigset *ja* tarvitamist⁴⁴. J. V. Veski omakorda on soovitanud nimetatud sünonüümide tähenduslikuks vahetegemiseks kasutada *ning* (= lad *atque, ac, -que*) kahe sama mõiste (näit. *See oli tema esimene ning viimane eksitus*; *Mure ning kurbus oli tema alaline kaaslane*), ja (= lad *et*) aga kahe erineva mõiste sidumiseks (näit. *Rõõm ja mure vaheldusid selles perekonnas*)⁴⁵.

Kõnekeel sellist ranget tähenduslikku eristamist siiski ei tunne; siin on tavaline *ja*, harvemini *ning*. Ent kirjakeeleski pole J. V. Veski ettepanek leidnud täielikku rakendamist; on koguni vaieldud vastu (E. Elisto jt.), et sünonüümide *ja* ja *ning* selline tarvitamine põhjustab tautoloogiat, halvab stiili jne.⁴⁶

*

Eelnevast ilmneb, et pronoomenitüvi *se-* osutub läänemeresoome keeltes võrdlemisi produktiivseks sidesõnade moodustajaks, eriti kui peale lihtsidesõnade arvestada ka suurt hulka liit-, ühend-, kordus- ja korrelatiivseid sidesõnu.

⁴¹ Vt. ka: P. Ariste, Georg Mülleri saksa laensõnad. — Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis), B XLVII, 1, Tartu 1939, lk. 10.

⁴² A. Saareste, Wanradt-Kõlli katekismuse keelest. — Eesti Keel 1930, lk. 90.

⁴³ K. J. Peterson, Synonyme. *Ning* und *ja*. — Beiträge zur genauern Kenntnis der ehstnischen Sprache XII, Dorpat 1818, lk. 50.

⁴⁴ J. Aavik, Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika, Tartu 1936, lk. 192.

⁴⁵ J. V. Veski, Sidesõnade *ja* ja *ning* asjus. — Eesti Keel 1929, lk. 104—105.

⁴⁶ E. Elisto, *Ja* või *ning*? — Eesti Keel 1929, lk. 101—104 jt.

Algselt päritolult osutuvad vaatlusalusest tüvest moodustunud konjunktsioonid (resp. lihtkonjunktsioonid) enamasti mingiks kindlaks käändeks ja erinevad sageli suuresti oma algsest tähendusest. Nii osutub *sest* elatiiviks, eL *selle* genitiiviks, vepsa *sida* partitiiviks, soome-vepsa *siks(i)* translatiiviks, soome-vadja *sillä* adessiiviks, soome *siltä* ablatiiviks, eesti *siis* (samuti ka *ki*-liiteline *siiski*) latiiviks, soome *nii(n)* instruktiiviks, vadja *siittä* abessiiviks. Konkreetsete käänetega on tegemist ka soome *silloin* ~ vepsa *siloi* ja eesti *ning* puhul, ehkki väliselt pole lähtumine enam nii ilmne kui eesmainitute puhul. Nõnda tuleb sõnu *silloin* ~ *siloi* pidada *se*-tüve *si*-lise variandi adessiivi (*sillä*) ja *ajoin* 'ajal' sõna liitmoodustisteks, kuna *ning* puhul on tegemist supletiivse mitmuse instruktiiviga (< **nīn*), ehkki siin esineva elemendi -g päritolu pole veel lõplikult välja selgitatud. Soome ja isuri *sekä* omakorda on *se*-tüve *kä*-liiteline vorm, kus viimane on rõhutava laadiga. Päriselt selge pole kreevinivadja *šenn* vormiline päritolu, oletada võiks ju genitiivi, kuid see vajab veel kindlamat tõestust.

Enamus *se*-tüvest pärinevaid sidesõnu on suhteliselt kitsa levikufääriga, s. t. nad on tuntud ühes või kahes keeles. Laiema levikuga on sõnad *siis* ja *nii(n)*. Esimene puudub ainult karjala ja vepsa keeles, teine — vepsa keeles. Selle põhjal tuleb neid kahte niisiis pidada võrdlemisi vanadeks sõnadeks. Sõna *nii(n)* puhul võiks vahest koguni oletada ulatumist läänemeresoome aluskeele perioodi.

Näidete allikad ja vastavad lühendid.

- Ariste IKN = P. Ariste, Isuri keele näiteid. — Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused V, Tallinn 1960.
- Ariste WS = P. Ariste, Wotische Sprachproben. — Eesti Keele Arhiivi Toimetised nr. 4, Tartu 1935.
- Beronka SI = J. Beronka, Syntaktiske iagttagelser fra de finske dialekter i Vadsø og Porsanger, Kristiania 1922.
- Fortunatova LK = Je. Ja. Fortunatova, Luvenda kniiga. Toine cuasti. Toine opaššunda vuoži. Kiändi A. A. Beljakov, Mosku 1934.
- Genetz TAK = A. Genetz, Tutkimus aunuksen kielestä. — Suomi II:17, Helsinki 1885.
- Hämäläinen-Andrejev VKG = M. Hämäläinen-F. Andrejev, Vepsan kelen grammatik. Kuumandele i nelländele klassale nacal'nijas školas, Leningrad 1935.
- Kallas LM = O. Kallas, Lutsi maarahvas. — Suomi III:12, Helsinki 1895.
- Kettunen LW = L. Kettunen, Livisches wörterbuch mit grammatischer einleitung, Helsinki 1938.
- Kettunen NEV I = L. Kettunen, Näytteitä etelävepsästä I, Helsinki 1920.
- Kettunen NEV II = L. Kettunen, Näytteitä etelävepsästä II, Helsinki 1925.
- Kettunen SM I = L. Kettunen, Suomen murteet I. Murrenäytteitä, Helsinki 1930.
- Kettunen VMLT = L. Kettunen, Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus. — SUST LXXXVI, Helsinki 1943.
- Kettunen-Posti NVK = L. Kettunen ja L. Posti, Näytteitä vatjan kielestä. — SUST LXIII, Helsinki 1932.
- Latvala LH = S. Latvala, Lauseopillisia havaintoja Luoteis-Satakunnan kansankielestä. — Suomi III:12, Helsinki 1895.

- Latvala LM = S. Latvala, Lauseopillisia muistiinpanoja Pohjois-Savon murteesta. — Suomi III: 17, Helsinki 1899.
- Leskinen KKN I = E. Leskinen, Karjalan kielen näytteitä I. Tverin ja Novgorodin karjalaa, Helsinki 1932.
- Mustonen MVK = O. A. F. Mustonen, Muistoonpanoja vatjan kielestä. — Virittäjä I, Porvoo 1883.
- NS II = Nykysuomen sanakirja. Toinen osa, Porvoo-Helsinki 1953.
- NS III = Nykysuomen sanakirja. Kolmas osa, Porvoo-Helsinki 1954.
- Porkka ID = V. Porkka, Ueber den ingrischen Dialekt mit Berücksichtigung der übrigen finnisch-ingermanländischen Dialekte, Helsingfors 1885.
- Sirelius JKK = U. T. Sirelius, Jääsken ja Kirvun kielimurteesta. — Suomi III: 10, Helsinki 1894.
- SKM I = Suomen kielen muistomerkkejä I, Helsinki 1893.
- Sovijärvi TSI = A. Sovijärvi, Foneettis-äännehistoriallinen tutkimus Soikkolan inkeröismurteesta, Helsinki 1944.
- Toivonen THK = J. G. Toivonen, Tutkimus Halikon kielestä. Kielioppi ja kielennäytteitä. — Suomi III: 12, Helsinki 1889.
- Wiedemann LG = F. J. Wiedemann, Joh. Andreas Sjögren's Livische Grammatik nebst Sprachproben, St. Petersburg 1861.
- Äimä TTM = F. Äimä, Äänneopillinen tutkimus Tytärsaaren murteesta. — Suomi IV: 1, Helsinki 1903.

Eesti murrete lausenäited on võetud ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi üldsõnavara kartoteegist. Karjala keele kaliinini murde ja isuri keele sõnaja lausenäited, millel puudub allikaviide, pärinevad töö kirjutaja isiklikest kirjapanekuist.

СОЮЗЫ В ПРИБАЛТИЙСКО-ФИНСКИХ ЯЗЫКАХ, ОБРАЗОВАВШИЕСЯ ОТ МЕСТОИМЕННОЙ ОСНОВЫ *se-*

РУДОЛЬФ КАРЕЛСОН

Резюме

Основа *se-* является древней основой финно-угорского указательного местоимения. От этой основы произошли, кроме местоимений, также наречия и союзы. Основа *se-* в прибалтийско-финских языках имеет три различных вида: *se*, *si* и *si-*, кроме того, существует также супплетивная основа множественного числа *ni-*. От всех видов этой основы образовался целый ряд союзов.

Производными от варианта *se-* являются следующие союзы: *sekä* 'и' в финском, ижорском и карельском языках, *selle* 'так как, ибо' в южноэстонском диалекте, *šenn* 'поэтому' в кривинском диалекте водского языка, *sest* 'так как, ибо' в эстонском языке.

Производными от варианта *si-* являются: *sida* 'потому; так как' в вепсском языке, финское *siksi* ~ вепсское *sikš* 'поэтому', финское и карельское *silloin* ~ вепсское *siloi* 'то (тогда)', водское и финское *sillä* 'так как, ибо', финское и водское *siltä* 'поэтому'.

Производными от варианта *si* являются союз *siis* 'то (тогда)' в эстонском, ливском, водском, ижорском и финском языках, а также эстонское *siiski* 'все-таки, однако' и водское *siittä* 'потому что, ибо'.

Производными от супплетивной основы множественного числа являются лишь два слова: эстонское *ning* 'и вместе с тем' и *nii(n)* 'то (тогда)'. Последний союз отсутствует лишь в вепсском языке.

Этимологически большинство указанных выше союзов первоначально представляли собой падежные формы. Так, например, *sest* — элатив, *selle* — генитив, *sidä* — партитив, *siksi* ~ *sikš* — транслатив, *sillä* — адессив, *siis* (а также *siiski*) — латив, *siittä* — абессив, *nii(n)* — инструктив. Слово *silloin* ~ *siloi* представляет собой адессив + *ajoin* 'во время', а *ning* — инструктив; *sekä* состоит из основы *se-* и усилительной частицы *-kä*. Точное происхождение употребляемого в кривинском диалекте союза *šenn* еще не выяснено. По своей функции большинство союзов, образовавшихся от основы *se-* являются либо союзами следствия (*sida*, *siksi*, *silloin*, *sillä*, *siis*, *nii(n)*), либо причинными (*selle*, *šenn*, *sest*, *sida*, *sillä*, *siittä*).

Кроме того, союз *sillä* может выступать также как пояснительный, а союз *siltä* как противительный. Противительным является также союз *siiski*, между тем как *sekä* и *ning* выступают как соединительные.

VADJA KEELE LUUTSA-LIIVTSÜLÄ MURRAKU FONOLOOGIA

TIIT-REIN VIITSO

0.1. Sissejuhatus. Vadja keele fonoloegiat on senini käsitletud stiihiliselt piirides, kus traditsionaalne keeleteadus sellega kokku pörkab. Alljärgnevalt püütakse olemasolevat käsitlust mõnevõrra laiendada ja süvendada. Kirjutis baseerub läänevadja murdealasse kuuluva Luutsa-Liivtsülä kaksikküla murrakul. Luutsa ja Liivtsülä keelepruugi erinevus on niivõrd ebaoluline, et see ei leia kajastust fonoloogilises süsteemis.

Luutsa (ka Luužitsa või Luuditsa) ning Liivtsülä, vähemal määral ka Jõgõperä, on viimased külad, kus vadja keel on osa vanema ja keskmise põlve tarvitusel täiesti elav. Teistes vadja külades on see keel juba minetanud oma ühiskondliku funktsiooni.

0.2. Transkriptsioon. Erinevalt tavalisest transkriptsioonist kasutatakse siin afrikaatide *ts*, *tš*, *dž* tähistamiseks märke *c*, *č*, *ž* kui ainuvastavaid vadja keele fonoloogilisele süsteemile, resp. struktuurile.

0.3. Definiitsioonid, terminoloogia ja teoreetilised alused. Fonoloogia uurimisobjektiks on foneemid. Foneemi on defineeritud mitmeti. L. Ščerba nimetab foneemideks «häälikutüüpe», «способных дифференцировать слова и формы»¹. N. Trubetzkoy ütleb: «Phonologische Einheiten, die sich vom Standpunkt der betreffenden Sprache nicht in noch kürzere aufeinanderfolgende phonologische Einheiten zerlegen lassen, nennen wir Phoneme»². N. Trubetzkoy teeb vahet foneemi ja fonoloogilise ühiku vahel; tema eeskujul on enamik keeleteadlastest pidanud foneemiks minimaalset fonoloogilist ühikut. Allakirjutatule kättesaadavas kirjanduses on P. Ariste olnud erineval seisukohal, pidades eesti keeles foneemideks üksik-

¹ Vt. Л. В. Щерба, Фонетика французского языка, Москва 1957, lk. 18.

² N. S. Trubetzkoy, Grundzüge der Phonologie. — Travaux du Cercle Linguistique de Prague 7, Prague 1939, lk. 34. Vrd. ka N. Trubetzkoy, Anleitung zu phonologischen Beschreibungen, Brno 1935, lk. 7.

häälikuid nende väldelega, häälikute ühendeid nende väldelega³, teatud juhtudel ka rõhku ja intonatsiooni⁴. Kõigi fonoloogiliste ühikute vaatlemist foneemidena ei saa lugeda otstarbekaks, sest sel juhul paisub foneemide arv suureks, isegi määramatuks; ühtlasi on siis keele fonoloogilise struktuuri süstemaatiline käsitlemine raskendatud.

Probleemiks omaette on prosoodiliste fenomeenide käsitlemine. B. Bloch oma postulaatides (§ 53.2) defineerib: «The class of all segments and spans containing a given feature is a phoneme»⁵. See seisukoht on leidnud kajastust fennougristikaski, nimelt R. T. Harmsi töödes, kes peab foneemideks rõhke, toone, duratsiooni (kvantiteeti), avatud üleminekut, terminaalseid kontuure⁶. Teist äärmust esindab E. Haugen, kes peab õigemaks pidada rõhku intonatsiooni ja junktuuri prosodeemideks. E. Haugen ütleb seejuures: «Much would be gained in simplicity if we could say that all phonemes are successive. If it be objected that this would make it impossible to say e. g. that stress is phonemic, I should reply that this is probably no great loss»⁷. Fennougristidest on samas mahus foneeme käsitlenud mari keele fonoloogia uurija E. K. Ristinen⁸. Eesti keele kvantiteeti uurinud I. Lehist peab võimalikuks vaadelda ühtesid prosoodilisi nähtusi kui primaarselt fonemaatilisi, teisi kui sekundaarselt fonemaatilisi, kolmandaid kui afonemaatilisi⁹.

Allakirjutanu peab otstarbekaks käsitleda foneemidena üksnes nn. segmentaalseid foneeme. Seega: foneem on häälikulise keele väljendussüsteemi minimaalne ühik, mis koosneb vastavatest erinevatest segmentidest erinevas ümbrises¹⁰. Foneemide kombinatoorseid ning vabu variante nimetatakse allofoonideks.

Foneemi mõiste sellise piiramisega langeb ära foneetilise sõna mõiste. Sõna on tüvi pluss tüvele liituvad afiksids.

Sõna võib olla ühe- või mitmesilbiline. Igas silbis peab olema vähemalt üks vokaal. Silpide piiriks on hääldusintensiivsuse miinimum. Prosoodilised nähtused sõltuvad silbist.

³ Vt. P. Ariste, Eesti keele foneetika, Tallinn 1953, lk. 102 jj.

⁴ Samas, lk. 98 ja 99.

⁵ Vrd. B. Bloch, A Set of Postulates for Phonemic Analysis. — Language 24, Baltimore 1948, lk. 36.

⁶ Vt. R. T. Harms, A Descriptive Grammar of Estonian, Chicago. Illinois 1960 ja R. T. Harms, Stress and Juncture in Finnish. — American Studies in Uralic Linguistics. Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series 1 (= UAS 1), Bloomington 1960, lk. 7.

⁷ Vrd. E. Haugen, Phoneme or Prosodeme. — Language 25. Baltimore 1949, lk. 282.

⁸ Vt. E. K. Ristinen, An East Cheremis Phonology. — UAS 1, lk. 253 ja 259.

⁹ Vt. I. Lehist, Segmental and Syllabic Quantity in Estonian. — UAS 1, lk. 24. See seisukoht on üldisemaid deskriptiivses lingvistikas.

¹⁰ Z. S. Harris, leiab, et «the phonemes are to be defined ... as consisting of particular segments each in a particular environment», vt. Z. S. Harris, Structural Linguistics, Chicago 1960, lk. 68. Ilmselt on sellest vähe.

1.0. Foneemid ja prosodeemid. Luutsa-Liivtšüla murrakus on järgmised foneemid ja prosodeemid.

1.1. Foneemid. Luutsa-Liivtšülä murrakus on 37 foneemi. Vokaalid: *a, u, o, i, e, ä, ü, õ*; konsonandid: *p, t, t', k, b, d, d', g, c, č, f, s, š, š, v, z, ž, ž, h, m, n, ŋ, l, l', r, r', j*.

1.2. Prosodeemid. Vadja keeles esineb kolm prosoodilist süsteemi: rõhk, kvantiteet intonatsioon. Luutsa-Liivtšülä murrak ei erine ses suhtes muudest vadja murrakutest.

1.2.1. Rõhk. Võib täheldada kolmesugust rõhku: a) tugev e. pearõhk, b) kaasarõhk, c) nullrõhk. Üldreeglina langeb pearõhk sõna esimesele silbile, kaasarõhk vastavalt kolmandale ja viiendale silbile, nullrõhk teisele ja neljandale silbile. Erandlikult võivad rõhud langeda teisiti mõningates uuemates laenudes ning tuhmunud liitsõnades.

1.2.2. Kvantiteet. Üldtunnustatud on, et vadja keelele on omane opositsioon lühikeste ja pikkade vokaalide ning lühikeste ja pikkade (gemineerunud) konsonantide vahel, näit. *tātā* 'teda' — *tātā* 'teada', *tuli* 'tuli' — *tulli* 'tull'. Seejuures ei erine pikad vokaalid ei foneetiliselt ega funktsioonidelt diftongidest, näit. *sattā* 'sadat' — *sattv* 'saate' — *saittv* 'saite', *tātā* 'teda' — *tātā* 'teada' — *tāitv* 'täid, täisid', *kussv* 'kust' — *kūssv* 'kuust' — *kuissv* 'kuudest'. Geminaatkonsonandid ei erine kahe konsonandi ühenditest, jagunedes nagu needki kahe silbi vahel, näit. *kan, nā* 'kana' (sg. part.), 'kanna' (sg. gen.) — *kan, tā* 'kanda' (sg. part.). Sellest lähtuvalt vaadeldakse käesolevas kirjutises pikki vokaale ja geminaatkonsonante kui sarnaste foneemide ühendeid ¹¹.

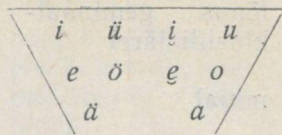
1.2.3. Intonatsioon. Intonatsiooni ei ole ligemalt jälgitud. Sõnaintonatsioon paistab sõltuvat esimese silbi pikkusest.

2.0. Vokaalid. Luutsa-Liivtšülä murrakus nagu teisteski vadja murrakutes on kümme vokaali: *a, u, o, i, e, ä, ü, õ*. Vokaal *i* esineb üksnes vene laenudes ja võib isikuti olla asendatud *e*-ga. Moodustusviisi järgi jagunevad vokaalid järgmiselt:

	Tagavokaalid		Keskvokaalid	Eesvokaalid	
	labiali-seerimata	labiali-seeritud		labiali-seerimata	labiali-seeritud
Kõrged		<i>u</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>ü</i>
Keskkõrged		<i>o</i>	<i>e</i>	<i>e</i>	<i>õ</i>
Madalad	<i>a</i>			<i>ä</i>	

¹¹ Nn. pikad vokaalid on siiski traditsiooni kohaselt märgitud *ā, ū, ō* jne., mitte aga *aa, uu, oo* jne.

Vadja vokaale rühmitades saame 4 + 4 + 2 süsteemi. Seda graafiliselt kujutades saame trapetsi lühema alusega all.

Igatahes vastab selline kujutamine vadja fonoloogilisele struktuurile kõige paremini nii foneetikast kui distributsioonist lähtudes.

2.1. Allofoonid. Luutsa-Liivtšulä, samuti Jõgõperä vokalismile on iseloomulik vokaalivariantide suur arv¹². Siinjuures ei saa käsitlemata jätta nn. pikkade vokaalide variante.

2.1.1. Üksikvokaalide allofoonid.

Foneem	Allofoonid	Esinemus	Näited
<i>a</i>	<i>ä A ɔ ɒ ɐ</i>	pika 1. silbiga kahe- silbilise või ena- masilbilise sõna lõpul	<i>õmniko</i> 'hommi- kul', <i>vorotnikka</i> 'krae', <i>ecca</i> 'ots', <i>soutõjõ</i> 'sõudja', <i>sälisijv</i> 'sa- jalisi', <i>nahkä</i> 'nahk';
	<i>ä ɔ ɒ ɐ ä a</i>	pika 1. silbiga sõ- na 2. silbis, enama- silbiliste sõnade järgsilpides	<i>kannõb</i> 'kannab', <i>an- nõb</i> 'annab', <i>pajatõb</i> 'räägib', <i>krutizõb</i> 'kru- disib', <i>vettõmõ</i> 'võt- ma', <i>pajatti</i> 'rääkis';
	<i>ɔ</i>	järgsilbis <i>e</i> järel	<i>jekkõ</i> 'jõge';
	<i>a</i>	mujal	<i>vana</i> 'vana', <i>lekamõ</i> 'reek'.
<i>u</i>	<i>u ü u</i>	absoluutses sõna- lõpus geminaat- klusiili järel	<i>õirjotõttu</i> 'kirjutatud', <i>võjõttu</i> 'võitnud, mää- ritud', <i>õõppõ</i> 'lõpp';
	<i>u</i>	mujal	<i>kummuttõb</i> 'imestab', <i>utu</i> 'udu'.

¹² Ei vaadelda juhtusid, kus 1. ja 2. silbi piiril asuvate heliliste konsonan-
tide vahel on fakultatiivne afonemaatiline švaavokaal, näit. *lehe* 'lehm', *ko-
lõ* 'kolm', *šabõgõ* 'mütsi' (gen.).

Foneem	Allofoonid	Esinemus	Näited
<i>o</i>	<i>O õ o</i>	absoluutses sõna- lõpus geminaat- klusiili järel	<i>naizikkO</i> 'naine', <i>rā- kanikkO</i> 'raapurjekas', <i>aukkõ</i> 'auk';
	<i>o</i>	mujal	<i>oh̄tēgo</i> 'õhtu'; <i>mo s- ko v v</i> 'Moskva';
	<i>õ o</i>	mujal <i>a</i> -lõpulises difongis	<i>ellõa</i> 'elu' (sg. part.), <i>rõkoa</i> 'pilliroogu';
<i>i</i>	<i>i</i>	kõikjal	<i>vimpell</i> 'vimpli', <i>kari-čnevij</i> 'pruun'.
<i>e</i>	<i>Ē ē ě</i>	pika 1. silbiga ka- hesilbilise või ena- masilbilise sõna lõpul	<i>varkaiλλē</i> 'vargile', <i>ep̄kūlā</i> 'ta ei kuule', <i>sūreλλē</i> 'suurele';
	<i>v v ē ě e</i>	pika 1. silbiga ka- hesilbiliste ja ena- masilbiliste sõnade järgsilpides	<i>nagrvtavv</i> 'naerdav', <i>pajatõtā ~ pajatētā</i> 'räägitakse', <i>seļmāv</i> 'sõlmed', <i>tappēmā</i> 'tapma; peksma';
	<i>e</i>	mujal	<i>vētētā</i> 'võetakse', <i>veī</i> 'või'.
<i>i</i>	<i>ı ı i i</i>	absoluutses sõna- lõpus pika konso- nantainese järel	<i>kantvMESSı</i> '(koodi-) kandleks', <i>čūlč?</i> 'külg', <i>vēttī</i> 'võttis', <i>pajatti</i> 'rääkis'.
	<i>i</i>	<i>a</i> ning <i>ä</i> ees järg- silpides	<i>hantīaz</i> 'haldjas', <i>ül- piä</i> 'uhke, ülbe', <i>kep- piä</i> 'keppi' (sg. part.);
	<i>i</i>	mujal	<i>vilisti</i> 'vilistas'.
<i>e</i>	<i>E ē ě</i>	pika 1. silbiga ka- hesilbilise või ena- masilbilise sõna lõpul	<i>nāille</i> 'nendele', <i>tütöl- lā</i> 'tüdrukule', <i>ühellē</i> 'ühele';
	<i>ä ē e</i>	pika 1. silbiga ka- hesilbiliste või enamasilbiliste sõ- nade järgsilpides	<i>čūhsätättü</i> 'küpseta- tud', <i>järvēlle</i> 'järvele', <i>tāhded</i> 'tähed';

Foneem	Allofoonid	Esinemus	Näited
	<i>e</i>	mujal	<i>ellä</i> 'elada'.
<i>ä</i>	<i>ä a ɤ ä</i>	pika l. silbiga kahesilbilise või enamasilbilise sõnalõpul	<i>piččä</i> 'pikk', <i>üllä</i> 'öösel', <i>čäüzimmɤ</i> 'käisime', <i>mecässä</i> 'metast';
	<i>a ɤ ä ä</i>	pika l. silbiga kahesilbiliste või enamasilbiliste sõnade järgsilpides	<i>pelčəzin</i> 'kartsin', <i>mättɤzikko</i> 'mättastik', <i>hännässɤ</i> 'sast', <i>čäüväd</i> 'kaiavad';
	<i>ɛ</i>	diftongis <i>i</i> järel	<i>miɛ</i> 'mina', <i>piɛv</i> 'peab';
	<i>ä</i>	mujal	<i>hätä</i> 'häda', <i>tätä</i> 'teda'.
<i>ü</i>	<i>ü ɯ ü ü</i>	absoluutses sõnalõpus pika konsonantainese järel	<i>čühsəttü</i> 'küpsatud', <i>teɣtɯ</i> 'tehtud', <i>püssü</i> 'püss', <i>jānü</i> 'jäänud';
	<i>ü</i>	mujal	<i>lūɣɣaitɯ</i> 'lühikesi'.
<i>õ</i>	<i>õ õ</i>	absoluutses sõnalõpus geminaatklusiili järel	<i>tüttõ</i> ~ <i>tüttö</i> 'tüdruk';
	<i>õ</i>	mujal	<i>čõhib</i> 'köhib'; <i>nākõ</i> 'nägu'.

2.1.2. Sarnaste vokaalide ühendid.

Ühend	Hääldus	Esinemus	Näited
<i>aa</i>	<i>ā</i>	pearõhulises silbis ja rühma viisiadverbide lõpul	<i>kārād</i> 'kaared', <i>mātv</i> 'maad', <i>šāriilā</i> 'kohevil';
	<i>a</i>	mujal, eriti sõnalõpul	<i>ronkap</i> 'rohkem', <i>itkema</i> 'nutma', <i>munna</i> 'muna' (sg. part.);
	<i>ä</i>	järgsilpides	<i>ōkāmā</i> 'puhkama', <i>laijākā</i> 'paadilaiaga', <i>kummulā</i> 'kummuli'.

Ühend	Hääldus	Esinemus	Näited
<i>uu</i>	<i>ū</i>	pearõhulises silbis	<i>kūsi</i> 'kuusk', <i>jūmā</i> 'jooma';
	<i>ũ</i>	mujal	<i>uppõnnũd</i> 'uppunud' (pl.).
<i>oo</i>	<i>ō</i>	pearõhulises silbis	<i>lōto</i> 'lood', <i>ōne</i> 'hoo-ne';
	<i>ò</i>	mujal	<i>airò</i> 'aeru' (sg. gen.), <i>kojjòb</i> 'terendab';
	<i>o</i>	järgsilpides, eriti sõna lõpul	<i>kojjossa</i> 'terendada', <i>kotto</i> 'koju'.
<i>iī</i>	<i>ī</i>	pearõhulises silbis	<i>grīža</i> 'song'.
<i>ee</i>	<i>ē</i>	pearõhulises silbis	<i>vērāð</i> 'võõrād', <i>pēzvz</i> 'põõsas';
	<i>ē</i>	järgsilpides	<i>puxxē</i> 'puusse', <i>čīrēpā</i> 'kiiremini';
	<i>e</i>	järgsilpides, eriti sõna lõpul	<i>rōssekassv</i> 'roostest' (sg. part.), <i>kurge</i> 'kure', <i>laitoje</i> 'laidade'.
<i>ii</i>	<i>ī</i>	pearõhulises silbis	<i>līv</i> 'liiv', <i>pīmp</i> 'piim',
	<i>ì</i>	järgsilpides	<i>mentì</i> 'mindi', <i>oitissa</i> 'hoiduda';
	<i>i</i>	järgsilpides	<i>gillìzè</i> 'laeva v. paadi kiilusse'.
<i>ee</i>	<i>ē</i>	pearõhulises silbis	<i>mēz</i> 'mees', <i>vēssp</i> 'veest';
	<i>ē</i>	järgsilpides	<i>vennekā</i> 'paadiga', <i>pēnē</i> 'väikese';
	<i>e</i>	järgsilpides, eriti sõna lõpul	<i>čätte</i> 'kätte, käesse', <i>merre</i> 'merre'.
<i>ää</i>	<i>ā</i>	pearõhulises silbis ja rühma viisiad-verbide lõpul	<i>jāssp</i> 'jääst', <i>rātū</i> 'rida', <i>küküllā</i> 'küka-kil';
	<i>ä</i>	mujal	<i>hännākā</i> 'sabaga', <i>meccā</i> 'metsa' (sg. ill.);

Ühend	Hääldus	Esinemus	Näited
	ä	järgsilpides	čüllä 'külasse; küla' (sg. part).
üü	ü	pearõhulises silbis	mühässüB 'hilineb', lūuvp 'lüüa';
	ü	mujal	tükü 'tüki', püsükä 'püssiga'.
öö	ö	pearõhulises silbis	võri 'vöör', šnõri 'nöör';
	ö	mujal	nägö 'näo', tütökä 'tüdrukuga'.

2.2. Diakrooniati järgsilpide vokalismi puhul. Nagu eespool esitatud allofoonidest nähtub, on järgsilpide vokalism väga kirju. Reeglina on lühike vokaal säilitanud kvaliteedi vaid lühikese 1. silbiga kaheasilbilistes sõnades. Nn. pikk vokaal on kõikjal lühenenud; vaid tuhmunud possessiivsufiksiga lõppevad adverbid võivad lauserõhulises asendis pika vokaali säilitada.

Alljärgnevalt esitatakse järgsilpides võimalikud vokaalivariandid.

A. Mittesõnalõpulised vokaalid

$a \sim \tilde{a} \sim v \sim \tilde{v} \sim \tilde{\partial}$
 $e \sim \tilde{e} \sim \tilde{\partial} \sim \tilde{v} \sim v$
 $\tilde{a} \sim \tilde{\tilde{a}} \sim p \sim \tilde{\partial}$
 $e \sim \tilde{e} \sim \tilde{\partial}$
 u
 o
 i
 $\tilde{u}$
 $\tilde{o}$

$\tilde{a} \sim a$
 $\tilde{e} \sim e$
 $\tilde{a} \sim \tilde{\tilde{a}}$
 $\tilde{e} \sim e$
 $\tilde{u}$
 $u \sim \tilde{u} \sim u$
 $\tilde{o} \sim o$
 $o \sim \tilde{o} \sim O$
 $\tilde{i} \sim i$
 $i \sim \tilde{i} \sim i \sim i$
 $\tilde{u} \sim \tilde{\tilde{u}} \sim \eta \sim \tilde{u}$
 $\tilde{o} \sim \tilde{o}$

B. Sõnalõpulised vokaalid

$\tilde{a} \sim v \sim \tilde{v} \sim \tilde{\partial} \sim A \sim A$
 $\tilde{e} \sim \tilde{\partial} \sim \tilde{v} \sim v \sim E$
 $\tilde{a} \sim p \sim \tilde{\partial} \sim A$
 $\tilde{e} \sim \tilde{\partial} \sim E$
 $\tilde{u}$
 $\tilde{o} \sim o$
 $\tilde{i}$
 $\tilde{u}$
 $\tilde{o}$

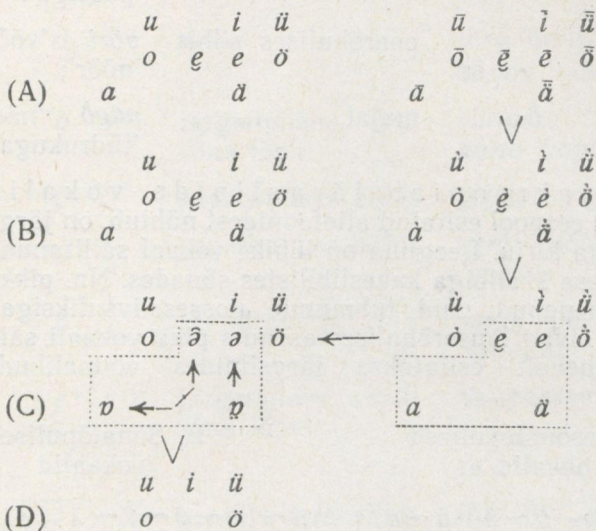
Analoogiline olukord on isuri keele lauga-rosona murdes, inge-risoomme murretes¹³, vadja Jõgõpera ning isuristunud Kukkuzi mur-rakus¹⁴.

¹³ Vt. P. Virtaranta, Näytteitä Inkerin murteista 2. — Virittäjä 59, Helsinki 1955, lk. 41 jj.

¹⁴ J. Mägiste peab seda nähtust üldiseks kogu vadja keelele (vt. J. Mägiste, Woten erzählen. Wotische Sprachproben. — SUST 118, Helsinki 1959, lk. 14 ja 15) ning on seda tekstides süsteemikindlalt märkinud. Allakirju-tanu vaatlused seda ei kinnita. Paistab, et J. Mägiste on kõnevoolus sporaadil-selt tõepoolest esinevad vokaalide kvaliteedi ja kvantiteedi muutused üldista-nud ja teoretiseerinud.

Praeguses järgsilpide vokalismis võib näha mitme vokalsmi-süsteemi samaaegset kooseksisteerimist, mistõttu praegust vokaliismi tuleb vaadelda üleminekuastmena.

Praeguse vokalsmi eelkäijaks on süsteem (A), mis muutumata esineb idavadjä murdes ja läänevadjä Kõrvõttula-Mati-Sav-vokkala ning Pontizõõ murrakus. Selle süsteemi arengut võiks foneetiliselt finesse arvestamata kujutada järgmiselt ¹⁵:

Nn. pikkade vokaalide lühenemine on toimunud tihedas seoses sekundaarse geminatsiooniga. On tõenäoline, et sekundaarne geminatsioon toimus (või vähemalt algas) varem, kui pika vokaali lühenemine. Konsonantide gemineerimise põhjuseks oli nn. emfaasi-printsiip, s. o. püüe esile tõsta olulist keeles. Vastavalt ökonoomia-printsiibile, nagu vastavat nähtust nimetab A. Martinet ¹⁶, järgsilpide pikad vokaalid lühenesid poolpikaks (B). Lühikesed vokaalid ei muutunud. *ā, ē, ȝ, ǣ* jätkasid lühenemist, avaldades rõhumist oma lühikestele vastetele. *a, e, e, ǣ* redutseerusid (C); *ū, ò, ì, ū, ȝ* lühenemist takistab ohutustsoon ¹⁷. Luutsa-Liivtsülä

¹⁵ Esitatav skeem kehtib eelkõige sõnalõpuliste vokaalide kohta. Muudel juhtudel on areng analoogiline, kuid viimane aste (D) ei tule arvesse.

¹⁶ Vt. A. Мартинет, Принцип экономии в фонетических изменениях (Проблемы диахронической фонологии), Москва 1960, lk. 65.

¹⁷ Termineid *rõhumine* ja *ohutustsoon* on tarvitatud Martinet 'eeskujul, vt. vastavalt A. Мартинет, op. cit., lk. 84 (§ 27) ja lk. 70 (§ 11).

murrakus kohtamegi eeskätt süsteemide B ja C segaesinemust. JärgnevakS etapiks on vokaalide lõpukadu. See on osaliselt toimunud liitsõnade täiendsõnades ja mitmesilbilistes sõnades pika konsonantainese järel (D). Ilmselt toimuks edasine areng üldise lõpukao suunas; seda tõendavad harvad näited helitute lühikeste vokaalide *u*, *o*, *ö* kohta. Alles üldise lõpukao puhul võivad kõik poolpikad vokaalid muutuda lühikeseks.

3.0. Konsonandid. Luutsa-Liivtšulä murrakus on foneemideks 27 konsonanti: *b*, *c*, *č*, *d*, *d'*, *f*, *g*, *h*, *j*, *k*, *l*, *l'*, *m*, *n*, *ń*, *p*, *r*, *ř*, *s*, *ś*, *š*, *z*, *ž*, *ž*, *t*, *t'*, *v*. Lisaks nendele esinevad onomatopoeetilistes sõnades häälikud *ψ* ja *τ*. Esimest tarvitatakse sõnades *ψū!* 'ptruu!' (hobusele peatumiseks) ja *ψuko* 'ptrugu' (lehmale meelituseks, kutsumiseks); *τ!* öeldakse hobusele peatumiseks. On registreeritud (ühel juhul) ka helilist ž-afrikaati sõnas *božgà* 'vaadi'. Üldine on ometigi astmevahelduseta käänamine *bočkv* : *bočkà* jne. Sellepärast ei pea allakirjutanu nimetatud vormi vaadeldavale murrakule omaseks ja afrikaati ž foneemiks.

		Bilabiaalid	Labioden- taalid	Alveoden- taalid	Alveopala- lataalid	Palataalid	Velaarid	Laringaalid
Klusiilid	helit. helil.	<i>p</i> <i>b</i>		<i>t</i> <i>d</i>	<i>t'</i> <i>d'</i>		<i>k</i> <i>g</i>	
Afrikaadid	helit. helil.			<i>c</i>		<i>č</i> (ž)		
Frikatiivid	helit. helil.		<i>f</i> <i>v</i>	<i>s</i> <i>z</i>	<i>ś</i> <i>ž</i>	<i>š</i> <i>ž</i>		<i>h</i>
Nasaalid		<i>m</i>		<i>n</i>	<i>ń</i>			
Lateraalid				<i>l</i>	<i>l'</i>			
Tremulandid		<i>ψ</i>		<i>r</i>	<i>ř</i>			
Poolvokaalid						<i>j</i>		
Imihäälikud				<i>τ</i>				

3.1. Allofoonid.

Foneem	Allofoon	Esinemus	Näited
<i>p</i>	<i>p</i>	kõikjal	<i>pilvi</i> 'pilv', <i>pēnepi</i> 'väiksem', <i>ampap</i> 'hambad'.
<i>t</i>	<i>t</i>	kõikjal	<i>tauti</i> 'taud', <i>tātā</i> 'te- da', <i>pantì</i> 'pandi'.
<i>t</i>	<i>t</i>	kõikjal	<i>forkvta</i> 'riivitakse, kraabitakse', <i>ufugoit- tā</i> 'triikida'.
<i>k</i>	<i>k k k</i>	eesvokaalide ees	<i>kēkie</i> 'kerge', <i>keppi</i> 'kepp'; <i>keppiā</i> 'keppi';
	<i>k</i>	kõikjal	<i>kilikv</i> 'jääpurikas', <i>verkod</i> 'võrgud'.
<i>b</i>	<i>B</i>	absoluutses sõna- lõpus	<i>лаулав</i> 'laulab', <i>lētūb</i> 'leetab';
	<i>b</i>	mujal	<i>boba</i> 'lelu', <i>kabjv</i> 'kabi'.
<i>d</i>	<i>D</i>	absoluutses sõna- lõpus	<i>čāed</i> 'käed', <i>mēd</i> 'lähed';
	<i>d</i>	mujal	<i>doro</i> 'tõru', <i>idgeb</i> 'nu- tab', <i>adrv</i> 'ader'.
<i>d'</i>	<i>d'</i>	kõikjal	<i>dūžinv</i> 'tosin', <i>mān- dūd</i> 'mängud'.
<i>g</i>	<i>g</i>	kõikjal	<i>gorbilā</i> 'küürakil', <i>tegoā</i> 'teol (käima)'.
<i>c</i>	<i>c</i>	kõikjal	<i>mecās</i> 'metsast', <i>kac- colaizint</i> 'katsikult'.
<i>č</i>	<i>č</i>	kõikjal	<i>čāi</i> 'ta käis', <i>čūlči</i> 'kül'g', <i>pūčči</i> 'püük'.
<i>f</i>	<i>f</i>	kõikjal	<i>farfori</i> 'portselan', <i>gāffoli</i> 'kahvel' (alu- ses).

Foneem	Allofoon	Esinemus	Näited
s	s	kõikjal	<i>sata</i> 'sada', <i>kerküsed</i> 'kopsud', <i>ühs</i> 'üks'.
ś	ś	kõikjal	<i>śalko</i> 'sälg', <i>deśatnikkv</i> 'rannakubjas'.
š	š	kõikjal	<i>šāriλλā</i> 'kohevil, sassis', <i>bošmukkv</i> 'king'.
v	v	kõikjal	<i>valkā</i> 'valge', <i>avitimv</i> 'aitasime', <i>lavvad</i> 'lauad'.
z	z	absoluutses sõnalõpus	<i>mēz</i> 'mees', <i>siz</i> 'siis', <i>ēnnituz</i> 'õnnetus';
	z	mujal	<i>kūzēš</i> 'kuusest', <i>razvkvaz</i> 'rasvane'.
ž	ž	kõikjal	<i>v a ž o</i> 'Vassili', <i>ēžžā</i> 'osi'.
ž	ž	kõikjal	<i>ižorilain</i> 'isur', <i>to že</i> 'ka', <i>šižgvv</i> 'kaltsud'.
h ¹⁸	ž, ʃ	eesvokaalsetes sõnades geminaatides ja konsonantühendeis	<i>težtū</i> 'tehtud', <i>sižžē</i> 'siia', <i>jāččē</i> 'jäässe';
	ž, ʒ	tagavokaalsetes sõnades geminaatides ja konsonantühendeis	<i>mažžā</i> 'maha, maasse', <i>kažta</i> 'kahte';
	h	helitu hääliku kõrval	<i>ühs</i> 'üks', <i>unohtv</i> 'unustan';
	h	mujal	<i>hākā</i> 'äga, tohu', <i>leh-mā</i> 'lehm', <i>lēhi</i> 'lõhi'.

¹⁸ J. Mägiste tekstikogumikus (vrd. J. Mägiste, op. cit.) on Luut-sast, Liivtšuläst ja Jõgõperält märgitud muude *h* variantide hulgas ka *φ*. Alla-kirjutanu pole nende külade murrakutes seda häälikut leidnud. Näib, et J. M ä - g i s t e on selle tekstidesse teoretiseerinud maamurrakute eeskujul.

Foneem	Allofoon	Esinemus	Näited
<i>m</i>	<i>m</i>	kõikjal	<i>mokomv</i> 'selline', <i>temmottt</i> 'tõmmati'.
<i>n</i>	<i>ŋ</i>	<i>k ja g ees</i>	<i>van̄ki</i> 'vang', <i>leŋgõs</i> 'lõngast';
	<i>n</i>	mujal	<i>nēnā</i> 'nina', <i>vennēv</i> 'paadid', <i>lugin</i> 'luge- sin'.
<i>ñ</i>	<i>ñ</i>	kõikjal	<i>kañevo</i> 'kanep', <i>miñ- ñv</i> 'minia'.
<i>l</i>	<i>ɫ</i>	(ühendis) tagavo- kaali ja <i>m ees</i>	<i>bɛɫɫv</i> 'polnud', <i>vɛɫ- kv</i> 'võlg', <i>valmiz</i> 'val- mis';
	<i>l</i>	mujal	<i>lõülü</i> 'leil', <i>ɛli</i> 'oli', <i>elti</i> 'oldi'.
<i>l'</i>	<i>l'</i>	kõikjal	<i>lūkki</i> 'luuk', <i>elmi</i> 'hel- me', <i>gili</i> 'kiil', <i>ema- puu</i> '.
<i>r</i>	<i>r</i>	kõikjal	<i>rantv</i> 'rand', <i>vārcci</i> 'kott', <i>tütär</i> 'tütar'.
<i>ř</i>	<i>ř</i>	kõikjal	<i>řumkkv</i> 'viinaklaas', <i>ořoāl</i> 'mündi kulli- pool'.
<i>j</i>	<i>j</i>	kõikjal	<i>jɛimmas</i> 'jõime', <i>hāpo- jo</i> 'aabja', <i>mejje</i> 'meie' (gen.).

4.0. Naaberkeelte struktureaalne mõju. Kõik vadjalased on kaasajal vähemalt kakskeelsed; Luutsas, Liivtšulās ja Jõgõperäl enamasti kolmkeelsed — kõik mõistavad ja räägivad vadja, isuri ja vene keelt. See nähtus on olnud omane juba mitmele vadjalaste põlvkonnale ja avaldanud mõju ka keele struktuurile.

4.1. Isuri keele mõju¹⁹. Rannavadjalased on sajan-deid elanud kõrvuti isuritega ja on olnud nendega tihedates majanduslikes ja ühise usu tõttu ka perekondlikes suhetes. Selle tõttu on isuripoolne mõju rannavadjalaste keelele vägagi oluline. Paraku on selle mõju ulatuse kindlakstegemine raskendatud kahel põhjusel: 1) isuri keel on vadja keelele lähedane sugulaskeel, 2) mõju avaldanud lauga-rosona murdes eneses on märgatav vadja substraat. Siiski võib esile tõsta järgmised isuripärasused:

(1) Järgsilpide pika vokaali lühenemine ja lühikese vokaali redutseerumine (vt. § 2.2.).

(2) Häälikumuutused $\bar{o} > \bar{u}$ ja $\bar{o} > \bar{u}$ pearõhulises silbis. Algu-pärast $\bar{o}$ -d võib kohata vaid üksiksõnades ja isikuti; teine areng hõlmab väikest sõnaderühma.

(3) $e\bar{a} > i\bar{a}$, näit.: *väččie* 'rahvast, väge', *keppiä* 'keppi' (sg. part.).

(4) Vokaal $\bar{o}$ järgsilpides. Tegemist on isuri, vähemal määral soome laensõnadega.

(5) Pearõhulise silbi lühikesele vokaalile järgneva üksikkon-sonandi gemineerumine pika vokaalainese ees.

(6) Sõnaalguline *h*. Peale isuri laenude esineb *h*- mõnes soome laenus. Ka on vene laenudes $\chi > h$ -; sama nähtus on üldine ka isuri naabermurrakutes.

4.2. Vene keele mõju. Vene keele mõju on olnud pika-ajaline, kuid vähem otsene kui isuri mõju. Veel mõnikümmend aastat tagasi on olnud vadjalasi, kes vene keelt ei mõistnud, mit-med vadjalased räägivad tänapäevalgi vene keelt vigaselt. Luutsa-Liivtsülä vahetus ümbruses vene külasid ei ole; vene mõjusid saab seetõttu jälgida peamiselt tervete mõistealade kaupa laena-tud sõnavaras, sellest kaugemale vene mõjud fonoloogias ei ulatu. Peamised mõjustused:

(1) Foneemid *i* ja *ž*. Need esinevad vene laenudes.

(2) *b*-, *d*-, *g*-, *š*-, *z*-, *ž*-sõna algul. Enamasti algupärased on *b*-, *d*-, *g*-, *š*- vadja onomatopeetilistes sõnades.

(3) Kaksik- või kolmikkonsonant sõna algul (vt. §§ 5.3.1. ja 5.3.2.). Sõnaalgulist kaksikkonsonanti esineb ilmsete vene lae-nude kõrval veel alamsaksa algupäraga rändsõnades (peam. mere-sõnad). Sõnaalguline klusiil + liikvida on algupärane reas onomatopeetilistes sõnades.

¹⁹ Termin *isuri keel* kasuks räägivad järgmised asjaolud. Esiteks, isurid ise peavad ennast eri rahvaks ja oma keelt omaette keeleks, kuigi segakeeleks (milline keel pole segakeel!). Teiseks, isureid ja isuri keelt on jälgitaval ajal iseseisvaks lugenud kõik naaberrahvad, ka Ingeri soomlased. Kolmandaks, isuri keelt on soome murdeks tahtnud tunnistada vaid mõned Soome keeleteadlased. Aga mis soome murre on näit. Oredeži isurite murre! Vrd. siin A. L a a n e s t, Isuri keele oredeži murdest. — ESA VI, Tallinn 1960, lk. 179 jj.

5.0. Foneemide distributsioon. Foneemide distributsiooni vaadeldakse sõna piirides. Foneemide binaarsete järjestuste esitamisel ei arvestata seejuures järgmisi nähtusi: 1) lausefoneetilist sandhit, mis Luutsa-Liivtšulä murrakus on ehk laialdasem kui mujal, 2) osalist, resp. sporaadilist lõpukadu²⁰, 3) järgsilpide lühikeste vokaalide redutseerumist ja pikkade vokaalide lühenemist (pikka vokaali vaadeldakse kui kahe sarnase vokaali ühendit).

5.1. Vokaalharmonia. Vokaalharmonia on eriline kontuur, mille domeen²¹ üldiselt kattub sõna piiridega. Vokaalharmonia on nähtus, kus ühe silbi vokaali(de) laad dikteerib ülejäänud silpide vokaalide laadi ja vastupidi. Seda tüüpi silpe nimetatakse direktsoonisilpideks. Vadja sõnade ees- või tagavokaalsuse dikteerib üldreeglina sõna esimene silp. Kui 1. silbi esimene vokaal on taga või kesk- vokaal (*a, u, o, i, e*), ei või sõnas esineda eesvokaale peale *i*. Näit.: *kuccumizē* 'kutsumise', *vaḥkätv* 'valget', *lavexzalla* 'lavatsil'. Kui 1. silbi esimene vokaal on ees- vokaal (*e, ä, ü, ö*), ei või sõnas esineda kesk- või tagavokaale. Näit.: *süčüzüllä* 'sügisel', *öljütämmx* 'õlitame', *sellällä* 'selili', *pehmiüb* 'pehmeneb'.

Erandid:

(1) *eu*-diftoong: *peukvlo* 'pöial', *keuv* 'paadikäil'.

(2) *o*-liide: *teko* 'tegu', *čäko* 'kägu' (see ka *čäko*); *tüttprikko* 'tüdruk', *petäzikko* 'männik; kalmistu', *mättäzikko* 'mätlik maa'; *emätö* 'ematu'.

(3) Järgmised sufiksid: a) komitatiivi lõpp *-kä*: *čäekä* 'käega', *piämäkä* 'piimaga';

b) terminatiivi lõpp *-ssä*: *čülvössä* 'külvini', *sižžessä* 'siiani';

c) järgarvutunnus *-ttoma-*: *nellxttomä* 'neljanda', *vijettomä* 'viienda';

d) imperatiivi 3. pöörde ja pl. 2. pöörde tunnused: *menkò* 'mingu', *sūkä* 'sööge', *elägòv* 'nad elagu';

e) *kaz*-liide: *čivekkaitv* 'kiviseid', *vezikkvz* 'vesine';

f) *kkein*-liide: *ümmpřkâin* 'ümmargune', *tütökkâin* 'tüdrukuke';

g) *nikka*-liide: *ünikkv* 'öömajaline';

h) *za*-liide: *eloza* 'elus, elav';

i) küsiv partikkel *-ko*: *tätko* 'kas tead', *mēpkò* 'kas läheb'.

Uuemad laenud vokaalharmoniale ei allu.

²⁰ Vaid põhiarvud *ūhs*, *kahs*, *vīz*, *kūz* on reeglina lõpukaolised.

²¹ Z. S. Harris e järgi on domeen «the segment over which an element extends». Vrd. Z. S. Harris, op. cit., lk. 15.

5.2. Neutralisatsioon. Üldvadjaliseks neutralisatsiooninähtuseks on sandhi. Luutsa-Liivtšülä murrakus esineb sandhi kõrval ka foneemide *a* ja *e* ning *e* ja *ä* fonoloogilise vastuolu neutraliseerumist. Neutraliseeritud vastuoluga foneemidele ühiste põhitunnuste summat nimetatakse arhifoneemiks.

Foneemid	Arhi-foneem	Neutralisatsiooni tingimused ja näited
<i>b p</i>	P	<i>-b > -p</i> , kui järgneva sõna alguses on helitu häälik. Näit.: <i>tuep_tormi</i> 'tuleb torm'.
<i>b v</i>	V	<i>-b > -v</i> , kui järgneva sõna alguses on <i>v</i> . Näit.: <i>ev_vetetä</i> 'ei võeta'.
<i>d t</i>	T	<i>-d > -t</i> , kui järgneva sõna alguses on helitu häälik. Näit.: <i>kelmet_päivä</i> 'kolm päeva'.
<i>z s</i>	S	<i>-z > -s</i> , kui järgneva sõna alguses on helitu häälik. Näit.: <i>sīs_pannä</i> 'siis pannakse'.
<i>z s š</i>	Š	<i>-s, -z > -š</i> , kui järgneva sõna alguses on <i>č</i> või <i>š</i> . Näit.: <i>viščümmed, sīs_čäüb</i> 'siis käib'.
<i>n m</i>	M	<i>-n > -m</i> , kui järgneva sõna alguses on <i>m</i> või <i>p</i> . Näit.: <i>em_mälehtp</i> 'ma ei mäleta', <i>em_pelčä</i> 'ma ei karda'.
<i>n j</i>	J	<i>-n > j</i> , kui järgneva sõna alguses on <i>j</i> . Näit.: <i>naij_jutteli</i> 'naine ütles'.
<i>n l</i>	L	<i>-n > l</i> , kui järgneva sõna alguses on <i>l</i> . Näit.: <i>el_löütännü</i> 'ma ei leidnud'.
<i>a e</i>	v ~ ä	Järgsilpides. Näit.: <i>vajeatotti</i> 'vahetati', <i>kan_näb</i> 'kannab'.
<i>ä e</i>	ä	Järgsilpides. Näit.: <i>čennäb</i> 'kingad'.

Kvantitatiivse neutralisatsioonina võib vaadelda ka lühikese ja pika vokaali segaesinemust (vt. §§ 2.1. ja 2.2.).

5.3. Häälikud sõna algul. Kõik vadjä sõnad algavad ühega järgmistest häälikutest: *a, u, o, e, i, ä, ü, ö, p, t, t', k, b, d, d', g, c, č, f, s, š, v, z, ž, h, m, n, n', l, l', š, r, r', j*. Häälikud *i* ja *ž* ei esine kunagi sõna algul.

5.3.1. Kaksikkonsonant sõna algul. Luutsa-Liivtšülä murrakust on registreeritud 33 sõnaalgulist kaksikkonsonanti, neist 26 vaid laenudest. Järgnevas tabelis esitatakse sõnaalgulised kaksikkonsonandid koos näidetega.

Kaksikkonsonant sõna algul (C₁C₂-)

C ₁ C ₂	p	t	k	b	š	m	n	ñ	l	l'	r	v
p												
t												
k							knehtv		plikutv	plotkv	prakizv	
b									klapav		kronni	
d									bliriš		bräkiv	
g												dročonn
f						fšoravnō			glāzi			dvorovikkv
s	spuskv	stokanv				smerč	snāsti	snetkv	slega			svojakkv
š	špōrgv	štēvi	škontteli				šnōri		šlāppi			švābrv
z												zvaikv
ž				žbānv								
h							hnekkv		hāamu	hlūsti	hrist	hvaferi

5.3.2. Kolmikkonsonant sõna algul. Sõna algul võivad esineda järgmised kolmikkonsonandid:

spl-: *splāvv* 'palgiparvetus';
str-: *streakkv* 'kompassinõel'; *struga* 'höövel';
stv-: *stvõrõv* 'sihttuled';
skl-: *sklatkv* 'volt (kleidil)';
skr-: *skrapkv* 'mingi kraap laeval';
špr-: *šprõttv* 'sprott';
štr-: *štrāffi* 'trahv';
vzj-: *vzjatkv* 'tihi (kaardimängus)'.

5.4. Konsonantühend kahe silbi piiiril. Luutsa-Liivtšulä murrakus võivad kahe silbi piiiril esineda kahe ja kolme konsonandi ühendid. Lõpukao puhul võivad kahe konsonandi ühendid jääda ka sõna lõppu.

5.4.1. Kahe konsonandi ühend kahe silbi piiiril. Alljärgnevalt esitatakse kahe konsonandi ühendid esimesest komponendist lähtudes:

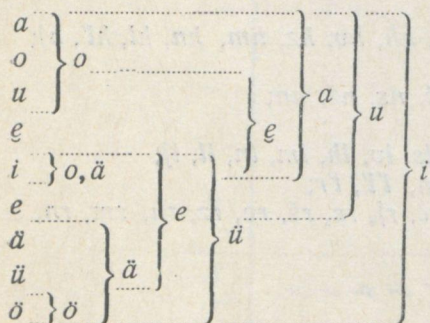
p: *pp*, *pt*, *pt'*, *pk*, *pč*, *ps*, *pš*;
t: *tt*, *tk*, *tč*, *tn*, *tr*;
t': *t'k*, *t't'*, *t'j*;
k: *kt*, *kk*, *ks*, *kš*, *kl'*, *kv*;
b: *bb*, *bl*, *bl'*, *br*, *bj*;
d: *dd*, *dg*, *dm*, *dn*, *dń*, *dr*, *dv*;
d': *d'd'*;
g: *gz*, *gn*, *gl*, *gr*, *gj*;
c: *ck*, *cc*, *cm*;
č: *čk*, *čč*, *čj*;
ř: *řt*, *řk*, *řř*, *řs*, *řl*, *řl'*, *řr*;
s: *st*, *sk*, *sč*, *ss*, *sv*, *sm*, *sn*, *sń*, *sl*;
ś: *śś*;
š: *št*, *šk*, *šš*, *šm*, *šn*, *šń*;
v: *vg*, *vv*, *vh*, *vn*, *vr*, *vj*;
z: *zd*, *zg*, *zv*;
ž: *žž*;
ž: *žd*, *žg*, *žn*;
h: *ht*, *hk*, *hd'*, *hg*, *hc*, *hč*, *hs*, *hh*, *hv*, *hz*, *hm*, *hn*, *hl*, *hl'*, *hj*;
m: *mp*, *mk*, *mb*, *mm*, *mn*;
n: *nt*, *nk*, *nd*, *nd'*, *ng*, *nc*, *nč*, *ns*, *nž*, *nn*;
ń: *ńt'*, *ńd'*, *ńń*, *ńj*;
l: *lp*, *lt*, *lk*, *ld*, *ld'*, *lg*, *lc*, *lč*, *ls*, *lv*, *lh*, *lm*, *ln*, *ll*, *lj*;
l': *l'p*, *l't*, *l'b*, *l'd'*, *l's*, *l'm*, *l'n*, *l'l'*, *l'r*;
r: *rp*, *rt*, *rl'*, *rk*, *rb*, *rg*, *rc*, *rč*, *rř*, *rs*, *rš*, *rv*, *rz*, *rh*, *rm*, *rn*,
rń, *rl*, *rr*;
j: *jj*.

Näited vt. § 5.6.

5.4.2. Kolme ja nelja konsonandi ühend silbi piiiril. Luutsa-Liivtsülä murrakust on registreeritud järgmised kolme ja nelja konsonandi ühendid:

- psl*: *vāpslain* 'vaablane, vapsik';
kst: *sekstantti* 'sekstant';
str: *registrv-tonnv* 'registertonn';
stj: *astjä* 'astja';
(hsl: *ühsluain* 'üksluine');
mpp: *lomppi* 'klamp, naagel; leevang';
mkk: *ramkkv* 'raam';
ntt: *škontteli* 'pulkadega nõorredel';
nkt: *punktiv* '(vastuvõtu-)punkt';
nkk: *vankkuri* 'vanker';
ngl': *jevangli-čirjv* 'evangeelium';
ncc: *võri-kancci* 'vöörkants';
nšp: *anšpukki* 'antspak, kang (laeval)';
ltt: *bolttv* 'polt';
lpp: *tülppv* 'tömp, nüri';
lkk: *palkkà* 'palka';
lcc: *kuuccu* '(konna)kudu';
l'sk: *pol'skà* 'poola';
(l'sb: *falsbori* 'ruunid, varped');
rpp: *varppi-ankkuri* 'varpankur';
rkk: *jürkkü* 'järsk, äkiline';
rtt: *borttv* 'parras';
rcc: *värcci* 'kott';
rff: *verffi* 'verf';
rst: *hursti* 'laudlina';
rstv: *le-karstvõ* 'ravim';
rsk: *parskua* 'pitsida';
ršn: *poršnà* 'toru';
rzg: *furzgõv* 'norskab (hobuse kohta)'.

5.5. Diftongid. Vadja keelele on omane diftongide roh-

kus. Luutsa-Liivtsülä murrakus on 42 diftongi (siia on arvatud ka 10 nn. pikka vokaali). Vokaalide ühinemist diftongideks kujutab tabel; tabelist on välja jäetud vene laenudes esinevad *i̇* ja *ü̇*.

5.5.1. Diftongid pearõhulises silbis. Pearõhulises silbis võivad Luutsa-Liivtsülä murrakus esineda 33 diftongi koos nn. pikkade vokaalidega. Pearõhulises silbis esinevaid diftonge kujutab siin esitatav tabel; tabelist on välja jäetud vene laenudes esinev *ĩ*.

a	}	a	}	}	}		
o		}				o	
u						u	
ē	}	a	}	}	}		
i		}				ä, o	ē
e						e	u
ä	}	ä	}	}	}		
ü		}				ü	
ö						ö	

5.5.2. Diftongid järgsilpides. Vadja keeles liituvad järgsilpide vokaalid üksteisele lõdvalt, s. t. nad võivad ühineda diftongideks või jaguneda eri silpide vahel. Luutsa-Liivtsülä murrakus võib sõna järgsilpides esineda 32 diftongi. Järgsilpides esinevaid diftonge kujutab tabel; tabelist on välja jäetud vene laenudes esinev *ĩ*.

a	}	u	}	}	}
o		}			
u	}			}	}
e		}	ε		
i	}		ä	}	}
e		}	e		
ä	}			}	}
ü		}	ü		
ö	}		ö	}	}
		}			

5.6. Foneemide binaarsed järjestused. Foneemide distributsioonist täieliku ülevaate andmiseks esitatakse siin näited võimalikest foneemide ühinemistest binaarseteks järjestusteks, s. o. foneemide järjestatud paarid. Näited esitatakse lähtudes järjestatud paari esimesest liikmest.

a: k|ā|ri 'kaar', ŋ|au|tv 'laud', m|ao|ttu 'ussitas', ŋ|ai|tv 'paadi, laevalaid', t|ap|azin 'juhtusin, tabasin', m|at|o 'madu', hv|at'|eri 'korter', v|ak|o 'vagu', b|āb|uškv 'vanaema', ŋ|ad|vv 'latv', v|ad'|d'ä 'vai; vadja', v|ag|od 'vaod', k|ac|on 'vaatan', p|ač|kvn 'määrin, sodin', ŋ|af|kv 'pood', as|u 'riist, anum', v|a s|kv 'Vaska, Vassili', m|aš|ti 'mast', s|av|u 'suits', az|ud 'riistad', až|žv 'asi', m|a ž|à k à 'Mašaga', r|ah|a 'raha', t|am|mv 'mära', v|an|a 'vana', k|aň|evo 'kanep', a|uz 'alus, purjelaev', k|al'|lo 'kalju', p|ar|vpepsi 'paremaks', a|j|jä 'ajada; sõita', kan|a|²² 'kana'.

²² Märk [‡] tähistab pluss- e. sõnajunktuuri. Plussjunktuur märgib fakultatiivset pausi sõna (fraasi) piiril kõneavalduses ning kõneavalduse algust ja lõppu.

u: minn|ua| 'mind', s|ū| 'suu', k|uo|ttu 'kootud', t|u|e|B 'tuleb', p|ui|tv 'puid', |up|a 'uba', |ut|u 'udu', |ut|ugoittà 'triikida', |uk|evd 'loevad', tr|ub|a 'korsten', k|ud|rutvB 'kudrutab', p|ud|dēkà 'puudega', |ug|e|B 'loeb', k|uc|un 'kutsun', vihm-v|t|ūč|v 'vihmahoo', |uf|fotkv 'potihark', m|us|ad 'mustad', karj|uš|id 'karjased', j|uv|vā 'juuakse', k|uz|a 'kus', ne|už|ē-li 'kas tõesti', k|uh|ē 'kuhu', |um|i 'lumi', |un|ez 'unes', t|ul|tì 'tuldi', g|ul|äitettì 'pidutseti', k|ur|az 'nuga', |u|j|uB 'ujub', si|am|u|| 'silmukala'.

o: alk|oa| 'halgu', |ou|nvd 'lõuna', r|ō|ko 'roog (: roo)', tuhat|oi|ttà 'tuhande(te) kaupa', |op|izvB 'lobiseb', k|ot|o 'kodu', |o|t'|u 'Otju, Avdotja', m|ok|omv 'niisugune', |ob|a 'laup', t|od|god 'rapped', r|ōg|à 'roa, toidu', r|ō|c|iš 'Rootsišt', b|oč|kv 'vaat', |of|koi 'osav', r|os|iš 'trossist', p|oš|o 'jõmpsikas', r|oš|šattu 'lõpparve', j|ov|vummv 'jõuame', k|oz|lv 'mingi kaardimäng', k|ož|zossv 'kosjast', t|ož|e 'samuti, ka', v|oh|o 'kits', p|om|izvB 'pomiseb', |on|e 'on', k|on|ušnikkv 'tallipoiss', |o|l|ud 'õlu', š|ol|ppia 'sulistada', k|or|izvB 'koriseb', |or|eškv 'kiri (mündil)', loxk|oj|v 'lohkusid, viilusid', kok|o|| 'kogu'.

i: gr|ī|žā 'song', kari-čnev|i| 'pruun', r|ib|akkv 'kalur', v|iš|ifkā 'tikand', gr|ī|ž|ā 'song', v|i|m|pelì 'vimpli', r|i|n|dā 'nöör, millega keel kinnitatakse laevakella'.

e: s|ea|z 'sõjas', |eu|kv 'lõug', v|ē|rvz 'võõras', |ei|kà 'õige', |ep|etin 'lõpetasin', v|et|ettu 'võetud', j|ek|a 'iga (-üks)', s|eb|rā 'sõber', p|ed|rv 'põder', n|ed|dād 'nõiad', oht|eg|o 'õhtu', |ec|ad 'otsad', eb|ē-č|i 'polegi', |es|ettu 'ostetud', k|ev|a 'kõva', |ez|à 'osa' (sg. gen.), |ež|žv 'osi', |eH|sv 'oks', h|em|e 'hallitus', |en|nituz 'õnnetus', |el|i 'oli', v|ēr|ād 'võõrad, külalised', |ej|a 'oja', si|e|| 'side'.

i: ha|t|ia|z 'haldjas', v|i|u|hv 'seakihv', si|o|tā 'seotakse', kār|i|ē| 'kaarte', l|i|v 'liiv', p|i|e|tā 'peetakse', ūlp|i|ä 'üleannetu', pehm|i|ü|B 'pehmeneb', ka|i|p|āmā 'kaebama', p|i|t|i 'pidi; pidas', |a|i|t|ō 'regi', s|i|k|a 'siga', v|i|B 'viib', č|i|d|gon 'kitkun', m|i|g|ā 'mille', main|i|c|vB 'meenub', |ič|ā 'iga, vanus', sl|i|f|kv 'piimakoor', p|i|š|āB 'pistab, tor-gib', š|i|š|kv 'kalts', ku|i|v|v 'kuiv', v|i|z|gvtu 'visatud', iž|ori|lain 'isur', l|i|h|a 'liha', es|i|m|ein 'esimene', l|i|n|tu 'lind', m|i|i|n|v 'minia', |i|l|mv 'ilm', v|i|l|lv 'vili', ko|i|r|v 'koer', |a|i|j|ettā 'laiutada (paati, laeva)', men|i|| 'läks'.

e: o-k|e|ā|ni 'ookean', p|eu|kvlo 'pöial', |ei|n|p 'hein', s|ē|mē 'seemne', pim|e|ü|z 'pimedus', s|ep|ād 'sepad', |et|ēz 'edasi', p|et|a 'Petja, Peeter', l|ek|amv 'reek', č|eb|j|v 'kerge, kebja', č|ed|rettü 'kedratud', |eg|lē 'eile', m|ec|āš 'metsast', t|eč|i 'tegi', v|es|ettü 'veste-

tud, voolitud', *v|eš|olā* 'lõbusa; lõbusat', *r|eš|otkv* 'rest', *r|ev|ittü* 'rebitud', *č|ez|āl* 'suvel', *l|ež|ib* 'lamab', *t|ež|tü* 'tehtud', *em|ä* 'ema', *m|en|i* 'läks', *rem|eñ|i* 'rihm', *el|i* 'elas', *s|el|lällä* 'selili', *v|er|i* 'veri', *d'|er|uga* 'kotirii', *m|ej|jè* 'meie' (gen.), *ven|e#|* 'paat'.

ä: *p|äi|vāl* 'päeval', *n|äe|β* 'näeb', *ān|i* 'hää', *č|äü|zin* 'käisin', *č|äp|ü* 'käba', *t|ät|ä* 'teda', *r|äk|sü* 'vihmahoog', *s|äb|lõ* 'ahjupihid', *p|äd|rä* 'peetripäev', *d|äd|ä* 'onu', *ül|äg|ò-tüli* 'maatuu', *m|äč|i* 'mägi; mererand', *l|äs|ü* 'haigus', *m|äs|nikkə* 'lihunik', *v|äv|ü* 'väimees', *v|äz|lūb* 'väsib', *l|äh|e* 'allikas', *t|ām|ä* 'tema', *t|än|ävā* 'täna', *v|äl|i* 'vahe', *m|är|čp* 'märg', *el|äj|p* 'elav inimene; elanik', *čes|ä|#|* 'suvi'.

ü: *r|üi|z* 'rukis', *l|üe|ttp* 'lütt', *čüss|üä* 'küside', *p|ü|vvpn* 'püüan', *r|üp|pəz* 'rüüpas', *t|üt|öd* 'tüdrukud', *t|ük|üz* 'tükis', *ven|üβ* 'venib', *lüh|üd* 'lühike', *sünn|üg|iš* 'sündimisest, sünnist', *p|üč|či* 'püük', *č|üs|ü* 'küsis', *üv|ä* 'hea', *č|üz|ün* 'küsin', *üh|è* 'ühe', *čä|üm|ä* 'käima', *čä|ün* 'käin', *ül|i* 'üle', *j|ür|ü* 'äike', *s|üj|p* 'sööja', *ment|ü#|* 'mindud'.

ö: *öi|itp* 'öid', *tütt|öä* 'tüdrukut', *č|öü|si* 'köis', *šn|ö|ri* 'vokipael', *ö|k|kie* 'öökida', *tüt|öd* 'tüdrukud', *r|ög|öd* 'soomlased', *tütt|öč|i* 'tüdrukki', *kalapüv|ös|sa* 'kalapüüust', *č|ö|v|ved* 'köied', *kalapüv|öz|* 'kalapüügil', *öH|süz|in* 'eksisin', *r|öm|izillä* 'roomakil', *öl|jüttä* 'ölitada', *h|ör|kki-kervä* 'ettepoole kõrv', *tütt|öj|è* 'tüdrukute', *tütt|ö#|* 'tüdruk'.

p: *pa|rskua* 'pritsida', *pu|itv* 'puid', *po|ikv* 'poeg', *pe|hjp* 'põhi, alus', *pi|lvi* 'pilv', *pe|rrä* 'pärast', *pä|ivüü* 'päike', *čä|pü* 'käba', *on|pör|ähtpnnü* 'tal käib pea ringi', *rö|pp|v* 'puder', *ba|pt|istv* 'baptist', *la|pf|ad* 'viisud', *sä|pk|o* 'kas saab', *mē|pč|i* 'lähebki', *ne|ps|ie* 'poolmärg', *vo|pš|ei* 'üldse', *pl|ikkä* 'pilgutada; pilkuda', *pl|otkv* 'nuut', *pr|üskv* 'piisk', 'pritse', *süre|p#|* 'suurem'.

t: *ta|pettu* 'tapetud', *tu|li* 'tuli', *to|makkv* 'tohu, udu', *te|si* 'tõsi', *pi|ti* 'pidi, pidas', *te|htü* 'tehtud', *tä|hti* 'täht', *tü|hjp* 'tühi', *tö|itp* 'toid', *pi|tt|ä* 'pidada', *ma|tk|v* 'matk, reis', *sā|tč|i* 'saadki', *s|tv|ōrv* 'sihttuli', *p|o|tn|ikkv* 'puusepp', *ka|tl|etti* 'kotlett', *tr|iskv* 'prits', *as|tj|v* 'astja'.

t: *pe|tā|* 'Petja, Peeter', *u|tu|goittä* 'triikida', *fo|rkv|tā* 'kraabitakse, riivitakse', *gañ|fi|kkv* 'ehispael', *po|ft|ōa* 'jõmpsikat', *fi|tk|v* 'trääs'.

k: *ka|hu* 'kahu', *ku|za* 'kus', *a|ko* 'halg', *ke|va jā-ki|likkv* 'jääpurikas', *ke|hveli* 'kehvel', *kä|pälä* 'käpp', *tük|kü* 'tükk', *kō|kki* 'kõök, kambüüs', *puñ|kt|v* '(vastuvõtu-)punkt', *sa|kk|eli* 'kull', *pa|ks|u* 'paks, rase', *ka|ks|ikod* 'kaksikud', *bu|kv|v* 'kirjatäht', *kn|ehl|v* 'pollar', *ka|aizikko* 'kõrkjastik', *ma|kl|eri* 'maakler', *kr|onni* 'ronk'.

b: |bā|konn 'tulepaak', |bu|liš 'vuliseda', |bo|m|bo| 'põrnikas', |be|nnud 'polnud', |bi|niš 'piriseda' (sääse kohta), |kā|be|l'i 'kaabel, köis, mille säiged käivad vastupäeva', |bā|kättā 'mõkitada (kitsest)', |bū|ngertēs 'vaevaliselt, tuigerdades liigub', |bō|riš 'pomiseda', |dru|bb|ā 'korstent', |li|ba|o 'lible', |hō|bl'ässi 'lõdvalt', |se|br|v 'sõber', |ka|bj|v 'kabi', |parzgu|p#| 'pitsib'.

d: |brū|da| 'tiik', |u|du|s 'udust', |do|ro 'tõru', |čū|di|tti 'kummitas', |de|šatnikk 'rannakubjas; kümnik', |dā|kki 'laevatekk', |ho|dd|ua 'käiku' (sg. part.), |i|dg|eb 'nutab', |la|dv|v 'latv', |a|dm|irv 'admiral', |li|dn|ä 'linn', |obe|dn|ä 'lõunajumalateenistus', |a|dr|ad 'adrad', |kala|p#| 'kalad'.

d: |vad|dā| 'vai; vadjā', |dū|žinn 'tosin', |lad|do|il 'laiadel'; |pu|d|dē|kā 'puudega', |mān|di|tti 'mängiti', |de|fuga 'kotirüü', |en|dā|ntellā 'hingatada', |mān|dū|v 'mängud', |la|dd|v 'lai'.

g: |kau|gā| 'kaua', |vesi-laz|gū| 'mõõna' (sg. gen.), |ča|go|ā 'kõol', |te|ge| 'tõke', |sūnnū|gi|s 'sündimisest, sünnist', |bū|ge|li 'raudkate', |mi|gā| 'mille', |nā|gō| 'näo', |pa|gz|ud 'paksud', |ū-si|gn|ali 'öösignaal', |si|ga|ā 'sõel', |jevan|gt|i-čirjv 'evangeelium', |na|gr|av 'naerab', |ma|gj|az 'maias'.

c: |e|ca|v 'otsad', |ku|cu|n 'kutsun', |ka|co|n 'vaatan', |ke|c|ē| 'Koskise küla', |e|ci|v 'otsib', |eic|ce|nikk 'õitsiline', |me|cā|v 'metsad', |lān|cū|ssi 'lentsiks, tühjaks', |posa|ck|oitā 'pasatskeid, pätte', |e|cc|v 'ots', |bo|cm|vni 'pootsman'.

č: |ča|ko 'kāgu', |čū|ditti 'kummitas', |čo|nnv 'küna, ühest puust õõnestatud jõepaat', |vā|či| 'vāgi, rahvas', |če|rikko 'kirik', |čā|si 'kāsi', |čū|lci 'külge', |čō|hib 'kõhib', |bo|čk|v 'vaat', |pū|čč|i 'püük', |rū|čj|v 'Rutši küla'.

f: |fa|rtoni 'parduun', |fā|ttv 'jalg' (mõõt), |far|fo|ri 'portselan', |fi|tkv 'trääs', |fe|ršali 'velsker', |fū|drā 'Fjodor', |fō|klp 'peet', |ne|ft|i 'nafta', |lā|fk|v 'pood', |gā|ff|vli 'kahvel, rangoutpuu teat. tüüpi alustes', |š|oravnō 'nagunii', |fl|ākku 'lipp, plagu', |fl|ūgeri 'flüügel, tuulelipp', |fr|ovvv 'proua'.

s: |sa|ma 'sama', |su|si 'hunt', |ve|so| 'võsu', |se|lmi 'sõlm', |si|lmu 'silmukala', |se|lčv 'selg', |sā|ije 'säie, nõõri- või kõiekeere', |sū|čüzūl 'sügisel', |sp|lāvv 'palgiparvetus', |pe|st|i 'pesti', |pā|sk|o 'pääsuke', |issu|sč|i 'istuski', |kummv|sč|i (sic!) 'kummaski', |nei|ss|v 'tõusta; hakata', |sv|ojakkv 'kälimees', |ūhe|sm|āz 'ühheksas', |sn|āsittā 'taageldatakse', |sā|etkv 'peipsi tint', |sl|ūžbv 'väeteenistus', |ūh|s#| 'üks'.

š: *de|sa|tnikkv* 'rannakubjas; künnik', *po|šo|* 'jõmpsikas', *po|šš|oa* 'jõmpsikat'.

š: *|ša|pissv* 'kohada', *|šu|mizi* 'sumises', *|šo|lppia* 'sulistada', *|šl|rillä* 'kohevil', *|še|stv* 'ritv, millega paati süstati', *|šp|ikotti* 'pilts, pigardiauk', *|št|onki* 'teng, masti pikendus', *ore|šk|v* 'mündi kirja-pool', *plē|šš|i-pā* 'kiilaspea', *|šv|ēdv* 'rootslane', *bo|šm|ukkv* 'king', *mā|šn|ikkv* 'lihunik', *por|šn|ä* 'toru', *|šl|āppi* 'müts'.

v: *|va|hvä* 'tugev, kõva', *sa|vu|* 'suits', *|vo|ηkv* 'läntsikas, vanalaine', *|vi|mpeli* 'vimpli', *|ve|rkkv* 'võrk', *|vi|ηkua* 'vinguda', *|ve|si* 'vesi', *|vā|rcci* 'kott', *sū|vū|z* 'sügavus', *kalapūv|vō|z* 'kalapüügil', *sli|vg|vd* 'piimakoor', *ra|vv|vš* 'rauast', *|vz|jatkv* 'tihi (kaardimängus)', *so|vh|ozv* 'sovhoos', *fšora|vn|ō* 'nagunii', *a|vr|al* 'avraaltöö', *pri|vj|askv* 'koud, purjesidumisnõör'.

z: *e|za|v* 'osad', *a|zu|v* 'riistad, anumad', *ve|zo|v* 'võsud', *|zē|bi* 'vanalaine', *epe|ze|lale* 'hobusele', *nai|zi|kkv* 'naisterahvas', *čā|ze|tti* 'kästi', *i|zā|š* 'isast', *čū|zū|n* 'küsin', *poje|zd|al* 'rongil', *vi|zg|ptv* 'visata', *ra|zv|ä* 'rasv', *i|zz|e* 'ise', *be|zm|eni* 'margapuu', *čā|zn|p* 'käs'n', *primu|zl|v* 'koot', *e|zr|ä* 'oder', *v|z|jatkv* 'tihi', *mē|z|* 'mees'.

ž: *ež|žā|* 'osi', *v a |ž o |* 'Vassili', *a|žž|vd* 'asjad'.

ž: *grē|žā|* 'song', *i|žo|ri|lain* 'isur', *dū|ži|nv* 'tosin', *tō|žē|* 'samuti', *pēn|žā|kkā* 'pintsak', *|žb|ānē* 'joogikapp', *nū|žd|v* 'puudus', *ši|žg|ākā* 'kaltsuga', *nū|žn|ikkv* 'käimla, gallioon'.

h: *li|ha|* 'liha', *či|hu|v* 'keeb', *le|ho|v* 'lehed', *ku|he|* 'kuhu', *le|hi* 'lõhi', *me|he|v* 'mehed', *pū|hā|* 'püha; pühapäev', *lū|hū|v* 'lühike', *hō|bl|p* 'lõtv', *tē|ht|ja* 'tohtida', *le|hk|oa* 'lõhkuda', *tā|hā|ed* 'tähed', *le|hgon* 'lõhun', *kē|hc|ē* 'Koskise küla', *le|hč|i* 'lõhki', *e|hs|v* 'oks', *a|hv|en* 'ahven', *la|hž|ukkein* 'lapsuke', *ma|xx|ä* 'maha, maasse', *ri|hm|ä* 'rihm', *ke|hn|ossi* 'viletsasti', *ma|hā|ä* 'mahl', *|hl|ūstī* 'ankruküüs', *pe|hj|v* 'põhi, alus'.

m: *|ma|tv|lv* 'madal', *|mu|ssā* 'must', *|mo|komv* 'niisugune', *|mē|ni* 'mõni', *|mi|nnua* 'mind', *|me|ri* 'meri', *|mā|rčp* 'märg', *|mū|llū* 'veski', *|mō|rnāv* 'kisendab', *la|mp|ād* 'lambad', *ra|mk|kv* 'raam', *bo|mb|o* 'põrnikas', *ne|mc|vd* 'sakslased', *čū|mm|e* 'kümmes', *ō|mn|ikkō* 'hommik'.

n: *va|na|* 'vana', *|nu|rkkv* 'nurk', *va|no|iā* 'vanadel', *|nē|issv* 'tõusta; hakata', *mē|ni|* 'mõni', *|ne|llp* 'neli', *tā|nā|vā* 'tänä', *|nū|v* 'nüüd', *š|nō|ri* 'vokipael', *ka|nt|v* 'kand', *le|ηk|v* 'lõng', *bra|nd|vaht-lai|vv* 'tulelaev', *mā|nd|itti*, 'mängiti', *le|ηg|vš* 'lõngast', *lā|nc|üssi* 'lentsiks, tühjaks', *če|nč|p* 'king', *čū|ns|i* 'küüs', *a|nš|pukki* 'kang,

antspak', pē|nž|äkkA 'pintsak', me|nn|p 'minna', pajatō|n|| 'rää-gin'.

ñ: miñ|ñä| 'minia', a|ñu| 'Anna', reme|ñi| 'rihm', ka|ñe|vo 'kanep', ga|ñt|ikkv 'ehispael', vāle|ñk|vō 'vildid', e|ñd|ē 'hinge' (sg. gen.), mi|ññ|ä 'minia', ime|ñje 'mõis'.

l: |la|utv 'laud', a|lu|z 'alus, purjelaev', ka|lo|jv 'kalu', |le|hi 'lõhi', e|li| 'oli', |le|ipv 'leib', e|lä|mmp 'elame', |lū|lū 'lūli puu', |lō|ūhkāv 'lehvib', ü|lp|iä 'üleannetu', si|lt|v 'põrand', va|lk|ä 'valge', so|ld|atti 'sõdur', ne|ld|ikkō 'vakk', a|lg|od 'halud', ku|lc|cu ' (konna) kudu', čü|lč|i 'külge', ga|ls|iā 'halsil', ta|lv|eā 'talvel', ko|lh|ozv 'kolhoos', i|am|v 'ilm', čo|ln|v 'küna, ühest puust õõnestatud paat', kō|ll|v 'surra', ö|lj|ü 'õli', sammā|l|| 'sammal'.

l': al|lv|z 'haljas', ka|lu|v 'karjub', ka|l'|o 'kalju', gi|l'i|ssi 'kii-luks, emapuuks', jāl|lē|v 'jäljed', nel|lā|z 'neljas', pul|p|pu 'kana-poeg', ku|lt|u-rno 'kultuurne; kultuurself', bu|lb|uttā 'vuliseda', se|ld|i 'heeringas', po|l's|ka vīsi|ivusvō 'lahuga juuksed', tra|lš|ikvō 'traallaevad', e|l'm|i 'helme', bo|ln|icvz 'haiglas', pa|ll|o 'palju', ča|lr|anv 'jõepaat ühele inimesele'.

r: |ra|ηkkv 'ränk, raske', ka|ru| 'karu', |ro|hipū 'puusärk', |rē|bakkv 'kalur', |rē|ηgaz 'rõngas', va|ri| 'kuum', |re|pi 'rebis', te|rā| 'tera', |rū|issā 'rukist', |rō|hkōlōitv 'rõhitseb', va|rp|ād 'varbad', ve|rt|v 'verd', o|rf|u 'Artem', va|rk|aiālā 'vargile; varastele', go|rb|anv 'küürakas', va|rg|vz 'varas', vā|rc|ikā 'kotiga', ā|rc|p 'härg', ve|rf|iš 'verfist; ellingult', pē|rs|ād 'põrssad', fe|rš|ali 'velsker', ka|rv|iō 'karvid', pē|rz|vz 'põrsas', ka|rh|iā 'kare', su|rm|v 'surm', mō|rn|ās 'karjub', pā|rn|ä 'kesa', ta|rl|eppi 'talrep', čī|rr|oa 'kiruda, vanduda', čī|rj|otōn 'kirjutan', tūtā|r|| 'tütar'.

ř: |řu|mkkv 'viinaklaas', o|řo|ā i o|ře|škv 'kull ja kiri'.

j: |ja|lkv 'jalg', |ju|tēlā 'üteldakse', |jō|mv 'joom', |je|ki 'jõgi', ka|la-pūta|ji|l 'kalapüüdjatel', vīj|je|v 'viied', |jā|lči 'jalg', |jū|rū 'äike', me|jje 'meie' (gen.).

#: |#a|havv 'ahav tuul', |#u|mpivihmä 'umbvihm', |#o|lud 'õlu', |#e|ccv 'ots', |#i|ki-lōkkv 'vikerkaar', |#e|glē 'eile', |#ä|ččinäin 'äki-line, järsk', |#ü|li 'üle', |#ō|hsüzin 'eksisin', |#p|āsu 'saum, saam', |#t|ānti 'täht', |#t|orkvā 'kraabitakse, riivitakse', |#k|laizikko 'kõrkjastik', |#b|ōriš 'pomiseda', |#d|oro 'tõru', |#d|ēruga 'koti-riie', |#g|rōznāv 'noriseb; lõõb nurru' (kassi kohta), |#c|epa 'kett, ahel', |#č|āsi 'käsi'. |#f|artoni 'parduun', |#s|ula 'sula', |#š|alko 'sälg', |#š|apissv 'kohada', |#v|ako 'vagu', |#z|imofkv 'tal-vekorter; talvitamine', |#ž|abrād 'lõpused', |#h|ätä 'häda', |#m|eri

'meri', $|\#n|enä$ 'nina', $|\#n|aukkà$ 'näuguda', $|\#l|ehmä$ 'lehm',
 $|\#l|aškvð$ 'tuharad', $|\#r|engôz$ 'rõngas', $|\#r|umkkv$ 'viinaklaas',
 $|\#j|uttu$ 'jutt'.

Binaarsed järjestused esitatakse kokkuvõtlikus tabelis (vt. § 5.6.2.).

5.6.1. Foneemide vahekorrad. Foneemide distributsioon allub teatud kindlatele seaduspärasustele, mistõttu seda on võimalik jälgida matemaatiliste meetodite abil. Fr. Harary ja H. H. Paper on välja töötanud üldise arvutusmeetodi foneemide distributsiooni jälgimiseks²³. Nimetatud meetod võimaldab vaadelda binaarsetes järjestustes esinevate foneemide vahekordi hulgateooria alusel. Seda meetodit kasutatakse järgnevalt ka Luutsa-Liivtšulä murraku distributsiooni jälgimisel. Esitame lühidalt meetodi tehnilised põhialused.

Antud keele foneemide hulk $P = \{x_1, x_2 \dots x_n\}$, misjuures x_1, x_2 jne. sümboliseerivad vastavalt keele kõiki foneeme. Praktikas tuleb kõigi distributsioonijuhtude käsitlemiseks keele tegelikule foneemide hulgale lisada $\#$ e. plussjunktuur, mis märgib sõna algust ja lõppu.

Iga hulga P kahest liikmest koosnev järjestus on järjestatud paar. Igas järjestatud paaris eristatakse ees- e. alfapositsiooni ja järel- e. beetapositsiooni.

ax on P liikmete osahulk alfapositsioonil, kui x on beetapositsioonil. $ax = \{y \in P | yx \in R\}$ ²⁴; s. o. foneemile x eelnevate foneemide hulk koosneb kõigist P elementidest (foneemidest) y mis esinevad järjestuses yx . Järjestuses yx on y x -i suhtes alfapositsioonil, x on y suhtes beetapositsioonil. Analoogiliselt $\beta y = \{x \in P | yx \in R\}$ e. $\beta x = \{y \in P | xy \in R\}$.

Vahekordadel (R) on kuus võimalikku omadust: (1) täielikkus, (2) sümmeetria, (3) antisümmeetria, (4) refleksiivsus, (5) irrefleksiivsus, (6) transitiivsus.

Täielikkus hõlmab foneemi x võime olla interaktsioonis kõigi foneemidega P -s. Et leida foneemi x α -täielikkust, tuleb kindlaks teha y järjestuses xy , s. o. foneemide hulk x -i β -positsioonil. Analooiliselt leitakse foneemi β -täielikkus. Iga P foneemi x totaalne binaarne interaktsioon: $\tau x = ax \cup \beta x$ ²⁵; s. o. foneemi x totaalse binaarse interaktsiooni väli on hulk, mis koosneb talle eelnevate ja järgnevate foneemide summast. Täielikkuse astet tähistatakse K abil, sisemise täielikkuse astet tähistab K_i ; i = sisemine (internal).

²³ Fr. Harary and H. H. Paper, Toward a General Calculus of Phonemic Distribution. — Language 33. Baltimore 1957, lk. 143—169.

²⁴ ϵ = on element; $y \in P = y$ on P element. R = vahekord (relation); see väljendab kohest järgnevust.

²⁵ $\cup$ tähistab summat.

Foneem x on sümmeetriline foneemi y suhtes, kui esinevad mõlemad järjestused: xy ja yx , x on sümmeetriline foneem kui $\alpha x = \beta x$. Sümmeetria astet tähistab S , internaalse sümmeetria astet tähistab S_i .

Foneem x on antisümmeetriline foneemi y suhtes, kui esineb üksnes järjestus xy , yx aga ei esine. Antisümmeetria astet tähistab S' , internaalse antisümmeetria astet tähistab S'_i .

Foneem x on refleksiivne foneem, kui esineb ühend xx , s. o. kui $x \in \tau x$; refleksiivsus väljendab geminaatide olemasolu. Foneem on irrefleksiivne, kui ühend xx puudub, s. o. kui $x \notin \tau x$ ²⁶. Refleksiivsuse astet tähistab G . Tabelis (vt. § 5.6.4) on refleksiivsus tähistatud numbriga 1, irrefleksiivsus numbriga 0.

On võimalik arvutada K , S , S' , G ja G' väärtused kõigi vahetkordade (R) kohta, s. o. vahekorra $-K$, $-S$, $-S'$, $-G$, $-G'$.

Käesolevas kirjutises ei vaadelda foneemide transitiivsust.

Foneemide omaduste astete arvutamiseks kasutatakse järgnevalt esitatavaid valemeid²⁷.

I. Täielikkus.

$$1. K\alpha x = \frac{n\alpha x}{nP}.$$

$$4. K_i\alpha x = \frac{n\alpha x}{n\tau x}.$$

$$2. K\beta x = \frac{n\beta x}{nP}.$$

$$5. K_i\beta x = \frac{n\beta x}{n\tau x}.$$

$$3. K\tau x = \frac{n\tau x}{nP}.$$

$$6. K(R) = \frac{nR}{(nP)^2 - 1}.$$

II. Sümmeetria ja antisümmeetria.

$$7. Sx = \frac{n(\alpha x \cap \beta x)}{nP}.$$

$$10. S'_i x = \frac{n(\alpha x \ominus \beta x)}{n\tau x}.$$

$$8. S_i x = \frac{n(\alpha x \cap \beta x)}{n\tau x}.$$

$$11. S'(R) = \frac{\frac{1}{2} \sum_{x \in P} n(\alpha x \ominus \beta x)}{n\tau x}.$$

$$9. S'x = \frac{n(\alpha x \ominus \beta x)}{nP}.$$

$$12. S(R) = 1 - S'(R).$$

²⁶ $\bar{e}$ väljendab mittekuuluvust. Kui näit. eeldada, et $\bar{a} = aa$, on a refleksiivne foneem. Kui a ja $\bar{a}$ olemasolu puhul eeldada, et $\bar{a} \neq aa$, siis on a ja $\bar{a}$ irrefleksiivsed, kui pole vastavalt ühendeid aa ja $\bar{a}\bar{a}$.

²⁷ n tähistab talle järgneva funktsiooni arvulist väärtust, mitte aga tegurit; $\cap$ tähistab ühisosa, $\ominus$ tähistab sümmeetrilist vahet.

²⁸ $\frac{1}{2} \sum_{x \in P} n(\alpha x \ominus \beta x)$ võrdub antisümmeetriliste paaride hulgaga.

III. Refleksiivsus ja irrefleksiivsus.

13. 1. $Gx = 1$, kui $xx \in R$. 14. $G(R) = \frac{\sum_{x \in P} Gx}{nP - 1}$.
13. 2. $Gx = 0$, kui $xx \notin R$. 15. $G'(R) = 1 - G(R)$.

Et distributsiooni jälgimisel on keele tegeliku foneemide hulga juurde lülitatud plussjunktuur, tuleb otstarbekaks pidada segmentaalsete foneemide vahekorra täielikkuse astme määramist. Kui segmentaalsete foneemide hulka tähistada sümboliga P_s ja segmentaalsete foneemide vahekorda sümboliga R_s , võib seda astet väljendada järgmiselt:

$$K(R_s) = \frac{nR_s}{(nP - 1)^2} = \frac{nR_s}{(nP_s)^2}.$$

Kui keeles foneemide²⁹ hulk on nP_s , võib keeles teoreetiliselt esineda $nP_s(nP_s - 1)$ fonemaatilisi opositsiooni³⁰; tegelikult on keeles fonemaatilisi opositsioone tunduvalt vähem. Keele opositsioonide täielikkuse astme saame olemasolevate opositsioonide arvu ja teoreetiliselt võimalike opositsioonide arvu suhte arvutamisel. Olemasolevate opositsioonide arvuks on antisümmeetriliste paaride arvu ja sümmeetriliste paaride poolarvu summa, millest on lahutatud geminaatide arv. Matemaatika sümbolites väljendatuna oleks opositsioonide täielikkuse aste

$$K(O) = \frac{\frac{1}{2} \sum_{x \in P_s} n(ax \ominus \beta x) + \frac{1}{4} \sum_{x \in P_s} n(ax \cap \beta x) - \sum_{x \in P_s} Gx}{\frac{1}{2} nP_s (nP_s - 1)}.$$

Seejuures tuleb märkida järgmist:

$$\frac{1}{2} \sum_{x \in P_s} n(ax \ominus \beta x) = \frac{1}{2} \sum_{x \in P} n(ax \ominus \beta x) - n(a\# \ominus \beta\#);$$

$$\frac{1}{2} \sum_{x \in P_s} n(ax \cap \beta x) = nR_s - \frac{1}{2} \sum_{x \in P_s} (ax \ominus \beta x);$$

$$\sum_{x \in P_s} Gx = \sum_{x \in P} Gx.$$

²⁹ Siin ja edaspidi tähendab foneemi mõiste segmentaalset foneemi, opositsioon tähendab vastavalt segmentaalsete foneemide opositsiooni.

³⁰ Vrd. A. S. C. Ross, The Fundamental Definitions of the Theory of Language. — Acta linguistica 4, Copenhagen 1944, lk. 105.

5.6.2. Foneemide

170

binaarsed järjestused.

171

5. 6. 3. Foneemide täielikkuse astmed.

<i>P</i>	<i>nα</i>	<i>Kα</i>	<i>K_iα</i>	<i>nβ</i>	<i>Kβ</i>	<i>K_iβ</i>	<i>nτ</i>	<i>Kτ</i>
<i>a</i>	31	0,82	0,94	33	0,87	1,00	33	0,87
<i>u</i>	29	76	91	31	82	0,97	32	84
<i>o</i>	31	82	97	31	82	97	32	84
<i>i</i>	7	18	70	4	11	40	10	26
<i>e</i>	24	63	1,00	20	53	83	24	63
<i>i</i>	32	84	0,91	35	92	1,00	35	92
<i>e</i>	30	79	94	29	76	0,91	32	84
<i>ä</i>	23	61	85	25	66	93	27	71
<i>ü</i>	21	55	88	23	61	96	24	63
<i>ö</i>	17	45	77	15	39	68	22	58
<i>p</i>	20	53	95	16	42	76	21	55
<i>t</i>	17	45	71	20	53	83	24	63
<i>f</i>	6	16	55	10	26	91	11	29
<i>k</i>	18	47	69	25	66	96	26	68
<i>b</i>	15	39	83	15	39	83	18	47
<i>d</i>	14	37	70	15	39	75	20	53
<i>d'</i>	9	24	60	11	29	73	15	39
<i>g</i>	14	37	70	18	47	90	20	53
<i>c</i>	11	29	69	13	34	87	16	42
<i>č</i>	11	29	55	18	47	90	20	53
<i>f</i>	14	37	93	7	18	41	15	39
<i>s</i>	19	50	83	18	47	78	23	61
<i>ś</i>	3	08	50	6	16	1,00	6	16
<i>š</i>	14	37	74	14	37	0,74	19	50
<i>v</i>	17	45	71	20	53	83	24	63
<i>z</i>	19	50	86	15	39	71	21	55
<i>ž</i>	3	08	75	4	11	1,00	4	11
<i>ž</i>	9	24	82	8	21	0,73	11	29
<i>h</i>	24	63	92	14	37	54	26	67
<i>m</i>	15	39	60	21	55	84	25	66
<i>n</i>	21	55	72	25	66	86	29	76
<i>ñ</i>	9	24	60	10	26	67	15	39
<i>l</i>	25	66	83	22	58	73	30	79
<i>l'</i>	16	42	76	13	34	62	21	55
<i>r</i>	31	82	94	21	55	64	33	87
<i>ř</i>	3	08	75	3	08	75	4	11
<i>j</i>	9	24	43	21	55	1,00	21	55
‡	35	92	1,00	17	45	46	35	92

5. 6. 4. Foneemide sümmeetria ja refleksiivsuse astmed.

P	$n(\alpha \cap \beta)$	S	S_i	$n(\alpha \ominus \beta)$	S'	S'_i	G
<i>a</i>	31	0,82	0,94	2	0,05	0,06	1
<i>u</i>	28	74	88	4	11	12	1
<i>o</i>	30	79	94	2	05	06	1
<i>i</i>	1	03	10	9	24	90	1
<i>e</i>	20	53	83	4	11	17	1
<i>i</i>	32	84	91	3	08	09	1
<i>e</i>	26	68	81	6	16	19	1
<i>ä</i>	21	55	78	6	16	22	1
<i>ü</i>	20	53	83	4	11	17	1
<i>ö</i>	10	26	45	12	32	55	1
<i>p</i>	15	39	71	6	16	29	1
<i>t</i>	13	34	54	1	29	46	1
<i>t</i>	5	13	45	6	16	55	1
<i>k</i>	17	45	65	19	24	35	1
<i>b</i>	12	32	67	6	16	33	1
<i>d</i>	9	24	45	11	29	55	1
<i>d'</i>	5	13	33	10	26	67	1
<i>g</i>	12	32	60	8	21	40	0
<i>c</i>	8	21	50	8	21	50	1
<i>č</i>	9	24	45	11	29	55	1
<i>f</i>	6	16	40	9	24	60	1
<i>s</i>	14	37	64	9	24	39	1
<i>ś</i>	3	08	50	3	08	50	1
<i>š</i>	9	24	47	10	26	53	1
<i>v</i>	13	34	54	11	29	46	1
<i>z</i>	13	34	62	8	21	38	1
<i>ž</i>	3	08	75	1	03	25	1
<i>ž</i>	5	13	45	6	16	55	0
<i>h</i>	12	32	46	14	37	54	1
<i>m</i>	11	29	44	14	37	56	1
<i>n</i>	17	45	59	12	32	41	1
<i>ñ</i>	4	11	33	11	29	73	1
<i>l</i>	17	45	57	13	34	43	1
<i>l</i>	8	21	38	13	34	62	1
<i>r</i>	19	50	58	14	37	42	1
<i>ř</i>	2	05	50	2	05	50	0
<i>j</i>	9	24	43	12	32	57	1
<i>ʃ</i>	17	45	46	18	47	54	0

5. 6. 5. Vahekorra omadused.

$$K(R) = 666 : 1443 = 0,46$$

$$K(R_s) = 614 : 1369 = 0,45$$

$$K(O) = \frac{138 + 238 - 34}{\frac{1}{2} \cdot 37 \cdot 36} = 0,51$$

$$S(R) = 1 - 0,23 = 0,77$$

$$S'(R) = 154 : 666 = 0,23$$

$$G(R) = 34 : 37 = 0,92$$

$$G'(R) = 1 - 0,92 = 0,08$$

ФОНОЛОГИЯ ГОВОРА ВОДСКОГО ЯЗЫКА ДЕРЕВЕНЬ ЛУЖИЦЫ И ПЕСКИ

ТИИТ-РЕЙН ВИЙТСО

Резюме

В настоящей статье рассматривается фонологическая система говора деревень Лужицы и Пески западного диалекта водского языка. На этом говоре говорят в Кингисеппском районе Ленинградской области на берегу Лужской губы.

Так как в лингвистике нет единогласия в понимании понятия фонемы, автор определяет фонему как минимальную единицу системы выражения звукового языка, состоявшую из соответствующих различных сегментов в различном окружении. Просодемы рассматриваются как афонематические феномены. Слово понимается как основа, на которой соединяются аффиксы.

В статье описываются фонемы и их варианты в изучаемом говоре, разъясняется структурное влияние ижорского и русского языков на фонологическую систему водского языка.

При рассмотрении дистрибуции фонем употребляется частично метод вычисления, разработанный Фр. Хэрэри и Х. Х. Пейпером, т. е. рассматриваются все свойства бинарных порядков фонем кроме транзитивности. Так как метод Хэрэри-Пейпера включает в число фонем и плюсюнктуру [$\#$] для описания всех возможностей дистрибуции фонем, автор считает целесообразным установить степень полноты действительных, т. е. сегментальных фонем $K(R_s)$, которая получается при вычислении частного числа отношений (relation) сегментальных фонем и квадрата числа сегментальных фонем. Другим дополнением употребляемому методу является установление степени полноты оппозиций $K(O)$. Степень полноты оппозиций получается при вычислении частного числа имеющихся в языке оппозиций и числа теоретически возможных оппозиций.

PEALIIKMETE ASENDIST KARJALA KEELE VALDAI MURDE LAUSES

EDUARD LEPPIK

1. Üldist

Ligi veerand karjala keele valdai murde lauseist on subjektita. Tekstides, kus on palju tegemist 1. ja 2. isikuga, võib see arv tõusta isegi 50 protsendini.

Subjekti esinemisel asub see tavaliselt lause alguses, näit. *hukka l'äksi hüppöämäh lehmällä jäl'l'ästi* (I 6) 'hunt hakkas lehmile järele jooksmas', *brihat't'su k'avotti käzilöillä jäniksen* (I 10) 'poiss võttis jänese käsitsi kinni', *mužikka dūmait'tši naija hüväl'lä tüttözellä* (M 5) 'mees mõtles abielluda hea tütarlapsaga'.

Subjekti nihutavad lausealgulisest asendist tahapoole:

1) igasugused inversioonijuhid, näit. *tul'i ženihä, otti oman molodoin, vei kirikköh* (I 1) 'tuli peigmees, võttis oma pruudi, viis kirikusse', *pahat oadih paimenet, ei kat'sottu živattoja* (I 1) 'halvad olid karjased: ei vaadanud loomi', *t'sukin mie šima, kundane tüttöne* (I 1) 'ma suudlen sind, kulla neiuke';

2) predikaadi lausealgulised laiendid, näit. *hanel'düö mužikka küol'i* (N 2) 'temal(t) suri mees', *sorokkoa šie loajit sitsašta* (N 3) 'tanu sa teed sitsist', *täh aigah izändä kodih tul'i* (M 6) 'sel ajal tuli peremees koju';

3) enamik subjekti laiendeist, näit. *nätsäkäne lèibä paha* (I 1) 'nätske leib on halb', *tämä akka paremmän mattau* (I 1) 'see naine oskab paremini', *pitkä varži brīvžalla* (16) 'koodil on pikk vars'.

Vastupidi üldisele läänemeresoome keelte tavale ei ole genitiivsed kuuluvust näitavad atribuudid ning samuti adjektiivsed kongrueeruvad atribuudid valdai murdes alati oma põhisõna ees, vaid mõnikord ka selle järel, näit. *akka jat'skõa viinalla juotti i kanalla žõaritulalla šuotti* (M 6) 'eit jootis diakoni viinaga

ja toitis praetud kalaga', *tòatto tütõn istuw laul'salla* (M 6)¹ 'tüdruku isa istub pingil', *tütär miun läziä* (I 10) 'minu tütar on haige', *tsoari nemetskoi käški laškje* (M 6) 'saksa keiser käskis läbi lasta (пропустить)', *a vell'i vanhembii küžele.õ brihat'sunda, kunne teil'ä vakka* (M 6) 'aga vanem vend küsib poisilt: kuhu teil vakka vaja on', *miula on kakšikümmendä kakši vašto a vanhoa* (M 5) 'mul on 22 vana vihta'.

Üldiselt tuleb seda siiski harva ette. Tavalisem on säärane uususus ainult A. Vassiljevil Markovost. Et A. Vassiljev on üks kahest kirjaoskajast keelejuhist ja ainuke intensiivne lugeja, siis vihjab see mainitud erandliku esinemuse vene algupärale.

Kui lauses subjekti pole, võib lause alata ükskõik millise lauseliikmega, seejuures eelistatakse üldiselt predikaati, eriti juhul kui

1) lauses puuduvad kõrvalliikmed, mida on vaja esile tõsta lausealgulise positsiooniga, näit. *pidäw männä lehmõä l'üpsämäh* (I 1) 'tuleb minna lehma lüpsma', *otpus'tittih miun kuwvekši kükši kod'ih* (M 5) 'mind lasti kuueks kuuks koju', *lõajin šuren ruvon* (I 1) 'egin suure sao';

2) lause on imperatiivis, näit. *aššu halguo pil'imäh* (M 6) 'mine puid saagima', *ošša miula mldänibud'* (M 1) 'osta mulle midagi', *ottakko a šwreṭ lužikät* (I 1) 'võtke suured lusikad'.

Predikaat on üldiselt subjekti kõrval, näit. *mie unahln avoamen stolalla* (I 1) 'ma unustasin võtme lauale', *käzi tahtow mılma tsapaija* (I 1) 'kass tahab mind küünistada', *järvel'lä ribakat püwvetäh nevotalla* (M 6) 'järvel püüavad kalurid noodaga', kuid küllaltki tihti, igatahes märgatavalt sagedamini kui eesti keeles, paikneb subjekti ja predikaadi vahel siiski mõni kõrvalliige, näit. *höän tukušša liew magie* (I 1) 'ta muutub hunnikus magusaks', *a hengi miula rub'ei k'ivis'tämäh* (M 5) 'aga süda hakkas mul valutama', *höän nägõh poxodiw toattoh* (I 10) 'ta sarnaneb näolt isaga'. Viimane asjaolu johtub karjala valdai murdele omasest sisulise esiletõstmise (rõhutamise) süsteemist.

Kui mitte arvestada subjekti juurde kuuluvaid atribuute ja laiendite laiendeid (viimased on ikka oma põhisõna kõrval ja ei häiri üldist järjestust), siis on valdai murdes pealiikmete vahel tavaliselt

1) predikaadi pronoomenist laiendid, näit. *tütär miula tüõndi ei ammuin kirjan* (I 1) 'tütar saatis mulle hiljuti kirja', *höän šilma mamakši ku't'šuw* (M 6) 'ta kutsub sind emaks', *a mie šiun nüttenä luon järveh* (M 6) 'aga ma viskan sind nüüd järve';

2) predikaadi laiendid, mille juurde kuulub pronoomenist atribuut, näit. *mie šlun uššitelän ajan školašta põiš* (I 1)

¹ P. Palmeos, Märkmeid karjala valdai murdest. — ESA III, Tallinn 1957, lk. 194.

'ma ajan sinu õpetaja koolist minema', *höän näil'ä veššoiia šoaw järvell'ä i jovealla* (N 4) 'ta püüab nende asjadega järvel ja jõel'; *a moamo täššä ajašša it'se kirjutti kirjan* (M 6) 'ent ema kirjutas sel ajal ise kirja';

3) predikaadi ainuke laiend, kui teda ei taheta tähenduslikult esile tõsta (lause absoluutses lõpus oleval lauseliikmel on teatav esiletõstetuse või uudsuse nüanss, kui ta pole seal lauserütmilise tasakaalu pärast), näit. *šie ja l l a t marait'set* (M 5) 'sa määrid jalad ära', *tüö hil'l'ä h kirjutatta* (M 5) 'te kirjutate aeglaselt', *höän koiššä müöw* (I 1) 'ta müüb kodus';

4) dünaamilise rõhuga lauseliikmed (need ei ole kunagi lause absoluutses lõpus ning nad saavad pealiikmeist tagapool olla ainult juhul, kui nende järel on veel mõni sõna, näit. *müö šiuh varoiņ oššamma jògo midä odežòa* (M 6) 'me ostame sinu tarvis igasuguseid riideid', edasi *mie äi j ä l' d i igävöin šilma* (I 1) 'ma igatsesin sind väga', *müö huomena tò a š e n a tulemma teil'ä* (M 6) 'me tuleme homme taas teile', *höän viel'ä a i v o m b i noužow* (I 1) 'ta tõuseb veelgi varem';

5) üks kahest kõrvalliikmest, kui mõlemat on teataval määral vaja tähenduslikult esile tõsta, näit. *mie nüittenä katkoan okšan* (I 1) 'ma nüüd murrin oksa', *šie viel'ä et avan ovie* (I 1) 'sa veel ei avanud ust', *moamo vieštin tüöndi pot'stoa müö* (I 6) 'ema saatis teate posti teel'.

Mõnikord võib subjekti ja predikaadi vahel olla ka kaks (harva enam) eriliiki kõrvalliiget. Seda näeme ülaltoodud viies punktis loetletud seaduspärasuste mõningate kombinatsioonide puhul, näit. *mie talvelle poigah mänen* (M 6) 'ma lähen talvel pojale külla', *höän miuada kümminen kerdoa küželi* (I 1) 'ta küsis minult kümme korda', *mie ogordašta kanat ajan* (M 5) 'ma ajan kanad aiast ära', ning siis, kui predikaat teatavaist tähenduslikest või lausestruktuurilistest seikadest tingituna peab lause lõppu siirduma, näit. *mie händä braišškòa ülen šuvat'shen* (M 6) 'ma armastan teda vennikest väga', *akka jat'shko vinalla juotti i kalalla žòaritulalla šüötti* (M 6) 'eit jootis diakoni viinaga ja toitis praetud kalaga', *a naiñe tädä jo ammuin k'iedi, što on òma poiga* (M 6) 'aga naine teadis seda juba ammu, et on oma poeg'.

Pealiikmete asendit lauses reguleerib ka nende eneste rõhutamise vajadus. Et aga subjekti ja predikaadi rõhutamine on seotud põhiliselt inversiooniga, siis sellest lähemalt peatüki vastavas osas.

Teatavat mõju lause struktuurile (eriti predikaadi asendile) avaldab veel selguse ja arusaadavuse nõue. Et aga valdai murde lauseehitus on õigegi lihtne, siis pole sõnade järjekorral siin mõtte selguse seisukohalt kaugeltki seda osa, mis tal on hoopis kompli-

seerituma struktuuriga kirjanduslikes keeltes, nagu seda on eesti ja soome keel².

Tundub, et valdai murdes on muidki, vähem märgatavaid pealiikmete paigutust mõjutavaid tegureid. Tõenäoliselt on aga seal teatav annus niisugustki vabadust, mis laseb üksikuid lauseliikmeid siirda siia või sinna, ilma et sellel oleks mingit erilist funktsiooni ja mida võiks klassifitseerida juhuslikeks kõikumisteks, nagu seda teeb L. Kettunen lauseehituselt valdai murdele küllaltki lähedal seisva vepsa keele ulatuslikus käsitluses³, võib-olla ehk ainult selle reservatsiooniga, et näiliselt täielikki vabadus on ikkagi mõnel määral sõltuv üldise stiili, konteksti ja lause rütmi keerukast buketist.

2. Inversioonist

Pealiikmete omavahelisest asendist on kõige tavalisem subjekti paiknemine enne predikaati, näit. *mie ombelen paijan i pukšut* (I 1) 'ma õmblen särgi ja püksid', *hüö ni konžv ei kõännüttü breijimäh toizittši trojanoa* (M 5) 'nad ei tulnud iialgi tagasi teist korda Trojanit raseerima', *jašška käški šiuua zveñle kelloloih* (M 6) 'diakon käskis sind kellasid helistada', ent ka inversioon pole just haruldane, näit. *èl'i üksi mužikka meren rannašša* (M 5) 'elas mere ääres üks mees', *narodanna kaikila lähkietäh künelet* (M 6) 'inimestel kõigil voolavad pisarad', *tuli miun mužikka hebožella, otti miwn kogih* (I 1) 'tuli minu mees hobusega, viis mind koju'.

Kuigi karjala keel on L. Kettunen i andmeil üks inversioonivaesemaid läänemeresoome keeli⁴, leiame valdai murdest näiteid peaaegu kogu selle keeruka inversioonimehaanika kohta, mis on iseloomulik eesti keelele kui kahtlemata kõige inversioonirikkamale läänemeresoome keelele⁵. Alljärgnevalt sellest lähemalt.

A. PEALAUSEIS (ISESEISVAIS LAUSEIS)

Alates sagedamini esinevate juhtudega, võib valdai murdes leida inversiooni järgmistes lausetüüpides.

² Predikaadi asendist lause mõtte selguse määravana soome keeles vt. L. Kettunen, Hyvää vapaata suomea, Jyväskylä 1949, lk. 172—173.

³ Vt. L. Kettunen, Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus, Helsinki 1943, lk. 569.

⁴ Vrd. L. Kettunen, Über die Wortfolge im Finnischen und Urfinnischen, Helsinki 1953, lk. 58.

⁵ Vrd. E. Leppik, Lause pealiikmete inversioonist eesti kirjakeeles. — ESA V, Tallinn 1959, lk. 41—52.

1. Predikaadi laiendiga algavais lauseis

Siia kuuluvad kõigepealt *olla*- ja *liedä*-verbist predikaadiga laused, näit. *näiśśä kohiśśä on kol'tšat* (I 1) 'neis kohtades on võrud', *a iell'ä vuotta òli hänell'ä kakšitoiśta korabl'ie* (M 5) 'aga enne aasta möödumist oli tal 12 laeva', *vih'maśta on äijä vet'tä rufšaśša* (I 1) 'vihmast on ojas palju vett'; *huomena liew kolomaś päivä* (I 1) 'homme on kolmapäev', *š ū r i ś ś a l'ietäh mavot, pikkaraziśśa ei-juo* (I 1) 'suurtes on ussid, väikestes ei ole', *miwla huomena l'ietäh nimipäivät* (M 6) 'mul on homme sünnipäev'.

Erandeid leidub siin õige vähe, näit. *meil'ä moiśta paginoa ei-juo* (I 1) 'meil säärast väljendit ei ole', *miwla ni midä ei-juo* (I 1) 'mul pole midagi', *i t ä š š ä müö olima, kuna kod'ih' ei laś-kiettu* (M 6) 'ja siin me olime, kuna koju ei lastud'.

Predikaadi laiendiga algavais lauseis, kus predikaadiks pole *olla*- ega *liedä*-verb, kohtame inversiooni juba märksa harvemini, näit. *tšilahazen pöällä kařvaw äijä madõa* (I 1) 'nõgese peal kasvab palju röövikuid', *mužikaalluo tül'i šõma tüttöne* (M 5) 'mehe juurde tuli ilus tüdruk', *hallaot toin mie itševäen pel-lośta* (M 5) 'puud toin ma väljalt omal jõul'.

Enamasti on pealiikmete järjestus neis lauseis sõltuv mingist vormilisest tunnusest ja seda järgmiselt.

Otsene sõnajärjestus esineb, kui

a) subjektiks on personaalpronoomen, näit. *vanha hõän rodietšši, štõbj ifsellä paimendõa* (M 5) 'vanaks jäi ta, et ise (ss. endale) karjatada', *midõa müö rubiemmarõadamah* (I 1) 'mida me tegema hakkame', *häräl'l'ä mie annan põalikkaa* (I 1) 'härjale ma annan malka';

b) lause algab temporaaladverbialiga, näit. *a šidä brihat istuoťsetah tüttõl'õil'üö* (I 6) 'aga siis istuvad noormehed tütarlaste juurde', *illalla paimen matkoaw kod'ih* (M 5) 'õhtul läheb karjus koju', *huomenekšella bajari tüönti prislugan v a n a n luo* (N) ⁶ 'hommikul saatis mõisnik teenija Vanja juurde'.

Viimasest on erandiks tähenduslikult esile tõstetud subjektiga laused, näit. *kevõäl'l'ä šulaw kaikki lumi* (I 7) 'kevel sulab kogu lumi', *ammuzeh aigah uprav'äit'tši ühel'l'ä stranalla tsoari t r o - j a n* (M 5) 'ammusel ajal välitses ühel maal tsaar Trojan', *uwveśta uwveśta lähkietti h pakkazet* (I 1) 'uuest aastast algasid pakased'.

Inversiooni eelistatakse juhul, kui lause alguses on lokaaladverbial, näit. *meľšän pöäl'l'ä hüpel'l'äh tüt'šat* (I 6) 'metsa kohal jooksevad pilved', *sinisell lüö, merel lüö istu tüttö valgial kivellä*

⁶ E. Leskinen, Karjalan kielen näytteitä I, Helsinki. 1932, lk. 140.

(N) ⁷ 'sinise mere ääres istus tüdruk valgel kivil', *näreiköššä kažvetah kaikkiennägözet grīvat* (I 1) 'kuusikus kasvavad iga-sugused seemed'.

Sellest leidub siiski mõningaid erandeid, näit. *täššä pelloššä ruiš kažvaw jogainuo korgie* (I 1) 'sellel põllul kasvab rukis alati pikk', *kivil'lä leibä ei kažva* (Jabl. 1) 'kivil vili ei kasva', *stogaššä mužikka kaikkie nägi* (M 6) 'kuhja otsas nägi mees kõike'.

Muud adverbialid ja objekt esinevad lause alguses väga harva ning nende puhul võib näha nii inversiooni kui otsest järjestust. Ainult küsivaks sõnaks olevaid objekte leidub lause alguses mõnevõrra rohkem. Kuna aga viimaste puhul on subjektiks peaaegu eranditult pronoomen, millega (nagu juba eespool on märgitud) kaasneb otsene sõnajärjestus, siis jääb sellest mulje, nagu valitseks lausealgulise objekti puhul otsene järjestus. Üksikasjalikumale järelduse tegemiseks, milline mõju on lausealgulistel adverbialidel (excl. temporaal- ja lokaaladverbial) ja objektidel inversioonile, ei paku vastavate lausete väike esinemissagedus siiski piisavalt materjali.

2. Erilise eepilise (nn. muinasjutu) stiiliga lauseis

Säärase inversiooni puhul on iseloomulik, et predikaat on lause absoluutses alguses, näit. *l'äksi miun mužikka kaloa õngittamah i load'i avannon* (M 5) 'läks minu mees kalu õngitsema ja tegi jäässe augu', *tul'i meil'ä proazhikka* (I 1) 'tuli meil pidu', *höän näge, istü harakka oksalla* (M 5) 'ta näeb: istub harakas oksal'.

Mõnikord võivad selles stiilis olla esitatud terved tekstiosad, näit. *õl'i miula toatto i moamo, õl'i miula nel'lä vel'lie i kakši sizärdä i elimä müö kreštjanstvaššä, moada paššima. elimä müö hüvin, bohataidi. õl'i miula sei'tšemen vöatta, toatto ando miun školah. opaštaliēš'in mie nel'lä vuotta. opaššuin mie hüvin* (M 5) 'Oli mul isa ja ema, oli mul neli venda ja kaks õde ning me elasime põllutööst — maad kündsim. Elasime meie hästi, rikkalt. Oli mul seitse aastat, isa andis mind kooli. Oppisin ma neli aastat. Oppisin ma hästi'.

Tavaliselt kasutatakse säärast inversiooni siiski ainult kirjel-dav-eepiliste juttude alguses, uue mõtte alustamisel või uue tegevusliini sissetoomisel sündmustikku, näit. *ordih d'edalla tsivat. vanha höän rod'iet'l'si, štöbi it'sel'lä paimendoa. palkkai höän paimenen. a paimenella õl'i vol'sebnoi trüba, kumbazeh höän šuvat'l'si trubie. ka huomenekšella provožaitššow d'eda paimenda, andaw*

⁷ A. R. Niemi, Suomen kansan vanhat runot II, Helsinki 1927, lk. 738.

hänell'ä keralla -leiböä i šanow, šie vähembi trubah kizoa a paremmīn tsjboa paimenna. illalla paimen matkoaw kod'ih i ajaw it'sell'üö tsjboa. kat'tšow d'èda heih i vanguw šöämikkäldi, midä šie roat, kuin šie tsjboa paimennat. kat'saha mih hüö ruvettih tundumah. sofši-m laihettih, näl'l'äštä hävitäh. i paimen šano, mie paimennan d'èda hüvln, leikkoan okšazie i šüötän heidä. mänöw päivä i toihe, a tsjvat kuivetah i laihat rodiefšettih a d'èda mänd itše kat'tšomah. mändi höän met'tšäh peittoat'tši tuhjoloih i nägöw, toi paimen tsjvat i leikkai heil' okšoa. tsjvat ruvettih šüömäh äijäl'di (M 5) 'Olid taadil kitsed. Vanaks jäi ta, et endale karjatada. Ta palkas karjase. Aga karjasel oli võluvile, mida ta armastas puhuda. Noh, hommikul saadab taat karjast, annab talle kaasa leiba ja ütleb: «Sa mängi vilet vähem ja karjata kitsi paremini.» Ohtul tuleb karjane koju ja ajab endaga kitsi. Vaatab taat neid ja hüüab vihaselt: «Mida sa teed, kui sa kitsi karjatad? Vaata, millistena nad on hakanud tunduma! Nad on täiesti kõhnunud, kärvavad näljast!» Ja karjane ütles: «Mina karjatan, taat, hästi. Lõikan oksakesi ja söödan neid.» Läheb päev ja teine, ent kitsed kuivavad ja muutusid lahjaks ning taat läks ise vaatama. Läks ta metsa, peitus põõsaisse ja näeb: tõi karjane kitsed ja lõikas neile oksakesi, kitsed hakkasid aplalt (ss. väga) sööma'.

3. Küsiva silbiga -go moodustatud interrogatiivlauseis

Siia kuulub rõhuv enamus interrogatiivlauseid, milles küsimus on esitatud protsessi toimumise kohta, näit. *a mahadgo šie seizawdöa ühel'l'ä jallalla* (M 5) 'aga kas sa suudad seista ühel jalal', *üöl'l'ä noužen, katšahan, noužowgo nat'sinka* (I 1) 'öösi tõusen, vaatan, kas täidis kerkib', *ongo teil'ä kolhozat* (I 1) 'kas on teil kolhoosid'.

See on kõige stabiilsem inversioonitüüp valdai murdes, ainult erilised rõhutamisvajadused võivad siin põhjustada otsese järjekorra tekkimist, näit. *a fotokartofška ongo toaton* (M 6) 'aga kas isa foto on olemas'.

4. Otsesele kõnele järgnevas saatelauses

See on taas võrdlemisi järjekindel inversioonitüüp, näit. *jär'ivi šūri, vangutah lou'šat* (I 1) 'järv on suur, hüüavad kalurid', *midä šie vanha roat, vanguw bāba* (M 5) 'mida sa, vana, teed, hüüab eit', *a mahadgo šie seizawdöa ühel'l'ä jallalla i ummišto a mo-lemma šil'mät, küzelöw hitroi rèbo* (M 5) 'aga kas sa suudad seista ühel jalal ja sulgeda mõlemad silmad, küsib kaval rebane'.

A. Vassiljevilt ja N. Petrovilt on siiski kirja pandud ka mõned inversioonita näited, näit. *matkoa pois' miušta, kondie šanow tsjvala* (M 5) 'mine minu juurest ära, ütleb karu kitsale', *er rubie, tüttö päšša šanow, itkemäh* (M 6) 'ma ei hakka, ütleb tüdruk Paša, nutma', *miššä hōän on izändä küželōw* (M 6) 'kus ta on, küsib peremees', *a kuin hōän i лавло, kukko küželōw* (M 5) 'aga kuidas ta siis laulis, küsib kukk'.

On raske öelda, kas otsene järjekord on mainitud keelejuhtide eripära või mitte, sest teistelt keelejuhtidelt pole tavaliselt üldse õnnestunud kuulda otsesele kõnele järgnevaid saatelauseid (saatelauseid on üldiselt otsese kõne ees), paremal juhul on jäädvustatud vaid paar-kolm inversioonita näidet.

5. Adverbiaallausega algavais lauseis

Pealausest, millele eelneb adverbiaallause, võib leida nii inversiooni kui ka otsest järjestust, kusjuures inversioonil on ainult tähtsusetu ülekaal, näit. *kūni hüö èl'ettih, kažvo koivu korgie, šoma* (I 1) 'kuni nad elasid, kasvas ilus pikk kask', *kūni kukot ei лавлетä, šini ei lähe ni ken ladakezrošta* (I 1) 'kuni kuked ei laula, seni ei laula, seni ei lähe keegi ketramisõhtult ära', *konže kevhä mužikka keräi taṽvükūzen moštinan jait'lšōä kullašta, otti hōän äijän d'enḡoa i ošti korabl'in* (M 5) 'kui vaene mees kogus korvitäie kullast mune, võttis ta nende eest palju raha ja ostis laeva'.

Sisuliselt kuulub siia ka lausetüüp, kus kõrvallause asemel on vormiliselt pealause taoline (ilma konjunksioonita) lause, näit. *leikkoat hirren, lähtōw rūga vuodamah* (I 1) '[kui] raiud palgi, hakkab vaik voolama', *hānell'ä šūret hambahat, purow, lähte.ṽ vèri* (I 1) 'tal on suured hambad, kui hammustab, tuleb veri', *rodī lida, llaššettih d'ēda da bāba* (M 6) 'kui tuli õhtu, sõid taat ja eit õhtust'.

Enamasti on säärase lausete teises pooles siiski otsene järjestus, näit. *lieñi miula kakšikūmmendä nell'ä vuotta, toatto miula šāno, pid'āw poiga naija* (M 5) 'kui ma sain 24 aastat vanaks, ütles isa mulle, [et] poeg peab abielluma', *tul'i poiga školašta, moamo ando poijala kirjan* (M 6) 'kui poeg tuli koolist, andis ema pojale kirja', *avawdu òvi, hōän kül'i, ei juo znakomoi õāni* (I 1) 'kui uks avanēs, kuulis ta, et ei ole tuttav hääl'.

Kuna soome-ugri keeltele omane lausestruktuuri lihtsus ja lihtlausete suur osatähtsus⁸ on kõigiti iseloomulikud ka valdai murdele, siis esineb seal põimlauseid õige vähe. Ja et neistki põimlau-

⁸ Vrd. R. Karelson, Soome-ugri keelte lausestruktuurist seoses konjunksioonidega. — ESA IV, Tallinn 1959, lk. 196 ja 204.

setest algab kõrvallausega vaid napilt viiendik (kõrvallauseid on tavaliselt pealause järel), siis on arusaadav, et detailsemate seaduspärasuste avastamisest ei saa siin juttugi olla. Tuleb piirduda ainult kõige üldisematega ja nimelt:

a) inversioon on kõrvallausele järgnevas pealauses üldine vaid *olla-* ja *liedä-*verbist predikaadi puhul, näit. *miššä näre kažvaw, šielä eij_olę tolokńāńkoā* (I 1) 'kus kuusk kasvab, seal pole leesikat', *kuin kažvatat perk'iššä, on vangie oraš, peldoh kül'vāt, on zelonāne* (I 1) 'kui kasvatad toas, on valge oras, põllule külvad, on roheline', *miššä hōān seizow, ōl'i loukko* (I 1) 'kus ta seisab, [seal] oli auk', *kandaw hēbo, l'iew varžaņe* (I 1) 'kui mära sünnitab, tuleb varsake', *hūvīn istuoł't'šow päivāne, hūvā l'iew päivā* (I 1) 'kui päike loojub ilusasti, tuleb ilus päev', *pudžerrat vihkon lujah, l'iew kuiva nał't'ie* (I 1) 'kui väänad niinenuustiku kõvasti välja, tuleb kuiv põrand', kusjuures erandid on täiesti haruldased, näit. *jes'l'i mie hānel'dā kol't'šašta inānnoida em_moańita, šilłoin miun tavarat šiun l'ietāh* (M 6) 'kui ma temalt laulatussõrmust välja ei peta, on minu kaubad sinu omad';

b) muude verbide puhul, eriti aga kui pealause subjektiks on pronoomen, on reegliks otsene sõnajärjestus, näit. *jes'l'i hūō lugiet-taiš tāmān kńlġan, hūō tļjušsettaiš āijān ūtta* (I 1) 'kui nad loeksid seda raamatut, saaksid nad teada palju uut', *mādo kun purow, jālga puhaŗduw* (M 5) 'kui uss hammustab, siis jalg läheb paiste', *kūńi tūō lounatatta, mie teil'ā kezrōān laņġōā* (I 1) 'kuni te lõunatate, ma ketran teile lõnga', *konže külmi hāndā, mužikka šāno, vejā pōiš* (M 5) 'kui saba kinni külmus, ütles mees: tõmba-ära', *miššä kažvaw mändū, siel'ā hūō kažvetah* (I 1) 'kus kasvab mänd[e], seal nad kasvavad'.

6. Lausealgulise (rõhutatud) predikatiiviga lauseis

Predikatiivi siirmist predikaadist ettepoole juhtub väga harva, mistõttu lausealgulisest predikatiivist tingitud inversioon on küllaltki haruldane, näit. *hūvā lienōw hēinā hebožih varoin* (I 1) 'hein saab hobuste tarvis hea', *piłāt oadih teil'ā dorogat* (I 1) 'teed olid teil pikad', *vangiet liettih brihat* (I 1) 'puhtaks said noormehed'.

Inversioon on siin tingitud tähendusliku eristamise vajadusest, sest otsese järjekorra puhul käsitaksime predikatiivi sääraseis lauseis subjekti juurde kuuluva atribuudina, vrd. esitatud näiteid teisendatuna: *hūvā hēinā lienōw hebožih varoin* 'hea hein saab hobuste tarvis', *liettih vangiet brihat* 'olid olemas puhtad noormehed'.

7. Esiletõstetud eitusega lauseis

Seegi võimalus hõlmab kõikidest inversioonijuhtudest ainult tähtsusetu murdosa. Inversiooni põhjustab siin eitussõna ja predikaadi järjekindel paiknemine vahetult kõrvuti, mistõttu eituse rõhumisel lausealgulise asendiga jääb subjekt paratamatult predikaadist tahapoole, näit. *en àna mie lašta ñi kunne* (M 6) 'ei anna ma last kuhugi', *et varaja šie jumaloa i strašnoida sūdua* (M 5) 'ei karda sa jumalat ega viimsepäeva kohut', *et uo šie mīun nāine* (M 6) 'ei ole sa minu naine'.

Erandina sellest on registreeritud ainult üks eitav küsimus: *et'tä tüö lähä markkovalla* (I 1) 'kas teie ei lähe Markovosse'.

8. Sõna *àna* abil moodustatud imperatiivi puhul

Inversioon pole sõna *àna* abil moodustatud imperatiivi puhul tavaliselt päris selgepiiriline, sest ainult mõningates lausetes on mõlemad predikaadi koosseisu kuuluvad sõnad enne subjekti, näit. *àna tuow miula tūtār heīnie luomah* (I 1) 'tulgu tütar (ss. las tuleb tütar) mulle heinu tegema', *àna rippuw šoapka voarnalla* (I 1) 'rippugu (ss. las ripub) müts varnas', *àna läh'tietäh tüffōzet školah* (M 7) 'mingu (ss. las lähevad) tüdrukud kooli'.

Enamasti on subjekt sääraseis lauseis siiski imperatiivi moodustava vormi *àna* ja protsessi väljendava indikatiivse vormi vahel, näit. *àna tervemmāh pèt'ja tuow kod'ih* (M 6) 'tulgu Petja hästi ruttu (ss. rutemini) koju', *mikši katkoat koivōa, àna koivu kažvaw šūri* (I 1) 'miks sa murrad kaske, las kask kasvab suureks', *àna šiat šūvōvāh* (I 1) 'las sead söövad'.

9. Küsiva sõna ja silbita (inversiooniga) moodustatud interrogatiivlauseis

Vastavais lauseis on inversiooni funktsiooniks küsimuse moodustamine, näit. *rubiet šie huomena paistamah* (I 1) 'kas sa hakkad homme küpsetama', *tušet šie mèil'ä* (I 1) 'tuled sa meile', *ando hōān dengoa* (I 1) 'andis ta raha'.

Küsimust võib siiski edasi anda ka vormilt narratiivse, inversioonita lausega. Seejuures eraldab interrogatiivseid lauseid sama sõnastusega narratiivseist lauseist tugeva dünaamilise rõhu asetamine sõnale, mis väljendab seda, millest hetkel just küsimus on, näit. *teil'ä goštjat-tullah* (M 6) 'kas teile tulevad külalised' (küsimus on külaliste, mitte aga kellegi muu tulekust), *šie t o a š·tulīt*

voruimah (M 5) 'kas sa tulid jällegi varastama' (küsimus on varguse kordumisest), *tüö mahatta karratta* (I 1) 'kas te tantsida oskate' (küsimus on oskamisest), *tüö mahatta karrata*. (M 5) 'kas te oskate [siis] tantsida' (küsimus on tantsimise, mitte aga millegi muu oskamisest, küsimusel on teatav imestuse varjund).

B. KÕRVALLAUSEIS

Nagu juba eespool tähendatud, on põimlauseste osatähtsus valdai murdes minimaalne. Kui sellele lisada asjaolu, et kõrvallauseid on enamasti otsese sõnajärjestusega, siis tundub kõrvallauseste inversioon olevat täiesti juhuslikku laadi. Kõigest sellest hoolimata ei puudu sealgi mõned ilmekad inversioonitüübid.

Vaatluseks liigitaksime kõrvallauseid gruppidesse, kusjuures liigituse aluseks oleksid kõrvallauseid alustavad konjunktsioonid ja siduvad sõnad.

1. Ilma konjunktsioonita temporaal- ja konditsionaallauseid, samuti paralleelselt mõlema tähendusvarjundiga laused

Neid lauseid pole palju. Põhiliselt esineb neis inversioon, näit. *männizit šie šinne, nave-rno šie šiel'dä tühjij̄ke kážilöij̄ke tuližit* (M 5) 'kui sa läheksid sinna, sa tõenäoliselt tuleksid sealt tühjade kätega tagasi', *aijā lihoa on, ka šūri puiñe* (I 1) 'kui on palju liha, siis on suur pütt', *maido muigõaw, lienõw brāñkü* (I 1)⁹ 'kui piim hapneb, tekib hapupiim'.

2. Konjunktsiooniga *štõbi* algavad kõrvallauseid

Konjunktsioon *štõbi* 'et' alustab põhiliselt finaallauseid, kuid üksikutel juhtudel ka kausaal- ja objektlauseid. Kõigis neis on üldiselt otsene järjestus, näit. *kossašša varrešša on vöärä štõbi varži ei hieroiš važanda kättä* (N 4) 'vikatil on varres kõverus, et vars ei hõõruks vasakut kätt', *a mužikka izännällä káški šavata sundukka i lukuta, štõbi höän ei üidiš* (M 6) 'aga mees käskis pere-mehel kasti kinni panna ja lukustada, et ta ära ei läheks', *vitšoina šivotah pual'ikašta i krugo-m hiržilöištä štõbi nāmā hirret ei eis-tüliet'šettäiš* (M 6) 'vitstega seotakse kaigast ja palkide ümbert, et need palgid ei liiguks'.

⁹ TRÜ soome-ugri keelte kateedri käsikirjaliste keelematerjalide kogu ühik nr. 143, lk. 12.

Inversiooni esineb käesolevas lausetüübis seoses *olla*-verbist predikaadiga, näit. *ruvettih jumalõa kumardelemah, štob_oiš lapši* (Jabl. 1) 'hakati jumalat paluma, et oleks laps', *māne rišši šil'mie üöllä, päiväl'l'ä, štobi ei_joiš ni ühtä röähkõä* (I 1) 'mine löö ööl [ja] päeval risti ette, et ei oleks ühtki pattu', *tahotta, štobi ondaiš pakšut kül'l'et* 'te tahate, et oleksid paksud küljed' ning seda isegi siis, kui lause koosseisu kuulub predikatiiv, näit. *priš-vanda snimimma voattèn i zolimma i bel'imma šuwrešša pühäššä lumella, štob_oiš vòade vangie* (I 6) 'poomilt võtame riide ära ning peseme leelisega ja pleegitame suure paastu ajal lumel, et riie oleks valge', *on sètka, štob_oiš olut šel'gie* (M 6) 'on olemas võrk (kurnamiseks), et õlu oleks selge', kuigi predikatiivi puhul, nagu juba pealausete käsitlemisel ilmnas, esineb üldiselt otsene järjestus, näit. *žentäh en i nainut, štobi jallat oldih kehnot* (M 5) 'sellepärast ma ei abiellunudki, et jalad olid viletsad', *tahon, štobi hõan oiš tabahñe* (M 6) 'tahan, et ta oleks meeldiv'.

Peale *olla*-verbist predikaadiga lausete on inversiooni registreeritud veel järgmistes lausetes: *briha kumoi rejen, üläh jallak-šet, štobi ei māniš regeh lumi* (I 1) 'noormees pööras ree kummuli, jalased üles, et lumi ei läheks rekke', *konjū-hat šüötetäh näidä heinie hebožila, štob vejettäiš hebozet paremmin* (I 6) 'tallimehed söödavad neid heinu hobustele, et hobused veaksid paremini', *trojan tahto, štobi ei nägiš ni ken tādä* (M 5) 'Trojan tahtis, et seda keegi ei näeks', *tāmā òli žeh varoin, tštobi ei popadaiššis živatta* (N 4) 'see oli selle tarvis, et loom[ad sinna] ei satuks', *tāmā raudañe tšòka, štobi ei langeiš kiekko* (I 1) 'see raudsplint on selleks, et ratas ära ei kukuks'.

3. Konjunktsiooniga *konžv* algavad kõrval- laused

Konjunktsiooniga *konžv* 'kui' algavais kõrvalauseis näeme enamasti otsest järjekorda, näit. *konže miun jallat kävell'äh, mie roadamah rubien* (M 5) 'kui mu jalad liiguvad, hakkab ma tööle', *šie voata, toatto, konže mie šiula šanon, što naija pidäw* (M 5) 'sa oota, isa, [seni] kui ma sulle ütlen, et tuleb naituda', *konž kaikki linnut moatah, sòva laulaw* (M 6) 'kui kõik linnud magavad, häälitseb (ss. laulab) öökull'.

Kui predikaadiks on *olla*- või *liedä*-verb, valitseb inversioon, näit. *konža l'iew šuwri tül'i, puhuw, doroganda kandaw bumoaagoa, peskoa, müö kut'šumma šiškon hõä* (I 1) 'kui on suur tuul, puhub [ja] kannab teelt paberit, liiva, me kutsume [seda] kuradi pul-

maks', *a konže liuw hüvā sōā, šilloin l'ähet, nämä ruvot rospuštīt* (N 4) 'aga kui on hea ilm, siis lähed ja puistad need saod laiali', *konža on äijä rahvašta, šilloin on äijäl'di paha pežietššie* (I 1) 'kui on palju rahvast, siis on väga paha pesta', *tormozoitta ajeallah, konža on lunda vähä talvelle* (M 5) '[ree] tallaraudadeta sõidetakse [siis], kui talvel on vähe lund'.

Erandiks on siin personaalpronoomenist subjektiga laused, näit. *kolme vuotta proidi konža mie olin tartošša* (N 5) 'kolm aastat on möödunud, kui ma Tartus olin', *konže tüö l'ienettä näl'l'ällä, tulgoa miuluo* (I 1) 'kui te nälga jääte, siis tulge minu juurde'.

Lõpuks leidub üksikuid inversiooniga lauseid ka siis, kui predikaadiks pole *olla*-ega *liedä*-verb, näit. *konže kül'mi händä, mužikka šano, vejä pòis* (M 5) 'kui saba kinni külmus, ütles mees: tõmba ära', *konža mǎni šiwla šüh mǎdo, šie dūmaitššit, juot viuluo vettä* (I 1) ¹⁰ 'kui uss sulle suhu läks, sa mõtlesid, et jood külma vett'.

4. Konjunktsiooniga što algavad kõrval- laused

Konjunktsioon *što* 'et' esineb kõigepealt objektlausete, ent vähe- sel määral ka kausaallausete alguses. Inversiooni esinemus on mõlemal juhul väga reeglipärane.

Kui predikaadiks on *olla*- või *liedä*-verb, esineb inversioon, näit. *ni kell'ä ei käšken šanoa, što hänell'ä on mütüöt korvat* (M 5) '[ta] ei käskinud mitte kellelegi öelda, et tal on säärased kõrvad', *dūmait'šši borona, što šiel'ä on toiñe borona* (I 1) ¹¹ 'oinas mõtles, et seal on teine oinas', *meil'ä šanottih, što ei lienün tsoarie, l'ieñi kirenskoi* (M 6) 'meile öeldi, et tsaari ei olnud, oli Kerenski'.

Erandi moodustavad sellest predikatiiviga laused, näit. *el'ä šano, što nämä on šiun hebozet* (M 6) 'ära ütle, et need on sinu hobused', *a tül'i miwla vaštah mužikka i šanow, što šarviloinkela l'ehmät ollah huogehet* (M 6) 'ent mulle tuli vastu mees ja ütleb, et sarvedega lehmad on odavad'.

Kõikide muude verbide puhul on otsene järjestus, näit. *i šano heil'ä goštla, što terväh pēfja tulow* (M 6) ¹² 'ja ta ütles neile külalistele, et Petja tuleb varsti', *naiñe eljoa veššel'ä, što hōän poigoa nägi* (M 6) 'naine pole rõõmus, et ta poega nägi', *a mie en*

¹⁰ P. Palmeos, Tekste karjala valdai murdest. — ESA IV, Tallinn 1959, lk. 266.

¹¹ TRÜ soome-ugri keelte kateedri käsikirjaliste keelematerjalide kogu ühik nr. 143, lk. 12.

¹² P. Palmeos, Tekste karjala valdai murdest. — ESA IV, lk. 270.

varaja, što hõän miun pöäl'lä šöändü (I 1) 'aga ma ei karda, et ta minu peale vihastus'.

Selles osas leidus üksainus inversiooniga näide *šanottih muži-koila, što kagrašša veñüw kondie* (I 6) 'meestele öeldi, et kaeras lamab karu'. Subjekti lauselõpuline asend tuleb siin ilmselt sellest, et subjekti kui antud lauses uut mõtet sisaldav lauseliige on tähenduslikult esile tõstetud, kuigi teatav mõju võiks olla ka sellel, et sageli *veñüw = on*.

Objektlausetega põimlaused näivad valdai murdes olevat suhteliselt õige noored, millele vihjab

a) vene keelest pärinev konjunksioon *što*,

b) nende objektlausete täielik vastavus samasisulistele pealause-tele,

c) rindlausetaoliste (konjunksioonita *što*) põimlausete esine- mine paralleelselt ülalkäsitletud põimlausetega, näit. *i kait'l'i külä kijuššettih, p è t'ja müöw lehmõä* (M 6) 'ja kogu küla sai teada, [et] Petja müüb lehma', *mie dūmaitšīn, hānel'l'ä on grīvat* (I 1) 'ma mõtlesin, et tal on seened', *naiñe tōže meil't'säh l'äksi, nägöw, paimen trubah kizoaw, tsīvat koš'itah* (M 5) 'naine läks samuti metsa [ja] näeb, [et] karjus mängib vilet, kitsed hüppavad'.

5. Muud, harvemini esinevad konjunksioonid

Siia kuuluksid konjunksioonid nagu *kuin* 'kui', *kun* 'kui', *jes'l'i* 'kui', *kūñi* 'kuni'.

Niipalju kui olemasolev materjal lubab järeldusi teha, ei leidu selles osas teiste sidesõnadega võrrelduna midagi erinevat, s. t. et

a) *olla-* ja *liedä-*verbist predikaadi puhul esineb inversioon, näit. *a jēsli lienöw meil'ä voina, nīn awtadgo, p è t'ja, heil'ä vojuija* (M 6) 'aga kui meil sõda tuleb, kas sa siis aitad, Petja, neil sõdida', *mie keräizīn griboa, kun oiš korzinka* (I 1) 'ma korjaksin seeni, kui oleks korv', *lanğei p o a v i l a polvuizīn i šāno tsoarilla, kuin òl'i azie* (M 5) 'langes Paavel põlvili ja ütles tsaarile, kui- das asi oli',

b) muudel juhtudel aga otsene järjestus, näit. *jes'l'i tüö šanotta, što miula on tsīvan šarvet, mie leikkoan teil'dä pōän ongupäistä šoa* (M 5) 'kui te ütlete, et mul on kitse sarved, ma raiun teilt pea õlgadest saadik', *mīdä šie roat, kuin šie tsīboa paimennat* (M 5) 'mida sa teed, kui sa kitsesid karjatad', *kūñi tüö lounatatta, mie teil'ä kezrōän lanğoa* (I 1) 'kuni teie lõunatate, ketran ma teile lõnga'.

6. Siduvate adverbide ja pronoomenitega algavad kõrvallaused

Põhilised reeglid on siin analoogilised konjunktsiooniga algavates kõrvallausetes funktsioneerivate reeglitega. Sellele vastavalt esineb kõrvallauseis, kus predikaadiks pole *olla*-ega *liedä*-verb, otsene sõnajärjestus, näit. *en tle kem-meidä rubiew šüöttämäh* (I 1) 'ma ei tea, kes meid toitma hakkab', *muisša, midä mie šiula pägizen* (M 5) 'pea meeles, mida ma sulle räägin', *min hōän i küžü, žen i annettih* (I 1) 'mida ta küsis, seda ka anti'.

Kui siduv sõna on predikaadi laiendiks (resp. predikaadi laiendiks oleva sõna laiendiks) ja subjektiks on personaalpronoomen, on see reegel siiski ebajärjekindel, näit. *kuulla tütöl'lä män i mado, moamo rubei tūžimah rahvahalha*: «miun tüttärel'lä midäl_liew, lien i päha (I 1)¹³ 'missugusel tüdrukul läks uss [suhu], [selle] ema hakkas rahvale kurtma: mis minu tütrele on, [tal] hakkas paha', *miššä kažvaw mändü, šielä hüö kažvetah* 'kus mänd[e] kasvab, seal nad kasvavad'.

Ühe väikese eranditerühma moodustab ka vahetevahel esinev uususus — paigutada predikaat subjekti ja apositsiooni või siis subjekti ja atribuudi vahele (on kõige iseloomulikum A. Vassiljevile Markovost), näit. *kumbāne magari tüt'l'ö* (pro *kumbāne tüt'l'ö magari*), *hānell'lä män i mado šüh* (I 1)¹⁴ 'missugune tüdruk magas, sellele läks uss suhu'.

Kui predikaadiks on *olla*- või *liedä*-verb, esineb inversioon, näit. *tämä on bohatta rištikanža, kellä on šūret karvat hibiell'lä* (I 1) 'see on rikas inimene, kel on suured karvad ihul', *tüö el'gōä paiškoä, mištä miula on tämä poiga* (M 6) 'teie ärge rääkige, kust mul see poeg on [saadud]', *kel'lä ei lie nüblöä, žellä puwtan* (I 1) 'kel nõopi ei ole, sellele õmblen'.

See ei kehti aga siis, kui

a) predikaadiks on personaalpronoomen, näit. *tüö dogadija mēidä, miššä müö ol'ima* (I 1) 'te nägite meid, kus me olime', *šanōakkoiš miula, miššä šie olit* (I 1) 'ütles mulle, kus sa olid', *ni midä ei ollun kirjutettu, mištä hüö ollah* (M 6) 'midagi polnud kirjutatud, kust nad on';

b) siduv sõna on subjektiks, näit. *hōän otti kaikki dengat, kumbazet oldih hänen talošša* (M 5) 'ta võttis kogu raha, mis oli ta majas', *i jōgo kohan panetta, midä teil'ä on* (M 6) 'ja kõik asjad panete ära, mis teil on'.

¹³ P. P a l m e o s. Tekste karjala valdai murdest. — ESA IV, lk. 266.

¹⁴ Ibid.

Esitatust kokkuvõtet tehes näeme, et kõrvallauseis allub inversioon üldjoontes järgmistele seaduspärasustele.

1. Kui predikaadiks pole *olla*- ega *liedä*-verb, esineb otsene järjestus. Enam-vähem reeglipärase erandi moodustavad sellest (s. t. neis esineb inversioon) ilma konjunktsioonita temporaal- ja konditsionaallauseid. Muude hälbimuste puhul on raske mingisugust seaduspärasust konstateerida.

2. Kui predikaadiks on *olla*- või *liedä*-verb, esineb inversioon. Võrdlemisi reeglipäraselt annuleerivad seda aga

- a) personaalpronoomenist subjekt,
- b) predikatiiv,
- c) defineerivad atribuudid *tämä* 'see', *nämä* 'need', *kaikki* 'kõik' subjekti juures,
- d) subjektina esinev siduv pronoomen.

3. Resümeerivat

Olulisi erinevusi valdai murde pea- ja kõrvallause struktuuris ei ole. Kõik tunnused viitavad sellele, et kõrvallause on võrdlemisi hilistekkeline, millest siis ka tema suur sarnasus pealausega. Märkimisväärsete eripärasuste tekkimist takistab ka lauseehituse äärmine lihtsus — rõhuv enamus lauseist (resp. liitlause osistest) sisaldab üht kuni kaht predikaadi laiendit. Kõige tavalisema lausetüübi skeemiks on *subjekt, predikaat, predikaadi laiend*, kusjuures subjektil ja predikaadi laiendil võib mõnikord olla veel oma laiend. Kui predikaadil on kaks laiendit (kolme laiendi esinemine on juba täiesti haruldane), siis asub üks neist tavaliselt subjekti ja predikaadi vahel, kuigi igasugused muudki kombinatsioonid on võimalikud.

Predikaadi laiendite mitmesugune paigutus tuleneb üksikute lauseliikmete tähendusliku esiletõstmise vajadusest. Kuna esiletõõtmine toimub mitmesuguste eri vahenditega ja kuna need vahendid täidavad mõnikord ka muid funktsioone, siis on see süsteem võrdlemisi keerukas ja mitte eriti selgepiiriline.

Ka pealiikmete paigutus sõltub otseselt või kaudselt tähendusliku esiletõstmise vajadusest. Otsese sõltuvuse puhul on meil tegemist küsimusega, kas meie mõtte lähtepunktiks (loogiliseks subjektiks) on protsessis viibija (grammatiline subjekt) või protsess (grammatiline predikaat). Näit lauses *d'èda da bàba innašsettih, venüöl'settih magoamah* (M 6) 'taat ja eit õhtustasid ning heitsid magama' lähtub mõte grammatilistest subjektidest (*dèda, bàba*), sest tegemist on definiitsete subjektidega, kuna nendega väljendatud isikud on määritletud (antud juhul konteksti põhjal, kuhu

kuulub esitatud lausenäide) ning meid huvitab nüüd, mida need eit ja taat tegid (predikaat on tähenduslikult esile tõstetud, kuna temas kätkeb loogiline predikaat, mille tunnuseks on see, et ta sisaldab mõttekäiku lülituvat uut mõtet, millele keskendub huvi ja tähelepanu). Sellevastu lauses *e'l'ättih d'èda da bàba* (M 6) 'elasid taat ja eit' lähtub mõttekäik protsessist (elamise faktist) ja edasi huvitab meid küsimus, kes elasid (põhitähelepanu on pööratud subjektile).

Sellega on seletatav inversioon ka seoses *olla-* ja *liedä-*verbiga (tähenduses 'eksisteerima'). Olemine on igasuguste protsesside kõige üldisem vorm ja on seepärast seda tüüpi lauseis mõttekäigu lähtepunktiks ning olemise mõtte süntaktiline avaldus — predikaat on lause alguses. Kui aga mõtet olemisest millegagi piirata (predikatiivi lisamine), siis on põhitähelepanu suunatud piiravale tunnusele (sisaldab loogilist predikaati) ning viimase süntaktiline vaste predikatiivi näol läheb lause lõppu (kus on uut mõtet sisaldava lauseliikme koht), talle eelneb predikaat, kuna see on predikatiiviga tähenduslikult tihedamas seoses kui subjekt, subjekt aga satub niimoodi päris algusse (inversiooni annuleerimine).

Teiseks tähtsamaks inversiooni annuleerijaks on personaalpronoomenist subjekt. Teatavasti saab pronoomenit kasutada ainult mingi juba esitatud (definiitse) mõiste sõnalise väljendi asemel. Seega on loomulik, et personaalpronoomeniga väljendatud on lauses subjektina mõtte lähtepunktiks, mistõttu niisugune subjekt on enne predikaati.

Ülejäänud (kaudselt tingitud) inversioonijuhte ja erandlikke annuleerimisi tuleb seletada sellega, kuivõrd tihe side valitseb ühel või teisel laiendil oma põhisõnaga. Kõige ilmekama seletuse annab sellele lausealguliste temporaal- ja lokaaladverbiaalide mõju võrdlemine. Kui näiteks lause algusse viia lokaaladverbiaal, siirdub sinna ka predikaat (tekib inversioon), kui aga lause algusse viia temporaaladverbiaal, siis jääb predikaat enamasti subjektijärgsesse positsiooni (inversiooni ei teki), s.t. lokaaladverbiaal kuulub tihedamalt predikaadi juurde kui temporaaladverbiaal.

LÜHENDID.

J = Jakonovo küla.
Jabl. = Jablonka küla.
M = Markovo küla.
N = Nebõlitsõ küla.
V = Valdai.
ss = sõnasõnalises tähenduses.

О МЕСТЕ ГЛАВНОГО ЧЛЕНА В ПРЕДЛОЖЕНИИ В ВАЛДАЙСКОМ ДИАЛЕКТЕ КАРЕЛЬСКОГО ЯЗЫКА

ЭДУАРД ЛЕППИК

Резюме

В валдайском диалекте карельского языка на первом месте в предложении обычно стоит подлежащее (вместе с относящимися к нему второстепенными членами предложения), за ним следует сказуемое (вместе с относящимися к нему второстепенными членами предложения). Благодаря чрезвычайной простоте построения предложения, в валдайском диалекте относительно мало употребляются такие предложения, в которых сказуемое имеет при себе два второстепенных члена предложения, а предложения со сказуемым, к которому относится три второстепенных члена предложения, встречаются уже совсем редко. В валдайском диалекте второстепенный член предложения, относящийся к сказуемому, нередко, во всяком случае значительно чаще, чем в эстонском языке, стоит между подлежащим и сказуемым. Из второстепенных членов предложения, относящихся к сказуемому, в начале предложения можно встретить почти исключительно одни лишь обстоятельства времени и места и в очень редких случаях дополнение.

Отклонение от обычного словопорядка главных членов в предложении (инверсия) типично для предложений со сказуемым, выраженным глаголом *олла* и *liedä*. Прямой порядок слов наблюдается в этих предложениях главным образом тогда, когда подлежащим является личное местоимение, или когда в состав предложения входит предикатив, или когда при подлежащем стоят определительные атрибуты, выраженные местоимениями *tämä* 'этот', *nämä* 'эти', *kaikki* 'все, всё'. Если сказуемое выражено другими глаголами, то расположение главных членов в предложении относительно друг друга прямо или косвенно зависит от необходимости подчеркнуть значение отдельных слов. При прямой зависимости вопрос состоит в том, является ли исходной точкой высказывания (т. е. логическим подлежащим) кто-либо или что-либо, находящееся в процессе действия (т. е. грамматическое подлежащее), — в этом случае имеет место прямой порядок слов, — или такой исходной точкой является сам процесс (т. е. грамматическое сказуемое), — в этом случае наблюдается инверсия. Косвенно обусловленная инверсия зависит от того, насколько тесная связь существует между второстепенным членом предложения, вынесенным по значению на первое место в предложении, и главным членом предложения, к которому этот второстепенный член относится.

VEPSA KEELE VERBAALTULETUSSUFIKSEIST

-sku- JA -skō'ta (-škō'ta)

MARIA ZAITSEVA

Vepsa keele lõunamurdes esineb väike rühm denominaalseid verbe, mis on moodustatud sufiksi -sku- abil. Põhiliselt on need intransitiivsed verbid translatiivse, mõnikord refleksiivse-translatiivse tähendusega ja tuletatud omadussõnadest. Näit.: *madāskuda* 'madalaks muutuma, madalduma' — *madā* (< *madal*) 'madal'; *nozōskuda* 'vedelaks muutuma, vedelduma' — *nozō* (< *nozol*) 'vedel'; *el'ābskuda* 'elavaks muutuma, elustuma' — *el'āb* 'elav'; *palābskuda* 'kuumaks muutuma' — *palāb* 'kuum'; *sivēskuda* 'halliks minna' — *sivē* 'hall' (< *vn сивѣй* 'hall').

Mõnikord esinevad paralleelselt *sku*-liste verbidega täielikud sünonüümid sufiksiga -stu-; näit. *el'ābskuda* ~ *el'ābstuda* 'elavaks muutuma, elavnema' jne.

Lõunavepsa *sku*-sufiksilistele verbidele vastavad põhja- ja keskvepsa murdes samatähenduslikud verbid sufiksiga -zu-¹: vpsL *nozōskuda* ~ vpsK ja vpsP *nozolzuda*; vpsL *madāskuda* ~ vpsK ja vpsP *madalzuda* jne.

Kõikidest eespool mainitud intransitiivsetest *sku*-sufiksilistest verbidest on vepsa keele lõunamurdes võimalik moodustada sufiksi -ta- abil transitiivseid verbe, millel on kausatiivne või kuratiivne tähendus. Näit.: (*mehen*) *el'ābskōtīn* 'äratasin (mehe) ellu' (vrd. *hān el'ābskū 'ta* ärkas ellu'); *palābskōtta* 'palavaks muutma, kuumendama' (vrd. *pada palābskuškāz, voib heitta* 'pada juba keeb, võib tulelt ära tõsta').

Kuid peale selle on olemas mõned verbid sufiksiga -skōtta, millele puhul puudub vastena translatiivne *sku*-sufiksiline verb, näit.: *terāskōtta* 'teritada' ~ sm *teroittaa* (LVHA I 12)²: *ma terāskōtīn seibhan* 'ma teritasin teiba' (*terā* 'terav'); *teduskōtta* ~ *tedustada*

¹ P. Kokla, Mõnedest vepsa keele derivatsioonisufikseist. — TRÜ Toimetised 47. Oigus- ja Ajaloo Keeleteaduskonna üliõpilaste teaduslikke töid, Tartu 1957, lk. 52.

² L. Kettunen, Lõunavepsa häälik-ajalugu, Tartu 1922 (= LVHA).

'teada saada' (LHVA I 53); *hulaskõtta* '(kivid) hõõguvaks kuumendada' (LVHA II 46).

Lõunavepsa *-skõtta*-sufiksilistele kausaalsetele verbidele vastavad vepsa keele põhja- ja keskmurdes sünonüümsed verbid sufiksiga *-sta-* või *-zoitta* (~ *-ziitta*). Näit.: vpsL *teduskõtta* ~ vpsP *tedustada* ~ *tedistada* ~ vpsK *tedustada*; vpsL *nozõskõtta* ~ vpsP *nozonzõtta* (*i* < *oi*)³ ~ vpsK *nozoloitta*; vpsL *madaskõtta* ~ *madazõtta* ~ vpsK *madazoitta*.

Samuti nagu sufiks *-sku-*, esineb ka *-skõtta* ainult vepsa keele lõunamurdes. Keskmurdes õnnestus leida ainult üks deverbaalne verb sufiksiga *-škoitta* — *kehuškoitta* 'keema ajada' (vrd. *kehuda* 'keeda'). Nimetatud verbil on muide ka lõunavepsas kuju *-škõtta*. Siin on aga *s* > *š* foneetiliselt seaduspärane, sest *s*-i ees esines keeleajalooliselt *i*, mis silbi lõpul *s*-hääliku ees mõnikord võis kaduda⁴. Põhjavepsas vastab verbile *kehuškõtta* *-štõtta* (*i* < *oi*) sufiksiline tegusõna — *kehuštõtta* 'keema ajada' (vpsK *kehuštuda* 'keeda, keema hakata' — *kehuda* 'keeda').

Vepsa keelt käsitlevas kirjanduses ei mainita üldse sufiksit *-sku*; sufiksi *-skõtta* suhtes on olemas ainult mõned muuseas tehtud märkused. L. Kettunen i üldmainitud töös esitatakse mõned verbid sufiksiga *-skõtta*. Ta märgib, et antud vormid ei esine soome ja eesti keeles⁵.

V. Hallap mainib ühes oma kirjutises⁶ sufiksit *-škoitta* (küll ilma näideteta), mis tema sõnade järgi esinevat läänemeresoome keelte idaosas.

Tegelikult ei sufiks *-skõtta* (*-škoitta*) ega ka *-sku* ei esine peale vepsa keele lõunamurde (välja arvatud üks verb keskvepsa murdes) üheski teises läänemeresoome keeles. Ka vepsa keele põhjamurdes ei leidu ühtki verbi nimetatud sufiksiga.

Mis puutub sufiksile *-sku-* ja *-skõtta* päritolusse, siis pole kuni tänaseni esitatud ühtki oletust.

Märgitagu siinkohal, et L. Kettunen i eespoolmainitud tööle lisatud väikeses lõunavepsa sõnastikus esineb verb *madaskata* 'madalamaks saada'⁷. On täiesti usutav, et siin on tegemist sama vaatlusaluse sufiksiga. Võib oletada, et kõik teisedki eespool esitatud verbid esinesid algul *-ska-* kujul⁸, aga seejärel kujunes

³ E. A. Tunkelo, Vepsän kielen äännehistoria, Helsinki 1946, lk. 783.

⁴ L. Kettunen, LVHA II, lk. 68—69.

⁵ L. Kettunen, LVHA I, lk. 12.

⁶ Материалы по истории мордовских глаголо-образовательных суффиксов. — Keele ja Kirjanduse Instituudi Uurimused II, Tallinn 1958, lk. 233—234.

⁷ L. Kettunen, LVHA II, lk. 104.

⁸ Vokaalide kohta, millega esialgselt oletatavasti lõppesid verbaaltuletussufiks, vt. V. Hallap, Verbaaltuletussufiksids mordva keeltes (ühismordva keeles esinenud sufiksids), Tallinn 1955, lk. 84. (Kandidaadiväitekiri, käsikiri TRÜ soome-ugri keelte kateedris).

siingi *tu-*, *du-*liste refleksiiv-translatiivse tähendusega verbide analoogial sufiks kujuga *-sku* (s. t. *ska-*le liitus refleksiivne sufiks *-u-*).

Nagu teada, esineb vepsa keeles ja karjala keele lüüdi murdes sufiks *-ga(n)de-* (*-gata*), mille abil muuhulgas moodustatakse ka translatiivse tähendusega verbe, aga samuti sufiks *-goitta*; viimane tuleb peale vepsa ja karjala keele ette veel ka vadjä keeles. Need on kahtlemata liitsufiks. Sellele viitab liivi keel, kus leidub rida translatiivse tähendusega verbe, mis on moodustatud sufiksi *-g* abil. Sama osutab ka sufiks *-ga(n)de-* ja *-goitta* (*oi < ai*) olemasolu vepsa ja karjala keeles. Peale selle on nii vepsa keeles kui ka karjala keele lüüdi murdes olemas liitsufiks *-ška(n)de-* (*-škata*), mis moodustab inhoatiivse ja futuraalse tähendusvarjundiga verbe. Kõikides siin loetletud sufiksides esineb ilmselt element *-ga* (*-gä*), *-ka* (*-kä*). Eelnevast järgneb niisiis, et sufiks *-sku-* ja *-skõtta* osutuvad liitsufiksiks ja koosnevad päritoluliselt järgmistest elementidest: *-ska- < s-ka* ja *skõtta < s-k-o-i-tta*; viimases omakorda *oi < ai*.

Peale selle esinevad mordva keeles sufiks **-kad(ə)*, *-gad(ə)* jne., millede abil moodustatakse lisaks muudele verbidele (põhiliselt intransitiivsetele) ja denominaalseid tuletisi translatiivse tähendusega, kusjuures need verbid on tuletuslikus seoses kausaalsete verbidega sufiksiga *-kaft(ə)*, *-gaft(ə)* ⁹ jne. Nagu vepsagi keeles, on neil moodustamise baasiks adjektiivse iseloomuga poomenid, näit.: *вецакадомс*, *-дсь* 'сделаться водянистым, жидким' — *вецана* 'водянистый, жидкий; негустой, некрутой', *опаньгадомс*, *-дсь* 'сделаться душным (о летнем дне)' — *опаня* 'духота; душный; душно'.

Mordva keele ülalmainitud sufiks *-kad(ə)*, *-gad(ə)* esimene komponent *ka*, *ga* osutub päritolult samaks, mis element *-ga* (*-gä*), *-ka* (*-kä*) läänemeresoome keelte sufiksides *-ga(n)de* (*-gata*), *-ška(n)de* (*-škata*) ¹⁰, samuti vepsa keele sufiksides *-sku* ja *-skõtta*.

Sufiks *-sku-* ja *-skõtta* esimese komponendi, s. o. sufiksialgulise konsonandi *s* suhtes on esialgu raske midagi kindlat väita. Siin on mõeldavad mitu võimalust. See *s* võis kunagi kauges minevikus tulla sufiksides sõnatüvedest, mis lõppesid *s*-iga. Siit, nendest võisid näit. moodustuda *-stu-* ja *-(i)sta-* sufiksilised verbid ¹¹.

Sama reaalsena näib ka V. Hallapi poolt esitatud hüpotees, mille põhjal *s* (*š*) tuleneb inhoatiivsete verbide sufiksialgulisest **š-ist* või **ts-ist* ¹², mis T. Lehtisalo järgi pole tänapäeval lääne-

⁹ V. Hallap, tsit. teos, lk. 208.

¹⁰ Sealsamas, lk. 234—235.

¹¹ L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys I, Helsinki 1941, lk. 248, 263.

¹² V. Hallap, tsit. teos, lk. 235.

meresooime keeltes säilinud, välja arvatud eesti *-sa*, *-sä*; vrd. näit. *pühksämä* 'pühkima', *tilksama* 'tilkuma' ¹³.

Ei ole välistatud võimalus, et mõningatel juhtudel ka sufiksiste *-stu-* (*-štu-*), *-sta-* (*-stä-*) abil moodustatud tuletistes (iseäranis deverbhaalsetes tuletistes) on *s* sama päritolu. Kuid antud küsimus vajab veel täiendavat uurimist.

ВЕПСКИЕ ГЛАГОЛООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ СУФФИКСЫ

-sku- и *-skō'ta* (*-škō'ta*).

МАРИЯ ЗАЙЦЕВА

Резюме

В данной статье рассматриваются два глаголообразовательных суффикса в вепском языке, которые встречаются только в южном диалекте вепского языка (за исключением одного глагола в среднем диалекте).

В имеющейся литературе по вепскому языку о суффиксе *-sku-* ничего не упоминается, а в отношении суффикса *-skō'ta-* имеются лишь попутные замечания.

С помощью суффикса *-sku-* образуются глаголы с транслативным (или возвратно-транслативным) значением, с суффиксом *skō'tta-* глаголы с причинительным (или принудительным) значением.

В отношении происхождения этих сложных суффиксов сказать определенно пока трудно. Однако не исключена возможность, что элемент *-ka-* указанных суффиксов является общим по происхождению с элементами *-ka-*, *-ga-* суффиксов *-gande-*, *-škande* и др., встречающихся в вепском языке и людиковском диалекте карельского языка, а также мордовских суффиксов *-kad(ə)*, *-gad(ə)*. *s* (*š*) в начале суффиксов *-sku-*, *-skō'ta* могло перейти в суффикс из коренных слов с основой на *-s* или же может восходить к *ś* или **t'ś* суффиксов инхоативных глаголов.

¹³ T. Lehtisalo, Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe, Helsinki 1936, lk. 203.

UNGARI ü JA ö TAGA-KARPAATIA MOLDAAVIA MURDES

IMRE ZÉKÁNY

Taga-Karpaatia Ráhhovi ja Tjatševo rajoonis elab juba sajandeid külg-külje kõrval ungarlasi ja moldaavlasid, keda peetakse ka rumeenlasteks. Mõlemad rahvad on muidugi avaldanud teineteise keelelist mõju. Moldaavia keel on foneetiliselt tugevasti mõjustanud ungari keelt; sellel ungari keele alal on muide ungari pikad vokaalid ja konsonandid lühenenud. Moldaavlastel on aga ungari keelest laenanud ohtrasti sõnavara. Ungari keelest moldaavia keelde siirdunud laensõnades võib nentida mitmeid huvitavaid foneetilisi muutusi. Eriti huvitav on ungari vokaalide ü ja ö muutumine Taga-Karpaatia moldaavia murdes. Moldaavia ja rumeenia keeles pole teatavasti vokaale ü ja ö. Ungari keelest on aga saadud sõnu, kus need vokaalid algupäraselt esinevad.

Ungari laensõnades on algupärane ü niihästi rumeenia keeles kui ka kõnesolevas moldaavia murdes edasi antud vokaaliga i¹. Allakirjutanu poolt kogutud moldaavia keeles esinevates ungari laenudes on näiteks järgmistel juhtudel ü > i: *f'iriz* 'saevski' < *fürész* (telep) id., *d'il'is* 'koosolek' < *gyülés* id., *t'izir* 'kahurväelane' < *tüzér* id., *fisëu* 'vöö' < *tűsző* id., *t'il'in* 'eraldi' < *külön* id., *izem* 'tehas' < *üzem* id., *mihëj* 'töökoda, töökoht' < *műhely* id.

Ungari vokaal ü võib olla edasi antud ka u-ga. Siis on vokaalile järgnevak konsonandiks l või j: *ujägä* 'klaas' < *üveg* id., *bdičuluji* 'austama' < *becsülni* id. Sõnas *üveg* on v asendatud j-ga, nagu mitmetel teistel juhtudel, näit. *ülju* 'pistrik' < *ölyv* id., *kämäjës* 'müürsepp' < *köműves* id. *bdičuluji* ungari vastes on l ainsuse kolmanda pöörde sufiks, mis koos sõna tüvega on siirdunud moldaavia keelde. Et konsonant l on nüüd sõnas, pole selles mitte i, vaid on u.

Ungari vokaal ö on selles moldaavia murdes edasi antud kesk-vokaaliga ä (mis on akustiliselt lähedane eesti õ-le): *elälëg* 'avanss' < *előleg* id., *bëfät* 'keedis' < *befött* id., *käšigház* 'külaraekoda, vallamaja' < *községháza* id., *kämäjës* 'müürsepp' < *köműves*. Vii-

¹ I. Iordan, *Limba Romîna Contemporană*, Bucureşti 1956, lk. 82. O. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine I*, Paris 1901, lk. 375.

mases sõnas on toimunud vokaali assimilatsioon: eelneva *ä* mõjul on teiseski silbis *ä* oodatava *i* asemel.

Sõnaalguline *ö* on konsonandi *l* ees asendatud *u*-ga: *ülju* 'pistrik' < *ölyv*, nagu vastavatel juhtudel oli ka *ü* asendatud *u*-ga. Üldiselt on esimeses silbis ungari *ö* > *e*, kui järgneb *l*: *teltujè* 'raha välja andma, kulutama' < *költeni* id., *belšüg* 'küllus' < *böség* id. Moldaavia sõnas *belšüg* on *l*, mis puudub ungari sõnas *böség*, millel on põhjust lähemalt peatuda. Mõned keeleteadlased, nagu N. Drăganu ja Gy. Alexics on arvanud², nagu poleks selles sõnas häälikumuutust *ö* > *el*, vaid et sõna oleks sellisena täpne laen ungari keelest. Gy. Alexics on nimelt esitanud asjaomase rumeenia sõna vasteks ungari *bulseggel*, mis esineb keskaegses Keszthely koodeksis. L. Trem l (Tamás) on taas arvanud, et sõnas *belšüg* esinev *l* pole sellisena laenatud, vaid on rumeenia keeles eneses toimunud häälikumuutuse tulemuseks, sest rumeenia keeles hakkavat hääldus *belšüg* esinema alles XVII sajandil. Eelnenud sajanditel on esinenud üksnes *bivšug*, *biušug*, *beušug*³. Ka see autor mainib ungari vasteid *bwlseggel* (Pozsonyi koodeks), mis on aga pärit Lääne-Ungarist ja mida Ida-Ungarist ei ole registreeritud. Tema arvates on niihästi rumeenia kui ka ungari keeles muudelgi juhtudel võimalik sekundaarne *l*⁴, nagu näiteks *boudug* > *boldog* 'õnnelik', *outalmaz* > *oltalmaz* 'hoidma, kaitsma'. Vastav häälikumuutus on omane paljudele keeltele. L. Deme oletab, et kõnesolev *l* nagu ka *r* ja *j* võivad ühenduses *o*, *ö*, *u* ja *ü*-ga täita duratiivseid funktsioone⁵. Allakirjutanu on võinud ka konstateerida, et moldaavia ja rumeenia keele ungari laensõnades võivad *l*, *r* ja *j* täita duratiivseid funktsioone. Tema arvates on sel teel seletatav *l* moldaavia sõnas *belšüg*.

Gy. Alexics on maininud oma foneetilises ülevaates, et sõnaalgulised *ö* ja *ü* on *l*, *j* ja *r* ees rumeenia keeles asendatud vokaali *u*-ga, nagu näiteks sõnades *ujägä* 'klaas', *ülju* 'pistrik', *urikäs* 'pärandus' — ungari *üveg*, *ölyv*, *örökös*. Muudel juhtudel esineb ungari vokaalide vastena keskvokaal *ä*. Allakirjutanu poolt registreeritud moldaavia keeles olevad ungari laensõnad osutavad sama.

Ühes moldaavia keele ungari laensõnas on *ö* > *e*, nimelt sõnas *gèzeš* 'vedur' < ungari *gőzös* id. L. Trem l ja T. Papahagi toovad rumeenia keelest selle laensõna ka diftongiga *ei*: *ghèizăș*;

² N. Drăganu, Despre *l* > *u*. — Omagiu lui I. Bianu, București 1927 (tsiteeritud ajakirjast Magyar Nyelv XXVI, lk. 124); Gy. Alexics, Magyar elemek az oláh nyelvből. — Magyar Nyelvőr XVI, Budapest 1887, lk. 397 jj.

³ Magyar Nyelv XXVI, Budapest 1930, lk. 124.

⁴ L. Trem l, Die ungarischen Lehnwörter im Rumänischen XI, Berlin 1927, lk. 308.

⁵ L. Deme, Az *l* asszociatív hatásai és eredetük. — Pais-Emlékönyv, Budapest 1956, lk. 89—95.

*gèjzāš*⁶. Duce-m oī cu *geizāšu* în *Galitīa la mīndru* 'lähme nüüd veduriga ilusasse Galiitsiasse'. Allakirjutanu arvates on selle sõna esimese silbi vokalisti areng olnud järgmine: *gèzeš* < *gèjzāš* < **gèvzāš* < **gèüzāš*. Rumeenia ja moldaavia keel tunnevad sellist häälikumuutust, et *v* vokaali *e* järel muutub *j*-ks. Diftongi *eu* arenemine ühendiks *ev* on nendes keeltes samuti tuntud. Kui esimesse silpi oli arenenud *e*, assimileeris see teise silbi kesk-vokaali *ā* ka *e*-ks. Et kõnesoleva laensõna ungari vastes on olnud esimeses silbis diftong, mitte aga pikk *ō*, on kõigiti võimalik. Nn. Tiszatagustes murretes, Kirde-Ungari ja Transilvaania murdeis on ungari pika *ō* asemel diftongid *öü*, *eü*⁷.

Selles moldaavia murdes leidub otseseid näiteid ka sellest, kuidas ungari kirjakeele *ō*, murdelise *öü*, vasteks on *eu*: *leuč* 'Wagenleiste', ungari kirjakeele *lōcs* id. Diftong ei esine mitmesilbilistes sõnades. See on aga harilikult olemas sõna lõpus: *d'eplēü* 'ohi' < *gyeplō* id., *fedēü* 'potikaas' < *fedō* id., *kereškedāü* 'kaupmees' < *kereskedō* id., *meselēü* 'pintsel' < *meszelō* id., *šepkendāü* 'taskurätik' < *zsebkendō* id., *rezelāü* 'viil' < *reszelō* id., *t'emet'eü* 'kalmistu, surnuaed' < *temetō* id. ja *feštālāü* 'maaler' < *feštō* id. Ungari keeles peaks viimase moldaavia sõna vasteks olema *festelō*, sellist sõna aga ei leidu ungari keeles; *-ālāü* on rumeenia-moldaavia lõpp⁸, vrd. *mutālāü* 'rumal'. Seega siis on ungari kirjakeele *ō*, murdelise *öü* moldaavia vasteks kas *eü* või *āü*. L. Treml on näidanud, et sõnalõpuline *āü* võib esineda labiaalide ning *z* ja *t* (s. o. *c*) järel. Allakirjutanu ainekliku hulgas on ka selliseid näiteid, kus *āü* esineb dentaali järel. Murrakuti ja sõnuti võivad vahelduda sõna lõpus diftongid *āü* ja *eü*, nagu nähtub Gy. Alexicsi, V. Stáni ja L. Tremli tähelepanekutest: *dāplāü*, *diplāü*, *dipleü* 'ohi' < *gyeplō*⁹.

L. Treml on arvanud, et rumeenia keeles ei ole ungari murdeline *öü* muutunud otsekohe rumeenia *āü*-ks, vaid et see on üldistunud tagavokaalsetest sõnadest, kus ungari kirjakeele *o*, murdeline *ou*, on ootuspäraselt muutunud *āü*-ks: *ásó* 'labidas' > rumeenia XVII sajandil *arsou* id.¹⁰. Allakirjutanu arvates on olukord olnud samasugune moldaavia keeles.

⁶ L. Treml, Der dynamische Wortakzent der ungarischen Lehnwörter im Rumänischen. — Bulletin Linguistique publié par A. Rosetti II, Paris-București 1934, lk. 13; T. Papahagi, Graiul și folkloru Maramureșului. — Din viața poporului român XXXIII, București 1925, lk. 19.

⁷ G. Bárczi, Magyar hangtörténet, Budapest 1958, lk. 99.

⁸ L. Treml, Magyar-országi s-zés az oláhban. — Magyar Nyelv XXIX, Budapest 1933, lk. 25.

⁹ Gy. Alexics, Magyar elemek az oláh nyelvben. — Magyar Nyelvőr XVI, Budapest 1887, lk. 324; V. Stán, Magyar elemek a mócok nyelvén. — Nyelvészeti füzetek 19, Budapest 1905, lk. 32; L. Treml, Der dynamische Wortakzent ... — Bulletin Linguistique publié par A. Rosetti II, Paris-București 1934, lk. 60.

¹⁰ L. Treml, Der dynamische Wortakzent ... lk. 60.

I. K n i e z s a on esitanud oletuse, et ungari keeles olid üldiselt sõnalõpulisel diftongid muutunud monoftongideks juba XII sajandil¹¹. Kui olukord oleks tõesti nii, siis oleksid kõik ungari laenuid rumeenia ja moldaavia keeles väga vanad. Teame aga, et ungari ja rumeenia-moldaavia keelelised suhted on alanud peamiselt alles XIV sajandil. Selline I. Kniezsa arvamus ei ole järelikult õige. Võib uskuda G. Bárczi uurimuste tulemusi, et diftongid olid üldised veel XV ja XVI sajandil¹². Nagu öeldud, esinevad nad murdeti tänapäevalgi. Moldaavia keeles olevad ungari laenuid lähtuvad diftongilistest murdevastetest.

ВЕНГЕРСКИЕ ГЛАСНЫЕ *ő* и *ü* В МОЛДАВСКОМ ДИАЛЕКТЕ ЗАКАРПАТЬЯ

ИМРЕ ЗИКАНЬ

Резюме

В Закарпатье, в Раховском и Тячевском районах, уже веками живут рядом венгры и молдаване, которые взаимно воздействовали на языке друг друга. В заимствованиях, перешедших в молдавский язык из венгерского, можно заменить многие интересные фонетические изменения, например, изменение венгерских гласных *ő* и *ü* в молдавском диалекте Закарпатья. Как известно, в молдавском и румынском языках не имеется гласных *ő* и *ü*. Однако из венгерского языка заимствован ряд слов, в которых эти гласные существуют. Они передаются в молдавском языке разными гласными.

¹¹ I. Kniezsa, Magyar Népr nyelv VI. 42 (tsiteeritud teosest G. Bárczi, Magyar hangtörténet, Budapest 1958, lk. 99).

¹² G. Bárczi, Magyar hangtörténet, lk. 99.

MITMUSE 1. JA 2. ISIKU PERSONAALPRONOOMENI GENITIIVI JA AKUSATIIVI VORMI AJALOOST MARI KEELES

IVAN GALKIN

Isikulised asesõnad kujutavad endast soome-ugri keeltes ühte vanemat keelelistest kategooriatest. Nende ühises algupäras pole mingit kahtlust. Tänapäeva soome-ugri keeltes on ainsuse ja mitmuse 1. ja 2. isiku personaalpronoomenid järgmised. Mari keeles: *мый* (murd. *miñ*) 'mina', *тый* (murd. *tiñ*) 'sina', *ме* 'meie', *те* 'teie'; ersa-mordva keeles: *мон* 'mina', *тон* 'sina', *минь* 'meie', *тынь* 'teie'; udmurdi keeles: *мон* 'mina', *тон* 'sina', *мӱ* 'meie', *тӱ* 'teie'; soome keeles: *minä* 'mina', *sinä* (< **tina*) 'sina', *me* 'meie', *te* 'teie'; ungari keeles: *én* 'mina', *te* 'sina', *mi* 'meie', *ti* 'teie'.

Mis aga puutub personaalpronoomenite mõnede käändelistest vormide ajaloosse, siis vajavad need veel selgitamist. Tähelepanekud tänapäeva mari keeles on juhtinud allakirjutanu selles suhtes äärmiselt huvitavale nähtusele. Mitmuse 1. ja 2. isiku personaalpronoomeni käänamine erineb põhiliselt samade isikute personaalpronoomenite käänamisest ainsuses, rääkimata juba erinevustest nimisõnade käänamisega. Siin on eriline koht kahel vormil — genitiivil ja akusatiivil.

Käänded	Substantiiv	Mitm. 1. is. pron.	Mitm. 2. is. pron.
Nom.	<i>йстелна</i> 'meie laud'	<i>ме</i> 'meie'	<i>те</i> 'teie'
Gen.	<i>йстелнан</i> 'meie laua'	<i>мемнан</i> 'meie'	<i>тендан</i> 'teie'
Dat.	<i>йстелланна</i> 'meie lauale'	<i>мыланна</i> 'meile'	<i>тыланда</i> 'teile'
Ak.	<i>йстелнам</i> 'meie lauda, meie laua, meie laud'	<i>мемнам</i> 'meid'	<i>тендам</i> 'teid'
Lok.	<i>йстелыштына</i> 'meie lauas'		
Lat.	<i>йстелышкына</i> 'meie lauasse'		
Adv.	<i>йстелешна</i> 'meie lauas'		

Nagu teada, teeb mari keel vahet kahe käänamistüübi vahel, s. o. käänamine possessiivsufiksiga ja käänamine possessiivsufiksita. Samal ajal käänduvad mitmuse 1. ja 2. isiku personaalpronoomenid obliikvakäändeis ainult koos possessiivsufiksiga. Selgituseks esitati mainitud pronoomenite deklinatsiooniparadigma kõrvutatuna substantiivi paradigmat.

Personaalpronoomenil, nagu elusolendeid tähistavail substantiividelgi, ei ole mari keeles kohakäändevorme. Võrreldes substantiivide käänamist personaalpronoomenite käänamisega mitmuses näeme, et viimaste genitiivis ja akusatiivis tulevad esile häälikud *m* ja *n*, mis ei kuulu ei käändelõppu ega possessiivsufiksisse. Et selles veenduda, analüüsime personaalpronoomeneid *меннан* 'meie' ja *тендан* 'teie'. Kaasaegse keele seisukohast võime neis vormides eristada järgmised morfeemid: *ме* 'meie, *те* 'teie' — juurmorfeemid, mitmuse 1. ja 2. isiku personaalpronoomeni vormid tänapäeva keeles; *-на-* mitmuse 1. isiku possessiivsufiks (vrd. *ўстелна* 'meie laud'), *-да-* mitmuse 2. isiku possessiivsufiks (vrd. *ўстелда* 'teie laud'); *-н-* on mõlemal juhul genitiivi lõpp.

Niisiis morfoloogilisest koosseisust jäävad välja, õigemini — jäävad määritlemata konsonandid *м* ja *н*. Kaasaegsest mari keelest lähtudes oleks õige nimetada neid kiilhäälikuiks (*вставочные звуки*). Siiski ei või neid pidada lihtsalt parema kõla saavutamiseks lisatud häälikuiks. Tuleb otsida selle nähtuse sügavamat põhjust.

Võrreldes vaadeldavate pronoomenite vastavaid käändeid sugulaskeeltes, saame järgmise pildi. Soome-ugri keeltes esineb neis käändeis peale käändelõpu mitmuse tunnus ning veel teine käändelõpp või possessiivsufiks. Näiteks soome vormides *meidän* 'meie', *teidän* 'teie' on *me*, *te* mitmuse 1. ja 2. isiku personaalpronoomenid, *-i-* — mitmuse tunnus, *-dä-* partitiivi lõpp¹, *-n-* genitiivi lõpp; ungari vormis *minket* 'meid' on *mi* mitmuse 1. isiku personaalpronoomen, *-nk-* — mitmuse 1. isiku possessiivsufiks, *-et* — akusatiivi lõpp²; komi pronoomenis *мянӧс* 'meid' on *мия* 'meie' mitmuse 1. isiku personaalpronoomen, *-н-* — mitmuse tunnus, *-ӧс* — akusatiivi lõpp. Udmurdi keeles on see nähtus märksa komplitseeritum. Obi-ugri keeltes, näiteks mansi keeles, esinevad personaalpronoomenid nii mitmuses kui duaalis: *менмен* 'meid mõlemad', *манав* 'meid'.

Nagu näeme, ei kohta me sugulaskeeltes selliseid kiilhäälikuid. See mari keele omapärane joon on üpris originaalne ning sugugi mitte juhuslik. Selgitada võib seda ainult mari keele ja sugulaskeelte faktide võrdlev-ajaloolise analüüsi teel. Mari keele mitmuse personaalpronoomenil ei ole erilist mitmuse tunnust ning kas seda

¹ Д. В. Бубрих, Историческая морфология финского языка, М.-Л., 1955, lk. 19.

² К. Е. Майтинская, Венгерский язык. Часть 1, Москва 1955, lk. 174.

kunagi on olnud, on senini raske öelda. Ometi on täiesti usutav, et mari aluskeeles oli 1. ja 2. isiku personaalpronoomeni lõpuks *-n* + vokaal.

Mari murretes võib tänapäevani kohata vorme, nagu *miń* 'mina', *tiń* 'sina' (idamari murre), *māńe* 'mina', *tāńe* 'sina' (Orša rajoon Mari ANSV-s). Nii on olukord ainsuses. Mitmuses leiame järgmisi vorme: *me*, *nōmna*, *mā* 'meie', *te*, *tōmda*, *tā* 'teie'. Mõnedes murrakutes polegi mitmuse jaoks eri vormi, vaid mitmust väljendatakse sellesama ainsuse vormiga *māi* 'mina, meie', *tāi* 'sina, teie'. Näeme siis, et mitmuslikku sisu 'mina ja teised koos minuga' võib mari murretes õige mitut viisi edasi anda. Erivorme on selleks otstarbeks ainult kolm: *me*, *te*; *mā*, *tā*; *nōmna*, *tōmda*. Antud juhul on meile tähtsad ainult need vormid. Eriti huvipakkuv keeleajalooliselt seisukohalt on vorm *nōmna* (Ronga rajoon Mari ANSV-s), mille deklinatsiooniparadigma on järgmine:

nom.	<i>nōmna</i>	<i>tōmda</i>
gen.	<i>nōmnan</i>	<i>tōmdan</i>
dat.	<i>nōmnalan</i>	<i>tōmdalan</i>
ak.	<i>nōmnam</i>	<i>tōmdam</i>

Neis vormides võime selgesti eristada käändelõppe *-n*, *-lan*, *-m*. Eraldanud need, jääb järele nominatiivi vorm. Kuid sellist pronoomenit pole üheski sugulaskeeles ega mari keele teistes murretes. See sunnib meid oletama hiljem lisandunud elemente selle pronoomeni koostises.

Võrreldes esitatud murdelisi käändevorme kirjakeele omadega, näeme viimaste obliikvakäändeis peale käändelõppude veel possessiivsufikseid, mis langevad täielikult kokku murdeliste vormide viimase silbiga *-na*, *-da*. Niisiis murdekujude lõpusilp pole midagi muud kui possessiivsufiks. Kirjakeelsete kujude obliikvakäändeis aga täheldasime lisahäälikuid *m* ja *n*, mis murdevormi puhul tulevad esile koguni nominatiiviski, kuid ainult *m*-ina. Samal ajal esineb oodatava *m*-i asemel algkonsonandina *n*. See on muidugi hili-sem areng.

Mõnedes mäemari murrakuis on mitmuse 1. ja 2. isiku personaalpronoomeneil *mā* 'meie', *tā* 'teie' järgmised genitiivi- ja akusatiivivormid: *mānmān* 'meie', *tāndān* 'teie', *mānmām* 'meid', *tāndām* 'teid' (Jamangaši küla Mäemari raj. Mari ANSV-s). Nagu näeme, esineb siin kiilhäälikuna mitte *m*, vaid *n* ning pronoomenite algkonsonandiks on ajalooliselt ootuspärased *m* ja *t*, s. t. siin pole toimunud metateesi.

Võrreldes vorme *nōmna* 'meie', *tōmda* 'teie' vormidega *mānmām* 'meid', *tāndām* 'teid', võib veenduda, et algselt olid mari aluskeeles mitmuse 1. ja 2. isiku personaalpronoomenid kahesilbised, kusjuures teiseks konsonandiks oli *n*. Seega ei ole obliikvakäändeis tänapäeval esiletulevad häälikud *m* ja *n* ajalooliselt midagi muud, kui mari aluskeeles mitmuse 1. ja 2. isiku personaal-

pronoomeni *n*-element, mida K. Maitinskaja on täiesti veenvalt tõestanud³. *m* esineb siin *m* ja *n* metateesi tulemusena, see pärast näemegi kirjakeele normina kuju *немнан* 'meie' endise vormi *mānmān* 'meie' asemel. Viimases kujutab *mān*- endast mitmuse 1. isiku personaalpronoomenit, *-mā*- sama isiku possessiivsufiksit (või samuti personaalpronoomenit) ning *-n* genitiivi lõppu.

Vaadeldavate pronoomenite murdekujud (Jamangaši k.) aitaavad meid lahendada mari keele ajaloo teist tähtsat küsimust, nimelt kindlaks määrata possessiivsufiksi *-na* algupärast kuju. Nagu teada, kujutavad possessiivsufiksids endast ajalooliselt vastavate isikute personaalpronoomeneid. Mitmuse 1. isiku personaalpronoomeni algkonsonandiks mari keeles (nagu sugulaskeelteski) on *m*. Sellest hoolimata algab mitmuse 1. isiku possessiivsufiks *n*-iga.

Tuleb selgitada, millised asjaolud on põhjustanud *m*-i asendamise *n*-iga mitmuse 1. isiku possessiivsufiksis. *n*-i ilmumine *m*-i asemele seletub nähtavasti sellega, et käsitletava vormi koosseisu kuulus varem *n* mitmuse tunnuseks, mis pärast mitmuse 1. isiku personaalpronoomeni algkonsonandi *m* väljalangemist võttis enda peale possessiivsuse väljendamis funktsiooni. Seega tekkiski mitmuse 1. isiku possessiivsufiks *-na* (**atšamna* > *atšana* 'meie isa'). Keele edasisel arenemisel levis see mitmuse 1. isiku possessiivsufiksi kuju üha laiemalt, nii et tänapäeval leiame kõigis positsioonides, peale mõningate murdeliste erandite (vrd. *škeman* 'meie enda' < **škenman*), vormi *-na* (*-nā*).

Mitmuse tunnus *n* on kaasa mõjunud ainult mitmuse 1. ja 2. isiku possessiivsufiksile kujunemisel. Mis puutub 3. isiku vormisse, siis on täiesti tõenäoline, et see on tekkinud 1. ja 2. isiku omast hiljem ning tema moodustumisest on osa võtnud hoopis teine soomeugriline mitmuse tunnus, nimelt *t* (*ўстелышт* 'nende laud', vrd. *ўстелже* 'tema laud').

Ilmselt on meil sarnase arenguga tegemist ka verbi mitmusevormide puhul, millede moodustamisest on samuti mitmuse *n*-tunnus osa võtnud. See tuleb eriti ilmekalt esile nn. II mineviku mitmuse pöördelõppude kujunemisel Morozkino (Latan-Sola) murrakus (Mäemari rajoon), kus kohtame vorme *mā tolānnan* 'me oleme tulnud', *tā tolāndan* 'te olete tulnud'. Verbi tüveks on siin *tol-*, *-n-* on mineviku tunnus (mineviku partitsiibi sufiks), *-na*-mitmuse 1. isiku possessiivsufiks, *-n* mitmuse tunnus. Samasuguseid vorme võib tuua ka idamurde Miškino murrakust (*me purennan* 'me astusime sisse').

Täienduseks allakirjutanu artiklile «Mari keele konjugatsioonide ajaloost», kus esitati verbi isikulõppude arenemisest teataval

³ К. Е. Майтинская, Функция местоименного суффикса *-n* в личных местоимениях финно-угорских языков. — Совещание по вопросам исторической грамматики и исторической диалектологии финно-угорских языков. Тезисы докладов Москва 1959, lk. 24.

määräl ebatäpseid oletusi⁴, tuleb öelda, et mari verbi mitmuse 1. pöörde lõpp *-na* on kujunenud samuti *n*-ilise mitmuse tunnuse kaudu. Kõige ilmekamalt võib seda jälgida eitusverbi vormide abil: *oŷāna* 'meie ei' < **oŷāmna*, kus *o-* kujutab endast eitusverbi tüve, *-ŷā-* on oleviku tunnus, *-na* on personaalpronoomeni algkonsonandi *m* väljalangemise teel tekkinud pöördelõpp.

Et oletatavat arengut veenvamalt esitada, vaatleme murdelist vormi *mā tolānnan* 'me oleme tulnud' (vrd. *tā tolāndan* 'te olete tulnud'). Teatavasti on II minevikus liitvorm, mis on tekkinud *n*-ilisest gerundiumist ja verbi *ulaš* 'olema' olevikuvormist. Analüüsides vormi *tolānnan* morfeemide kaupa nägime, et *tolān* on *n*-iline gerundium (endine partitiip) ning samal ajal ka II mineviku ainsuse 3. isiku vorm, *na* on *ulaš*-verbi oleviku 1. isiku vormidest tekkinud pöördelõpp. Murdelised vormid, nagu *tolān ulāna* 'me oleme tulnud' tõestavad küllalt veenvalt vormi *tolānna* arenemist vormist *tolān ulāna*. Seega on ka vorm *tolānnan* 'me oleme tulnud' kujunenud konstruktsioonist *tolān* + (*ulā*)*mna*, milles on ilmekalt näha mitmuse tunnus *n*. Areng oli järgmine: *tolānna* < **tolān ulāna* < **tolān ulāmna*. Esitatus näeme elemendi *ulām-* järkjärgulist väljalangemist ning kahe silbi ühtesulamist.

Niisiis on mitmuse 1. ja 2. isiku pöördelõppude⁵ ja possessiiv-sufiksile kujunemisest osa võtnud mitmuse tunnus *n*, mis üldistus personaalpronoomeneisse ning on avaldanud mõju mitmuse 1. ja 2. isiku personaalpronoomeni deklinatsioonivormide kujunemisel.

К ИСТОРИИ ФОРМ РОДИТЕЛЬНОГО И ВИНИТЕЛЬНОГО ПАДЕЖЕЙ ЛИЧНЫХ МЕСТОИМЕНИЙ ПЕРВОГО И ВТОРОГО ЛИЦА МНОЖЕСТВЕННОГО ЧИСЛА В МАРИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

ИВАН ГАЛКИН

Резюме

В статье доказывается, что в образовании личных и притяжательных форм первого и второго лица множественного числа принял участие *n*-овый показатель множественности, который обобщился в личные местоимения и проявляет свое влияние в формах косвенных падежей личных местоимений первого и второго лица множественного числа.

⁴ I. Galkin, Mari keele konjugatsioonide ajaloost. — Emakeele Seltsi Aastaraamat IV, Tallinn 1958, lk. 282.

⁵ *n*-iline mitmuse tunnus verbi finiitseis vormides esineb ka läänemere-soome keeltes. Vt. П. А. Аристе, Примечания к книге Л. Хакулинена «Развитие и структура финского языка» I, Москва 1953, lk. 304, märkus nr. 114.

TEGEVUSE MITTETÄIELIKKUST VÄLJENDAV VORM KAASAEGSES MARI KEELES

FEDOR GORDEJEV

Esemed ja nähtused tegelikkusest avaldavad oma arvutute omadustega mõju inimestele. Need omadused peegelduvad otsest meie teadvuses vastavate meeleorganite kaudu, nimelt nägemise, kuulmise kompamise ja haistmise teel. Objektiivse tegelikkuse nähtuste ja objektide peegeldumine võib aga olla äärmiselt mitmekesine. Kord on see täielik, täpne, selge, kord taas udune, ebaselge, kaugeltki mitte täielik. Seetõttu me võime viimasel juhul saada vaid kasina, ebatäieliku kujutluse reaalseist esemest, nähtustest, tegelikkuses toimuvaist protsessidest. Sellise ebatäieliku ja ebaselge, uduse kujutlusega protsessidest ja tegevusest meid ümbritsevas maailmas on seoses mitte päris veendunud väide, mida väljendatakse niidumari kirjakeeles erilise vormiga. Vastavalt tema tähendusele nimetame seda mittetäielikku tegevust väljendavaks vormiks.

Näiteks: *Салтак-шамыч уремыште улыт. — Юшут ... Юшут ... — ойлыгыч шокта* («Пиалан илыш», 1941, nr. 2, lk. 25) 'Sõdurid seisavad tänaval. On kuulda, et nad segaselt midagi Jušutist räägivad.' Antud lauses kirjeldatakse sõdurite juttu tänaval, kuid kas tänavamüra tõttu või sellepärast, et sosistatakse, kostavad kõrva ainult sõnad Jušuti jõest.

V. M. V a s s i l j e v mainib oma kirjutises «Наклонения и некоторые отглагольные формы в марийском языке»¹ mittetäieliku konjugatsiooniga kõneviisi (наклонение неполного спряжения). Tema terminoloogia on ebaõnnestunud, kuna konjugatsioon on juurdunud lingvistikas terminina, mis tähistab verbi muutumist isikus ja arvus.

Tugevuse mittetäielikkust väljendav vorm moodustatakse verbitüvele või passiivi partitsiibile liituva sufiksi *гыч* ning verbide

¹ Труды Марийского научно-исследовательского института языка, литературы и истории, вып. VII, Йошкар-Ола 1955, lk. 124—125.

кояш 'paistma, näima', шокташ 'kostma', чучаш 'näima, tundma' pöördelise vormi abil.

Näiteid:

a) ühenduses verbi *кояш* vormiga. Южо капкаште кенг ежым лектын кудалаш тунемше волькыштым мӱнгӱ поктен пуртыгыч койыт (Я. Элексейн, Ойлымаш ден повесть-влак, lk. 16) 'On näha, kuidas mõne värava juures aetakse koju suvel ringi jooksmata harjunud karja'; Туге гынат чакырак миетат, илемже воктен ярныше имньыжын шаршудо нултымым ужат, але ватыже возакеш олташ пу пудыргым нумал толмыгыч коеш (Sealsamas, lk. 33) 'Kuid talule liginedes näed talu läheduses tema väsinud hobust linnurohtu näriivat, või jälle paistab, et tema naine kannab koldele tuletetegemiseks puupilpaid';

b) ühenduses verbi *шокташ* vormiga. Уна уремыште йоча-влакет модгыч шоктат (Sealsamas, lk. 54) 'Vaata, tänavalt on kuulda, et seal mängivad sinu lapsed'; Вачегочшо кол курышым сакалтен, тудо отар кӱргысӱ омаш деке лишемеш. Лишешыжла колаш: омаш ончылно пел йӱкын мутланымыгыч шокта (Ким Васин, Ушнымаш, lk. 10) 'Heitnud kalakorvi õlale, läheneb ta mesilas olevale onnile. Lähenedes kuuleb ta: onni eest kostab poolel häälel kõnelust';

c) ühenduses verbi *чучаш* vormiga. Пошкудо-влак кайышт мо пашашке? — Кайгыч чучеш (В. М. Васильев, Наклонения и некоторые отглагольные формы в марийском языке²) '«Kas paabrid läksid tööle?» — «Paistab, et läksid.»'

Sellega seoses kerkib küsimus, miks tegevuse mittetäielikkust väljendavas vormis kasutatakse ainult kolme eespool esitatud verbi. See on tingitud järgmistest asjaoludest. Pole raske veenduda, et kõik verbid, mida kasutatakse käsitletavas vormis, on otsest seotud aistimise eri liikidega, nimelt a) nägemisega (*кояш* 'paistma, näitama'), b) kuulmisega (*шокташ* 'kostma, kuulduma'), c) maitsmisega, d) kompimisega, e) haistmisega.

Maitsmis- ja kompimisaistingud, aga ka haistmist tähistatakse mari keeles verbiga *чучаш* 'näima, tunduma' või tema sünonüümiga *шижааш* 'tundma, aistima'.

Päritolult on sufiks *гыч*, millega moodustatakse tegevuse mittetäielikkust väljendav vorm, elatiivse tähendusega postpositioon (vastab vene prepositioonile *из*).

Nii postpositioonil *гыч* 'seest', kui ka verbidel *кояш* 'näima, paistma'; *шокташ* 'kostma', *чучаш* 'näima, tunduma' leiduvad määremari kirjakeeles mõningate foneetiliste erinevustega vasted: post-

² Tsit. teos, lk. 124.

positsioon *гыч* 'seest' ning verbid *каяш, шакташ, чучаш*. Analoo-
gilist, tegevuse mittetäielikkust väljendavat vormi mäemari kirja-
keel siiski ei tunne. Seda ei kohta ka sugulaskeeltes.

Kindlasti on tegevuse mittetäielikkust väljendav vorm tekki-
nud ainuüksi mari keele ulatuses. Sellele viitab kasvõi seegi fakt,
et vaadeldavas vormis sufiksina esinev postpositsioon *гыч* 'seest'
on hilistekkeline sõna. Ta koosneb oma leksikaalse tähenduse kao-
tanud substantiivist *гъ* ja *t*-lisest soome-ugri lokatiivist. Võrrel-
gem: *кӱшыл* 'ülaosa' — *кӱшыч* 'ülevalt', *ӱлыл* 'alaosa' —
ӱлыч 'alt', *ончыл* 'esiosa, esine' — *ончыч* 'eest', *пӧрт* 'maja' —
пӧрт гыч 'majast', *пачу* 'põld' — *пачу гыч* 'põllult'.

Kas see vorm mari aluskeeles esines, on raske öelda, sest täna-
päeva keele faktid ei luba teha selle kohta mingit järeldust. Tõsi
küll, viidates sellistele näidetele, nagu *кемигыч чучеш* 'tundub, et
nad on läinud', *лым лымыгыч чучеш* 'tundub, et sajab lund', püsti-
tab V. Vassiljev eespool mainitud kirjutises oletuse, et tegevuse
mittetäielikkust väljendav vorm on olnud möödunud aegadel mari
keeles laialdaselt levinud. Ometi äratavad V. Vassiljevi poolt
tõestuseks esitatud laused mäemari murde kõnelejate endi juures
kahtlust. Pealegi pole antud nende lausete allikat.

Tegevuse mittetäielikkust väljendava vormi iseärasusteks on:

- 1) teda kasutatakse väga harva;
- 2) esineb ainult kõnekeeles ning vaid harukorral kirjakeeles;
- 3) esineb ainult 3. isikus, kuna tegevuse mittetäielikkust väl-
jendav vorm märgib subjektina kõnelusest mitteosavõtvat isikut.

Huvitav on asjaolu, et üks vaadeldavas vormis kasutatavaid
verbe, *кояш* 'paistma, näima', esinedes ainsuse või mitmuse 1. ja
2. isikus ühenduses sufiksiga *гыч*, mis liitub verbi tüvele või pas-
siivi partitsiibile, esineb teesklevas tähenduses. Näiteks: *мый
кайгыч коям* 'ma teen, nagu läheksin', *тый кайгыч коят* 'sa teed,
nagu läheksid', *ме кайгыч койына* 'me teeme, nagu läheksime',
те кайгыч койыда 'te teete, nagu läheksite'. Ometi leiab seesugust
esinemust äärmiselt harva ja neilgi juhtudel vaid kõnekeeles.

Tegevuse mittetäielikkust väljendava vormi analüüsist võib
teha järgmised järeldused:

1) Vaadeldav vorm näitab, et tegevus tõepoolest toimus või toi-
mub. Selsamal põhjusel kuulub tema tähenduslik külg kindla
kõneviisi tähenduste hulka. Käsitletava vormiga väljendatakse
ainuüksi tegevuse kvalitatiivset iseloomu. Seetõttu peame V. Vas-
siljevi seisukohta selle vormi kuulumisest kõneviiside (V. Vassil-
jevi järgi mittetäieliku konjugatsiooni kõneviisi) hulka põhjenda-
matuks.

2) Tegevuse mittetäielikkust märkiv vorm on tekkinud mari
keele raames.

ФОРМА, ВЫРАЖАЮЩАЯ НЕПОЛНОТУ ДЕЙСТВИЯ В СОВРЕМЕННОМ МАРИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

ФЕДОР ГОРДЕЕВ

Резюме

Автор приходит в статье к следующему выводу: форма, выражающая неполноту действия, указывает на то, что действие действительно происходит или происходило. Тем самым ее значение входит в круг значений изъявительного наклонения. Рассматриваемой формой выражается лишь качественная характеристика действия.

В результате анализа можно утверждать, что форма, выражающая неполноту действия, образовалась на почве марийского языка.

MARI POSSESSIIVSUFIKSITE *-em*, *-et* AJALOOST JA ESINEMUSEST.

PAUL KOKLA

Teatavasti on possessiivsufiksid soome-ugri keeltes lähtunud personaalpronoomeneist ning nende algvormideks ainsuse 1. ja 2. isikus peetakse vastavalt *-m-i* ja *-t-d*, milledele on võimalikult järgnenud mingi vokaal. Kaasaegses mari keeles leiame mõlemad sufiksid antud konsonantsel kujul säilinuna. Peale nende kohtame veel vokaalalgulisi sufikseid *-em* ja *-et*, mis oma lähteallika ja arenemise poolest jagunevad eri rühmadesse.

Järgnevalt vaatleme sufiksitate *-em* ja *-et* esinemist ja nende kujunemist eri sõnatüüpides.

1) Sufiksid *-em* ja *-et* esinevad konsonantlõpulistes sõnades olememata silpide arvust. See sõnarühm on oma koostiselt sõnade arengutee ja algupära suhtes muidugi mitmekesine. Esimesena vaatleme siia kuuluvate algupäraste soome-ugri sõnade piirkonda (mis teistega võrreldes on küll vähem ulatuslik). Näit. : 1. is. NP *βūr* 'veri' : *βüre-m* (SUSA VII, 50) (vrd. lms *vere-*), SO *lüm* 'nimi' : *lüm-m* (ROT, 66) (vrd. lms *nime-*), N *βüt* 'vesi' : *βüde-m* (vrd. lms *vete-*), Mid *kät* 'käsi' : *kä-dem* (vrd. lms *käte-*), I *lem* 'leem' : *leme-m* (vrd. lms *lēme-*); 2. is. K *kät* : *kāde-t* (MSz I, 371), Tuš *lam* 'nimi' : *la-met* (BTS, 169), N *pāl* 'pilv' : *pāle-t* (vrd. lms *pilve-*), N *tul* 'tuli' : *tule-t* (vrd. lms *tule-*).

Nagu näeme, on eelnevad näited kõik pärit algseist *e*-tüvedest. *e* lõpuvokaalina on kadunud mari aluskeeles¹ (või juba ühisvolga perioodil, nagu lubavad oletada mordva keelte faktid). Läänemerevolga tüvevokaalid *a* ja *ā* on mari keeles lahtises silbis redutseerunud² (*ku-ōā* 'maja; suveköök', vrd. lms *kota*, mdE *kudo* 'maja').

Mari keeles leiame ka kõrvalekaldumisi neist seaduspärasustest: 1. is. N *jol* 'jalg' : *jole-m* (vrd. lms *jalka-*, mdE *jalgo*, mdM *jalga* 'jalgsi'), Tšob *mok^xš* 'maks' : *mok^xše-m* (vrd. lms *maksa-*,

¹ E. Itkonen, Zur Frage nach der Entwicklung des Vokalismus der ersten Silbe in den finnisch-ugrischen Sprachen, insbesondere im Mordwinischen. — FUF XXIX, Helsinki 1946, lk. 235.

² Ibid., lk. 233.

mdE *makso*, mdM *maksa*); 2. is. Pet kol 'kala' : *kole-t* (TMSE, 55) (vrd. mdE *kal*), *uk^xš* 'oks' : *uk^xše-t* (vrd. lms *oksa-*). See küsimus on lõplikult selgitamata. Osas sõnadest saab nähtust siduda tüves esineva konsonantrühmaga³.

Heidame pilgu mõningatele foneetilistele seaduspärasustele mari keeles ja possessiivsufiksile *-m* ja *-t* kujunemisele nende taustal. Kaasaegses mari keeles on säilinud mari aluskeele kinnise teise silbi *a*, näit.: *βoda-r* 'udar' (mdE *odar*), *βašta-r* 'vaher' (mdE *ukštor*, mdM *uštār*), *šūža-r* (mrN), *šā-žar* (mrM) 'noorem õde' (e *sōsar*, sm *sisar*, mdE *sazor*, mdM *sazār*), *pāža-š* (mrN), *pā-žāš* (mrM) 'pesa' (vrd. lms *pesä* + tuletussufiks, mdE *pize*, mdM *piza*). *e* samas asendis on andnud *ā*, *a*. Selle kohta toob E. Itkonen kaks paralleeli läänemeresoome sõnadega: mrN *o-škāl*, mrM *a-škāl* 'samm', vrd. sm *askel* ning *ku-rnāž* 'kaaren' vrd. sm *kaar-ne(h)*⁴.

Seega oleksid possessiivsufiksile liitumisel pidanud algupäras-tes *a*-tüvedes tekkima suhted *munā* (< **munā*): 1. is. **munam*, 2. is. **munat*. Samasugune on olukord käänamisel — oleksid pidanud püsima vormid gen. **munan*, ak. **munam*, mis aga kuskil esile ei tule, vaid tänapäevane esinemus on gen. *mu-nān*, ak. *mu-nām*. Ilmselt on redutseerunud vokaal juba väga varasel perioodil nominatiivist teistesse käänetesse üldistunud⁵. Teatav ühtluse ja süsteemi püüdlus on neis vormides esile kutsunud kõrvalekaldumise häälikuseaduslikust arengust.

e-tüveliste sõnade possessiivsete vormide kujunemine on analoogiline *a*-, *ä*-tüveliste omaga. Lähtepunktiks on suhe **tule* 'tuli' : 1. is. **tulem*, 2. is. **tulet*, ning (arvestades esitatud foneetilisi seaduspärasusi) järgmiseks astmeks oleks *tul* : **tulām*, **tulāt*. Deklinatsioon on oletame järgmisi lähtevorme: nom. **tule*, gen. **tulen*, ak. **tulem*, milledest saame tuletada tänapäeva vormid nom. *tul*, gen. *tu-lān*, ak. *tu-lām*.

Kindlasti on need *e*-tüveliste vormid omakorda kaasa mõjunud eespool käsitletud algselt *a*-, *ä*-tüveliste (*mu-nā*, *šū-δš*) vokaali redutseerumisele obliikvakäändeis. Samuti oleme seisukohal, et *tul*-tüübi häälikuseaduslikud possessiivsufiksitena vormid **tu-lām*, **tu-lāt* on otsustavalt kaasa mõjunud *mu-nā*-tüübis vormide **munām* (< **munam*) ja **munāt* (< **munat*) kujunemisele. See protsess on kõrvutatav käändevormides toimunuga — foneetilised tingimused ja analoogia mõjutused nii ühes kui teises on samad.

Niisiis oli mari aluskeele mingil perioodil possessiivne vorm nii *a*-, *ä*- (tänapäeval redutseerunud vokaaliga lõppevaist) kui *e*-tüve-

³ P. Ravila, Eräitä varhaiskantasuomalaisia analogiatapauksia. — Virittäjä, Helsinki 1939, lk. 109.

⁴ E. Itkonen, op. cit., lk. 233.

⁵ E. Itkonen, op. cit., lk. 240.

listest (tänapäeval konsonantlõpulistest) substantiividest 1. isik *ām-* (*am-*) lõpuline, 2. isik *āt-* (*at-*) lõpuline. Nägime, et *e*-tüvelistel on see vorm häälikuseaduslik. Miks aga oletame teda ka *a-*, *ä*-tüvelistel? Seda püüame selgitada allpool; enne seda vajab selgitust, kuidas tekkis sufiksile eelneva redutseerunud vokaali asemele täisvokaal *e*. Meenutatagu ka, et redutseerunud vokaali eelkäijaks polnud siin mitte *e*, vaid *a*, *ä*. Võib pidada tõsiasjaks, et see on otseseks tagajärjeks muutustele mari keele rõhu positsioonis. E. Itkoneni järgi siirdus juba mari aluskeeles rõhk esimeselt silbilt viimasele täisvokaaliga silbile. Mis puutub possessiivsufiksile ja verbi isikulõppude rõhulisteks silpideks muutumisse, siis jagab allakirjutanu siin E. Itkoneni seisukohta, et see muutus rõhu asendis toimus esmajoones psühholoogilistel, mitte hääldusfüsioloogilistel põhjustel, ning et selles ilmneb püüdlus süstematiseerida, tõmmata teravamaid piire eri vormikategooriate vahel. Samuti ei saa arvestamata jätta naaberkeelte (tšuvaši ja tatari) võimalikke mõjustusi.

Mari keeles ei võinud pearõhu kandjaks jääda järgsilbi redutseerunud vokaal ning see muutus täisvokaaliks. Ainsuse 1. ja 2. isiku possessiivsufiks on täielikult kattuvad *em*-konjugatsiooni verbide isikulõppudega *-em*, *-et* (mis on samuti pearõhuliseks silbiks sõnas) ning on kujunenud nähtavasti viimaste otsustaval mõjutusel ⁶.

Tuleme nüüd tagasi küsimuse juurde, miks eeldada ka *a-*, *ä*-tüveliste noomenite possessiivsete vormide arenemises redutseerunud vokaaliga vaheastet **munām*, **munāt*. Muidugi ei ole sellel mingit määravat tähtsust ja vastatagi võib temale vaid oletamisi. Küsimus on siis tegelikult, kumba teed läks areng, kas **munam* > **munām* (**tulām*-tüüpi vormide eeskujul) > *mune-m* (nähtavasti *em*-verbide mõjul) või otse **munam* > *mune-m* (*tule-m*-tüüpi vormide eeskujul, eeldades, et selles tüübis oli muutus **tulām* > *tule-m* juba toimunud). Peame esimest võimalust reaalseks. Kuigi lõpp *-am*, *-ām* possessiivses vormis oleks häälikuseaduslikult võinud püsida, üldistus analoogia alusel ka siin lõpp *-ām*, *ām*. See on seda usutavam, et sufiksita nominatiivi lõpuvokaal oli juba häälikuseaduslikult redutseerunud ning deklinatsiooniparadigmas oli toimunud samasugune protsess — käändelõpueelne vokaal oli redutseerunud. Seega oli sama sisu, omajat 1. ja 2. isikus väljendav morfeem saanud sama foneetilise kuju (*-ām*, *ām* ja *-āt*, *-at*) eri sõnatüüpides. Hilisem redutseerunud vokaaliga vormi muutumine täisvokaaliga vormiks rõhuolude muutumise ja verbi isikulõppude analoogia mõjul ei tekitanud enam raskusi. Ei saa olla kahtlust, milline vokaal pidi tekkima *ā*-, *a*-st — see oli määratud verbi isikulõppudega *-em*, *-et*. Teisel arenguteel oleksid foneetilised raskused tunduvad.

⁶ E. Itkonen, op. cit., lk. 238.

J. Budenz seletab *em-*, *et-* vormide tekkimist järgmiselt: **jumonm*, **jumond* > **jumojm*, **jumojd* > *jumem*, *jumed* (*ju-mo 'jumał'*)⁷. Mari keele häälikuloo faktidelt ei leia see oletus tõestust.

Redutseerunud vokaaliga või rõhutu täisvokaaliga lõppevates (algupärastes *a*, *ä*-tüvelistes) sõnades peetakse tänapäeva keelest lähtudes sufiksiks *m*-i, *t*-d ning märgitakse, et possessiivsufiksi ees muutub sõna lõpuvokaal *e*-ks. Konsonantlõpulistes läänemeresoome keelega ühisesse sõnavarra kuuluvais noomenites tuleb sufiksiks pidada *em*-i, *et*-i, kuigi sufiksivokaal kujutab endast algset tüvevokaali.

Osa siia kuuluvaist noomeneist olid juba nähtavasti ühisvolga ajastul konsonantlõpulised (nende hulgas on teatav hulk indo-euroopa laene): 1. is. NP *βoðar* 'udar': *βoðarem* (SUSA VII, 24), SO *pālāš* 'körv': *pālāšem* (ROT, 375), Pet *šūža-r* 'õde': *šūžare-m* (TMSE, 31) NM *əðar* 'tütar; tütarlaps': *əðarem* (CsNSz I, 109); 2. is. N *pāža-š* 'pesa': *pāžaše-t*, SO *koṭṣāš* 'toit': *koṭṣāšet* (ROT, 377) NM *palaš*: *palašet* (CsNSz I, 174), NM *əðar*: *əðaret* (ibid., 15), Tšob *βoštār* 'vaher': *βoštare-t*.

Selles rühmas pidi praegune sufiksi algvokaal mari aluskeeles endast noomeni konsonanttüve ja sufiksi vahelist sidevokaali kujutama. Milline see vokaal oma kvaliteedilt oli, pole käesolevas ühenduses võimalik lähemalt käsitleda. Igatahes perioodil, mil oli välja kujunenud possessiivsete vormide tüüp **mu-nām*, **tu-lām* ja **mu-nāt*, **tu-lāt*, oli selleks vokaaliks samuti redutseerunud vokaal (*ə*, *ə*), mis tegi edaspidi kaasa teiste sõnatüüpide possessiivsufiksites toimunud muutustega analoogilise arengu.

Sellesse konsonantlõpuliste noomenite piirkonda kuulub veel väga ulatuslik rühm varasemaid ja hilisemaid laene türgi-tatari keeltest ja (peamiselt hilisemaid) laene vene keelest: 1. is. SO *tšon* (< tšuv *tšon*) 'hing': *tšone-m* (ROT, 385), N *ješ* 'perekond' [< tšuv (*kil-*)*jāš*]: *ješe-m*, N *su-lāk* 'patt' (< tšuv *šileχ*): *sulāke-m*, Tšob *ū-mār* 'eluaeg, iga' (< tat *ömür*): *ümāre-m*, NR *tušma-n* 'vaenlane' (< tšuv *tāšman*): *tušmane-m*, ŠJ *taβariš* 'kaaslane, seltsimees' (vn *товарищ*): *taβarišem* (CsNSz I, 188); 2. is. NP *ümār*: *ümāret* (SUSA VII, 6), NR *tušmane-t*, K *βò-lāk* 'kari(loomad)' (< tšuv *volāχ*): *βòlāke-t* (MSz I, 452), K *šòrāk* 'lammas' (< tšuv *šòrāχ*): *šòrāke-t* (ibid., 452), N *jolta-š* 'seltsimees'. (< tšuv *jolpaš*): *joltaše-t*, Jaš *šəβar* 'torupill' (< tšuv *šəbār*): *šəβa-ret*, NR *ja-zāk* 'patt' (< tat *jazyk*): *jazāke-t*, *šīnil* 'sinel' (vn *шинель*): *šīnil'e-t* (TT, 42).

2) Sufiksids *-em* ja *-et* ühesilbistes vokaallõpulistes sõnades: 1. is NR *pu* 'küttepuud, puit': *pue-m*, NR *ru* 'pärm': *rue-m*, I *mü*

⁷ Budenz József, Az ugor nyelvek összehasonlító alaktanához II. — NyK XXII, Budapest 1890, lk. 422.

'mesi' : *müe-m*, N *pü* 'hammas' : *püe-m*, NP *ü* 'või' : *üe-m* (SUSA VII, 36), N *šü* 'süsi; kael' : *šüe-m*, N *kü* 'kivi' : *küe-m*, Maz *i* 'aasta' : *ie-m*, Maz *pi* 'koer' : *pjē-m* ~ *pie-m*, Mid *ši* 'hõbe' : *ši-em*; 2. is. N *lu* 'luu' : *lue-t*, M *puet* (SUSA XIII, 41), NP *püet* (SUSA VII, 4), Urž *šüetām* (ak.) (NyK XXXVIII, 236), NM *pai* 'liha' : *pajet* (CsNSz I, 170), NR *üe-t*, Jaš *pü-et*.

Mõnedes murrakutes on paljud neist *u-*, *ü-* ja *i-sõnadest* säilitanud oma *i-* (~ *j-*) lõpu : Birski ümbruse murrakust on kirja pandud *küj*, *šüj*, *šij*, malmõži murrakust *šüi*, *ši* ning mujalt mrI alalt *püj*, *üj*⁸.

Märk *j* on siin enamasti transkriptsioonivõtteks. Ta ei tähista mari keeles silbi lõpus tavaliselt mitte frikatiivi, vaid on vokaliseerunud ning moodustab lihtsalt diftongi teise komponendi⁹. *i-sõnades* on ta assimileerunud *i*-ga, mis võib seetõttu pikenenud olla. Enamik esitatud sõnadest on ajalooliselt muidugi lõppenud konsonandiga *j*, mis omakorda võib pärineda mingist muust konsonandist, vrd. näit. mr *βui* 'pea', lms **päñe*, udm *pum* (< *puñ*), mr *kü* ~ *küi*, e, sm *kivi*, ung *köv-*, mr *ü* ~ *üi*, e *või*, ung *vaj*, mdE *oj*, udm *vet*. Nähtavasti on ka tänapäeval *u*-ga lõppevad sõnad olnud varem *j*-lõpulised¹⁰. H. Paasoneni kirjapanekuist võib tuua ühe näite Urž *uj* (NyK XXXVIII, 191) 'uus' (tavaline kuju on *u* ~ *ü*). Võime oletada sama ka teistest *u-sõnadest*, nagu *pu*, *lu* (vrd, lms **lupe*).

Siit seletubki, miks antud sõnatüübis kasutatakse (sünkroonilises mõttes) sekundaarset possessiivsufiksi *-em*, *-et*, mitte aga algset sufiksit *-m*, *-t*, kuna muidu liituvad mari keeles morfoloogilised ja derivatsioonisufiksids otse noomeni lõpuvokaalile. Et kõnesolevat tüüpi sõnad on lõppenud konsonantse *j*-ga (või mõne muu konsonandiga), siis ei saanud loomulikult konsonantalguised sufiksids liituda vahetult *j*-le. Kui aga arvestada, et vähemalt ühisvolga perioodil järgnes lõppkonsonandile vokaal, siis on sufiksids *-em*, *-et* antud tüübis läbi teinud sama arengu nagu *tul*-tüübiski (mis samuti oli sel varasel perioodil vokaallõpuline). Toome võrdlusi mordva keeltest, kus lõpuvokaal on teatavil juhtudel säilinud: mr *i*, *ì*, *ij*, mdE *ije* 'aasta', mr *ši*, *šij*, mdE *šija*, mdM *šijä* 'hõbe', mr *šü* 'kael'; mdE *šivē* 'särgikaelus'.

Selles rühmas kujutame possessiivsufiksi arenemist ette analoogiliselt *tul*-tüübiga, näit. *pü* 'hammas' < *püj* < **pɜñ* < **pɜñ(ʷ)* << **piñe* (vrd. md *pēñ*, *pej*, *pēv*, udm *piñ*, lms **piñe*) : **piñem* > **pi-ñem*.

⁸ Ö. Beke, Cseremiszy nyelvtan. — NyK XL, Budapest 1910—11, lk. 96.

⁹ Vrd. Современный марийский язык. Фонетика, Йошкар-Ола 1960, lk. 113, 114.

¹⁰ Ö. Beke, op. cit., lk. 96.

Samast seigast on tingitud, et idamurde krasnoufimski murrakus esineb konsonantalguliste käändelõppude ees vokaal¹¹: *pi*: gen. *piən* (NyK XL, 422) (pro *pin* teistel murdealadel), *lu*: ak. *luəm* (ibid., 111) (pro *lum*). Teistes murretes on teistest vokaallõpulistest sõnatüüpidest ka käsitletavasse üldistunud konsonantalgulised käändesufiks, possessiivne sufiksatsioon on aga kõigil mari murdealadel säilitanud algupärase esinemuse.

3) Suhteliselt väikesearvuline *i*-(*j*-) lõpuliste kahe- ja enamasilbiste noomenite rühm: 1. is. I *mari* 'mari; mees': *marie-m*, TM *im̃ni* 'hobune': *im̃niem* (MSz I, 98); enamik siia kuuluvaid substantiive on deminutiivid või vokatiivivormid sugulassuhteid väljendavaist sõnadest: *ati* 'isake': *atiem* (NyK III, 103), *aβa-i* 'emake' (*aβa*·'ema'): *avajem* (ibid., 435), *aka-i* 'vanem õeke' (*aka*·): *akajem* (ibid., 434), Urž *akai*, *ak̃ai*: *akajem*, *ak̃ajem* (NyK XXXVIII, 226), M *d̃'əŋgai* 'kasutatakse minia ja vanema venna naise või ka võõra vanema naisterahva kõnetamisel' (< *d̃'əŋga*): *d̃'əŋgaje-m* (SUSA XIII, 51); 2. is. I *mari*·: *marie-t*, TM *im̃ni*: *im̃ni·ie[t]* *tō·nō* (MSz I, 98) 'sinu hobusega', Jaš *ä·βi* 'emake': *äβi·iet*, NP *Paži* (pärinimi): *Pažiet* (SUSA VII, 2), Tšur *jolijet* (Paas. TT, 132) 'sinu jalg', Tšur *kiđijetok* (ibid., 132) 'sinu käsi' (-*ok* on rõhutav liide), Tšur *mutijetok* (ibid., 173) 'sinu sõna'. Viimased kolm vormi on pärit rahvalauludest ning nad on nähtavasti moodustatud sõnakujudest **joli* (vrd. *jol*), **kiđi* (vrd. *kit*), **muti* (vrd. *mut*), milledes *i* võiks olla deminutiivne sufiks. Tegelikult ei ole selliseid vorme fikseeritud ning on võimalik, et nende possessiivsete vormide tekkimisel on värsivormi nõuded kaasa rääkinud, *j* neis sõnades on siirdehäälik.

Käsitletavas sõnarühmas näeme tüve *i* ja sufiksi algvokaali vahel tihti *j*-häälikut. Ühes osas sõnadest on see lihtsalt siirdehäälik, näit.: *im̃ni·iem*, *äβi·jem* ~ *äβi·iem*. *j* võib olla nõrgem või tugevam ning kõigis kirjapanekuis pole teda märgitudki. Teises osas muutub diftongi *i* vokaalalgulise sufiksi ette sattudes *j*-ks, näit.: *aβa-i*: *aβaje-m*. Mõnede uurijate tekstides esinebki sõna lõpul *j*: NP *kuβaj* (SUSA VII, 4) 'kasutatakse üttena lugupidavas tähenduses' (*kuβa*·'eit'), NP *aβaj* (ibid., 5), (*aβa*·). Võimalik, et mõnedes murrakutes võib märk *j* tähistada selles positsioonis ka *j*-häälikut, mille kohta aga puuduvad täpsemad andmed.

4) Täiesti eri nähtust kujutavad endast sufiks *-em* ja *-et* kahe- ja enamasilbistes vokaallõpuga sõnades. See tuleb kõne alla peaaegu eranditult mäemari murdes: 1. is. Mid *šo·l'a* 'noorem vend': *šolä-em*, Koz *əzä*·'vanem vend': *əzä-em* (TWG, 5), Koz *je·ŋgä* 'minia': *jeŋgä-em* (ibid., 6), Tuš *nima* 'ei miski': *nimaem-ät uke* (BTS, 187) 'mul ei ole midagi'; 2. is. Tuš *ätä* 'isa': *ätäe-t*

¹¹ Ö. Beke, op. cit., lk. 110.

(BTS, 16), Tuš *oksa* 'raha': *oksa-et* (ibid., 160) Koz *šynzä* 'silm': *šynzä-et* (TWG, 1), Koz *āžya* 'kasukas': *āžyā-et* (ibid., 2), Koz *liṭsā* 'nägu': *liṭsā-et* (ibid., 1), Koz *alaša* 'ruun': *alašā-et* (ibid., 2), NM *pāšā* 'töö, tegu; asi' *pāšāeðəm* (ak.) (CsNSz I, 126), NM *kamaka* 'ahi': *kamakaet,šəm* (ak., -šā on 3. is. poss.-suf., mis esineb antud juhul demonstratiivses funktsioonis) (ibid., 128).

Tuleb märkida, et samas (kozmodernjanski) murrakus rööbiti sekundaarsete sufiksitega *-em*, *-et*, esinevad ka tavalised sufiksid *m*, *-t*: *ā-tām*, *ā-βām*, *je-ŋgām*, *a-zām*, *šō-lām* (kõik TWG, 4).

Tähelepanu tuleb pöörata sellele, et ka niidu- ja idamari murdes tulevad sufiksid *-em* ja *-et* kõne all olevais sõnatüüpides sporaadiliselt esile. V. P o r k k a poolt tüüpilisel niidumari murdealal Morki ja Nöröp-Sola küla ümbruses kirja pandud tekstides leidub mõningaid näiteid: *q'əŋga* 'mehe- või naiseõde': *q'əŋgaem* (SUSA XIII, 39), *iza* 'vanem vend': *izaem* (ibid., 36). Tavalised selles murdes on muidugi vormid *iza-m*, *q'əŋga-m*.

Käesolevas sõnatüübis on sufiksikujud *-em* ja *-et* kahtlematult sekundaarsed. Algupärased possessiivsed vormid on ikkagi *ā-βām*, *je-ŋgām*, *ā-βāt*, s. t. possessiivsufiksid *-m* ja *-t* liituvad vahetult vokaaltüvele. Sufikseid *-em* ja *-et* tuleb selles sõnarühmas vaadelda sufikseist *-jem* ja *-jet* *j*-i väljalangemise teel kujunenud variandina. Viimastes ongi *j*-element tugevasti nõrgenenud (sageli tähistatakse teda tekstides märgiga *i*). Sufiksid *-em*, *-et* ja *-jem* *-jet* võivad esineda samas paikkonnas ja samadel isikutel vahelduvalt, näit.: NM *pāšāeðəm* ja *pāšālem* (CsNSz I, 126), Tuš *āl'äet* ja *āl'äjet* (BTS, 8).

Sufiksita *-em* ja *-et* kasutusele tulekut mäemari murde vokaaltüvedes on toetanud nende sufiksita laialdane levik konsonant- ja *i*- ~ *j*-lõpulistes sõnades, milledes nad on täiesti reeglipärased.

Sufiksid *-em* ja *et* liituvad ka konsonandiga lõppevaile noomeni ja verbi muutelõppudele. Toome selle kohta mõningaid näiteid. Sufiksid adverbialkäändes: 1. is. NP *parña* 'sõrm', adv. *parñaš*: *parñašem* (SUSA VII, 50), SO *tup* 'selg', adv. *tupeš*: *tupešem* (ROT, 59), Otj *jal* 'jalg', adv. *jaleš*: *jale-šem* (MSz I, 13), *tolmaš* 'tulek', adv. *tolmašēš*: *tolmašēšem* (BTS, 191); 2. is. Maz *kap* 'keha', adv. *kape-š*: *kapeše-t*, T-M pört 'maja', adv. *pörteš*: *pörte-šet* (MSz I, 112).

Näiteid infinitiivist: *tide ömñe ka ja š e m küleš* 'ez a ló kell nekem, hogy vele (kocsin) menjek' (NyK III, 121), Pet *mare, u ž a l a š e-t tetla. nimo. uke?* 'Mann, hast du nicht anderes zu verkaufen?' (TMSE, 126), TM *mo, ma-neš, kâṭsa-šet sa-je? ma-neš* 'Nos, — mondja — jó fűggnöd? mondja (MSz I, 105). *šaš-par-tišiibis*: Pet *unalā. kaišašem-a-t kò-ðā* 'Auch mein Gastbesuch fiel aus' (TMSE, 469), SO *inde kâzmat ā š t a š a š e t šuk(o) uke* 'Deine Dienstzeit dauert schon nicht lange' (ROT, 58).

Nagu eeltoodust nähtub, on mari keele ainsuse 1. ja 2. isiku possessiivsufiks *-em* ja *-et* eksisteerinud juba mari aluskeeles. Sufiksi vokaal on kujunenud vokaallõpulistes noomenites tüvevokaalist, konsonantlõpulistes sidehäälikust.

Näidete allikad koos lühenditega

1. **BTS** — G. J. Ramstedt, Bergtscheremissische Sprachstudien, Helsingfors 1902 (= Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia XVII); 2. **CsNSz I** — Beke Ödön, A cseremiszek (marik) népköltészete és szokásai I, Budapest 1951; 3. **MSzI** — Mari szovegek I, gyűjtötte és kiadta Beke Ödön, Budapest 1957; 4. **Paas. TT** — H. Paasonen, Tscheremissische Texte, Helsinki 1939 (= Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia LXXVIII); 5. **ROT** — Ödön Beke, Texte zur Religion der Osttscheremissen. — Anthropos XXIX, Wien 1934; 6. **SUSA VII** — Arvid Genetz, Osttscheremissische Sprachstudien I. — Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja VII, Helsingissä 1889; 7. **SUSA XIII** — Volmari Porkka's tscheremissische Texte mit Übersetzung herausgegeben von Arvid Genetz. — Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja XIII, Helsingissä 1895; 8. **TMSE** — Ö. Beke, Tscheremissische Märchen, Sagen und Erzählungen, Helsinki 1938 (= Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia LXXVI); 9. **TT** — Ernst Lewy, Tscheremissische Texte, Hannover 1925–26; 10. **TWG** — Yrjö Wichmann, Tscheremissische Texte mit Wörterverzeichnis und grammatikalischem Abriss (= Apuneuvoja suomalais-ugrilaisten kielten opintoja varten V), Helsingfors 1923.

Kus näite järel pole antud allikteost, on see pärit autori kirjanepaneuist 1958. ja 1959. a.

Kohanimede lühendid.

1. **I** — Ištōmbal'i küla Mari ANSV Kužener'i rajoonis; 2. **Jaš** — Jašmol'kino küla Mari ANSV Mäe-Mari rajoonis; 3. **K** — Kükš-nur'i küla (vt. MSz I); 4. **Koz** — mäemari murde kozmodernjanski murrak (vt. TWG); 5. **M** — Morki küla Mari ANSV Morki rajoonis; 6. **Maz** — Mazarō küla Vene NFSV Kirovi oblasti Uržum'i rajoonis; 7. **Mid** — Midjaškino küla Mari ANSV Mäe-Mari rajoonis; 8. **N** — Nemda küla Mari ANSV Novo-Torjali rajoonis; 9. **NM** — Ner-Mutšaš'i küla (vt. MSz I ja CsNSz I); 10. **NP** — Nižni-Potam'i küla (vt. SUSA VII); 11. **NR** — Nižni-Rujal'i küla Mari ANSV Mari Turek'i rajoonis; 12. **Pet** — Petrušin'i küla (vt. TMSE); 13. **SO** — Starōi Orjebaš'i küla (vt. Anthropos XXIX); 14. **SJ** — Sindir-Jal'i küla (vt. CsNSz I); 15. **TM** — Turšo-Mutšaš'i küla (vt. MSz I); 16. **Tšob** — Tšobōkovo küla Mari ANSV Novo-Torjal'i rajoonis; 17. **Tšur** — Tšurajevo küla (vt. Paas. TT); 18. **Tuš** — Tušnal'i küla (vt. BTS); 19. **Urž** — idamurde uržumi murrak (vt. NyK XXXVIII).

О ПРИТЯЖАТЕЛЬНЫХ СУФФИКСАХ *-m*, *-em* и *-t*, *-et* В МАРИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

ПАУЛЬ КОКЛА

Резюме

Притяжательными суффиксами первого и второго лица единственного числа в марийском языке являются соответственно *-m*, *-em* и *-t*, *-et*. Суффиксальные формы *-m* и *-t* можно считать древними финно-угорскими притяжательными суффиксами. Элементы *-em* и *-et* по своему развитию подразделяются на отдельные группы и встречаются в следующих словах:

1. В словах, оканчивающихся на согласную, независимо от числа слогов. Сюда относится группа коренных финно-угорских слов, имевших первоначальную основу на *-e*: *βūr* 'кровь', *lem* 'похлебка', *pāl* 'облако', *tul* 'огонь'. Развитие притяжательных форм в этой группе следующее: **tule + m > *tulem > *tuləm > > tule-m (tul + em)*.

Некоторые имена, относящиеся к этой группе, повидимому, еще в период финно-волжской языковой общности, оканчивались на согласную (отдельные такие слова являются индоевропейскими заимствованиями): *βода·r* 'вымя': *βодаре-m*, *pālās* 'ухо': *pālāše-t*. К области этих имен, оканчивающихся на согласную, относится, кроме того, обширная группа тюркских и русских заимствований: *ū-mār* 'жизнь, (человеческий век)' (татарский *ömür*): *ümāre-m*, *joltaš* 'товарищ' (чувашск. *jolpaš*): *joltaše-t*, *šīni-l'* (русс. шинель): *šīnil'ε-t*. В обеих последних группах фигурирующая сейчас в суффиксе начальная гласная *-e* (или предшествовавшая ей гласная), повидимому, представляла собой соединительную гласную между конечной согласной корня имени и суффиксом.

2. В односложных словах, оканчивающихся на гласную. Например, *pi* 'дрова, лес (как материал)': *pue-m*, *pū ~ pīj* 'зуб': *pūe-t*, *pai* 'мясо': *paje-t*. Большинство слов этих раньше оканчивалось на согласную *-j* (или на какую-либо другую согласную), за которой, возможно, следовала еще и гласная. Таким образом, суффиксы *-em* и *-et* в словах данного типа прошли тот же путь развития, как и в словах типа *tul*.

3. В относительно немногочисленной группе имен с окончаниями *-i* (*-j*), состоящих из двух и более слогов. Напр. *i-mñi* 'лошадь': *imñiε-m*. Относящиеся к этой группе имена существительные в большинстве своем являются либо уменьшительными словами, либо звательными формами слов, выражающих родственные отношения. Напр. *ава·i* 'матушка': *аваε-m*.

4. В словах состоящих из двух и более слогов и оканчивающихся на гласную (преимущественно в горно-мари́йском диалекте). Напр. *šo-l'a* 'младший брат': *šo-l'a-em*, *alaša* 'мерин': *alaša-et*. В этой группе слов суффиксы *-em* и *-et* образовались из суффиксов *-jem* и *-jet* путем выпадания *-j*.

Мари́йские притяжательные суффиксы *-em* и *-et* в первом и втором лице единственного числа существовали еще в мари́йском языке-основе. Гласная суффикса в именах, оканчивающихся на согласную, образовалась из конечной гласной корня, а в именах, оканчивающихся на согласную — из соединительной гласной.

o-HÄÄLIKU AJALOO KÜSIMUSEST KOMI KEELES

VASSILI LÖTKIN

Permi keelte tänapäeva murretes esineb foneem *o*. Erandiks on ainult kolme külanõukogu alal levinud komi keele ülemsõsoli murre, milles leiame lahtise *o* kõrval ka kinnise *o*. Mõlemad häälikud esinevad iseseisvate foneemidena: *kōr* 'leht' — *kōr* 'sa palu', *pōn* 'koer' — *pōn* 'lõpp', *ōn* 'uni' — *ōn* '(sa) ei (eitav verb)' jne. Erinevus nende kahe *o* vahel on säilinud ka vana-permi kirjalike mälestusmärkide keeles (XIV saj.): seal tähistab kinnist *o*-d täht «voi», aga lahtist *o*-d — omega, näit. *lōl* 'hing', *mōrt* 'inimene'.

Permi oblasti kirdeosas levinud komi-jazva murdes vastab ülem-sõsoli ja vana-permi kinnisele *o*-le järjekindlalt rõhuline *ù*, aga lahtisele *o*-le — harilik *o*. Nende andmete põhjal tulime omal ajal järeldusele, et üldkomi aluskeeles oli kaks *o* foneemi: kinnine *o* ja lahtine *o*¹.

Erkki Itkonen oletab, et kaks *o*-d esinesid juba üldpermi aluskeeles, kuigi ta ei too andmeid nende häälikute edasiantud vormide mitmekesisuse kohta tänapäeva udmurdi keeles².

Udmurdi murrete edasisel uurimisel selgus, et põhiliselt Tatari ANSV-s asuvates udmurdi keele edelamurrakutes esinevad nende kahe vokaalse foneemi erinevad refleksid: sõnades, kus komi keeles on kinnine *o*, näeme nimetatud udmurdi murrakutes harilikult vokaali *m*, aga sõnades, kus esineb lahtine *o* — *u*-d³. See asjaolu annab meile võimaluse rääkida kahesuguse *o* olemasolust üldpermi aluskeeles. Antud artiklis kavatsime üksikasjalisemalt vaadelda

¹ Vt. В. И. Лыткин, *Закрытые гласные среднего подъема в коми языке*. — Научная конференция по вопросам финноугорской филологии, 23 янв. — 4 февр. 1947 г. Тезисы докладов, Ленинград 1947 г. Vt. ka: Древне-пермский язык, Москва 1952 г., lk. 88—90 ja К вопросу о вокализме пермских языков. — Труды Института языкознания АН СССР, 1, Москва 1952 г., lk. 73—80).

² E. Itkonen, *Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen*, Helsinki 1954, lk. 273—285.

³ Vt. autori retsensiooni E. Itkoneni nimetatud töö kohta «Вопросы языкознания» № 3, 1956. а., lk. 139—141.

seda keelelist materjali, mille põhjal lubame endal teha järelduse kahesuguse *o* — lahtise ja kinnise — olemasolu kohta üldpermi aluskeeles.

Tuleb eraldada häälikuliste vastete kolme tüüpi ülemsõsoli ja komi-jazva murrete vahel ühelt poolt ja udmurdi keele edelamur-rakute vahel teiselt poolt, ja nimelt: 1: ülem-sõsoli lahtine *o* (komi-jazva ja teistes komi murretes samuti *o*-häälik) $\sim$ edela-udmurdi (nagu teisteski udmurdi keele murretes) *u*, 2. ülem-sõsoli kinnine *o* (komi-jazva rõhuline *ù*, teistes komi murretes harilikult *o*) $\sim$ edela udmurdi *u* (teistes udmurdi murretes *u*)⁴, 3. ülem sõsoli kinnine *o* (komi-jazva rõhuline *ù*, teistes komi murretes harilikult *o*) $\sim$ edela-udmurdi (nagu teisteski udmurdi murretes) *u*.

Kõiki neid kolme tüüpi häälikulisi vasteid võiksime illustreerida arvukate näidetega, toome siin siiski kõige iseloomulikumad sõnad, seejuures ainult need, millel on paralleelvormid teistes soome-ugri keeltes või mis kujutavad endast vanu laensõnu teistest keeltest.

I. Ülem sõsoli *o* (komi-jazva *o*) $\sim$ edela-udmurdi *u*

1. *bõn* kÜS⁵ 'niin', *bon* kJ 'nuustik' $\sim$ *bun* udmU, K, M jt. 'niin'; laenatud iraani keeltest, vrd. av *banda*, mind *bandhà* (Kons., 3).

2. *č'ož* kÜS, *č'ož* kJ, *čož* kU 'onu (ema vend)' $\sim$ *čuž* udmU Š; sm *setä*, lp *čäcce*, mr *tšä,tšä* jt. (Zur Gesch. N 335).

3. *koba* kJ, kAI 'vokk' $\sim$ *kubo* udmU, Š id.; *kubo* udm G, M, J, kU, *kubo* udmK (Tschuw., 75) < tšuv. **koba* (A L H 1958, 109—110).

4. *kõl* kÜS *kol* kJ 'vaja(lik) olema' $\sim$ *kule* udmU, *ku^we* udmŠ '(on) vaja'; mrM (udmK) *kel-*, mrN *kül-*, *kul-*; lp *gâl'gât* (Zur Gesch., N 345); ung *kéll* (NyH. 6. 145).

5. *õg*, *õn*, *õz* kÜS *og*, *on*, *oz* kJ 'mina ei, sina ei, tema ei' $\sim$ *ug*, *ud*, *uz* udmU, Š; sm *en*, *et* jne., lpN *im*, *ik* jne., md *ezin*, *ezit* jne. (Syrj. Chr.).

6. *õl* kÜS *ol-* kJ 'elama' $\sim$ *ul* udmU, *u^w* udmŠ; sm *elää*, lp *ællet*, mrM *ä.lēm*, mrN *ilē.m* (Zur Gesch. N 304); ung *élni* (NyH. 7. 148); ung *é* < **ē* (B á r c z i MH, 74).

⁴ Neid juhtumeid, millal udmurdi keeles on teine vaste (näit. *a*, *î* *i*, *e*, *a*, *wa*, *î*), me antud artiklis ei vaatle, kuigi mõned neist (*î*, *î*, *i*) pärinevad *u*-st.

⁵ Andmed komi keele ülem-sõsoli ja komi-jazva murrete, samuti udmurdi keele šošma murde kohta on kogunud autor; andmed ursõguri murde kohta on kogunud fil.-kand. I. V. T a r a k a n o v.

7. *ordli* kÜS, *ordli* kJ 'roie, küljeluu' ~ *urdes* udmU, Š 'külg'; mr *õ-rðāž*, *ä-rðā*, *e-rðā*; lp *ær'te* < *erttä; md *ir'dès* < *ertä (Zur Gesch., N 348).

8. *poč* kÜS, *poč* kJ 'latt, teivas' ~ *puš* udmU, *puš* udmŠ; sm *piha*, mrM *pì·tšā*, mrN *pè·tšā* (Zur Gesch., N 375).

9. *põn* kÜS, *pon* kJ 'lõpp' ~ *pum* udm U, Š; sm *pää* (< *pāñä), ?lp *bagne*, mdM *pe*, mdE *pe*, *pä* (Zur Gesch., N 263); ung *fő* (*feje* = fājā) (NyH. 6. 47).

10. *poz* kÜS, *poz* kJ 'pesa' ~ *puz* udmU 'muna'; sm *pesä* lp *bæsse*, md *piža*, *piže* mrM (udmK), *pə·žāš*, mrN *piža·š* (Zur Gesch., N 327); ung *jészék* (*feze* HB) (NyH. 6. 42), ung *é* < *ē (B á r c z i MH, 36, 75).

11. *požem* kÜS (Zur Gesch., N 328), *požim* kJ (Genetz) 'mänd' ~ *pužim* udmU, *pužum* udmŠ id.; sm *petājā*, lp. *bæcce*, mrM *pəndža*, mrN *pü·ndžə*, md *pítše*, *pítšē* (Zur Gesch., N 328).

12. *roķ* kÜS (Zur Gesch., 270) 'puder' ~ *žuk* udmU, Š sm *rokka* (Syrj. Chr.).

13. *sõt-* kÜS, *sot-* kJ 'põletada' ~ *sut-* udmU, Š; sm *syttyä* (Syrj. Chr.); sm *syttyä?* < *settyä vōi sättyä.

14. *torta* kJ 'seadeldis jahvatatud teravilja kogumiseks rehelalusesse (tiisel, mille otsa on lõõdud laud)' ~ *turto* udm Mu, K, kU (Tschuw., III) < tšuv *torta; vrd. tšuv *torda*, *turda*, *tordā*, *turdā* (Tschuw., III).

15. *sor-* kÜS, *sor-* kJ 'segama' ~ *sur-* udmU, Š id.; sm *sorittaa* 'zusammenmischen' (FUF II 250).

16. *lep* kÜS, J 'põrn' ~ *lup* udm Š; udm MU, M, K *lup* id.; mr *lè-p*, *lep*; ung *lép* (Kons., 84, 411).

17. *kõr* kÜS, *kor* kJ 'paluma' ~ *kur* udmS, U, M, J id.; sm *kerjätä* (Zur Gesch., N 308); ung *kér*; ung *é* < *ē (B á r c z i MH, 75).

18. *mõrt* kÜS, *mort* kJ. 'inimene' ~ *murt* udmU < in.; vrd. upärs *mard* (*märd*) 'Mann', vrd. pärs. *mart*. mind *marta* 'Mensch' (Syrj. Chr.).

Lisanäiteid (enamikul neist ei ole paralleelvorme teistes soome-ugri keeltes):

19. *bõbul* kÜS 'liblikas' ~ *bubili* udmU id.

20. *bõrd* kÜS 'tiib, uim' ~ *burd* udmU id.

21. *č'ot* kJ 'lonkama' ~ *č'ut* udmU id.

22. *gor* kJ 'ahi' ~ *gur* udmU id.

23. *gort* kJ 'maja' ~ *gurt* udmU 'küla'.

24. *dom* kJ 'külge siduma' ~ *dum* udmU id.

25. *dõn* kÜS *don* kJ 'hind' ~ *dun* udmU id.

26. *jon* kJ 'tugev' ~ *d'un* udmU.

27. *kok* kÜS, J 'jalg, vars' ~ *kuk* udmU id.
28. *šondi* kÜS, *šondi* kJ 'päike' ~ *šundŋ* udm id.
29. *šor* kJ 'oja' ~ *šur* 'jõgi'.
30. *itoman* kÜS 'lukk' ~ *tunŋon* udmU, Š, MU id. jne.

II. Ülem-sõsoli *o* (komi-jazva rõhuline *ù*) ~ edela-udmurdi *u*.

1. *gob* kÜS 'seen' ~ *gubi* udmU < tšuv *kɒmba*, *kɪmba* (Tschuw., 57).
2. *goz* kÜS 'paar', *güz* kJ id. ~ *kuuz* udmU, Š, K; sm *kansa*, *kanssa*, e *kāsa*, lpN *gaz'ze*, I *käððž* (Toiv. Etym. sanak.). Kas ei olnud varasemal läänemeresoome ajastul esimeses silbis eespoolne vokaal?
3. *gor* kÜS 'selili, kõri ülespool', *goraŋ* kL 'hingetoru'; *gor: medore gorjen ovni* kAV 'nuripäi, pahupidi elama'; *gürolt* kJ 'karjatama, kiljatama' ~ *gurlanŋ* udmU; sm *kero* 'kurk'.
4. *kor* kÜS 'koor, kest', *kora dɔd* kÜS 'niinekoorega ülelöödud saan' ~ *kuur* udmU, Š, mrM *kər*, mrN *kūr* md *keř*, *kār*; sm *keri*, lp *gārrā* (Zur Gesch., 175); ung *kéreg*; ung *é* < **ē* (B á r c z i MH, 75).
5. *kos* kÜS, *kusk* kJ 'nimme (anat.)' ~ *kuus* udmU, Š, K; sm *keski*, md *keska* (Zur Gesch., N 311).
6. *löl* kÜS, *lül* kJ 'vaim, hing' ~ *luul* udmU, Š; sm *lögly* (< **levl̥s*, *lieuw'lā* (Zur Gesch., N 315); e *leil*, ung *lél̥k*, *é* < *ē* (NyH 7. 52).
7. *mùš*: *mala-mùš* (selle kõrval *moš* kJ) 'mesilane' ~ *muš* udmU, Š, K id.; sm *mehiläinen*; md *meks*, *mes*; mr *müks*; ung *méh* (Kons., 325); ung *é* < **ē* (B á r c z i MH, 36, 75).
8. *põn* kÜS, *pùn* kJ 'koer' ~ *punŋ* udmU, Š, *punuu* udmMU (Wotj. Chr.); sm *peni*, *penikka*, e *peni*, lpN *bēnā-*, md *piñe*, mr *pi*, *piŋ* (Syrj. Chr.).
9. *soj-* kÜS, *sùj-* kJ 'sööma', *soed* kÜS *sùd-* kJ 'toitu andma' ~ *sud* udmMU, UJ (*sud* udmU, Š); sm *syödä* (< **sej-* < **seve-*), mdE *ševems*, *sävims*, mdM *ševams*, *šivams*, (Zur Gesch., N 336); ung *enni*; *ēv*; ung *e* < **ē* (B á r c z i MH, 36, 75).
10. *tõš* kÜS, *tüş* kJ 'habe' ~ *tuš* udmU, K id.; sm *tähkä*, mr *təškä*, *tüşkä* (Syrj. Chr.).
11. *põl-* kÜS, *pül-* kJ 'kartma' ~ *puumes* 'ohtlik', udmMU (Wichmann, JSFOu XI. 1. 13), udm *puumes* (< **pul-m-es*) sõna on tuletatud (tüvest) *pul-*; *puwiŋi* (< **pulini*) udmMU

(Wichm. FUF. XV. 36) 'töenäoliselt, viga'; sm *pelätä*, lp *bállât*, md. *pelems* (Zur Gesch., N 324); < **pele-* (Zur Gesch., S. 278); ung *félni*, *é* < **ē* (NyH. 7. 52).

Lisanäited (ilma paralleelvormideta teistest soome-ugri keeltest, kuigi mõnede sõnade jaoks on neis vasted olemas):

12. *dùn* kJ 'kõrvarõngad', *don* kP 'kaelakee' ~ *dum* udmU, Š, K 'puhas, läbipaistev'.

13. *gõrz-* kÜS 'nutma, uluma' ~ *guur börd-* udmŠ id.

14. *gürzît* kJ 'rõhitsema' ~ *guurz* udmU, Š, K id.

15. *jõkuš* kÜS, 'ahven' ~ *d'uš* udmU, *d'uš* kU (aga *d'uš* udmMU) (Kons. 330).

16. *jõrc'č'* kÜS 'vanduma (vandega tõotama)' *jür* kJ ~ *juurd-* (Wichm. - Uotila, 81).

17. *õr* kÜS 'mäda' ~ *uur* udmU, Š, K id.

18. *õr* kÜS 'rebenema, katkema' ~ *uur-* udmU, Š id.

19. *põž* kÜS, *pũž* kJ 'sõel' ~ *puiž* udmU, Š, K id.

20. *šõm* kÜS, *šùm* kJ 'süsi' ~ *šum* udmU 'nõgi, tahm'.

21. *ùraš* kJ 'rohima (umbrohtu kitkuma)' ~ *uur-* udmU, Š id.

22. *dõž* kÜS, *dũž* kJ 'söögi-, keedunõu' ~ *duuz* J 'kleine Kufe' (Wotj. Chr.).

III. Ülem-sõsoli *õ* (komi-jazva *ù*) edela-udmurdi *u*.

1. *kõdi* kÜS 'kes, missugune', *kùd* kJ id. ~ *kud-* udmU, K; sm *ku-*: *kuka*, mr *kâ-*, *ku*: *kâš*, *kâškâ*, kU *kuš*, *ku-škâ* 'kuhu'; ung *ho*: *hol*, *honnán*, *hogy*; lp *hu-*, *ku-*, *ho-* (Toiv., Etym. sanak.).

2. *kumiž* kJ 'roheline sibul (rohi)' ~ *kumež* udmU, *kumiž* udmŠ 'küüslauk'; ung *hagyma* 'sibul', mns *kaššam* (NyH 7. 145).

3. *kõpraš* kÜS 'kummardama', *kõpirt* kÜS 'kummardama, (alla) painutama' ~ *kupirt-* udmU, Š id.; sm *koppura*, mr **kopra*, md *kupõr*, ung *huporcs* (NyH. 6, 137).

4. *kõmel'* kÜS 'Teigklumpen' (Zur Gesch. 274); *kõmel'* kSõn 'tihedaks rullitud taigen pannkookide jaoks, mida kasutatakse vatruskade, pirukate jt. keetana', *kõmol'* kZ 'pannkook (taimeõliga)'; *kumił'* kJ '(kartuli, naeri, rõika, kaalika jne.) koor' (DS) ~ *kumel'* udmU 'niine(puu)lt äratõmmatud koor'. Seda sõna võrreldakse ungari sõnaga *hüvely* 'scheide' (Wichm., FUF XV. 23); ungari sõna võrreldakse samuti (sõnaga) *kol'* 'käbi' (Bárczi MSzSz). Komi *kõmel* ühendamine ungari vastava sõnaga ei ole veenev.

5. *kunul* kJ, *konuvt* kP 'kaenal' ~ *kunul* udmU; *kun-ıl* udmK id.; sm *kainalo*, e *kaenal*, ung *hón* id. (Toiv. Etym. sanak.).

6. *qz* kÜS 'maasikas' — *uzî* udmU, Š, K. Sõna etümoloogia on ebaselge.

7. *qzir* kÜS 'rikas' ~ *uzîr* udmŠ, K, M *uzîr* id., av *ahurō*, mind *asuras*.

8. *qn* kÜS 'uni' ~ *um* udmU, Š, K; mr *om*; lp *oaddet*, md *udoms* (lp, md < **oda*-) (Zur Gesch. N 136).

9. *pod* kÜS, *pūd* kJ 'jalg' ~ *puđ* udmU, Š, K, MU id., av *pād*-, skr *pād*- 'jalg' (Kons., 2).

10. *tq*:*tq-lon* 'eile' (< **tq-lun* 'sel päeval') kÜS, *tu-tu-tu!* kJ 'kutsuv hüüe koerale': «Vaata-vaata seall!» ~ *tu*: *tu-pal* udmM 'see külg (pool)'; mr *tu* 'see', md *to*, sm *tuo*, lp *tō*, *duo*-, ung *to*- (NyH. 6. 24).

11. *šqč'*- kÜS 'puhkama'; *šūč'č'*- (< **šūč'č'* ~ *šutetsk*- udmŠ id.; krjL *huoka*- 'seufzen, ruhen usw.' (FUF XXX. 9).

12. *č'qrid* kÜS, *č'urît* kJ 'kindel, kõva' ~ *furît* udmU, *č'urît* kaz; lpN *čāres* (Syrj. Chr.).

Tõime 64 näidet häälikuliste vastete kohta komi keele ülem-sõsoli ja jazva murdesõnade vahel ühelt poolt ning udmurdi keele lõunamurrete (udmU, S, K, MU, J, Uf) vahel teiselt poolt (30 näidet I tüübi vastete kohta, 22 — II tüübi kohta ja 12 — III tüübi kohta). Näidete arvu oleks võinud tunduvalt suurendada (eriti I ja II tüübi osas), kuid antud juhul pole selleks vajadust. Esitatud näidete hulka ei toonud me sihilikult sõnu, milles meid huvitav häälik asub ühesilbilise tüve lõpus (udmU *śuu* 'sada') või milles nimetatud häälikule (*u-u*) järgneb nõrk konsonant (udmU *kul'to* 'viljavihk', udmŠ *kuuj* 'labidas'), sest udmurdi keele lõunamurretes täheldatakse mainitud foneetilises asendis vaheldust *u* > *u* (kuigi mitte alati) ja seepärast ei tea me, kas vokaal *u* on neis sõnades vana või kujutab endast hilistekkelist häälikut.

Kõigis toodud näidetes täheldatakse ühte üldist nähtust: komi ülem-sõsoli keskkõrgele vokaalile (*q, q*) vastab lõuna-udmurdi murretes kõrge vokaal (*u, u*). Keeleteadlased (Bubrich, Steinitz, E. Itkonen) oletavad, et primaarne on siin komi keele häälik *o*. (Kõik need teadlased, peale Itkoneni, opereerivad ühe häälikuga *o*, arvestamata kahe foneemi — kinnise ja lahtise *o* — olemasolu ülem-sõsoli murdes ja vana-permi kirjalike mälestusmärkide keeles, samuti nende kahe vokaali reflekse komi-jazva murdes.) D. V. Bubrich arvab, et vana *o*, mis on säilinud komi keeles, on udmurdi keeles võrdlemisi hiljuti muutunud *u*-ks: «Muutuse *o* > *u* hilisest iseloomust räägib asjaolu, et siia kuuluvad mõned vene laenud, nagu *кучо* 'vikat'»⁷. Muuseas, Wichmann peab võimalikuks seletada *u* esinemist sõnades *kuso* 'vikat', *ukno*

⁷ Д. В. Бубрих, Историческая фонетика удмуртского языка, Ижевск 1948, lk. 46.

'aken', *kuľ'čo* 'rõngas' nende laenamisega udmurtide poolt vene keelest mitte otseselt, vaid tatari keele vahendusel ⁸.

Kuidas see ka oleks, ei ole kahtlust, et toodud sõnades udmurdi kõrge vokaal pärineb keskkõrgest vokaalist, mis on säilinud komi keeles ⁹ ja üksikutes sõnades udmurdi keeles endas või selle teatud murretes: udm *mort* — *murt* (komi *mort*) 'inimene', *dur* (postpositsioon) ja *dor* 'roie, ribi' (komi keeles on mõlemas tähenduses *dor*) jne.

Paljudes permi keelte vana-tšuvaši laenudes kajastub samuti udmurdi keelele omane muutus *o* > *u*, näiteks: udm *turto*, k *torta* < tšuv **torda*; *šur*, permikomi *šor* 'võõrasema' < tšuv *šor* jt.¹⁰.

Niisiis üldpermi aluskeeles esinesid vaadeldavates sõnades keskkõrged vokaalid. Kõigis udmurdi keele murretes kitsenesid need vokaalid reeglipäraselt, st. muutusid kõrgeteks vokaalideks. Komi keeles on nad säilinud, välja arvatud jazva murre, kus II ja III rühma sõnades näeme samuti kitsenemist.

Meie ees seisab küsimus: kas üldpermi aluskeeles oli kõigi ülalpool vaadeldud kolme grupi sõnade I-se silbi vokaalidel ühesugune kvaliteet? Nähtavasti mitte. Kolme tüüpi häälikuliste vastete olemasolu viib meid oletusele, et üldpermi aluskeeles või vähemalt selle varasemal perioodil olid neis sõnades erineva kvaliteediga vokaalid, nimelt: I rühma sõnades oli väga lahtine *o*, mis lähenes keskvokaalile (see on siiani säilinud ülem-sõsoli murdes); II rühma sõnades — kinnine *õ*, mis lähenes keskvokaalile, ja III rühma sõnades — kinnine tagapoolne *o*. Ülem-sõsoli murdes mõlemad kinnised *o*-d ühinesid häälikuks *o*. Erinevus nende kahe kinnise vokaali vahel on säilinud udmurdi keele edelamurretes, kus üldpermi eespoolsem kinnine **o* on asendatud häälikuga *uu*, aga üldpermi tagapoolsem kinnine **o* — vokaaliga *u*.

Tekib küsimus, milliste soome-ugri häälikute jätkajatena esinevad need kolm vokaali? Et vastata sellele küsimusele, peame vaatlema iga sõnarühma eraldi.

⁸ Y. Wichmann, Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wotjakischen mit Rücksicht auf Syrjänische, Helsinki 1915, lk. 7.

⁹ Vt. W. Steinitz, Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus, Stockholm 1944, lk. 126. — E. Itkonen, Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen, Helsinki 1954, lk. 271.

¹⁰ Tšuvaši keeles eraldatakse kahte murret: *o*-list (põhjamurre) ja *u*-list (lõunamurre); lõunamurdes esinevad need sõnad ka *u*-lise vokalismiga (*turda*, *šur*) (vt. B. T. Егоров, Совр. чувашский язык, ч. I, Чебоксары 1954, lk. 71). Permi rahvaste geograafiline asend viitab sellele, et laenud pidid pärinema tšuvaši keele põhja- (*o*-listest) murretest.

I sōnarühma (komi ülem-sōsoli $\varnothing \sim$ jazva $o \sim$
lōuna-udmurdi u ; < üldpermi $*\varnothing$)

Selles keeles, kust olid laenatud $*b\varnothing n$, $*m\varnothing r t$, $*k\varnothing b a$, $*t\varnothing r t a$, oli arvatavasti väga lahtine $\varnothing$ ($*k\varnothing b a$, $*t\varnothing r t a$) ja a (vrd. iraani *banda*, *marta*), mis üldpermi keeles olid substitueeritud $\varnothing$ ¹¹ kaudu; soome-ugri $*o$ jätkub nähtavasti ka sõnades *rōk*, *sōr* (vrd. sm *rokka*, *sorittaa*). Soome-ugri $*ä$, mis on permi keeltes kadunud, asendus artikulatsioonilt lähedase häälikuga $\varnothing$ sõnas *pōn* (sm $*pāñā$).

Sõnades *ol-*, *pōz*, *pōzem*, *čōž*, *ōrd*, $?k\varnothing r$ (sm *elä-*, *pesä*, *petäjä*, *setä*, algmd $*ertä$, sm *kerä-*) laienes soome-ugri e teise silbi vokaali mõjul koos samaaegse labilisatsiooni ja teatava velarisatsiooniga, nagu oletab E. Itkonen (Zur Gesch., lk. 27). Võib-olla võtsid sellest protsessist osa ka *lōp*, *sōt pōč*, *og*, *on*, *oz* (eit. verb)? Lahtise $\varnothing$ ilmumise põhjused sõnas *kōle* (lp *gāl'gāt*) on arusaamatud.

II sōnarühma (ülem-sōsoli $\varnothing \sim$ komi jazva
 $ü \sim$ edela-udmurdi u).

Kõik selle rühma näited pärinevad eesvokaalsetest (palataalse vokalismiga) sõnadest (erandiks on *gōz*) ja seejuures kaaluv enamik neist tuleneb *tete*-tüübi sõnadest, s. t. o pärineb soome-ugri $*e$ -st selle kitsenemise tagajärjel kahesilbilise tüve kitsa lõpuvokaali mõjul. Niisugusteks sõnadeks on *kōr-*, $?k\varnothing s$, *lōl*, *mōš*, *pōl-*, *pōn*, *sōd-* (Zur Gesch., 277), *gōr*.

E. Itkonen oletab, et soome-ugri 1. silbi $*e$ kahestus üldpermi keeles 2. silbi vokaali mõjul: kui 2-ses silbis seisis avar vokaal ($\bar{a}$), siis arenes 1-ses silbis $*e$ -st lahtine $\varnothing$; kui aga 2-ses silbis seisis kitsas vokaal (e), siis 1-se silbi $*e$ arenes kinniseks $\varnothing$ -ks; analoogilist nähtust täheldab ta ka lapi keeles: algpermi $*ol-$, lapi *ællēt* 'elama' < $*elä-$; algpermi $*pōl-$, lapi *bállât* 'kartma' (Zur Gesch., 278).

Väärib tähelepanu, et udmurdi keele lõunamurretes (ülem-sōsoli $\varnothing$ kõrval) soome e -le (*tete-*) vastab alati u (aga mitte u). See asjaolu nagu viitab sellele, et üldpermi keeles pole see vokaal korraga muutunud tagapoolseks häälikuks.

Sõna *gōb* tšuvaši originaalkujus seisab kitsas vokaalhäälik, millele tõenäoliselt vastas täielikult üldpermi $\varnothing$. Kas ei esinenud

¹¹ Ülem-sōsoli murdes hääldub $\varnothing$ lahtisemalt kui o komi ülejäänud murretes ja vene kirjakeele rõhuline o ; see meenutab labialiseeritud a -d.

ehk protopermi perioodil samasugune kõrge vokaal ka sõnades *gõz*, *tõš* (vrd. mr *tüškä*)?

On huvitav, et ungari sõnades, mis vastavad 2-se rühma sõnadele, pärineb *e* igal pool kõrgest vokaalist *ě* (*lélek*, *fél*-, *méh*, *észik* — Bárczi, MH, 36, 75).

Oleks siiski riskantne järeldada ülem-sõsoli kinnise *o* järjekindlat vastavust ungari *ě*-le ja ülem-sõsoli lahtise *o* vastavust ungari *e* (*ä*)-le, sest osa ülem-sõsoli sõnu lahtise *o*-ga vastab samuti ungari *ě*-le, näit.: *kell*, *fészek*, *él*-, *kér*- (siin oli minevikus kõikjal *ě*). Kui komi kinnine *o* tihti vastab ungari *ě*-le, siis komi lahtine *o* vastab ungari *e* (*ä*)-le ainult üksikutel juhtudel: *pon* ~ ung *fő* (*feje*). Nii et komi (ülem-sõsoli) lahtise *o* ja ungari *e* (*ä*) vahel ei ole otsest seost.

Ungari kinnise *ě* (*e*) ja komi kinnise *o* vahel on seost ainult nii palju, kui et need mõlemad häälikud arenesid ühest soome-ugri **e*-st. Vana-ungari keeles oli soome-ugri vokaal **e* võrdlemisi hästi säilinud (*lélek*, *fél*-, *méh*, *ev*-, *ker*-, *él*-, *fészek* jne., kus minevikus kõikjal oli *ě*), aga üldpermi keeles soome ugri **e* arenes kahes suunas: *tetä* > *tõt*, *tete*-, > *tõt* (*t*-ga mõistetakse konsonanti üldse).

III sõnarühm (komi ülem-sõsoli *o* ~ jazva *ü* ~ edela-udmurdi *u*).

Järgnevates sõnades oli soome-ugri aluskeeles kindlasti vokaal *o*, mis meenutab ülem-sõsoli tagapoolset *o*-d: *kõ*: *kõdi* kÜS, *kúmiž* (< **kõmiž*) kJ, *kun-ul* (< **kõn-ul*) kJ, *õn* kÜS, *tõlon*, *sõtč*-. (Kahes viimases sõnas esines nähtavasti pikk *õ*). Ei ole välistatav võimalus, et reas sõnades toimus esimese silbi vokaalide kõrgenemine teise silbi kitsa vokaali mõjul, näit.: *õzır* (av. *ahurō*), *kõpr*- (sm *koppura*), aga võib-olla ka mõnedes teistes sõnades (kas ei viita 2-se silbi vokaalid sõnades *kúmiž* kJ, *úzi* udm, *kúmil* kitsa vokaali olemasolule kauges minevikus?).

Väärib tähelepanu, et sellesse rühma kuuluvad ainult v e l a r -se vokalismiga sõnad erinevalt teise rühma sõnadest, kus nägime palataalse vokalismiga sõnu.

Muuseas, selles rühmas on üsna tähtis koht sõnadel, milles *o* on arenenud pikast *o*-st (antud artiklis ei opereerinud me paljudega nendest sõnadest, sest udmurdi keele lõunamurretes esineb neis sõnades kas sekundaarne häälik *i* — *î* < **u*, või I silbi vokaal seisab erilises foneetilises asendis, kus *u* ja ~ *uu* ei erine), näit.: *rõč* kÜS, *rúč* kJ 'vene', sm *ruotsi*, e *roots*; *sõl* kÜS, *súl* kJ, sm *suola* 'sool'; *õ* kÜS, *ú* kJ, sm *vuote*- 'aasta'; *õl* kÜS 'voodi', sm *vuode*.

On üsna võimalik, et foneem $\varnothing$ on tekkinud pika o baasil pikade vokaalide kadumisprotsessis üldpermi keeles. Samasuguse tõenäolisusega võime oletada lahtise $\varnothing$ ja kinnise $\hat{\varnothing}$ foneemide teket: nende tekkimisprotsessi aluseks on 2-se silbi vokaalide ($\ddot{a}$, e) assimileeriv mõju esimese silbi e -le — *tetä- > töt, tete- > -töt*.

Need uuesti moodustunud foneemid ($\varnothing$, $\hat{\varnothing}$, $\varnothing$) asusid permi keelte vokalismis edasise arengu protsessis neile akustiliselt lähedaste soome-ugri keelte häälikute ja — laenamisel — originaalkeele vokaalide asemele, nagu oli näidatud ülalpool¹².

Nende kolme foneemi refleksid esinevad ainult permi keelte arhailistes murretes (komi ülem-sõsoli, jazva ja udmurdi keele lõunamurretes), mida kõneleb ainult umbes 4 protsenti rahvastikut. Ülejäänud permi keelte murretes on need foneemid koondunud üheks häälikuks: komi keeles häälikuks $\varnothing$, udmurdi keeles häälikuks u .

LÜHENDID

ALH = Acta Linguistica Hungarica.

Bárczi MH = Bárczi Géza, Magyar hangtörténet, Budapest 1958.

Bárczi MSzSz = Bárczi Géza, Magyar szófajtő szőtar, Budapest 1941.

DS = Komi keele dialektoloogiline sõnaraamat (autori käsikiri).

Kons. = T. E. Uotila, Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen, Helsinki 1933.

NyH = Szinnyei Jozsef, Magyar nyelvhasonlitás.

SYrj. Chr. = T. E. Uotila, Syrjänische Chrestomathie, Helsinki 1938.

Zur Gesch. = Erkki Itkonen, Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen, Helsinki 1954.

Toiv. Etym. sanak. = Y. H. Toivonen, Suomen kielen Etymologinen sanakirja, Helsinki.

Tschuw. = Yrjö Wichmann, Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen, Helsingfors 1903.

Wotj. Chr. = Yrjö Wichmann, Wotjakische Chrestomatie mit Glossar, Helsinki 1954.

kAJ = komi keele alam-inva murrak.

kAV = komi keele alam-võtšegda murrak.

kJ = komi keele jazva murrak.

kL = komi keele leti murre.

kSök = komi keele sõktõvkari murre.

uZ = komi keele zjuzdini murre (Kaama ülemjooksul)

kU = komi keele udori murre.

kÜS = komi keele ülem-sõsoli murre.

udmG = udmurdi keele glazovi murre (Wichmanni järgi).

udmJ = udmurdi keele jelabuga murre (Wichmanni töödes).

udmK = udmurdi keele kaasani murre (Munkácsi töödes).

udmM = udmurdi keele malmõži murre (Wichmanni töödes)

¹² Ei ole võimatu, et üldpermi ajajärgu lõpuks enamikus permi aluskeele murretes liitusid kinnised vokaalid ($\hat{\varnothing}$, $\varnothing$) üheks kinniseks vokaaliks $\varnothing$ seoses labialiseeritud ees- ja keskvokaalide tagapoole nihkumise üldise protsessiga, mis algas tõenäoliselt juba üldpermi ajastul. Just seepärast ei leia me kuskil, välja arvatud udmurdi keele lõunamurded, kahe kinnise foneemi ($\hat{\varnothing}$, $\varnothing$) jälgi.

udmMU = udmurdi keele malmõži-uržumi murre (Wichmannil).

udmS = udmurdi keele šošma murrak (kõneldakse Vjatka parempoolse lisajõe Šošma ääres).

udmU = udmurdi keele ursõgurti murre (TANSV lõunaosas. — I. Tarakanovi andmed).

udmUf = udmurdi keele ufaa murre (Wichmannil ja Munkácsil).

К ВОПРОСУ ОБ ИСТОРИИ ЗВУКА *o* В КОМИ ЯЗЫКЕ

В. ЛЫТКИН

Резюме

Современный коми язык располагает только одной фонемой *o*. Исключением является верхнесольский диалект, в котором имеется два *o* — закрытое и открытое: *-kɔr* 'лист' — *kɔr* 'приси', *pɔn* 'собака' — *pɔn* 'конец'. В языке древнепермских письмен (XIV в.) эти две фонемы обозначались особыми буквами. Имеются рефлекты этих фонем также в коми-язвинском диалекте; там открытому *o* последовательно соответствует *o*, а закрытому — ударное *ú*. На основании этих данных мы предполагаем существование двух *o* в общекоми языке-основе. Имеется основание думать, что эти фонемы восходят к общепермскому языку-основе, при этом коми закрытое *ɔ* замещает два закрытых гласных *o* общепермского языка (*ɔ̄*, *ɔ*). Таким образом, в общепермском языке-основе было три *o*: открытое *ɔ* среднерядное *ɔ̄* и закрытое *ɔ*. Следы этих общепермских фонем сохранились в архаических диалектах пермских языков: верхнесольском (вс.) коми языка, коми-язвинском (кя.) и юго-западных диалектах удмуртского языка (юз.).

В статье рассматривались три типа звуковых соответствий между словами этих диалектов:

I. вс. *ɔ* ~ кя. *o* ~ юз. *u* < общепермс. **ɔ* (*ɔl*- вс. ~ *ol*- кя. ~ *ul*- юз., ф. *elä*- 'жить');

II. вс. *ɔ* ~ кя. *ú* ~ юз. *u* < общепермс. **ɔ̄* (*pɔn* вс. ~ *pún* кя. *pɔn̄* юз., ф. *peni* 'собака');

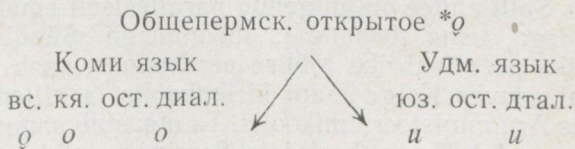
III. вс. *ɔ* ~ кя. *ú* ~ юз. *u* < общепермс. **ɔ* (*tɔ̄*- вс. ~ *tú* кя. ~ *tu* юз., ф. *tuo* < **tō* 'тот').

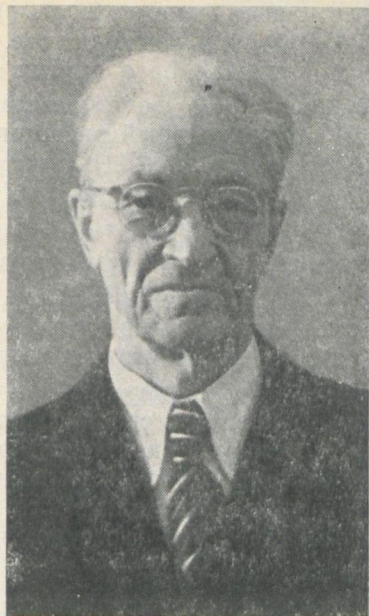
Знаменательно, что слова, относящиеся ко 2-му типу — как показывают данные финского, венгерского, марийского и мордовского языков (в которых хорошо сохранились палатальные и веллярные гласные ф.-у. языка-основы) — почти все с переднерядным вокализмом (в юз. диалекте *u*), а слова 3-го типа звуковых соответствий — с заднерядным вокализмом (в юз. — *u*). Это

обстоятельство заставило нас предположить существование в общепермском языке-основе двух закрытых фонем *o* — *ǫ* и *ɔ*.

Рассматриваемые гласные фонемы (*ɔ*, *ǫ*, *ɔ*) не существовали в таком виде в финно-угорском языке-основе. Они сформировались в общепермском языке на базе других звуков. Предположительно можно сказать, что 1) фонема открытого *ɔ* образовалась на базе ф.-у. звука **e*, который расширился под влиянием широкого гласного второго слога (*ä*), а потом лабиализировался: **elä-* > **älä-* общепермск. **ɔl-* 'жить'; 2) фонема закрытого *ǫ* образовалось также на базе ф.-у. **e*, который под влиянием узкого гласного следующего слога сузился, а затем тоже лабиализировался: **kere-* > **kɛre-* общепермск. **kɔr* 'шелуха, кожа'; 3) фонема заднерядного закрытого *o* формировалась на базе ф.-у. долгого **ō* в процессе утраты долгих гласных фонем в общепермском языке: **tō* общепермск. **tɔ* 'тот'.

Впоследствии эти три фонемы среднего подъема претерпели в отдельных пермских языках и диалектах разные изменения. В удмуртском языке все они перешли в гласные верхнего подъема, при этом во всех диалектах, кроме юго-западных, совпали в одном звуке *и* (*ul-* 'жить'), *kur-* 'кожура, шелуха', *tu-pal* 'та сторона': в юз. общепермское **ǫ* передалось через *ш*). В коми языке открытое **ɔ* сохранилось во всех диалектах в виде гласного среднего подъема (*ɔ* I — вс., *o* I — остальн. диал.), а закрытые **ǫ* и **ɔ* совпали в верхнесыольском диалекте в закрытом *ɔ* (*kɔr tɔlon*), а в коми-язьвинском — в ударном *ú* (*kúr, tú-*); в остальных же диалектах все три *o* совпали в одном звуке *o* (*ol-, kor-, to*). Схематически этот процесс можно изобразить следующим образом:

JOHANNES SOLL 75-AASTANE

2. detsembril ületab 75. eluaasta austusväärse raja eesti keele õpetaja Johannes Soll, Emakeele Seltsi vanimaid liikmeid.

Johannes Solli elutee on kulgenud paralleelselt emakeelse kooli arenguradadega, tema tõusude ja mõõnadega. Sündinud 2. XII 1886. a. Rõika peeglivabriku töölise perekonnas, saab ta alghariduse lähedal asuvas Kolga-Jaani kirikukoolis ja hiljem õpetajast venna juures Aru ministeeriumikoolis. Ta otsustab sammuda venna jälgedes ning astub Tartu Õpetajate Seminari, kuid majanduslike raskuste tõttu on ta sunnitud koolist enne selle lõpetamist lahkuma ja tööle hakkama.

Jällegi Kolga-Jaani kirikukool, kus Johannes Soll on nüüd juba koolmeistrina. Kuid tema haridustee ei katke. 1908. a. omandab ta algkooliõpetaja kutse. Edasi järgnevad kümme aastat õpetajatööd Tõrvas ja Arusaares.

1919. a. saab J. Soll Tartu H. Treffneri gümnaasiumi eesti keele õpetajaks. Algab töörikas aeg tema elus. Põhitöö kõrval tunnid Tartu Õpetajate Seminaris ja veel mujalgi, edasiõppimine, osavõtt Emakeele Seltsi ja Eesti Kirjanduse Seltsi tööst — kõigeks jätkub aega. Ta lõpetab Tartu Õhtuse Gümnaasiumi ja saab eesti keele keskkooliõpetaja kutse.

Kapitalistliku majanduskriisi surve ei jäta puudutamata ka Johannes Solli. Kodanlikud hariduspoliitikud vajavad nüüd kesk-kooliõpetajakohti oma tuttavatele. 1929. a. on J. Soll sunnitud oma töökohast loobuma. Aasta tagavaraõpetajana ja siis algkooliõpetajaks Tartu Linna 10. Algkooli. Siin töötades jääb tal eesti keele kui eriala õpetamine suurel määral tagaplaanile. Seepärast otsustab ta kord isegi elukutset muuta ning hakkab Oppima Tartu ülikoolis õigusteadust (1931—35), kuid ülikooliõpingud jäävad lõpule viimata.

Sõjajärgsetel aastatel töötab õpetaja Joh. Soll Tartu Linna III Mittetäielikus Keskkoolis (kuni 1952. a-ni) ja seejärel Tartu Linna III Keskkoolis. 1957. aastast veedab juubilar teenitud puhkust pensionärina Tartus.

Emakeele Seltsiga on Johannes Soll olnud seotud selle asutamisaegadest peale. Ta on seltsi liige juba alates 1920. aastast. Innukalt võtab ta osa seltsi mitmesugustest üritustest. Seltsiga on tema sidemed püsinud katkemata tänaseni. Korduvalt on ta olnud seltsi revisjonikomisjoni liige. Johannes Solli huvi eesti keele uurimise ja korrastamise edusammude vastu peaks olema eeskujuks kõigile emakeele õpetajatele.

Juubilari sulest on ilmunud rida keele- ja kasvatusteaduslikke artikleid, neist ulatuslikem Tõnu Riomari elust ja keeleteaduslikust tegevusest (Eesti Kirjandus 1924).

Emakeele Selts õnnitleb Johannes Solli tema auväärse tähtpäeva puhul ja loodab teda edaspidigi näha osa võtmas seltsi tööst.

VILLEM ERNITSAL 70 ELUAASTAT

16. juulil 1961 ületas 70 aasta piiri tuntud keeleteadlane Villem Joosepi p. Ernits. Juubilar sündis 1891. aastal Põhja-Tartumaal Kodavere kihelkonnas väikepõllumehe pojana. Keskhariduse omandas ta Tartus aastail 1906—1911.

1911. a. sügisel astus V. Ernits Tartu ülikooli ajalugu õppima, kuid varsti siirdus ta keeleteaduse alale, pühendudes eriti slaavi filoloogiale. Ülikooli lõpetas V. Ernits 1918. aastal kandidaadi kraadiga. Juba üliõpilaspõlves võttis ta elavalt osa karskusliikumisest ja oli hiljem üks selle juhte Eestis.

Aastail 1919—1923 ja alates 1926. aastast on V. Ernits tegutsenud Tartu ülikoolis slaavi filoloogia õppejõuna, olles vahepeal mõned aastad (1931—1933 ja 1934—1939) Varssavi ülikoolis eesti ja soome keele lektoriks.

V. Ernits on võtnud osa paljudest keelealastest nõupidamistest ja konverentsidest.

Emakeele Seltsi liikmeks on V. Ernits alates 1920. aastast. Ta on esinenud seltsis mitme ettekandega ja avaldanud kirjutisi seltsi ajakirjas «Eesti Keel».

Emakeele Seltsi poolt juubilarile parimad soovid edaspidiseks!

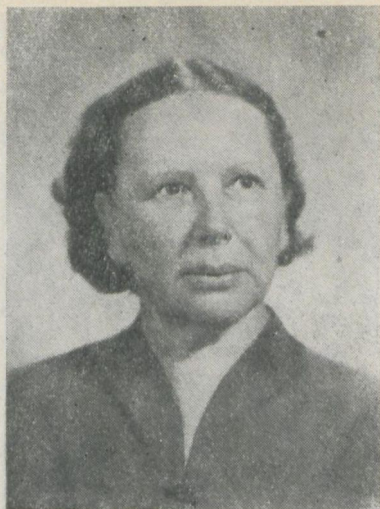
HELMI MADISSON sündis 28. aug. 1901 Pärnus sidetöölise perekonnas. 1922. a. kevadel lõpetas ta Pärnu ühisgümnaasiumi. Sama aasta sügisel astus ta Tartu ülikooli õppima eesti keelt, kirjandust ja filosoofiat. Ülikooli lõpetas ta 1931. aastal ja 1932. a. õiendas keskkooliõpetaja kutseeksami eesti keele, kirjanduse, psühholoogia ja loogika alal.

Üliõpilasena tuli tal ülalpidamise hankimiseks töötada väga mitmel alal, muuhulgas ka asetäitja-õpetajana. Pidev töö eesti keele ja kirjanduse õpetajana algas 1931. a. sügisel Pärnus. Sellest ajast alates on ta töötanud peamiselt pedagoogina Pärnus ja Tartus. Lühemat aega on ta olnud Keele ja Kirjanduse Instituudis mittekoosseisuliseks kaastööliseks, kellena ta tegi eeltöid õigekeelsuse sõnaraamatu koostamiseks.

KARL MIHKLA sündis 30. sept. 1901 Pärnus töölisperekonnas, õppis Pärnu gümnaasiumis ja aastail 1923—1930 Tartu ülikoolis eesti keelt ja kirjandust. Omandas hiljem filoloogiakandidaadi kraadi eesti kirjanduse alal. Alates 1928. a. on töötanud emakeeleõpetajana Tartu ja Tallinna keskkoolides, lühemat aega vanemõpetajana ka Tallinna kõrgemates koolides. 1960. a. siirdus tööle Keele ja Kirjanduse Instituuti noorema teadusliku töötajana.

Keelelist tegevust alustas Emakeele Seltsi murdestipendiaadina juba 1925. a. On kogunud nii üliõpilasena kui ka seltsi murdekorrespondendina rohkesti väärtuslikku murdeainestikku, millest osa on avaldatud ka trükis teoses «Valimik Emakeele Seltsi korrespondentide murdetekste» I (1956). Emakeele Seltsis on ta esitanud viis keelelist ettekannet. Ta sulest on ilmunud peale arvukate eesti kirjanduse ajalugu käsitlevate õpperaamatute ja artiklite ka rida keelelisi kirjutisi ja koos E. Muugiga õpik «Eesti keskkooli-grammatika ühes harjutustega» (I—V, 1935—36). Viimastel aastatel on ta töötanud eesti süntaksi küsimuste uurimise alal.

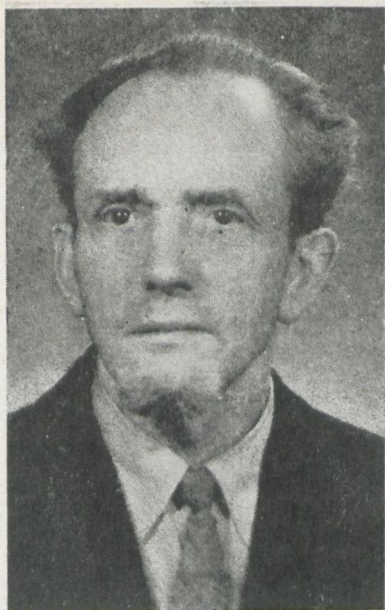

AILI UNIVERE sündis 23. oktoobril 1901 Võrumaal Kähri koolimajas algkooliõpetaja perekonnas. Aastail 1920—1927 õppis ta Tartu ülikoolis eesti keelt ja kirjandust ning läänemeresoome keeli. A. Univere lõpetas ülikooli magistrikraadiga kirjanduse alal.

Alates 1926. aastast töötas õpetajana Võrus, Kuressaares ja Tapal. 1936. aastal tuli A. Univere murdeuurijana tööle Emakeele Seltsi. Aastail 1944—1947 oli ta assistendiks Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateedris. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi loomisest 1947. a. kuni tänapäevani töötab A. Univere KKI murdesektoris vanema teadusliku töötajana, olles aastail 1952—1955 sektorijuhataja ametikohal.

1924. a. läks A. Univere Emakeele Seltsi stipendiaadina esimest korda murret koguma. Kutselise murdeuurijana on ta tegutsenud 1936. a. alates. Ta on töötanud paljudel murdealadel, seejuures pikemat aega Kodaveres ja Martnas. Aastakümnete kestel kogutud murdematerjalide hulk on suur: murdetekste üle 1900 lk., grammatilisi ülevaateid murrakutest 900 lk., sõnavara 46500 sedelit ja kohanimesid 2700 sedelit.

A. Univere on esinenud ettekannetega nii Emakeele Seltsi koosolekutel ja konverentsidel kui ka üleliidulistel nõupidamistel ning avaldanud murdeuurimise valdkonnast rea kirjutisi Emakeele Seltsi aastaraamatutes ja mujal. Tema juhendamisel koostatakse KKI-s rahvakeele sõnaraamatu kartoteeki.

MANIVALDE LUBI sündis 9. dets. 1901. a. Võrus töölise perekonnas. Hariduse omandas ta Võrus ja Tartu Õhtugümnaasiumis, mille lõpetas 1929. a. Samal aastal astus Tartu ülikooli eesti keelt õppima, kuid majanduslikel põhjustel pidi õpingud katkestama. On töötanud väga mitmetel tööaladel, nii orkestrandina, stenografigistina ja stenograafia õppejõuna, korrektorina, tõlgina ajalehtede toimetustes, viimasel ajal peamiselt eesti ja vene keele õpetajana keskkoolides.

Emakeele Seltsi tegevusest on ta juba kauemat aega aktiivselt osa võtnud, töötades mitmetes seltsi toimkondades ja komisjonides. Keeleuuendusliikumise mõjul on ta püüdnud eesti keelt rikastada uute kunstlike sõnadega, milledest mõned ka tarvitusele on tulnud, näiteks *küülik* 'kodujänes' ja *hõivama* 'okupeerima'. Oma ettepanekuid on ta tutvustanud tema poolt redigeeritud teostes ja sõnastikes.

Emakeele Seltsi pere soovib juubilaridele veel palju viljakaid tööaastaid!

ELMAR ELISTO sündis 26. oktoobril 1901 Järvamaal Vajangu vallas algkooliõpetaja pojana. Ta lõpetas Rakvere keskkooli ja õppis aastail 1924—1931 Tartu ülikoolis eesti keelt ja kirjandust ning rahvaluulet ja etnograafiat. Juba üliõpilasena valiti ta 1927. a. Emakeele Seltsi juhatusse, kus ta 15 aasta jooksul täitis sekretäri ülesandeid. Töötades Emakeele Seltsis hakkas ta erilist huvi tundma õigekeelsusküsimuste vastu.

Ta on töötanud ajakirja «Eesti Keel» toimetusesekretärina (1931—1936), Noor-Eesti Kirjastuse juures «Eesti Rahvaleksikoni» teadusliku sekretärina (1936—1940) jne. Praegu töötab ta Eesti Riiklikus Kirjastuses vanemtoimetajana, tegeldes peamiselt eesti kirjanduse klassika trükkitoimetamisega.

E. Elistolt on ilmunud rohkesti keelelisi artikleid «Eesti Keeles» ja teistes väljaannetes. Iseseisva raamatuna ilmus tal 1949. aastal «Keelelisi küsimusi» I. Oma kirjutistes on E. Elisto suurt huvi osutanud eelkõige praktilise eluga seotud õigekeelsus-küsimuste vastu, võideldes peamiselt liialduste vastu keele reeglipärastamise alal ning rahvakeelsete vormide suurema eluõiguse eest.

KAAREL HERMLIN

Kurvastavalt tihti on viimase aasta jooksul külastanud surm Emakeele Seltsi peret. Jäädavalt lahkunute hulgas on olnud kõige paremais elu- ja tööaastates seltsimehi.

Meenutame kurbusega, et 1960. a. augustis lahkus surma läbi seltsi kauaaegne tegevliige Juhan Tõlp. Sama aasta 14. detsembril suri Jõgeval ootamatult tema lähedane sõber, kauaaegne tegevliige Kaarel Hermlin.

Kaarel Samueli p. Hermlin sündis 18. mail 1905. a. Võrumaal endises Vana-Antsla vallas töölise pojana. Ta õppis Reidla algkoolis, Kaika kihelkonnakoolis, Tsooru ministeeriumikoolis ja Võru Poeglaste Gümnaasiumis.

1924. a. astus K. Hermlin Tartu ülikooli õppima eesti keelt ja kirjandust, üldkirjandust, eesti ja võrdlevat rahvaluulet ning uurali keeleteadust. Ülikooliõpingud lõpetas ta 1932. a. sügisel *cum laude*.

Ülikooli lõpetamisele järgnes töö ajutise abijõuna Tartu ülikooli raamatukogus. Esimesele õpetajakohale, selleks oli Võru Ühisgümnaasium, siirdus ta 1934. a. augustis. Võrus töötas ta pikka aega, kuni 1947. aastani.

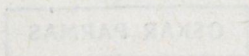
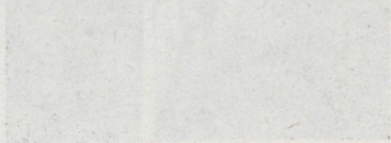
Seoses Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi loomisega kutsuti K. Hermlin 1947. a. veebruaris tööle

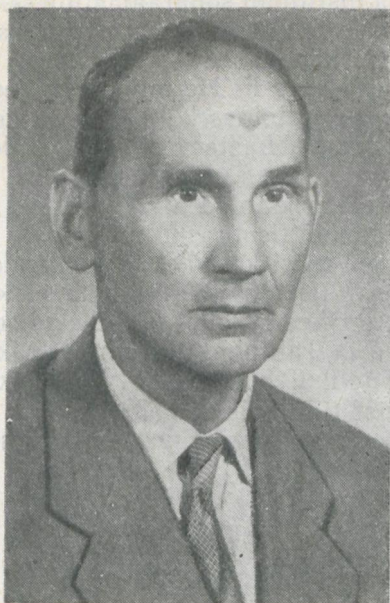
teadusliku töötajana instituudi sõnaraamatute sektorisse. Paralleelselt töötamisega Keele ja Kirjanduse Instituudis oli ta eesti keele õpetajaks Tartu II Keskkoolis.

1948. a. septembris asus K. Hermlin eesti keele õpetaja kohale Jõgeva Keskkoolis, kus ta töötas kuni 1957. a. kevadeni. Viimastel aastatel tegeles ta Jõgeva Lastespordikooli maleosakonna treenerina.

Emakeele Seltsi liikmeks oli Kaarel Hermlin 1927. aastast alates. Juba üliõpilasena võttis ta aktiivselt osa seltsi tegevusest. 1928. aastal esines ta seltsi koosolekul ettekandega «Sõdurite erikeelest Eestis», mis hiljem avaldati ajakirjas «Eesti Keel». Viimased ettekanded Emakeele Seltsi koosolekuil olid tal 1958. aastal. Esinedes Tartus ja Tallinnas, arvustas ta kogunud pedagoogina teravalt ja nõudlikult uusi eesti keele õpikuid keskkoolidele.

Kaarel Hermlinist jääb püsiv mälestus kui heast ja innukast pedagoogist ning kui aktiivsest Emakeele Seltsi liikmest.

OSKAR PARMAS

5. märtsil 1961 suri Luunjas kauaaegne Emakeele Seltsi tegevliige Oskar P a r m a s.

Oskar Danieli p. Parmas sündis 25. juunil 1899. a. Võrumaal Rāpina vallas keskmik-talupidaja pojana. Koolihariduse sai ta Rāpinas ja hiljem Tartus, kus ta aastail 1917--1920 töötas mehaanikuna.

1921. a. astus O. Parmas Tartu ülikooli, kus ta õppis eesti keelt ja kirjandust. Ülikooli lõpetas ta a. 1929.

Õpetajana töötas O. Parmas juba alates 1926. aastast. Algul oli ta asetäitja-õpetajaks Paides, Petseris, Viljandis ja Tartus, aastail 1931—1941 töötas ta õpetajana Jänedal. Hiljem oli ta õpetajaks Tartus ja Rāpinas ning töötas mõned aastad Luunja sohoosis. Alates 1956. aastast tegeles ta pedagoogina Elva rajoonis, algul asendaja-õpetajana, hiljem õpetajana Elva Töölisnoorte Keskkoolis. See jäigi ta viimaseks töökohaks.

Emakeele Seltsi liikmeks astus O. Parmas üliõpilasena seltsi asutamisaastal. Ta esines seltsi koosolekuil ettekannetega «Mõned põhjusemõttelikud õigekeelsuse küsimused» (1920) ja «Tartu ärisil-

ARNOLD MILLER

1. aprillil 1961 suri Tartus raske haiguse tagajärjel teenekas keelemees, tõlkija ja toimetaja Arnold Miller.

Arnold Jaani p. Miller sündis 13. okt. 1908. a. Saaremaal Kihelkonna vallas Tagamõisas. 1927. a. lõpetas ta Saaremaa Ühiskõunaasiumi ja astus seejärel Tartu ülikooli, kus õppis eesti keelt ja kirjandust ning läänemeresoome ja soome-ugri keeli. Raske majandusliku olukorra tõttu tuli tal aga õpingud katkestada. Ülikooliõpinguid jätkas ta nõukogude ajal kutsetöö kõrval.

1940. a. töötas A. Miller RK «Pedagoogilises Kirjanduses», Isamaasõja päevil aga Moskvast Võõrkeelse Kirjanduse Kirjastuses. Pärast sõja lõppu asus ta tööle RK «Poliitilisse Kirjandusse» marksismi-leninismi klassikute teoste toimetajana ja raamatutoimetuse juhatajana. Aastail 1947—1960 töötas A. Miller EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudis marksismi-leninismi klassikute teoste tõlgete sektori juhatajana. Viimasel ajal tegutses ta Eesti NSV Ministrite Nõukogu Riikliku Kõrgema ja Kesk-erihariduse Komitees.

Oma otseste tööülesannete kõrval võttis A. Miller aktiivselt osa ühiskondlikust tööst. Tubli töö eest on teda autasustatud Tööpunalipu ordeniga, medaliga «Vapra töö eest Suure Isamaasõja ajal» ja Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi aukirjaga.

A. Milleri keelelised seisukohad kujunesid välja ajal, millal ta oli tegev korrektorina, ja hiljem, kui ta vastutava töötajana tõlkis, toimetas ja redigeeris poliitilist kirjandust. Ta on avaldanud rea keealaseid artikleid, nagu: «Tõlkeküsimustest kahe tõlkebrošüüri ilmumise puhul» («Eesti Bolševik» nr. 6, 1950), «Ajalehekeele puudustest» («Looming» nr. 1, 1957), «A. Hindi «Tuulise ranna» keelelis-stilistilistest kujutusvahenditest» («Keel ja Kirjandus» nr. 1, 1960) jt.

Hindamatult suur on A. Milleri töö poliitilise kirjanduse tõlkimisel ja toimetamisel. Tänu sellele tööle on meil praegu heas eesti-keelses tõlkes kättesaadavad marksismi-leninismi klassikute tähtsamad tööd.

A. Miller astus Emakeele Seltsi liikmeks 1927. aastal. Ka oma elu viimastel aastatel võttis ta aktiivselt osa seltsi tööst. 1959. a. kuulus ta seltsi revisjonikomisjoni koosseisu.

Arnold Millerist jääb püsima mälestus kui kohusetruust ja suure töövõimega inimesest.

7. juunil 1961 suri Tartus Emakeele Seltsi vanimaid liikmeid Märt Pukits.

Märt Juhani p. Pukits sündis 30. aprillil 1874 Pärnumaal Halliste kihelkonnas külasepa pojana. Ta omandas kunsti erihariduse Leipzigi Graafiliste Kunstide Akadeemias 1899—1902. a. puugravüüri erialal. 1918—1919. a. talvel õppis ta täiendavalt Petrogradis Kunstide Akadeemias.

Sajandi algul töötas M. Pukits vabakutselise kunstnikuna ja kooliõpetajana Tartus ning Peterburis. 1920. a. asus ta alatiselt Tartu, kus töötas joonistusõpetajana kohalikes keskkoolides ja kunstiajaloo lektorina kõrgemas kunstikoolis «Pallas». Aastail 1924—1940 oli M. Pukits Tartu linna avaliku raamatukogu juhataja. Sõjajärgsel perioodil töötas ta Tartu pedagoogilise kabineti juhatajana, ajalehe «Edasi» toimetuses tõlgina ja Tartu Riiklikus Kunstiinstituudis kunstiajaloo õppejõuna. 1950. a. siirdus M. Pukits pensionile.

Pika eluaja kestel on Märt Pukits teinud viljakat loomingulist tööd. Ta on üks esimesi eesti puugravüüri viljelejaid käesoleva sajandi algusaastail. Selles tehnikas on ta teinud rohkesti illustratsioone ajakirjadele ja esinenud oma töödega näitustel. Oma elu viimased aastakümned pühendas M. Pukits kunstiajaloo uurimisele. Tema sulest on ilmunud kunstiküsimusi käsitlevaid artikleid, lühimonograafia J. Kölerist jm. Silmapaistev osa meie kultuuriloos on M. Pukitsal tõlkijana. Hea keeletundjana on ta aastakümnete jooksul tõlkinud eesti keelde rohkesti teoseid läti ja leedu kirjandusest. Tema teeneid hinnates nimetas Läti NSV Ülemnõukogu Presiidium M. Pukitsa tema 80. a. sünnipäeva puhul (1954) Läti NSV teeneliseks kultuuritegelaseks. Ta sai ka Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi aukirja.

Emakeele Seltsi liige oli M. Pukits 1931. aastast. Aastail 1931 ja 1932 on ta olnud valitud seltsi stenograafia-toimkonda. 1947. a. esines ta seltsi koosolekul Tartus ettekandega «Uusi andmeid Pallasel sõnaraamatu materjalide kohta». Olles juba kõrges eas, käis ta ikka usinalt Emakeele Seltsi koosolekutel. Alles paaril viimasel eluaastal tuli tal halveneva tervisliku olukorra tõttu sellest loobuda.

Märt Pukitsast jääb püsima mälestus kui väga mitmekülgselt inimesest ja aktiivsest Emakeele Seltsi liikmest.

KRISTJAN KURE

Pärast rasket haigust suri 9. juunil 1961 Emakeele Seltsi aktiivne tegevliige tuntud keeleteadlane, teeneline õpetaja professor Kristjan Kure.

Kristjan Joosepi p. Kure sündis 4. jaanuaril 1890 Tartumaal Ahja vallas töötava taluniku pojana. Pärast Põlva kihelkonnakooli lõpetamist 1906. aastal õppis ta kaks aastat H. Treffneri eragümnaasiumis Tartus. Õiendanud 1909. aastal eksamid rahvakooliõpetaja kutse saamiseks, töötas ta seejärel viis aastat algkooliõpetajana Võrumaal Krootuses ja Tartumaal Leevil. Esimese maailmasõja puhkemisel mobiliseeriti K. Kure sõjaväkke. 1915. aastal satust ta sõjavangi, kust vabanes 1918. aastal.

1920. aastast alates kuulus K. Kure Kommunistliku Partei ridadesse.

K. Kure omandas kõrgema hariduse Leningradi Herzeni-nimelises Pedagoogilises Instituudis. Pärast selle lõpetamist 1925. aastal jäi ta instituudi juurde tööle õppejõuna eesti keele alal. Paralleelselt pedagoogilise tööga lõpetas ta aspirantuuri N. Marri nimelises Keele ja Mõtlemise Instituudis Leningradis.

Pärast nõukogude võimu taaskehtestamist Eestis 1940. a. töötas K. Kure Tartu Riikliku Ülikooli prorektorina ja marksismi-leninismi kateedri juhatajana. Suure Isamaasõja aastail oli ta Tšeljabinski Pedagoogilises Instituudis üldkeeleteaduse professoriks. 1945. a. alates töötas K. Kure EKP Keskkomitees koolide osakonna

juhatajana, Tallinna Polütehnilises Instituudis marksismi-leninismi kateedri juhatajana ja alates 1947. aastast Tallinna Õpetajate Instituudis direktorina. Aastail 1951—1953 oli ta samas instituudis eesti keele ja kirjanduse kateedri juhatajaks. Oma elu lõpuaastatel oli lahkunu teaduslikuks töötajaks Keele ja Kirjanduse Instituudis.

K. Kure tundis suurt huvi eesti keele uurimise, eriti lauseõpetuse küsimuste vastu. Olles õppinud aspirantuuris N. Marri nimelises Keele ja Mõtlemise Instituudis, omandas ta marristlikud vaated, mis kajastuvad ka tema keeleteaduslikes töödes.

Emakeele Seltsi perre kuulus K. Kure 1940. aastast. Samal aastal esines ta seltsis ettekandega «Keeleteadusest Nõukogude Sotsialistlikkude Vabariikide Liidus». Ka sõjajärgsel perioodil on ta aktiivselt osa võtnud seltsi tööst, esinedes rea ettekannetega seltsi koosolekutel ja konverentsidel: «Marri õpetus grammatiliste kategooriate kujunemisest» (1945), «M. Veske keeleteadlasena» (1950), «Modaalverbid ja nende osa lauses» (1955), «Verbi *olema* funktsioonid ja tähendus» (1955), «Lauseliigenduse alustest eesti keeles» (1957) ja «Uutest otsingutest lauseliigenduse aluste alal» (1959).

Emakeele Seltsi aastaraamatus on prof. K. Kure avaldanud artikli «Tegusõna *olema* funktsioonidest ja tähendustest» (1956).

1946—1947. a. kuulus K. Kure Emakeele Seltsi juhatusse.

Kristjan Kurest jääb püsima mälestus kui väsimatust keelemehest ja aktiivsest Emakeele Seltsi liikmest.

ÜLEVAADE EMAKEELE SELTSI TÖÖST 1960. AASTAL

HEINO AHVEN

1. Ettekanded koosolekutel

1960. aasta jooksul on Emakeele Selts korraldanud 10 avalikku koosolekut (siia hulka on arvatud ka lahtine murdeseminar Tallinnas), kus on esitatud kokku 20 ettekannet. Tartus on olnud 7 koosolekut kokku 13 ettekandega, Tallinnas 3 koosolekut 7 ettekandega. Esitatud on järgmised ettekanded:

1. Heino Ahven — «Murdekorrespondentide võrgu kujunemisest ja tööst», 23. oktoobril Tallinnas (murdeseminaril).
2. Paul Ariste — «Ületaotlusest keeles (eriti vadja keeles)», 16. oktoobril Tartus.
3. „ — «Soome-ugri keelte olemusest», 23. oktoobril Tallinnas (murdeseminaril).
4. Arvo Eek — «Kaardimängu terminoloogiast eesti keeles», 28. veebruaril Tartus.
5. Arnold Kask — «Emakeele Seltsi keelelisest tegevusest», 20. märtsil Tartus.
6. „ — Sama, 27. märtsil Tallinnas.
7. Hella Keem — «Kahjast ja kahjajootmisest», 20. märtsil Tartus.
8. Karl Kont — «Keeleuurimismatkast laplaste juurde», 23. oktoobril Tallinnas.
9. Karl Mihkla — «Sihitis ja määrus kaasaja eesti keeles», 24. aprillil Tartus.
10. Mari Must — «Eesti rahvakeele sõnaraamatu eeltöödest», 20. märtsil Tartus.
11. „ — «Ülevaade 1960. aasta võistlustöödest», 23. oktoobril Tallinnas (murdeseminaril).
12. Mart Mägi — «Eesti linnunimetuste alused», 4. detsembril Tartus.
13. Madis Norvik — «Emakeele Selts ning Keele ja Kirjanduse Instituut kohanimede kogujana ja uurijana», 20. märtsil Tartus.
14. Ernst Nurm — «Normimuudatustest ja -täpsustustest «Õigekeelsuse sõnaraamatus», 10. aprillil Tartus.
15. Oskar Ojasson — «Eesti perekonnanimesid käänakem eestipäraselt», 28. veebruaril Tartus.
16. „ — Sama, 27. märtsil Tallinnas.
17. Valdek Pall — «Rahvusvahelisest soome-ugri kongressist Budapestis», 23. oktoobril Tallinnas.
18. Paula Palmeos — «Lühiülevaade mullustest ungari keeleteaduslikest ajakirjadest», 24. aprillil Tartus.

19. Viktoria Sienkiewicz-Gudkova (Leningradist) — «Lapi keele teri (turja) murde esimese silbi vokalism», 11. aprillil Tartus (ES-i ja TRÜ soome-ugri keelte ning eesti keele kateedri ühisel koosolekul).
20. Eduard Vääri — «Kaukaasia eestlaste keelest», 14. veebruaril Tartus.

Uhel koosolekul oli keskmiselt 49 osavõtjat. Tartus oli keskmine koosolekust osavõtjate arv 53, Tallinnas 41.

2. Väljaanded

1960. aastal ilmus Emakeele Seltsil trükist neli teost.

Kolmandas kvartalis nägi trükivalgust «Emakeele Seltsi Toimetiste» 3-nda köitena akadeemik Paul Ariste «Vadjalaste laule» (86 lk., 4,53 arvutuspoognat, toimetaja Eduard Vääri). Teos sisaldab autori poolt paljude aastate kestel kogutud vadja rahvalaule. Laulud esitatakse eestikeelse tõlke ja kommentaari-dega.

Aasta lõpul ilmus trükist «Emakeele Seltsi Aastaraamat» VI, 1960 (248 lk., 17,67 arvutuspoognat), mis on pühendatud Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi kahekümnendale ja Emakeele Seltsi neljakümnendale aastapäevale. Aastaraamat sisaldab 15 artiklit. Teose toimetuskolleegiumi kuulusid esimehena Paul Ariste, liikmetena Eeva Ahven, Heino Ahven ja Arnold Kask.

1960. aastal alustas ilmumist seltsi publikatsioonide neljas sari — «Kodumurre», millega asendati varasem seeria «Kogumistöö juhendaja eesti keele alal». «Kodumurret» on ilmunud seni kaks numbrit kokku 9 arvutuspoogna ulatuses. (nr. 1 — 64 lk., 3,43 arv.-poognat, nr. 2 — 92 lk., 5,56 arv.-poognat). Uus sari on mõeldud murdematerjali kogumise propageerimiseks ja murdeuurimise populariseerimiseks. Ilmunud numbrites on avaldatud populaarseid kirjutisi murdekogumisest ja -uurimisest, juhendeid, uusi küsitluskavu jm. materjali. «Kodumurret» nr. 1 ja 2 toimetab Heino Ahven.

Teaduste Akadeemia rotaprindil paljundatult ilmus III kvartalis kaks keelelist ülesannet: «Linnunimetused» (nr. 17), 36 lk., koostanud Mart Mägi, ja «Koduloomade nime kogumisest» (nr. 18), 7 lk. (kordustrükk «Kogumistöö juhendajast» nr. 3).

Konkreetne trükitoodang 1960. aastal oli 33,8 arvutuspoognat. Lisaks mainituile oli 1960. aastal Emakeele Seltsis trükiks ettevalmistamisel veel rida teoseid.

3. Töö korrespondentide võrguga

Murdekorrespondentide võrgu tegevuses oli kesksel kohal järjekordse murdematerjali kogumise võistluse korraldamine tööde esitamise tähtajaga 1. september 1960. Võistlusele esitati 12 tööd

kokku 1225 lehekülje ja 3098 sõnasedeli ulatuses. Võistlustööd vaatas läbi ja hindas žürii koosseisus: esimees prof. Arnold Kask, liikmed — filoloogiakandidaadid Mari Must, Paula Palmeos ja Aili Univere ning ajalookand. Ants Viires.

Arvestades võistlusele esitatud tööde taset anti välja üks eriauhind (1200 rbl. vanas rahas), 4 esimest auhinda à 700 rbl., 3 teist auhinda à 500 rbl. ja 4 kolmandat auhinda à 100 rbl. (kõik vanas rahas).

Eriauhind anti Aadu Toomessalu tööle «Liiklus ja transport» (277 lk.).

I auhinna said Theodor Saare töö «Ülevaade Kihnu verbist» (156 lk.), Endel Metsa tööd «Rahvapärasest meditsiinist» (118 lk.) ja «Endisaegne elu külas» IV (112 lk.) ning Aino Källo töö «Murdesõnu Lüganuselt» (875 sedelit).

II auhind määrati Aino Källo tööle «Jutte ja vanu jutte endisest elust Lüganuse murdealal» (263 lk.), Theodor Saare tööle «Murdesõnu ja -väljendeid Kihnust» (515 sedelit) ja Alli Vetekaja tööle «Kohanimesid Iisakust» (532 sedelit).

III auhinna said Endel Metsa töö «Jutustamisest ja jutustajatest» (86 lk.), Ida Aavekuke töö «Vidust pidamas» (213 lk.), Alli Vetekaja «Murdesõnu Iisakust» (513 sedelit) ja Mart Tapupere «Kohanimesid end. Kodila kogukonnast» (633 sedelit).

1960. a. jooksul on Emakeele Selts saanud murdematerjali kokku 1449 lk. (sealhulgas murdetekste 1215 lk.) ja 4232 sedelit (sealhulgas kohanimesid 1323 sedelit).

Korrespondentide võrgu reorganiseerimine jätkus. 23. aprillil toimunud juhatuse koosolekul vaadati läbi korrespondentide võrgu nimekiri. Nimekirja jäeti 45 korrespondenti ja 12 kandidaati. Nimestikust kustutati 26 endist kaastöölist. Hiljem võeti nimestikku veel üks korrespondent ja üks kandidaat. Surma läbi lahkus üks korrespondent (Vladimir Paivel). Aasta lõpul oli nimestikus seega 58 kaastöölist. Seltsi juhatus tunnistas kõige aktiivsemateks korrespondentideks 1960. aastal järgmised:

1. Aino Källo (Lüganuse), saatnud murdematerjali 1096 sedelit ja 481 lk. tekste.

2. Endel Mets (Kiviõli) — 316 lk. murdetekste. Ilmunud kirjutis «Kodumurdes» nr. 1.

3. Theodor Saar (Kihnu) — 629 sedelit ja 156 lk.

4. Aadu Toomessalu (Laimjala) — 277 lk. murdetekste. Ilmunud kirjutis «Kodumurdes» nr. 2.

5. Alli Vetekaja (Iisaku) — 1045 sedelit.

Seoses murdekogumise võistluse lõppemisega korraldati 23. oktoobril Tallinnas lahtine murdeseminar, millest võttis osa murdekorrespondente ja teisi keelehuvilisi. Osjavõtjaid oli kokku 43. Seminaril esinesid ettekannetega akadeemik Paul Ariste, KKI

keeleuurimise sektori juhataja Mari Must ja seltsi vastutav sekretär Heino Ahven. Ettekannetele järgnesid läbirääkimised, millest korrespondendid elavalt osa võtsid. Pikema sõnavõtuga esines KKI aspirant Mart Mäger.

Kaastöölise instrueerimiseks ja isikliku kontakti loomiseks on korrespondentide võrgu juhendaja Helju Kall käinud Nuias ja Pärnus (11.—13. apr.), Püssis ja Kiviõlis (4. mail), Rāpinas ja Võru rajoonis (19.—24. maini), Hiiumaal ja Saaremaal (7.—16. juunini), Rapla rajoonis (4. sept.) ja Viljandi rajoonis (22. sept.). Rida kaastöölisi on käinud Emakeele Seltsis juhendeid saamas oma tööks.

Korrespondentide abistamise ülesanne on ka «Kodumurdel». Ilmunud numbrites on avaldatud nii juhendeid tööks kui ka uusi küsitluskavu: Nr. 1-es: Ants Viirese «Liiklus ja transport», Helju Kallu «Maastik» ja Richard Viidalepa «Jutustamisest ja jutustajatest»; nr. 2-es: Mart Mägra «Linnunimetused» ja Helju Kallu «Inimese keha ja selle osad» (I).

4. Teaduslik-organisatsiooniline tegevus

1960. aastal oli Emakeele Seltsis keskseks sündmuseks seltsi 40. aastapäeva tähistamine juubelikoosolekuga Tartus 20. märtsil.

Juubelikoosoleku avasõnad ütles seltsi esimees akadeemik J. V. Veski. Koosoleku kahel istungil esitati kokku neli ettekannet. Ettekannetega esinesid prof. A. Kask, filoloogiakand. M. Must, H. Keem ja M. Norvik. Lõpusõnaga esines akadeemik P. Ariste. Seoses seltsi 40. aastapäevaga anti koosolekul seltsi aukiri kauaaegsetele murdeuurijatele Salme Tanningule ja filoloogiakand. Aili Univerele. Juubeli puhul tervitas seltsi rida asutusi, organisatsioone ja üksikisikuid. Läti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi poolt töid tervitusi vanemad teaduslikud töötajad S. Raage ja A. Blinkena.

21. märtsil toimus Tartu Riikliku Ülikooli ÜTÜ eesti keele ringis üliõpilaste kohtumine Emakeele Seltsi murdekorrespondentide Aadu Toomessalu ja Theodor Saarega. Korrespondendid jutustasid üliõpilastele oma tööst ja vastasid arvukatele küsimustele.

Seltsi põhikirja läbivaatamiseks ja vajalike muudatuste tegemiseks moodustatud kolmeliikmeline komisjon koosseisus Ernst Nurm (esimees), Heino Ahven ja Erich Raiet viis oma töö lõpule sügisel. Päägenu täiesti uue sõnastuse saanud uus põhikirja võeti vastu seltsi üldkoosolekul 4. detsembril*.

Tuleb märkida, et Emakeele Seltsi juhatusel liikmed kinnitati vabariikliku õigekeelsuskomisjoni koosseisu ja nad on aktiivselt osa võtnud komisjoni tööst.

* Põhikirja kinnitati Eesti NSV Teaduste Akadeemia Presiidiumi koosolekul 15. veebruaril 1961.

1960. a. oli seltsis üks teaduslik komandeering väljapoole Eesti NSV piire. Seltsi vanembibliograaf ja korrespondentide võrgu juhendaja Helju Kaal käis novembri- ja detsembrikuu vahetusel Riias ja Vilniuses, et tutvuda sealsete uurimisinstituutide tööga murdekogumise organiseerimisel. Vilniuses võttis H. Kaal osa samal ajal seal toimunud keeleteaduslikust konverentsist.

Emakeele Selts on jätkanud väljaannete vahetust välismaa teaduslike asutuste ja organisatsioonidega. 1960. aastal on selts saatnud vahetuse korras välismaale peamiselt oma väljaandeid 91 eksemplari, sealhulgas

1. Soome	11	adressaadile
2. Rootsi	3	„
3. Ungarisse	3	„
4. USA-sse	2	„
5. Saksa FV-sse	2	„
6. Norrasse	2	„
7. Saksa DV-sse	1	„
8. Belgiasse	1	„

Möödunud aasta jooksul on Emakeele Selts välismaalt saanud kokku 60 teost ja ajakirja-aastakäiku:

1. Soomest 43 teost (sealhulgas Suomalais-ugril. Seura'lt 18 ja Suom. Kirjall. Seura'lt 13 teost).
2. Rootsist 15 teost (kõik Upsala ülikoolilt).
3. USA-st — 1
4. Ungarist — 1.

1960. a. jooksul on seltsi raamatukokku arvele võetud 230 raamatut ja ajakirja, sealhulgas välismaa väljaandeid 166 (arvele võetute hulgas on ka eelmistel aastatel saabunud töid).

Üksikjuhtudel on Emakeele Selts andnud keelelist nõu.

5. Seltsi liikmeskond, organid ja töötajad

1960. a. 31. detsembri seisuga oli Emakeele Seltsil kokku 171 liiget, nendest 1 auliige (akadeemik Joh. V. Veski), 120 tegevliiget ja 50 nn. kirjavahetajaliiget. Aasta jooksul on vastu võetud 8 uut tegevliiget (Tallinnast 5, Tartust 2 ja Võru rajoonist 1). Surma läbi on lahkunud kaks tegevliiget — Juhan Tõlp ja Kaarel Hermlin. Nimestikust on kustutatud üks tegevliige.

Kirjavahetajaliikmeteks võeti vastu 9 keelehuvilist (peamiselt üliõpilased), nimestikust kustutati 12 liiget, osa neist tegevliikmeks ülemineku tõttu. Seoses seltsi uue põhikirja vastuvõtmisega üldkoosoleku poolt on muutunud kehtetuks senine kirjavahetajaliikmete nimestik.

Emakeele Seltsi tegevliikmed (120) jagunesid elukoha järgi selliselt: Tallinnas 56 liiget ehk 46,7%, Tartus 45 liiget e. 37,5%,

mujal 19 liiget e. 15,8% (sealhulgas väljaspool Eesti NSV piire 5 liiget).

Edasi pilt tööalade järgi. Kõrgemates koolides ja teaduslikes asutustes töötas tegevliikmete arvust (120) 66,7%, sealhulgas Keele ja Kirjanduse Instituudis 35,8% ning Tartu Riiklikus Ülikoolis 16,7%. Opetajatena töötas koolides tegevliikmetest 14,2%, muudel kutsealadel töotajaid ja pensionäre oli 19,1%. See, et õpetajate suhteline arv seltsi tegevliikmete hulgas on vähenenud, tuleneb osalt ka sellest, et mitmed senised eesti keele õpetajad on siirdunud teaduslikesse asutistesse kas teaduslikeks töötajaks või aspirantideks.

Kõrgem haridus oli tegevliikmetest 95,8 protsendil, sealhulgas oli teadusliku kraadiga või vastava kutsega liikmeid 37,5%. Lõpetamata kõrgem või keskharidus oli 4,2 protsendil tegevliikmetest.

Emakeele Seltsi juhatuse koosseis oli 1960. aastal järgmine: esimees — akadeemik Johannes Voldemar Veski, esimehe asetäitjad — akadeemik Paul Ariste ja prof. Arnold Kask,

sekretär — dots. Juhan Peegel,

sekretäri abi — fil.-kand. Mari Must,

laekur — dots. Paula Palmeos,

laekuri abi — fil.-kand. Eeva Ahven.

Seltsi vastutavaks sekretäriks oli Heino Ahven.

1960. a. jooksul pidas seltsi juhatus 14 koosolekut.

Seltsi revisjonikomisjoni kuulusid esimehena Juhan Tõlp, liikmetena dots. Johannes Silvet ja Manivalde Lubi. Pärast J. Tõlbi surma astus revisjonikomisjoni koosseisu revisjonikomisjoni liikme kandidaat filoloogiadoktor August Annist, kes valiti komisjoni esimeheks.

Seltsi vanembibliograafi kohal töötas Helju Kall, vanemlabo-
randi kohal Helga Mägi.

О РАБОТЕ ОБЩЕСТВА РОДНОГО ЯЗЫКА В 1960 ГОДУ

ХЕЙНО АХВЕН

Резюме

В 1960 году Обществом родного языка было проведено в Тарту и Таллине 10 открытых заседаний, на которых было прочитано 20 докладов. Доклады были посвящены проблемам лексики эстонского языка, научной грамматики, орфологии и другим вопросам. В ознаменование 40-летия Общества 20 марта состоялось юбилейное заседание в Тарту.

В 1960 году вышло из печати четыре произведения Общества родного языка. «Ежегодник Общества родного языка», том VI, 1960 г., посвящен двадцатой годовщине Эстонской ССР и соро-

калетию Общества родного языка содержит 15 статей по вопросам эстонского языка и других финноугорских языков. Состав редакционной коллегии ежегодника: П. Аристэ (редактор), Э. Ахвен, Х. Ахвен и А. Каск.

В серии «Труды Общества родного языка» вышел из печати третий том — П. Аристэ, «Водские песни». Народные песни, вошедшие в этот сборник, снабжены эстонским переводом и комментариями.

Начала выходить четвертая серия публикаций Общества — «Родной диалект». Эта серия издается с целью пропагандировать сбор диалектных материалов и популяризовать диалектологию. В 1960 году вышло два номера этой серии (редактор Х. Ахвен).

Центральное место в работе с сетью местных корреспондентов занимала организация очередного конкурса по сбору диалектных материалов; срок представления материалов был назначен на 1 сентября 1960 года. На конкурс было прислано 12 работ, содержащих всего 1225 страниц текста и 3098 карточек слов. Жюри решило выдать одну особую премию (1200 рублей — в старых деньгах), 4 первых премий (по 700 рублей), 3 вторых премий (по 500 рублей) и 4 третьих премий (по 300 рублей — все в старых деньгах).

Особая премия была выдана А. Тоомессалу за сборник диалектных текстов «Движение и транспорт» (277 страниц). Первую премию получили Т. Саар за работу «О глаголе в кихнуском диалекте» (156 страниц), Э. Метс за сборники диалектных текстов «О народной медицине» (118 страниц) и «Прежняя жизнь в деревне» IV (112 страниц) и А. Кялло за работу «Диалектные слова в местности Люганузе» (875 карточек).

За 1960 год Общество родного языка получило от своих местных корреспондентов всего 1449 страниц текста и 4232 карточки слов (в том числе 1323 карточки по топонимике).

В 1960 году Общество родного языка имело оживленный обмен изданиями с зарубежными научными учреждениями и организациями.

31 декабря 1960 года членами Общества родного языка состояло 171 человек, из них почетных членов — 1, действительных членов — 120 и членов-корреспондентов — 50. Кроме того, в списке местных корреспондентов было 58 человек.

EMAKEELE SELTSI LIIKMETE NIMESTIK

(seisuga 1. juulil 1961)

a) Auliikmed:

1. Veski, Johannes Voldemar (Tartu)

b) Tegevliikmed:

1. Aben, Karl (Tartu)
2. Admann, Aino (Tallinn)
3. Ahven, Eeva (Tallinn)
4. Ahven, Heino (Tallinn)
5. Alekõrs, Richard (Tallinn)
6. Ambus, Ada (Tallinn)
7. Annist, August (Tartu)
8. Ariste, Paul (Tartu)
9. Baitšura, Üzbäk (Kaasan, Tatari ANSV)
10. Brambat, Benita (Tallinn)
11. Eek, Arvo (Tartu)
12. Eenlaid, Kaja (Tartu)
13. Ehin, Andres (Tartu)
14. Elisto, Elmar (Tallinn)
15. Erleman, Aili (Kiviõli)
16. Ernits, Villem (Tartu)
17. Galkin, Ivan (Joškar-Ola, Mari ANSV)
18. Hagel, Ellen (Tartu)
19. Hallap, Valmen (Tallinn)
20. Jõulma, Hilda (Tapa)
21. Jürman, Hans (Tallinn)
22. Kaal, Helju (Tallinn)
23. Kaalep, Ain (Elva)
24. Kaarheit, Salme (Varstu)
25. Kaasik, Silvi (Tartu)
26. Kajara, Viive (Tartu)
27. Kaljuste, Aino (Tallinn)
28. Karelson, Rudolf (Tallinn)
29. Karma, Tõnu (Riia, Läti NSV)
30. Kask, Arnold (Tartu)
31. Keem, Hella (Tartu)
32. Kiindok, Aino (Tallinn)
33. Kindlam, Magnus (Tallinn)
34. Koit, Enn (Viljandi)
35. Kokla, Paul (Tallinn)
36. Kokla, Tiiu (Tallinn)
37. Kont, Ilse (Tallinn)
38. Kont, Karl (Tallinn)
39. Koppel, Piret-Ivi (Ollepa)
40. Kristian, Maimo (Tallinn)
41. Kubjas, Eduard (Tartu)
42. Kull, Rein (Tallinn)
43. Kuuse, Kersti (Vana-Kariste)
44. Kõiva, Ottilie (Tartu)
45. Laane, Karl (Tallinn)
46. Laanest, Arvo (Tallinn)
47. Laanpere, Helga (Tallinn)
48. Laugaste, Eduard (Tartu)
49. Laugaste, Gerta-Marie (Tartu)
50. Laur, Lilian (Tallinn)
51. Lehari, Valdar (Tartu)
52. Leppik, Eduard (Väike-Maarja)
53. Leppik, Juta (Tallinn)
54. Leppik (Järve), Merle (Tallinn)
55. Liimets, Heino (Tartu)
56. Liiv, Georg (Tallinn)
57. Lindeberg, Hilja (Moskva)
58. Lubi, Manivalde (Tartu)
59. Lutrik, Helve (Tartu)
60. Lõhmus, Salme (Tartu)
61. Lõpp, Felix (Tallinn)
62. Lään, Liina (Rakvere)
63. Maanso, Viivi (Tallinn)
64. Madise, Alli (Tartu)
65. Madisson, Helmi (Tartu)
66. Masing, Uku (Tartu)
67. Mets, Endel (Kiviõli)
68. Mihkla, Karl (Tallinn)
69. Must, Mari (Tallinn)
70. Mäger, Mart (Tallinn)
71. Mägi, Udo (Tartu)
72. Nassar, Helju (Tallinn)
73. Neetar, Helmi (Tallinn)
74. Nigol, Salme (Tallinn)

75. Noot, Ellen (Tallinn)
76. Normann, Erna (Tartu)
77. Norvik, Madis (Tallinn)
78. Nurkse, Rein (Tallinn)
79. Nurm, Ernst (Tallinn)
80. Nurmekund, Pent (Tartu)
81. Ojasson, Oskar (Tallinn)
82. Ottas, Helmi (Tallinn)
83. Paabo, Olaf (Järve)
84. Paas, Elvi (Tallinn)
85. Pajusalu, Elna (Tallinn)
86. Palgi, Daniel (Elva)
87. Paljak, Joosep (Tallinn)
88. Pall, Valdek (Tallinn)
89. Palmeos, Pauline (Tartu)
90. Parbus, Ülo (Tartu)
91. Parmasto, Erast (Tartu)
92. Peegel, Juhan (Tartu)
93. Pikamäe, Arnold (Tallinn)
94. Potseps, Vaike (Tartu)
95. Presjärv, Valve-Liis (Võnnu)
96. Puusepp, Priidu (Tartu)
97. Pöld, Enda (Tartu)
98. Päll, Eduard (Tallinn)
99. Räge, Silvia (Riia, Läti NSV)
100. Raiet, Erich (Tallinn)
101. Rajando, Helju (Tartu)
102. Rannut, Lehte (Tallinn)
103. Raud, Liisi (Tartu)
104. Raudsep, Loreida (Tallinn)
105. Riikoja, Elli (Tallinn)
106. Roos, Eduard (Tallinn)
107. Ruubel, Hans (Tartu)
108. Rätsep, Huno (Tartu)
109. Rääk, Elisabeth (Tartu)
110. Saage, Vello (Tartu)
111. Saar, Theodor (Kihnu)
112. Seppik, Heinrich (Tallinn)
113. Silvet, Johannes (Tartu)
114. Soll, Johannes (Tartu)
115. Sööd, Bernhard (Tallinn)
116. Sööd, Marta (Tartu)
117. Zaitseva, Maria (Tartu)
118. Tael, Evi (Tallinn)
119. Tamm, Agu (Sadala)
120. Tanning, Salme (Tallinn)
121. Tarakanov, Ivan (Iževsk, Udmurdi ANSV)
122. Tedre, Ülo (Tallinn)
123. Toomessalu, Aadu (Laimjala)
124. Tonts, Ülo (Tartu)
125. Turu, Ellen (Tartu)
126. Univere, Aili (Tallinn)
127. Uuspõld, Ellen (Tartu)
128. Vaide, Leonhard (Märjamaa)
129. Valgma, Johannes (Tallinn)
130. Valmet, Aino (Tartu)
131. Vassikova, Liidia (Joškar-Ola, Mari ANSV)
132. Veski, Asta (Tartu)
133. Vihma, Helgi (Tallinn)
134. Viidalepp, Richard (Tallinn)
135. Viires, Ants (Tallinn)
136. Viires, Helmi (Tallinn)
137. Viitso, Tiit-Rein (Tartu)
138. Vilbaste, Gustav (Tallinn)
139. Vingissaar, Endel (Elva)
140. Volmer, Juta (Tartu)
141. Vääri, Eduard (Tartu)
142. Järve, Laine (Tartu)

LOHENDITE NIMESTIK

a) Väljaannete lühendid

EK = Eesti Keel, Tartu
 EKirj = Eesti Kirjandus, Tartu
 ESA = Emakeele Seltsi Aastaraamat, Tallinn
 FUF = Finnisch-ugrische Forschungen, Helsinki
 KSz = Keleti Szemle, Budapest
 NyK = Nyelvtudományi Közlemények, Budapest.
 SbGEG = Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Dorpat (Tartu)
 SUSA = Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja, Helsinki
 SUST = Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia, Helsinki

b) Teisi lühendeid

Amb = Ambla
 Ann = Anna
 Ans = Anseküla
 Aud = Audru
 av = avesta keel
 e = eesti keel
 eL = lõuna-eesti murded
 Emm = Emmaste
 eP = põhja-eesti murded
 eR = kirde-eesti rannikumurre
 Hag = Hageri
 Han = Hanila
 Har = Hargla
 Hel = Helme
 Hii = Hiiumaa
 HJn = Harju-Jaani
 Hlj = Haljala
 Hls = Halliste
 I = eesti keele idamurre
 Iis = lisaku
 ingl = inglise keel
 is = isuri keel
 Jaa = Jaani

JJn = Järva-Jaani
 JMd = Järva-Madise
 Juu = Juuru
 Jõe = Jõelähtme
 Jõh = Jõhvi
 Jäm = Jämaja
 Jür = Jüri
 k = komi keel
 K = eesti keele keskmurre
 kP = permikomi murre
 kS = sürjakomi murre
 Kaa = Kaarma
 Kad = Kadrina
 Kam = Kambja
 Kan = Kanepi
 Kei = Keila
 Khk = Kihelkonna
 Khn = Kihnu
 Kir = Kirbla
 KJn = Kolga-Jaani
 Kod = Kodavere
 Koe = Koeru
 Kos = Kose
 Kra = Kraasna
 krj = karjala keel
 Krj = Karja
 krjA = karjala keele aunuse murre
 krjK = karjala keele kaliinini murre
 krjL = karjala keele lüüdi murre
 krjP = päris- (põhja-)karjala murre
 krjV = karjala keele valdai murre
 Krk = Karksi
 Krl = Karula
 Kse = Karuse
 Ksi = Kursi
 Kul = Kullamaa
 Kuu = Kuusalu
 Kõp = Kõpu
 Käi = Käina
 Kär = Kärla
 L = eesti keele läänemurre
 lad = ladina keel
 Lai = Laiuse
 Lei = Leivu
 Lih = Lihula

lms = läänemeresoome keeled
 LNg = Lääne-Nigula
 lp = lapi keel
 lpN = norra lapi murre
 Lut = Lutsi
 lv = liivi keel
 Lüg = Lüganuse
 M = mulgi murre
 Mar = Martna
 md = mordva keel
 mdE = ersa keel
 mdM = mokša keel
 Mih = Mihkli
 mind = muinasindia keel
 MMg = Maarja-Magdaleena
 mr = mari keel
 mrI = idamari murre
 mrM = mäemari murre
 mrN = niidumari murre
 Muh = Muhu
 Mus = Mustjala
 Mär = Märjamaa
 Nai = Naissaare
 Nis = Nissi
 Noa = Noarootsi
 Nõo = Nõo
 Ote = Otepää
 Pai = Paide
 Pal = Palamuse
 Pee = Peetri
 Pha = Püha
 Phl = Pühalepa
 Pil = Pilistvere
 PJg = Pärnu-Jaagupi
 Plt = Põltsamaa
 Plv = Põlva
 Pst = Paistu
 Puh = Puhja
 Pär = Pärnu
 pärs = pärsia keel
 Pöi = Põide
 Rak = Rakvere
 Ran = Rannu
 Rap = Rapla
 Rei = Reigi
 Rid = Ridala
 Ris = Risti
 rts = rootsi keel

Ruh = Ruhnu
 Rõn = Rõngu
 Rõu = Rõuge
 Ráp = Räpina
 S = eesti keele saarte murre
 Saa = Saarde
 San = Sangaste
 Se = Setumaa
 Sim = Simuna
 SJn = Suure-Jaani
 skr = sanskriti keel
 sks = saksa keel
 sm = soome keel
 T = tartu murre
 tadž = tadžiki keel
 Tln = Tallinn
 TMr = Tartu-Maarja
 Tor = Tori
 Trm = Torma
 Trt = Tartu
 Trv = Tarvastu
 tšuv = tšuvaši keel
 Tõs = Tõstamaa
 Tür = Türi
 udm = udmurdi keel
 ung = ungari keel
 upärs = uuspärsia keel
 Urv = Urvaste
 V = võru murre
 Vai = Vaivara
 Var = Varbla
 Vas = Vastselliina
 vdj = vadja keel
 Vig = Vigala
 Vil = Viljandi
 VJg = Viru-Jaagupi
 Vll = Valjala
 VMr = Väike-Maarja
 vn = vene keel
 VNg = Viru-Nigula
 Vor = Vormsi
 vps = vepsa keel
 vpsI = vepsa keele idamurre
 vpsK = vepsa keele keskmurre
 vpsL = vepsa keele lõunamurre
 vpsP = vepsa keele põhjamurre
 Vön = Võnnu
 Vän = Vändra
 Äks = Äksi

SISUKORD

Paul Ariste — Ületaotlusest (eriti vадja keeles)	3
Gustav Vilbaste — Ed. Ahrensi katseid eesti kirikukeele parandamiseks	11
Joosep Paljak — Supletiivsusest eesti keeles	17
Helmi Viires — <i>se ~ tse</i> vaheldus eesti <i>ne</i> -adjektiivides	31
Mart Mäger — Eesti linnunimetuste alused	54
Valdek Pall — Veekogude nimedest endisel Põhja-Tartumaal	74
Hella Keem — <i>Kahjast</i> ja <i>kahja</i> jootmisest	86
Agu Tamm — Materjale <i>na</i> -tunnuselise kaudse kõneviisi kohta Rannu murrakust	108
Mari Must — Murdetekst Juuru Kaiu murrakust	111
Rudolf Karelson — Pronoomenitüvest <i>se</i> - tulenevad sidesõnad lääne-meresoome keeltes	122
Tiit-Rein Viitso — Vадja keele Luutsa-Liivtšulä murraku fonoloogia	142
Eduard Leppik — Pealiikmete asendist karjala keele valdai murde lauses	175
Maria Zaitseva — Vepsa keele verbaaltuletussufikseist <i>-sku-</i> ja <i>-skõt'ta</i> (<i>-škõt'ta</i>)	193
Imre Zékány — Ungari <i>ű</i> ja <i>ő</i> Taga-Karpaatia moldaavia murdes	197
Ivan Galkin — Mitmuse 1. ja 2. isiku personaalpronoomeni genitiivi ja akusatiivi vormi ajalooost mari keeles	201
Fedor Gordejev — Tegevuse mittetäielikkust väljendav vorm kaas-aegses mari keeles	206
Paul Kokla — Mari possessiivsufiksrite <i>-em</i> , <i>-et</i> ajalooost ja esinemusest	210
Vassili Lõtkin — <i>o</i> -hääliku ajaloo küsimusest komi keeles	220

JUUBILARE

Johannes Soll 75-aastane	232
Villem Ernitsal 70 eluaastat	234
60. sünnipäev (H. Madisson, K. Mihkla, A. Univere, E. Elisto, M. Lubi)	235

NEKROLOOGE

Kaarel Hermlin	240
Oskar Parmas	242
Arnold Miller	244
Märt Pukits	246
Kristjan Kure	247

Heino Ahven — Ulevaade Emakeele Seltsi tööst 1960. aastal	240
Emakeele Seltsi liikmete nimestik	256
Lühendite nimestik	258

Резюме

Пауль Аристэ, Гиперизм (главным образом в водском языке) . . .	10
Густав Вильбасте, Попытки Эдуарда Аренса реформировать эстонский церковный язык	16
Йосеп Пальяк, О супплетивизме в эстонском языке	28
Хельми Вийрес, Чередование <i>se ~ tse</i> в именах прилагательных на <i>-ne</i> в эстонском языке	53
Март Мягер, Основы этимологии названий птиц в эстонском языке . .	72
Вальдек Палль, О названиях рек и озер в северной части бывшего уезда Тартумаа	85
Хелла Кээм, О напитке <i>кахи</i> и его употреблении	105
Агу Тамм, Материалы о сослагательном наклонении с признаком <i>-na</i> в говоре Ранну	110
Рудольф Карелсон, Союзы в прибалтийско-финских языках, образовавшиеся от местоименной основы	140
Тийт-Рейн Вийтсо, Фонология говора водского языка деревень Лу-жицы и Пески	174
Эдуард Леппик, О месте главного члена в предложении в валдайском диалекте карельского языка	192
Мария Зайцева, О словообразовательных суффиксах глагола <i>-sku-</i> и <i>-škõl'ta</i> (<i>~škõl'ta</i>) вепского языка	196
Имре Зикань, Венгерские гласные <i>й</i> и <i>ё</i> в молдавском диалекте Закарпатья	200
Иван Галкин, К истории форм родительного и винительного падежей личных местоимений первого и второго лица множественного числа в марийском языке	205
Федор Гордеев, Форма, выражающая неполноту действия в современном марийском языке	209
Пауль Кокла, О притяжательных суффиксах <i>-m</i> , <i>-em</i> и <i>-t</i> , <i>-et</i> в марийском языке	218
Василий Лыткин, К вопросу об истории звука <i>о</i> в коми языке . . .	230
Хейно Ахвен, О работе Общества родного языка в 1960 году . . .	254

ЕЖЕГОДНИК ОБЩЕСТВА РОДНОГО ЯЗЫКА VII

На эстонском и русском языках

Редакционно-издательский совет
Академии наук Эстонской ССР
Таллин, ул. Кохту, 6

*

Toimetaja P. Ariste

Ladumisele antud 11. VIII 1961. Trükkimisele
antud 3. X 1961. Paber 60 × 92, ¹/₁₆. Trükipoognaid
16,5. Arvutuspoognaid 16,78. Trükiarv 1000. MB-06361.
Tellimise nr. 7198. Hans Heidemanni nim. trükikoda,
Tartu, Ülikooli 17/19. II

Hind rubl. 1.37

www.books2ebooks.eu